

AYDIN PAŞAYEV

**AZƏRBAYCAN
TƏXƏLLÜSSÜNASLIĞININ
ƏSASLARI**

AZƏRBAYCAN TƏXƏLLÜSSÜNASLIĞININ ƏSASLARI

**AYDIN
PAŞAYEV**

A Y D I N P A Ş A Y E V

**AZƏRBAYCAN TƏXƏLLÜŞÜNƏSLİĞİNİN
ƏSASLARI**

B a k ı 2 0 1 6

Çox mürəkkəb və keşməkeşli, lakin olduqca mənalı bir həyat yolu keçən, 12 il fəhlə işləyən, 47 il gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan **Aydın Məmməd oğlu Paşayev** fəhlə işləyə-işləyə ali təhsil almış, müəllimliklə yanaşı, elmi işlə məşğul olmuş, filologiya elmləri doktorluğuna qədər yüksəlmişdir. O, Azərbaycan onomastikasının inkişaf etdirilməsində xüsusi xidmətlər göstərmiş, şəxs adları və təxəllüslərin toplanmasında, hərtərəfli tədqiq olunmasında mühüm rol oynamışdır. **“Azərbaycan onomastikası”** (prof. M.Adilovla; 1987. 87 səh.), **“Azərbaycan şəxs adları”** (1996. 208 səh.), **“Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”** (B.Alimə ilə; 2003. 190 səh. və 2011. 340 səh.), **“Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət”** (prof. M.Adilovla; 2005. 488 səh.), **“Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri”** (2005. 192 səh.), **“Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları”** (E.Cəfərova ilə; 2006. 118 səh.), **“Nizami Gəncəvinin poetik adlar aləmi (Poetik onomastika)”** (2010. 208 səh.), **“Xəmsə”də işlənən xüsusi adların izahlı lüğəti”** (2013. 422 səh.), **“Azərbaycan antroponimikası”** (2015. 320 səh.), **“Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü”** (2015. 420 səh.) kitabları və bu mövzuya həsr olunan 100-dən çox məqaləsi onun bu sahənin ən ardıcıl tədqiqatçısı olduğunu sübut edir. Bunlardan başqa, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası ilə əlaqədar qələmə aldığı 17 monoqrafiya, metodik vəsait, tövsiyə və 150-dən çox məqaləsi isə onun çox zəhmətkeş və məhsuldar bir metodist-alim olmasından xəbər verir.

Elmi redaktor:

Rəyçi:

Aydın Paşayev. Azərbaycan təxəllüşünaslığının əsasları (Dərs vəsaiti).
Bakı. 2016. səh.

A n n o t a s i y a

“Azərbaycan təxəllüşünaslığının əsasları” kitabı ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur. “Azərbaycan onomastikası” fənninin “Azərbaycan antroponimikası” bölməsinin tədrisi zamanı vəsaitin materiallarından geniş istifadə etmək olar. Vəsaitdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan təxəllüslərinin onomastik və dilçilik (leksik, qrammatik və üslubi) xüsusiyyətləri zəngin nümunələr əsasında geniş araşdırılmışdır. Vəsaitdən lisey, gimnaziya, ümumtəhsil orta və ali məktəblərin müəllimləri, onomoloq tədqiqatçılar da geniş istifadə edə bilərlər.

Ö N S Ö Z

Qədim türk ad sistemi əsasında formalaşan ərəb ad sistemində təxəllüslər şəxsin igidliyi, qəhrəmanlığı, xarakteri, məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar olan adlar kimi yaranmışdır. Qədim türklərdə körpəlikdən ümumi adlarla çağırılan oğlanlar sonralar göstərdikləri igidlik və qəhrəmanlığa müvafiq olaraq adlar alardılar. İslamın qəbulundan sonra ərəb ad sisteminin təsirinə məruz qalan türklər körpəyə anadan olanda əsl adlar verməyə başladılar. Şairlər isə öz istedad və qabiliyyətinə görə istək və arzularına müvafiq olaraq yeni adlar – təxəllüslər götürərdilər. Qədim türklərdə şəxsin göstərdiyi igidliklərlə əlaqədar aldığı adla şöhrətlənən şəxsin əvvəlki adları çox vaxt unudulardı. Təxəllüs qəbul edən sənətkarların əsl adları çox vaxt təxəllüsləri ilə birlikdə işlənərdi. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tək-cə təxəllüsləri ilə tanınan əsl ad, ata adları unudulan sənətkarlara da təsadüf olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında XI – XII əsrdən başlayaraq təxəllüslərdən istifadə geniş yayıldı. Bu təxəllüslər, əsasən sənətkarların istedad və qabiliyyətləri, yaradıcılıq məramnaməsi, peşə və məşğuliyyəti, xarici görünüşü və xarakterləri ilə əlaqədar olardı. Eyni zamanda təxəllüslər müəlliflərin əsl adlarına nisbətən onların özləri haqqında əlavə məlumat verməklə yanaşı, daha sadə, lirik səslənən və mənalı sözlərdən ibarət olardı. XIX əsrə qədər Azərbaycan sənətkarları təxəllüslərdən məhz bu məqsədlə istifadə etmişlər.

İlk milli mətbuatımız olan “Əkinçi” qəzeti meydana gələndən sonra siyasi və ictimai durumdan asılı olaraq, təxəllüslərdən müxtəlif səbəblərə görə istifadə olunmuşdur. Bəziləri öz şairlikləri ilə əlaqədar olan daha mənalı, lirik adlardan istifadə etdikləri halda, bəziləri öz həqiqi ad və ya soy adlarını gizlətməyə məcbur olduqları üçün hər dəfə yeni bir adla yazmışlar. Bəzi yeni yazmağa başlayan və ya tanınmış müəlliflər isə öz şəxsiyyətlərini tənqiddən yayındırmaq məqsədi ilə təxəllüslərdən istifadə etməyə üstünlük vermişlər. Eyni ad və ya soy adlı müəlliflər də özlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün təxəllüslər götürmüşlər. Hazırda bir çoxları ənənəyə görə, bəziləri isə oxucularda özünə və yaradıcılığına müəyyən maraq oyatmaq məqsədilə təxəllüslərdən istifadə edirlər. Ənənəvi şəkildə təxəllüs qəbul edənlər isə öz əsl ad və soy adlarını gizlətmək yox, peşələrini, milliyyətini, vətənini və ya yaşadığı yeri, ictimai vəziyyətini, xarakterində və ya yaradıcılığında olan əsas xüsusiyyətlərini, amalını nəzərə çarpdırmaq istəyirlər. Bu, XII əsrdən başlayaraq həmişə belə olmuş və indi də belədir.

Azərbaycan mətbuatında imzasız və ya bir çox təxəllüslə çıxış edənlər isə bir məqsəd güdmüş – şəxsiyyətlərini gizlətmək və təqibdən xilas olmaq istəmişlər.

Bu mənada, anonim (imzasız) və çox təxəllüslə yazan sənətkarların təxəllüslərinin hərtərəfli tədqiq edilməsi xalqımızın (xüsusilə yaradıcı ziyalılarımızın) həyat tərzini, adət-ənənəsini, keşməkeşli tarixi keçmişini və ədəbiyyatını öyrənmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Elə buna görə də bütün xalqlarda təxəllüslər geniş tədqiq olunmaqdadır.

Rus dilində təxəllüslər geniş öyrənilmişdir. Hətta V.Q.Dmitriyev rus onomastikasında təxəllüsləri antroponimikanın köməkçi kateqoriyasının bir sahəsi kimi yox, müstəqil bir onomastik sahə kimi geniş tədqiq etmiş, təxəllüslər haqqında olan bu elm sahəsini “psevdonomastika” və ya “psevdonimika” adlandırmışdır (34 – 4). Lakin təxəllüslərin antroponimikanın bir kateqoriyası kimi tədqiq olunması və “təxəllüsshünaslıq” adlandırılması daha məqsədəuyğundur. Antroponimiyanın köməkçi ad kateqoriyasına daxil olan təxəllüsshünaslıq əsasən bibliografiya, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmləri, digər onomastik kateqoriyalarla sıx əlaqədardır. **Təxəllüsshünaslıq** – təxəllüslərin (ədəbi-bədii və siyasi) əmələ gəlməsi, onların onomastik, leksik-semantik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərini öyrənir.

Hər hansı bir dildə təxəllüslərin hərtərəfli tədqiqi o zaman uğurlu olar ki, o dildə istifadə olunmuş təxəllüslər ətraflı toplansın, lüğət halına salınsın. Bu vaxta qədər təxəllüslər toplanıb lüğət halına salınmadığı üçün Azərbaycan təxəllüsləri haqqında aparılan bütün tədqiqatları “yarımçıq” hesab etmək olar. Demək, təxəllüslər haqqında düzgün və hərtərəfli elmi mülahizələr söyləmək üçün bu sətirlərin müəllifi 40 ildən artıq bir dövrdə Azərbaycan təxəllüslərini toplamış, lüğət halına salmış, sonra isə onların hərtərəfli tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Nəticədə əvvəl “Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü” (“Elm və təhsil”, Bakı, 2015) meydana gətirmiş, sonra isə “Azərbaycan təxəllüsshünaslığının əsasları” adlanan geniş həcmli kitab üzərində işləməyə başlamışdır.

Uzun illərdir ki, ali məktəblərin filologiya fakültələrində dilçiliyin bir sahəsi olan “Azərbaycan onomastikası” fənni də tədris olunur. Lakin buna baxmayaraq, həm radio və televiziya verilişlərində, qəzet və jurnallarda, həm də müxtəlif tədqiqatlarda Azərbaycan antroponimiyasının ləqəb, təxəllüs, titul və digər köməkçi ad kateqoriyaları dolaşmaqdadır. “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlı monoqrafiyamızda və eyni adlı doktorluq dissertasiyamızda, eyni zamanda “Azərbaycan antroponimikası” adlı dərs vəsaitində bu məsələlər qismən aydınlaşdırılmışdır. Lakin bu problemlərin hərtərəfli şərhini “Azərbaycan təxəllüsshünaslığının əsasları” adlı dərs vəsaitində daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu vəsaitdə təxəllüslərin öz daxili ziddiyyətli

problemlərinə - siyasi və ədəbi-bədii təxəllüslər, imza – təxəllüs, örtülü və ya gizli imza – siyasi təxəllüslər və s. məsələlərin şərhinə daha çox üstünlük verilmişdir.

Təxəllüslərin həm onomastik, həm də dilçilik baxımdan ilk dəfə hərtərəfli tədqiq olunduğu “Azərbaycan təxəllüşünaslığının əsasları” dərs vəsaiti üzərində işlədiyi vaxt müəllifin rastlaşdığı ən böyük çətinliklərdən biri termin çatışmazlığı olmuşdur. Elə təxəllüs nümunələrinə təsadüf olunurdu ki, onları qruplaşdırmaq və müəyyən sözlə ifadə etmək üçün istər rus, istərsə də Azərbaycan onomastikasında müvafiq terminlərə təsadüf edilmirdi.

Biz mərhum professor Musa Adilovla birlikdə 1980-1985-ci illərdə “Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət” üzərində işlərkən (Bu kitab professor Musa Adilovun anadan olmasının 75 illik yubileyi münasibətilə 2005-ci ildə nəşr olunmuşdur) Azərbaycan təxəllüsləri hələ toplanıb lüğət halına salınmamışdı və onlar hərtərəfli tədqiq edilməmişdi. Onomastik terminlərin geniş tədqiq olunduğu indiki zamanda vaxtilə keçmiş Sovetlər məkanında ən mükəmməl onomastik terminlər lüğəti hesab edilən və 3 mindən çox onomastik terminin izah olunduğu (Onlardan 100-ə qədəri təxəllüslərlə əlaqədardır) 500 səhifəlik bu lüğət hazırda yarımçıq təsiri bağışlayır.

Təxəllüsləri yaranma mənbələrinə görə təsnif edərkən müəyyən qrup təşkil edən təxəllüslər bir-biri ilə müqayisəli şəkildə həm fərqləndirilmiş, həm də müvafiq terminlərlə adlandırılmışdır. Beləliklə, Azərbaycan onomastikasında mövcud olmayan, lakin ilk dəfə bu tədqiqatda təsadüf olunan astionim təxəllüslər, yalançı astionim təxəllüslər, oykonim təxəllüslər, yalançı oykonim təxəllüslər, komonim təxəllüslər, yalançı komonim təxəllüslər, mikrotoponim təxəllüslər, oronim təxəllüslər, hodonim təxəllüslər, teonim təxəllüslər, agionim təxəllüslər, anatomik onimlər, anatomik toponim, anatomik hidronim, anatomik fitonim, ideonim təxəllüs, memorial təxəllüs, kosmonim təxəllüs, yarı yalançı inisial təxəllüslər, çoxmənalı antroponimlər, çoxmənalı əsl adlar, çoxmənalı soyadları, çoxmənalı ata adları, çoxmənalı təxəllüslər, çoxmənalı titullar, təxəllüs astionim (polisonim), təxəllüs urbanonim anaforik təxəllüslər, fonetik anaforik təxəllüslər, morfoloji anaforik təxəllüslər, anaforik-epiforik təxəllüslər, sinonim təxəllüslər, abreviatur təxəllüslər, inisial təxəllüslər, yarımisial təxəllüslər, inisial anaqram təxəllüslər, inisial kriptonim təxəllüslər, inisial atelonim təxəllüslər, inisial patronimik təxəllüslər, inisial apokonim təxəllüslər, yalançı avtonim təxəllüslər, yalançı soyadı təxəllüslər, yalançı prenonim təxəllüslər, yalançı neytronim bitərəf təxəllüslər, yalançı patronim təxəllüslər, siyasi patronim təxəllüslər, sosioloji təxəllüslər, ideonim təxəllüslər və s. kimi 70-ə qədər təxəllüs və digər onimlərlə əlaqədar onomastik terminlərdən də istifadə olunmuşdur.

Təxəllüslər yaranma mənbələrinə görə qruplaşdırılarda ilk növbədə onların hansı dilə mənsubluğu göstərilmiş və həm leksik, həm də məcazi mənaları şərh edilmiş və təxəllüs sahibi haqqında əsasən avtobiografik məlumatlar verilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən təxəllüslərin, tam olmasa da, müəyyən hissəsi toplandığı üçün çox yerdə nümunə bolluğuna da yol verilmişdir.

“Azərbaycan təxəllüşünəslığının əsasları” adlı dərş vəsəiti “Ön söz” və üç fəsildən ibarətdir. “Təxəllüslərin onomastik xüsusiyyətləri və ad sistemində yeri” adlanan I fəsildə təxəllüslər haqqında ümumi məlumat verilmiş, onların tədqiqi tarixi araşdırılmışdır. Təxəllüslər və digər ad kateqoriyaları, “təxəllüs” termini ilə yanaşı, “imza”, “gizli imza”, “örtülü imza”, “siyasi və ədəbi-bədii təxəllüslər” real faktlar əsasında müqayisə üsulu ilə geniş şərh edilmişdir.

II fəsil “Təxəllüslərin yaranma mənbələri” adlanır və həcmcə ən geniş fəsil də elə budur. Bu fəsil üç bölmədən ibarətdir. “Onomastik vahidlərdən düzələn təxəllüslər” adlanan birinci bölmə 15 yarım bölmədən ibarət olub müxtəlif kateqoriyalı onomastik vahidlərdən düzələn siyasi və ədəbi-bədii təxəllüslər zəngin nümunələr əsasında hərtərəfli şəkildə izah edilmişdir. “Apelyativlərdən düzələn təxəllüslər” adlı ikinci yarım bölmədə isə müxtəlif kateqoriyalı apelyativlərdən düzələn təxəllüslərdən söz açılmışdır. “Mənası şəffaf olmayan təxəllüslər” adlanan üçüncü yarım bölmədə leksik mənaları aydın olmayan təxəllüslərdən bəhs olunmuşdur.

“Azərbaycan təxəllüşünəslığının əsasları” dərş vəsəitinin III fəsli “Təxəllüslərin leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri” adlanır. Bütün xüsusi adlar kimi təxəllüslər də dilimizin ümumi fonetik, leksik, qrammatik və üslubi qanun və normaları əsasında formalaşır. Onlar leksik yolla xüsusi ada çevrildikdən sonra düzəldiyi qanun və normalara əsasən tabe olmur. Çünki onlar onim olduqdan sonra onomastik qanunlara tabe olur və qrammatik xüsusiyyətlər arxa plana keçir. Elə buna görə də birinci və ikinci fəsildə təxəllüslər onomastik vahidlər kimi geniş tədqiq olunmuşdur. Vəsəitin sonuncu fəsində isə təxəllüslərin leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri haqqında konkret ümumi məlumat verilməklə yanaşı, leksik və qrammatik yolla yaranan təxəllüslər də izah edilmiş və onların ümumi adyaradıcılığında ki rolü barədə də ilk dəfə orijinal fikirlər söylənmişdir.

Azərbaycan təxəllüslərinin həm onomastik, həm də ümumi dilçilik baxımından ilk dəfə geniş araşdırıldığı “Azərbaycan təxəllüşünəslığının əsasları” dərş vəsəiti, sözsüz ki, nöqsansız da deyildir. Bu nöqsanlar haqqında öz tənqidi iradlarını bildiren yoldaşlara əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk. Kitab ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün dərş vəsəiti kimi nəzərdə tutulsa da, ondan orta məktəb müəllimləri və araşdırıcılar da bəhrələnmə bilərlər.

I FƏSİL. TƏXƏLLÜSLƏRİN ONOMASTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AD SİSTEMİNDƏ YERİ

1. TƏXƏLLÜSLƏR HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Müasir Azərbaycan ad sistemində antroponimlər (şəxs adları) öz funksiyalarına görə iki qrupa bölünür: a) əsas ad kateqoriyaları; b) köməkçi ad kateqoriyaları. Əsas ad kateqoriyalarına daxil olan əsl ad, ata və soyadları rəsmi xarakter daşıyır və şəxsin bütün rəsmi sənədlərində öz əksini tapır. Advermə ənənələrinə görə, həyata gələn hər bir körpəyə əsl ad verilir. Onun soyadı və ata adı isə ona əsl ad verilənə qədər hamıya bəlli olur. Lakin körpəyə verilən əsl ad rəsmiləşdiriləndə onun ata və soyadı da rəsmi sənədlərdə qeyd olunur, onlar ancaq aidiyyətli orqanların müvafiq qərarları ilə dəyişdirilə bilər.

Köməkçi ad kateqoriyasına isə ləqəblər, titullar və təxəllüslər daxildir və şəxsə ömrünün müəyyən vaxtında xarakterində, xarici görünüşündə, ictimai, siyasi, bədii fəaliyyətində, peşə və məşğuliyyətində, elmi, dini baxışlarında və s. əmələ gələn dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq meydana gəlir və əsas adlarla müqayisədə qeyri-rəsmi xarakter daşıyır.

Dünya ədəbiyyatında ən qədim dövrlərdən başlayaraq bədii əsərlərin imzasız, imza ilə çap olunması ənənəsi mövcud olmuşdur. Uydurulmuş adlardan – təxəllüslərdən istifadə edənlərin isə bəziləri öz şəxsiyyətlərini mürtəcə qüvvələrdən gizlətmək məqsədi güdmüşlərsə, başqaları isə öz adlarının yaxşı səslənmədiyi üçün daha mənalı, daha yaxşı səslənən adlardan istifadə etmişlər. Bəzən də elə olurdu ki, şəxsin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, sosial vəziyyəti ona mətbuatda açıq imza ilə çıxış etməyə imkan vermirdi. Bəzən də təzə yazmağa başlayan, yaxud da məşhur sənətkarlar ədəbi tənqiddən xilas olmaq məqsədilə ya imzasız yazırdılar, ya da məqalə və əsərlərini təxəllüslərlə - uydurulmuş adlarla imzalayırdılar.

Elə müəlliflər də vardır ki, onlar təxəllüsdən istifadə etməklə heç də öz şəxsiyyətlərini gizlətmək məqsədi güdməmişlər. Onlar təxəllüs qəbul etməklə peşəsini, milli mənsubiyyətini, yurdunu, sosial vəziyyətini, xarakter və yaradıcılıq amalını nəzərə çarpdırmaq istəmişlər. Bəzi müəlliflər isə xalq arasında geniş yayılan və müəyyən gülüş yaradan sözlərdən təxəllüs kimi istifadə etməklə öz ad və ya yaradıcılığına oxucuların maraq və diqqətini cəlb etmək məqsədi güdmüşlər.

Ədəbiyyat tarixində elə hadisələrə də təsadüf olunur ki, bəzi müəlliflər öz əsərlərini tamamilə başqa bir real və qeyri-real şəxsin adı və ya soy adı ilə çap etdirirdi. Bəzən də hər hansı kişi müəllif öz əsərini qadın adı və ya soy adı ilə imzalayırdı. Elə müəlliflər də tapılırdı ki, əsərlərini hər hansı bədii əsərin qəhrəmanının adı ilə və ya müəllifin xarakteri, milliyyəti, yaşayış yeri, xarici görünüşü, haqqında yanlış məlumat verən uydurulmuş adlarla çap etdirirdi. Bəzən də əsərini bir neçə şəxsin adı ilə imzalayan müəlliflərə də təsadüf olunurdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında müxtəlif forma və məzmunlu təxəllüslərə tez-tez təsadüf olunurdu: **Bəhlul** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə (yazıçı, ədəbiyyatşünas), **Vaqif** – Mirzə Əbülhəsən Kamiranzadə (şair), **Qarabağ cəmaəti**, **Qadın** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Qardaşın İbrahim** – Məmməd Səid Ordubadi, **Qarun** – Əziz Şərif (ədəbiyyatşünas), **Yusif Kənan** – Yusif Rəhimzadə (şair), **Kabla Dostu xanım xala** – Cabbar Əskərzadə, **Güdək Sara** – Haşım Ələkbərov, **Güləndam** – M.Ə.Sabir, **Gülgəz bacı** – Əlabbas Mütəllibzadə (66) və s.

Əsl adlar bütün insanlarda olduğu halda, köməkçi ad kateqoriyaları (titul, ləqəb və təxəllüs) hamıda olmur. Ləqəblər şəxsə başqaları tərəfindən verilir və şəxsin xarici görünüşü, xarakteri, peşə və məşğuliyyəti, yaşayış yeri və s. ilə əlaqədar olur. Titullar isə şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, hakim təbəqəyə mənsub olması, vəzifəsi və s. ilə əlaqədar olur və irsi xarakter daşıyır: **xan**, **bəy**, **xaqan**, **elxan**, **əmir**, **sultan**, **şah** və s. Titulların müəyyən qismini müasir dövrdə başa düşülən fəxri adlar təşkil edir: **Şəmsəddin**, **Rüknəddin**, **Nurəddin**, **Kəmaləddin** və s. Bu kimi fəxri adlar ərəb ad sistemində əsasən **ləqəb** adlansa da, fəxri adlardır və irsi deyil. Bu fəxri adlar şəxsin tutduğu vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq göstərdiyi igidlik, fədakarlıq, sədaqətlik və hər hansı xidmətləri ilə əlaqədar olur və şəxsin özü ilə ölüb-gedir. Titullar hökmdarların xüsusi fərmanları ilə verilir.

Ləqəb və titullardan fərqli olaraq təxəllüsləri isə müəlliflər əsasən özləri götürürlər. Sənətkarların təxəllüsləri onların Yazıçılar Birliyinin biletində qeyd olunsa da, digər rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmır. Ədəbi-bədii təxəllüslərdən fərqli olaraq sənətkarların öz şəxsiyyətlərini gizlətmək üçün istifadə etdikləri siyasi təxəllüslər isə gizli saxlanılır. Buna görə də onların müəlliflərinin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək tədqiqatçılardan xüsusi bacarıq və zəhmət tələb edir.

Azərbaycan antroponimiyasının köməkçi ad kateqoriyalarının (ləqəb, titul, təxəllüs) ən maraqlı və geniş sahələrindən birini məhz təxəllüslər təşkil edir. Tədqiqatçılar yunan dilində “pseudonymos” adlanan bu termini Azərbaycan dilində “saxta ad”, “uydurulmuş ad sahibi” mənasında işlətməmişlər. İlk dəfə Yunanıstanda yaranan təxəllüslər elə bu adla da dünya xalqlarına yayılmışdır.

Ərəb sözü olan “təxəllüs” isə iki mənada anlaşılır: “a) qurtarma, xilasolma; b) tanınmış şəxsin müəyyən məqsədlə özü üçün götürdüyü əlavə ad” (50 – 362).

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Ə.Mirəhmədov isə təxəllüs haqqında yazır: “Təxəllüs – bəzi yazıçıların özləri üçün seçdikləri düzəltmə ad, yaxud фамилия. Bu yazıçılar öz əsərlərini öz adları, yaxud familiyaları ilə deyil, təxəllüslə imzalayırlar, çap etdirirlər. Təxəllüsləri yazıçı olmağı qət edən şəxs ya özü seçir, ya da ona müəllimi, qələm yoldaşı verir. Təxəllüs kimi götürülmüş söz çox vaxt yazıçının əsl adına və ya familiyasına nisbətən daha asan və ahəngdar, şairanə və təntənəli olur. Səhnə xadimlərinin də bəziləri özlərinə təxəllüs seçirlər” (71 – 174).

Əldə olan təxəllüs nümunələri bir daha sübut edir ki, təxəllüslərdən tək cə şair və yazıçılar deyil, inqilabçılar, kəşfiyyatçılar və başqaları da istifadə etdikləri üçün “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndəki izahını daha düzgün hesab etmək olar. Çünki təxəllüs, doğrudan da, şəxsin əsl adı deyil, uydurulmuş, yalançı, şərti adıdır. Onlardan müxtəlif səbəblərə görə istifadə olunur. Bəziləri mürtəcə qüvvələrdən qorunmaq, xilas olmaq, bəziləri isə həqiqi adlarının axıcı səslənməsi üçün daha sadə, lirik adlar – təxəllüslər qəbul edirlər. Təxəllüslər sənətkarların şəxsi keyfiyyətləri, dünyagörüşü, peşəsi, bacarığı, istedadı, biliyi, milliyyəti, dini inamı, vətəni, məqsəd və arzuları, məhəbbəti, sosial vəziyyəti və s. ilə əlaqədar olur.

Faktlar göstərir ki, təxəllüslərdən öz şəxsiyyətlərini gizlətmək üçün sinfi düşmənlər, inqilabçı və kəşfiyyatçılar da istifadə edirlər. Təsədüfi deyildir ki, rus onomastikasında ilk dəfə onomastik terminlər lüğəti hazırlayan N.Podolskaya təxəllüsü “şəxsin ictimai həyatda əsl adı ilə işlənən və ya onu əvəz edən uydurulmuş adı” kimi şərh etmişdir (81 – 118).

Məlumdur ki, “saxta ad” insandan başqa, hər hansı digər canlıların, toponim və s. həqiqi adından əlavə, ikinci adı da ola bilər. Bu ad aid olduğu denotatı (xüsusi adı olan obyekt) gizlətməyə, o denotatı başqalarından qorumağa xidmət edərsə, o saxta adı da “təxəllüs” adlandırmaq olar. Bəlkə, elə buna görə də A.Reformatski itlərdə də təxəllüs olduğunu qeyd etmişdir (83 – 43). Lakin biz “təxəllüs” dedikdə ancaq insanlara aid olanları nəzərdə tuturuq. İt adlarını isə onomastikanın bir şöbəsi olan zoonimika öyrənir.

Bu da həqiqətdir ki, sənətkarlar bütün dövrlərdə təxəllüslərdən eyni dərəcədə istifadə etməmişlər. Təxəllüslərdən istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq professor A.Hacıyev yazır: “Sfraçıda – şeir müəlliflərinin həmin şeirdə öz adını xatırlaması – qədim poetik üsuldur (Antik dövrdə də bu üsuldən istifadə olunmuşdur) və ən çox Şərqi ədəbiyyatında populyar idi. İlk dəfə “müəllifi göstərmək üsulundan” XI əsrdə istifadə olunmuşdur. Əgər XII əsrin ortalarına qədər Şərqi ədəbiyyatında

şeyrdə ad və təxəllüsün qeyd olunması üsulu məqbul sayılmırdısa, XII əsrin ikinci yarısından ad və təxəllüsün işlənməsi məcburi hal aldı” (54 – 38). Demək, XII əsrə qədər şeir nümunələrində ad və təxəllüslərin işlənməməsi folklor materiallarının çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Adətən, təxəllüslər əsl adı (**Xaqani** Şirvani, **Nizami** Gəncəvi və s.), ata adını (**Kürdoğlu** – Hüseyin Kürdoğlu, **Talışoğlu** – Azad Talışoğlu və s.), soyadını (Rəsul **Rza**, Süleyman **Rüstəm** və s.), vətəninin (Əbülfəz **Naxçıvanlı**, Ağa **Laçınlı**, Novruz **Gəncəli** və s.) və s. adını əvəz edə bilər.

Ümumi sözlər və bəzən də xüsusi adlar əsasında meydana gələn təxəllüslər əsl adlara yeni məna, yeni keyfiyyət gətirir. Dildə ümumi söz və xüsusi ad kimi mövcud olan bu dil vahidləri təxəllüsə çevrildikdən sonra həm apelyativdən yaranan, həm də digər onomastik vahidlərdən təxəllüs kimi istifadə yolu ilə meydana gələn təxəllüslər antroponimik leksikaya yeni ad kimi daxil olur. Məsələn, XII əsrdə Şərq ədəbiyyatında üç **Nizami** təxəllüslü şair yaşasa da, bu təxəllüsü bütün dünyada məşhurlaşdıran təkəcə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində intibah yaradan şair İlyas Yusif oğlu **Nizami** Gəncəvi olmuşdur. Şair ərəb sözü olan “qayda-qanunlu, nizamlı; nizama düzən; nəzmə çəkən” mənalarında olan **Nizami** təxəllüsü ilə nəinki Şərq, hətta dünya ədəbiyyatında məşhurlaşdı. O, elə bir ədəbi məktəb yaratdı ki, Şərqlin ən nəhəng sənətkarları özlərini Nizaminin şagirdi adlandırmaqla fəxr etmişlər. Dünya şeirsevərləri **Nizami** dedikdə ancaq dünya ədəbiyyatında ilk dəfə “Xəmsə” yaradan Nizami Gəncəvini nəzərdə tuturlar.

Yaxud müasir Azərbaycan dilində ərəbcə “sübh” sözündən geniş istifadə olunur. “Şəhərin açılması və ya həyatın başlanğıcı” mənasında olan bu apelyativdən ilk dəfə ədəbi-bədii təxəllüs kimi istifadə edən M.F.Axundov(**Səbuhi** – “səhərə aid olan, sübhə mənsub olan; səhər mehi” mənasına malikdir), doğrudan da, ədəbiyyat tariximizdə yeni bir era yaratdı. Səbuhi XVI əsr şairi M.Füzuli tərəfindən “işğal olunmuş” Azərbaycan ədəbiyyatını “əsarət”dən xilas etdi, ədəbiyyatın axarını tamamilə dəyişdirdi, onu yeni-yeni janr, mövzu, obraz, ideya və s. ilə zənginləşdirdi. O, yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoydu.

Nizami və **Səbuhi** təxəllüsləri apelyativlərdən yaranmış (Bu apelyativlərin ilkin leksik mənaları o təxəllüslərin də ilk leksik mənalarıdır) və həmin şairlərin təxəllüsləri kimi işlənməmiş (Bu isə onların ikinci – onomastik mənalarıdır), həm də hazırda onlardan əsl adlar kimi də geniş istifadə olunmaqdadır. Bu isə onların üçüncü mənalarıdır.

XVI əsrdə indiki İran və Azərbaycan ərazisində qüdrətli imperiya yaradan və “hökmdar şair” kimi şöhrətlənən Şah İsmayılın təxəllüsü haqqında müxtəlif

fikirilər yaranmışdır. **Xətai** təxəllüsünü hökmdar şairin Ərdəbil yaxınlığındakı Xətai kəndinin adı ilə əlaqələndirənlər, Şah İsmayılın ulu babası Həzrət Əlinin oğlu İmam Hüseynin dəsmalına sahib olmaq üçün Hürün (Hür alınından aldığı ox yarası ilə şəhid olur. Onu dəfn edərkən qanı dayanmadığı üçün İmam Hüseyn dəsmalını onun yarası üstünə qoyur və qan dayandığı üçün elə dəsmalla da dəfn olunur) məzarını açdırması, həmin dəsmalı götürürəkən elə dəfn olunduğu kimi qalan Hürün alınından yenidən qan axdığına görə məzarı bağlatdırır və məzarı açdırmaqla xəta etməsi ilə, yaxud həyat yoldaşı Taclı bəyimi döyüşə apararkən onun əsir düşdüyünə görə xəta etməsi ilə əlaqələndirənlər də vardır. Bəzi tədqiqatçılar isə Şah İsmayıl Xətainin nəslinin Kitay türklərindən olduğu üçün bu təxəllüsü qəbul etdiyini söyləyirlər.

Əvvələn, Şah İsmayıl “Xətayi” adlanan kənddə yox, Ərdəbildə anadan olmuşdur. İkincisi, Şah İsmayıl Hürün məzarını 1508-ci ildə İraqı aldıqdan sonra açdıra bilərdi. Halbuki şair 1506-cı ildə qurtardığı “Dəhnamə” poemasında və digər lirik şeirlərində **Xətayi** təxəllüsündən istifadə etmişdi. Nəhayət, Taclı xanımın Çaldıran döyüşündə iştirak etdiyi və əsir düşdüyü söylənilir ki, bu müharibə də 1514-cü ildə baş vermişdi. Şair bu dövrə qədər artıq **Xətayi** təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdi. Demək, Şah İsmayılın ulu babalarının əslən Kitay(Xutay) türklərindən olması fikri daha realdır.

İ.Şahbazov Şah İsmayılın təxəllüsü haqqında yazır: ”Qədim fars dilində yazılmış kitablarda Çin, Təklə Muğan, Orta Asiya və ümumiyyətlə Şərqdə Azərbaycanlıların ərazisinə Xəta deyilmişdir. Beləliklə, Şah İsmayıl azərbaycanlıların yaşadığı Xəta ölkəsini vətəni hesab edib özünü Şah İsmayıl Xətai adlandırmışdır” (“Xətai” məqaləsi. “Azərbaycan müəllimi” qəz. 5 sentyabr 1979).

Türk etnonimlərinin ən görkəmli tədqiqatçısı olan İ.Cəfərsəy göstərir ki, Çin hüdüdlərində yaşayan türk tayfaları içərisində “Katay”lar da olmuşdur. Onlar VI əsrdən başlayaraq Çinin siyasi həyatında mühüm rol oynadıqlarını tarixi faktlar sübut edir. Alim qeyd edir ki, “xatay” etnonimi xatay-qutaş quş adından (Totemdən törəmiş “xutay-kitai-qutan” sözləri eyni bir onqonun adını bildirir. Buradan aydın olur ki, Şah İsmayılın özünə təxəllüs seçdiyi “Xətai” sözü bu onqonla bağlı olduğundan qədim türk uluslarından sayılan Xatayların adını özündə yaşadır” (“Xətai” təxəllüsü. “Elm və həyat” jur. N2, 1982, səh. 14-15).

Hörmətli alimimiz M.Seyidovun fikrincə, “Xətayi” mürəkkəb sözdür: xat-xət” bir sıra türk dillərində “qatı”, “qatı eləmək”, “təpə”, “güclü külək” anlayışları mənasındadır. “Ay” isə əski saq, Yaqut dillərində çoxanlamlı sözdür. “Ay” Yaqut dilində “yaratmaq, yaradıcı, başlanğıc”, tanrı, yaradan və s. mənalarında işlənir. Demək, Xətay-Xatayın möhkəm, güclü, əsaslı yaradıcı başlanğıc, insan yaradan,

yaradıcı, tanrı anlamları vardır. Xətay-Xatay sözünün bu anlamları göstərir ki, azərbaycanlıların soykökündə duran qəbilənin belə adda insan yaradan, yaratıcı, geniş mənada tanrısı olmuşdur. Deməli, ilkin Xətaya-Xətayi adı yaratıcı, tanrı anlamında olmuşdur (“Şairin təxəllüsü”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 25 dekabr 1987).

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, geniş mənada tanrı – yaradan mənasında olan Xətai etnonimidir. Müasir Çin, Qədim türk və bir çox müasir dillərdə “Kitay” adlanır. Demək, “Kitay” adı da məhz “xatay” etnonimindən yaranmış Kitay e.ə. 221-207-ci illərdən mərkəzləşdirilmiş imperiya yaradan Sinin adı ilə adlanmışdır.

Bizə elə gəlir ki, **Kitay** həm də mürəkkəb sözdür: “Ki” – Günəş allahının adı, “tay” isə qədim türk dillərində “dağ” deməkdir. “Kitay” isə “Günəşli dağlı ölkə”, “Günəşli ölkə” mənasındadır. Və ya əgər “Xatay”, “Kitay” toponim və ya etnonim kimi “tanrı – yaradan” mənası ilə əlaqədardırsa, onda düşünmək olar ki, fars dilində Xuda (Allah və ya Tanrı) teoniminin də elə “Xatay” sözündən yaranmasını ehtimal etməl olar.

Prof. M.Çobanov “Xətai” təxəllüsü haqqında yazır: “XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan şair və sənətkarları arasında Xətai təxəllüsü geniş yayılmışdı. O cümlədən Şah İsmayıl, Şüştəri, Səmərqəndi, Sui, Yəzdi, Kocrati və Mir Qurani “Xətai” təxəllüsü ilə məşhurlaşmışlar (85-29). Güman etmək olmaz ki, bunların hamısı Xətai kəndindən çıxmış və ya müəyyən xəta etmişlər. Zənnimizcə, bunların bəziləri mənşəcə Kitay türklərindən olduğu halda, bir çoxu da Şah İsmayılın şərəfinə bu təxəllüsdən bəhrələnməmişlər.

“Xətai” təxəllüsündən əsl ad, rayon, küçə və s. adları kimi də istifadə olunur. Demək, təxəllüslər həm ümumi, həm də xüsusi sözlərdən yaranır. Apelyativ leksika ilə onomastik leksika arasında qarşılıqlı əlaqə olduğu kimi onomastik leksikanın müxtəlif sahələri arasında da bu əlaqə mövcuddur. Təxəllüs yaratıcılığı adyaradıcılığının tərkib hissəsi olub, ümumi adyaradıcılığının zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, təxəllüslərdən ən çox şair, yazıçı, rəssam, aktyor, alim, memar, jurnalist və s. kimi yaratıcı ziyalılar istifadə edirlər. Kəşfiyyatçı və casuslar da müxtəlif təhlükələrdən xilas olmaq, qurtarmaq üçün təxəllüslərdən istifadə edirlər. Kəşfiyyatçı və casusların təxəllüsləri – gizli adları o adların mənsub olduğu xalqın ad sistemində uyğunlaşdırılır. Bunlardan başqa, çap olunmayan bədii əsərlərdə işlənən, rəsmi xarakter daşımayan təxəllüslərə də təsadüf olunur. Məsələn, Yusif Vəzir Çəmənəminli Şuşa realni məktəbində oxuyarkən əmisi oğlu Mirhəsən Vəzirovla birlikdə, əlyazması şəklində aylıq jurnal

buraxmışlar. Bu jurnalın sözlərini, mətnini Mirhəsən Vəzirov “**Milton Mladşiy**” təxəllüsü ilə yazmış, Yusif Vəzir isə “**Bədbəxt**” və “**Əzabkeş**” imzası ilə şəkillər çəkərmiş (“Ulduz” jurnalı, N9,1987, səh. 31).

Yazıçı Rasim Gəncəlinin “Ağrı” hekayəsində əyalət teatrının gəns dramaturqu **Xəyal Dalğalı** və rejissoru **Mətin Dağabənzər** təxəllüslü obrazları satirik planda təsvir edilmişdir (“Ulduz” jurnalı, N9, 1987, səh. 36). Xalq yazıçısı Elçinin “Ağ dəvə” əsərində Fətulla **Hatəm** və Səttar **Məsum** təxəllüslü şairlərdən bəhs olunmuşdur (“Azərbaycan” jurnalı, N3, 1985, səh.88). Xalidə Həsəlovanın “Çətin yollar boyunca” povestində Kamal tanınmasın deyə Solmaz “**Sevda**” təxəllüsünü qəbul etmişdi (“Azərbaycan” jurnalı, N2, 1985, səh. 100) və s.

Bədii əsərlərdə işlənən bu cür təxəllüslərin sayını artırmaq da olar. Lakin biz tədqiqatda ancaq mətbuatda təxəllüslə çıxış edən və ya cəmiyyətdə peşə və ya sənətinə müvafiq olaraq qəbul etdiyi təxəllüsləri ilə şöhrətlənən sənətkarların təxəllüslərindən bəhs edəcəyik.

2.TƏXƏLLÜSLƏRİN TƏDQIQI TARIXİ HAQQINDA

Demək olar ki, dünyanın bir çox xalqlarında təxəllüslərdən az və ya çox dərəcədə istifadə olunmuşdur. Odur ki, XVII əsrdən başlayaraq Avropa xalqlarında müxtəlif təxəllüslər lüğəti hazırlanmağa başlanmışdır. Rusiyada isə belə lüğətlər XIX əsrdə G.Gennadi (1874-cü ildə), N.Qolitsın (1865-1889), B.Kartsov və M.Mazayev (1891) tərəfindən hazırlanmışdır. Sovet dövründə Ukrayna və Gürcü alimləri də təxəllüslər lüğəti hazırlamışlar (34-6).

Böyük rus bibliografı İ.F.Masanov ömrünün 45 ilini rus mətbuatı və ədəbiyyatında istifadə olunan təxəllüslərin toplanmasına və müəlliflərinin şəxsiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr etmişdir. Onun topladığı 80 minə qədər təxəllüsün 4 cildə nəşr edilməsi bütün xalqlara örnək olmalıdır (64).

Rus alimi A.V.Superanskayanın bir sıra əsərlərində , xüsusən “Xüsusi isimlərin ümumi nəzəriyyəsi” adlı monoqrafiyasında təxəllüslərin ad sistemində meydana gəlmə səbəbləri, leksik və semantik mənə çalarları, yeni onomastik vahidlərin yaradılmasında rolu və s. haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, yalançı, uydurma şəxs adı olduğu kimi, uydurma soyadı, ata adı, müxtəlif kateqoriyalı toponimlər də ola bilər (91).

Rus antroponimikasında təxəllüslər haqqında çox yazılmışdır. A.Reformatski, V.V.Vinoqradov, P.Berkov, V.A.Nikonov və başqaları təxəllüslər

haqqında qiymətli fikirlər yürütsələr də, V.Q.Dmitriyev təxəllüsləri daha geniş tədqiq etmişdir. O, “Öz adını gizlədənlər” kitabını ancaq bu mövzuya həsr etmişdir. Bu sahənin ən gözəl bilicilərindən və araşdırıcılarından olan tədqiqatçı monoqrafiyada nəinki rus və bir çox dünya sənətkarlarının təxəllüslərindən, o cümlədən Azərbaycanın ən məşhur şair və yazıçılarından təxəllüslərindən də bəhs etmişdir (Vaxtilə Azərbaycan onomastik vahidlərinin ilk tədqiqatçılarından olan Şəmsəddin Sədiyevin dediyinə görə, V.Q.Dmitriyevə bu məlumatları o vermişdir). Belə ki, müəllif **Nizami, Füzuli, Vaqif, Vazeh, Qüdsi, Sabir, Ətşan** (şair Abbas Səhhətə atasının təxəllüsü), **Səhhət, Vurğun** və başqa sənətkarların təxəllüslərindən də bəhs etmişdir (34). Alim haqlı olaraq göstərir ki, onomastik nöqteyi-nəzərdən təxəllüslər haqqında elmi biblioqrafiya, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmləri ilə əlaqədar olan “psevdonomastika” və ya “psevdonimika” – yalançı, uydurma adlar haqqında elm adlandırmaq olar (34-4).

Məlumdur ki, XII əsrdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər Azərbaycanın şair, alim, yazıçı və başqa görkəmli sənətkarları rəngarəng təxəllüslərdən istifadə etmişlər. Bizə elə gəlir ki, antroponimikanın təxəllüslərin əmələ gəlməsi, funksiyası, həm onomastik, həm də leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərini öyrənən şöbəsini “**təxəllüsshünaslıq**” adlandırmaq daha məqsədə uyğundur.

Özbək alimi E.Beqmatov (22), qazax alimi T.Januzakov (33) və tacik alimi A.Qafurov (55) və başqalarının tədqiqatlarında təxəllüslər haqqında müəyyən məlumatlara rast gəlinə də, bu xalqlarda da təxəllüslər bu vaxta qədər toplanmamış, lüğət halına salınmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XII əsrdən başlayaraq müxtəlif sənətkar və alimlər təxəllüslərdən geniş istifadə etməyə başlamışlar. Müxtəlif təzkirələrdə onlar və onların təxəllüsləri haqqında müəyyən məlumatlar verilsə də, onlar indiyə qədər toplanmamış və geniş tədqiq olunmamışdır. Lakin dilçi alim Şəmsəddin Sədiyev “Adlar necə yaranmışdır” kitabında digər antroponimik vahidlərlə yanaşı, təxəllüslər haqqında da ümumi məlumat vermişdir, lakin onlar bu vaxta qədər hərtərəfli tədqiq olunmamışdır. Müəllif ilk dəfə olaraq **Vurğun** (Səməd), **Xaqani** (Şirvani), **Füzuli** (Məhəmməd), **Vaqif** (Molla Pənah), **Nəbati** (Əbülqasım), **Natəvan** (Xurşid Banu), **Qəmküsar** (Əliqulu), **Səhhət** (Abbas), **Şaiq** (Abdulla), **Müşfiq** (Mikayıl), **Xəndan** (Cəfər), **Səbuhi** (Mirzə Fətəli), **Qüdsi** (Abbasqulu Ağa) və başqa sənətkarların təxəllüslərini çox düzgün izah etsə də, onların təxəllüslərini nisbələri ilə qarışdırmışdır. Məsələn, **Gəncəvi** (Nizami), **Şirvani** (Seyid Əzim), **Ordubadi** (Məmməd Səid) və s. kimi nisbələr təxəllüs hesab edilmişdir (87, 58-60).

Azərbaycan antroponimlərinin ilk tədqiqatçılarından olan Ziyapaşa Sadıqov bir çox məqalələrində və xüsusən “Azərbaycan dilində şəxs adları” adlı namizədlik dissertasiyasında təxəllüslər haqqında nisbətən ətraflı məlumat vermiş və onların ləqəblərlə oxşar və fərqli cəhətlərini şərh etmişdir. Alim ilk dəfə olaraq leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə, təxəllüsləri təsnif etmiş, siyasi və ədəbi-bədii təxəllüsləri fərqləndirməyə səy göstərmişdir(85).

Azərbaycan mətbuatında müxtəlif imzalarla çıxış edən ədiblərin və başqa şəxslərin şəxsiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayan, 4 minə qədər təxəllüs və müxtəlif imzaları toplayıb “İmzalar” adı ilə lüğət halına salan Qulam Məmmədli ömrünün müəyyən dövrünü məhz bu xeyirxah işə həsr etmişdir (66). Lakin kitabın rus dilində olan tirul səhifəsində “İmzalar” səhv olaraq “Psevdonim” şəklində tərcümə olunmuşdur. Halbuki “imza” rusca “podpis”, “psevdonim” isə Azərbaycan dilinə “təxəllüs” kimi tərcümə olunur.

Kitabın elmi redaktoru prof. A.Zamanov kitabın əhəmiyyəti barədə yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatında və mətbuatında müxtəlif zamanlarda işlənən gizli imzaların və təxəllüslərin şərhinə həsr olunmuş bu kitab heç şübhəsiz ki, özü diqqəti cəlb edəcək, mütəxəssislər, müəllimlər və oxucular üçün faydalı kitab olacaqdır” (66-3).

Prof. A.Zamanov “gizli imza” və “təxəllüs” terminlərindən istifadə etmişdir ki, bu da “təxəllüs” termininin mənasını düzgün əks etdirir. Aydın ki, “gizli imza” təxəllüsün “siyasi”, “təxəllüs” isə “ədəbi-bədii təxəllüs”ün mənasına uyğun gəlir və reallığı özündə göstərir.

Q.Məmmədlinin “Mirzə Cəlilin imzaları” adlı məqaləsində inqilabçı-demokratın istifadə etdiyi 100-ə qədər siyasi təxəllüsü haqqında məlumat vermişdir (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. N41, 8.10.1966).

Azərbaycan tarixi onomastikası və onomastik vahidləri haqqında müxtəlif əsərlərində orijinal fikirlər söyləyən T.Hacıyev “İnqilabi-satirik üslubda xüsusi isimlərin işlənmə xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində, “Satira dili” (42), “Sabir, qaynaqlar və sələfləri” (Bakı, 1980) adlı kitablarında C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığında işlənən şəxs adlarının, o cümlədən onların təxəllüslərinin üslubi imkanlarından bəhs olunmuşdur.

Ə.Hüseyninin “Şairin təxəllüsü” (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 5.09.1979) məqaləsində Nəsimi Şirvaninin, F.A.Bayramovun “C.Məmmədquluzadənin bəzi gizli imzaları” məqaləsində (BDU-nun “Elmi əsərlər”i, Dil və Ədəbiyyat seriyası, N3, 1973) böyük demokrat C.Məmmədquluzadənin, İ.Şahbazovun “Xətai”

məqaləsində (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 5.09.1979) Şah İsmayıl Xətəinin təxəllüslərindən bəhs olunmuşdur.

Prof. H.Həsənovun “Təxəllüslər və ləqəblər” adlı məqaləsində (“Elm və həyat” jur. N1, 1980) və “Söz və ad” kitabında digər adlarla yanaşı, təxəllüslər də müxtəlif cəhətdən izah edilmişdir (45). Müəllif təxəllüsləri leksik mənalarına görə təsnif edərkən səhvlərə yol vermiş, digər müəlliflərdə olan nöqsanları təkrar etmişdir. O, toponimlərdən düzələn soy adları və təxəllüsləri nisbələrlə qarışdırmış və ləqəblərlə təxəllüsləri eyniləşdirmişdir. Məlumdur ki, XIX əsr şairi Xurşidbanu Natəvan ata tərəfdən də (Atası Mehdiqulu xan İbrahim xanın da mənsub olduğu Pənahəli xanın nəslindəndir), ana tərəfdən də (anası Gəncə xanı Cavad xanın nəvəsi olmuşdur) olduğu üçün xalq arasında “Xan qızı” ləqəbi ilə şöhrətlənmişdi. Buna baxmayaraq, H.Həsənov təxəllüsləri təsnif edərkən yazır: “İctimai vəziyyətinə görə verilən təxəllüslər. Buna Xurşid Banu Natəvanın “Xan qızı” təxəllüsü misal ola bilər”(45-76). Halbuki Banunun təxəllüsü “Natəvan” olmuşdur.

N.Y.Makeyev “Təxəllüs və anonimlərin tarixindən” adlı kitabını (“Elm”. Bakı, 1977) 1901-1917-ci illərdə “Təkamül”, “Qudok”, “Kaspi”, “Qoç-Dəvət”, “Baku”, “Hümmət” və s. qəzetlərdə imzasız və müxtəlif təxəllüslərlə çıxış edən müəlliflərin şəxsiyyətlərini müəyyənləşdirməyə həsr etmişdir.

Azərbaycan antroponimiyasının tədqiq edilməsində xüsusi xidmətləri olan M.Çobanov bir sıra məqalələrində (“Sovet Gürcüstanı” qəz. 9 may 1979) və “Familiya. Təxəllüs” adlı kitabında (31) təxəllüslərin əmələ gəlməsi, mənşəyi, digər ad kateqoriyaları ilə oxşar və fərqli cəhətləri, mənə çalarları və s. haqqında ümumi məlumat vermişdir. Çox təəssüfləndirici haldır ki, adı çəkilən kitabında müəllif təxəllüslər haqqında ilk tədqiqatlar aparan Ş.Sədiyev, Z.Sadıqov və Q.Məmmədlinin adlarını belə xatırlamamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında təxəllüslərin XII əsrdə yaranmasını unudan müəllif yazır: “Heç təsadüfi deyildir ki, Dədə Qorqud dastanlarının qəhrəmanlarının təxəllüsü və ləqəbi olmuşdur: Dədə Qorqud, Qaracıq Çoban, Alp Ərən, Dəli Ərvən, Qonur Qoca, Dəmir Donlu Mumaq, Bıgıqanlı Bəkduz, Yüklü Qoca və s. Professor Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, bunlardan başqa qəhrəmanların ləqəbləri vardır: boz atlı, boz aygırlı, boğazca...” (31-25).

M.Çobanovun “Familiya. Təxəllüs” kitabında 550-yə qədər “təxəllüs”ün siyahısı verilmişdir. Müəllif Bakuvi, Bağdadi, Bərdəi və s. kimi nisbələri də səhvən təxəllüs hesab etmiş, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının adlarını da, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Süleyman adlarını da təxəllüs adlandırmışdır (31).

Bu nümunələrin sayını artırmaq da olardı. Lakin göstərilən nümunələrdən bir daha aydın olur ki, prof. Mədəd Şobanov təxəllüsləri ərəb ad sistemində geniş yayılan nisbələr ilə eyniləşdirmişdir. Prof. Z.Verdiyeva M.Çobanovun elmi yaradıcılığında yol verdiyi bu kimi nöqsanlar haqqında haqlı olaraq yazır: “Antroponimika sahəsində ən çox nəşr olunan tədqiqatçılardan biri M.Çobanov öz elmi yaradıcılığında, demək olar ki, müasir Azərbaycan antroponimistlərinin yaradıcılığından tənqidi yolla istifadə etmir. O, elə mənbələrdən bəhrələnir ki, onların müəllifləri antroponimist deyillər, onlar onomastikanın qanun və tələblərilə dərindən məşğul olmayıblar. M.Çobanovun əsərlərində yol verilən elmi səhvlər Z.Sadiqov, M.Adilov, A.Paşayev, H.Əliyev və başqalarının əsərlərində çoxdan öz həllini tapmışdır. Təəssüf ki, M.Çobanov “Azərbaycan antroponimikasının əsasları” kitabında yol verdiyi səhvləri “Familiya. Təxəllüs” adlı kitabında daha da dərinləşdirmişdir” (96-12).

Azərbaycan onomastikasının inkişaf etdirilməsində A.Qurbanovun həm elmi, həm də əməli fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Onun bir çox məqalələrində, “Azərbaycan onomastikası” (Bakı, 1986) və iki cildlik “Azərbaycan onomalogiyası” adlı kitablarında Azərbaycan onomastik vahidləri geniş tədqiq edilmişdir. Sonuncu kitabın ikinci cildində isə “Təxəllüs kateqoriyası” adlanan bölmədə təxəllüslər haqqında ümumi məlumat verilmişdir (45, 116-129). A.Qurbanov təxəllüslərin toplanması və tədqiqi ilə əlaqədar qarşıda duran vəzifələr haqqında yazır: “Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan antroponimik sistemində təxəllüsün yaranması tarixi, işlənmə miqyası və s. problemlər Avropa və Şərqi xalqlarının onomastik sistemi ilə müqayisə olunacaq səviyyədə geniş material verir. Bu materialın müxtəlif mənbə və məxəzlərdən toplanması, qruplaşdırılması, sistemə salınması, linqvistik təhlilə cəlb olunması qarşıda mühüm bir vəzifə kimi durur. Azərbaycan təxəllüslər lüğətinin yaradılmasına da mühüm ehtiyac duyulur” (61-116).

Azərbaycan antroponimikasında bu vaxta qədər təxəllüslər xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsə də, bir çox tədqiqatçılar yeri gəldikcə təxəllüslər haqqında öz mülahizələrini söyləmişlər. Bu baxımdan Z.Verdiyevanın tədqiqatları xüsusi maraq doğurur. O, “Köməkçi ad kateqoriyaları” adlı monoqrafiyasında təxəllüslərin tədqiqi tarixi, ad sistemində yeri, leksik və semantik mənə çalarları, funksiyaları və s. haqqında nisbətən ətraflı məlumat vermişdir (69, 5-123). Təxəllüslərin müxtəlif tədqiqatlarda əksini tapan bir sıra mübahisəli məsələləri məhz burada geniş şərh olunmuş, zəngin nümunələr əsasında müqayisələr edilmiş, inandırıcı fikirlər söylənmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif şöbələrinə və ümumi dilçilik məsələlərinə aid sanballı əsərlərin müəllifi olan və onomastikaya aid kadrların yetişdirilməsində xüsusi xidmətləri olan Musa Adilov bir sıra məqalələrində, A.Paşayevlə birlikdə yazdıqları məqalələrdə, “Azərbaycan onomastikası” (1) və “Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət” (39) kitablarında təxəllüslər haqqında da geniş məlumatlar vermişdir.

Bu sətirlərin müəllifi də “Azərbaycan şəxs adları” (76) “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” (77) və eyni adlı doktorluq dissertasiyasında təxəllüslər haqqında geniş məlumat vermiş, onların ad sistemində yeri, digər köməkçi ad kateqoriyaları ilə oxşar, fərqli cəhətləri geniş şərh edilmişdir. Lakin bu vaxta qədər təxəllüslər haqqında müəyyən fikirlər söylənsə də, onlar hələ də toplanmamış və geniş tədqiq edilməmişdi.

3. TƏXƏLLÜSLƏR VƏ DİGƏR AD KATEQORİYALARI

Dünyada elə bir insan tapılmaz ki, onun əsl adı olmasın. İbtidai icma quruluşunda insanlar təkcə bir əsl addan istifadə etdikləri halda, ictimai-siyasi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə əsl adlardan istifadə də dəyişikliyə məruz qalmışdır. Qəbilə quruluşu zamanı əsl adlarla yanaşı, ata adlarından da istifadə olunmuşdur. Qədim türk adları haqqında yazan bütün tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, qədim türklərdə şəxsin əsl adı həm də onun hansı qəbiləyə mənsub olduğunu da bildirirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında buna aid zəngin nümunələr vardır. Bayandır xan – Bayandur qəbiləsinin xanı olduğu kimi, Qıpçaq Məlik də “Qıpçaq qəbiləsinin məliyi” mənasında başa düşülməlidir.

Qədim türklərdə şəxs ömrünün müxtəlif dövrlərində göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlıqlardan asılı olaraq və ya onun xarici görünüşündə, xarakterində əmələ gələn müəyyən dəyişikliklərdən asılı olaraq müxtəlif adlar alardılar. Demək, şəxsin adı o şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyini də özündə əks etdirirdi. “Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən **Buğac, Bamsı Beyrək, Basat, Yalncıq, Qazılıq Qoca** (Qaz// kaz qəbiləsindən olan Qoca) və s. adlar bu fikirləri bir daha təsdiq edir.

Bu vaxta qədər qədim türklərin çoxkomponentli ad sistemində malik olmaları haqqında çox yazılmışdır. Əgər türkün peşə və məşğuliyyəti, xarakteri, xarici görünüşü, igidliyi, qəhrəmanlığı və s. onun adında əks olunurdusa, demək, türkün şair və digər sənətkarlarının adları da onların şairlik və ya sənətinə uyğun olmalı idi. Demək, qədim türklərdə sənətkarın əsl adı onun şair, memar və ya rəssam olduğunu da bildirirdi.

Biz bir sıra məqalələrimizdə və kitablarımızda göstərmişik ki, əvvəllər təkcə bir əsl addan istifadə edən ərəblərin sonralar tədricən çoxkomponentli ad sisteminə malik olan türk ad sistemindən istifadə etmiş, ərəb dilində öz çoxkomponentli ad sistemlərini yaratmışlar. Bu baxımdan “təxəllüs” ərəb sözü olsa da, mahiyyət etibarilə türk ad sistemini özündə əks etdirir.

Qədim türk adları müasir ləqəblər, ədəbi-bədii təxəllüslər və bədii əsərlərdə işlənən və özü haqqında əlavə məlumat verən obraz adlarına bənzəyirdi: **Qaraca Çoban, Dəmirgüc, Qabangüc, Yalançı oğlu Yalincıq, Buğac, Təpəgöz, Bayandır xan, Sarı Çoban, Halaypozan, Geridönməz, Topdağdan; Xeyir, Şər, Xosrov, Şirin, Şiruyyə, Əli Əyriyə, Kəmfürsətov, Mindilli** və s.

Qədim türkün adı onun göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlıqla əlaqədar olaraq dəyişə bilirdi. Buna görə də onun ilkin adı çox vaxt unudulurdu. L.N.Qumilyov yazır: “Qədim türklər avropalılar kimi anadan olandan öləncə qədər bir ad daşımazdılar. Türkün adı həmişə onun cəmiyyətdəki mövqeyini əks etdirirdi. Uşaqlıqda onun kliçkası (ləqəbi), gəncliyində çini, böyüyəndə isə titulu olardı. Əgər o, xandırsa, onun titulu da mövcud sistem üzrə dəyişilirdi” (59-90).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qədim türk ad sistemi çox rəngarəng və mürəkkəbdir. Dastanlarda qəbilə adı, əsl ad, ata adı, şəxsin oğul, ər, qayınata adı ilə adlanması, titul, ləqəb, kiçiltmə və əzizləmə adları və s. vardır. Bunlardan da biri və ya ikisi, bir neçəsi birlikdə şəxsi adlandırmağa xidmət edirdi.

İslama qədər təkcə əsl adlardan istifadə edən ərəblər xilafət möhkəmləndikcə, imperiyanın ərazisi genişləndikcə xəlifələr və digər məmurlar cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən sadə insanlardan adlarına görə də fərqlənmək üçün tədricən başqa ad kateqoriyalardan da istifadə etməyə başladılar. Rus alimi V.A.Nikonova əsaslanan A.Axundov orta əsrlərdə ərəb ad sistemində 7 komponentin olması haqqında məlumat vermişdir: 1. **Əsl ad**; 2. **Künyə** (şəxsin övlad adı ilə adlanması): Əbu-Əmir – Əmirin atası; 3. **Nəsəb** (şəxsin ata adı ilə adlanması): İbn İbrahim – İbrahimin oğlu, Bint Butrus – Pyotrün qızı; 4. **Ləqəb** (Bura ləqəb, titul, vəzifə və sənət adları daxildir); 5. **Nisbə** (şəxsin yaşadığı, anadan olduğu yerin adı): Firdovsi, Gəncəvi; 6. **Təxəllüs** (sənətkarların özləri üçün götürdükləri ad): Rüdəki; 7. **Məşhurluq adı** (4-162).

“Dədə Qorqud” dastanlarında ərəb ad sistemində olmayan şəxsin qaynata adı, bacıoğlu adı, ağanın rəiyyətin adı və s. ilə adlanması da mövcud olmuşdur. Ərəblər çoxkomponentli ad sistemini o dövrdə ancaq türklərdən götürə bilirdilər. Doğrudan da, qədim türk və ərəb ad sistemində mövcud olan komponentlər müqayisə olunsaydı, bəlli olar ki, ərəb ad sistemi, daha sonralar isə (XVI-XVII

əslərdə) rus ad sistemi məhz qədim türk ad sistemi əsasında formalaşmışdır (Ərəb və qədim türk ad sistemləri haqqında daha geniş məlumat almaq üçün bax: Aydın Paşayev. “Azərbaycan şəxs adları”. Bakı, 1996 və “Azərbaycan antroponimikası”. Bakı, 2015).

Qədim türk ad sistemi əsasında formalaşan ərəb ad sistemi sonralar tədricən türk ad sistemini parçaladı və X əsrdən başlayaraq türk xalqlarının hakim təbəqələri ərəb ad sistemindən geniş istifadə etməyə başladılar. Türk ad sistemində əsas və köməkçi ad kateqoriyaları formalaşdı. Ərəb təxəllüsü isə XII əsrdə geniş yayıldı. Sənətkarlar öz arzuları, yaradıcılıq amalı, taleyi, peşə və məşğuliyyəti, elmi və dini dünyagörüşü, insanlara və cəmiyyətə baxışına və s. ilə əlaqədar olan təxəllüslər götürməyə başladılar. Məsələn, XII əsr Azərbaycan şairi Əbunəzzam Cəmaləddin Məhəmməd şairliklə bərabər səma cisimlərinin tədqiqi ilə məşğul olan astronom olduğu üçün **Fələki** təxəllüsünü qəbul etmişdir. XII əsr Azərbaycan şairi İlyas Yusif oğlunun dini adı “Nizaməddin” (bəzi mənbələrdə isə “Cəmaləddin” – Z.Bünyadov) olmuşdur. Yəqin ki, şair bu dini adına müvafiq olaraq özünə **Nizami** təxəllüsünü götürmüşdür. XIV əsr Azərbaycan şairi və alimi, hürufilik təriqətinin banisi Şah Fəzlullah Təbrizi isə Şərq dünyasında **Nəimi** təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdir (Orta əsrlərdə dərvişlər, təriqət başçıları da özlərini “şah” adlandırırdılar) və s.

Elə sənətkarlarımız vardır ki, onlar ancaq bir təxəllüsdən istifadə etmişlər. Elə sənətkarlara da təsadüf olunur ki, onlar müxtəlif səbəblərə görə bir neçə təxəllüsdən bəhrələnməmişlər. Bir neçə təxəllüsdən istifadə etməsindən asılı olmayaraq, onlar ancaq bir ədəbi-bədii təxəllüsü ilə daha çox şöhrətlənirlər. Məsələn, XII əsr Azərbaycan şairi Əfzələddin İbrahim Əli oğlu ilk şeirlərini **Həqayıqi** təxəllüsü ilə yazmışdır. Əmisi Ömər ibn Osmanın məsləhəti ilə **Həssani-Əcəm** təxəllüsündən də istifadə edən şair Şirvanşahlar sarayında **Xaqani** təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdir.

Azərbaycan dramaturgiyasını yeni-yeni janr, mövzu, ideya və obrazlarla zənginləşdirən Hüseyn Cavid **Gülçin**, **Salik**, **Arif** təxəllüslərindən istifadə etsə də, **Cavid** təxəllüsü ilə məşhurlaşmışdır. Eyni sözləri Xalq şairi Səməd Yusif oğlu Vəkilov haqqında da söyləmək olar. Şair gəncliyində **Dəli Səməd** (Burada “dəli” sözü “Koroğlu” dastanında olduğu kimi igid, qoçaq, qaçaq, qorxmaz, qəhrəman mənasında işlənmişdir. Türklər Böyük Pyotru da bu mənada “Dəli Pyotr” adlandırmışlar), **Vəkil**, **Küskün** və s. təxəllüslərindən istifadə etmişdir. Lakin o, ədəbiyyat tarixində **Vurğun** təxəllüsü ilə tanınır.

Tarixi faktlar bir daha göstərir ki, bir çox şairlər ədəbiyyat tarixində əsl adları ilə yox, əsasən ədəbi-bədii təxəllüsləri ilə tanınırlar. Azərbaycan ədəbiyyatı

tarixindən bəllidir ki, XV əsrdə **Hamidi, Hatimi**, XVI əsrdə **Sürüri, Şahi, Həbib, Xatimi, Arifi, Qasimi, Gülşəni, Bidari, Səhabi, Pənahi, Hafiz, Xəlifə, Xəzani (Əsiri), Həşri, Mir Bədri** kimi şairlər Türkiyəyə köçüb, yaradıcılıqlarını orada davam etdirməyə məcbur olmuşlar (14-299).

Hazırda bu adların həmin sənətkarların adı və ya təxəllüsü olmasını müəyyənləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb edir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində elə sənətkarlara da təsadüf olunur ki, həmin sənətkarlar ancaq təxəllüsləri ilə xatırlanırlar. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim H.Araslı XVII əsrin ortalarında I Şah Abbasın böyük sürgün illərində öz vətənlərindən didərgin düşən Azərbaycan sənətkarları barədə yazır: “Bu illər Şakir, Nəseh, Vahid, Nadir, Vüqii, Zahid, Hali, Həsiri təxəllüsü ilə yazan Azərbaycan şairləri də şahın hökmü ilə İsfahana köçürülmüşdür. Sahib, Məsih, Arif, Məhvi, Məlum, Human, Şeyda, Rəbi, Razi, Rəhməti, Rəşid və başqa təxəllüslərlə yazan otuzdan artıq Azərbaycan şairi, məşhur “Bürhanə-Qate” müəllifi Bürhan bir sıra dini-fəlsəfi əsərlər müəllifi Yusif Qarabaği kimi alimlər ölkədən baş götürüb qaçmış, Şah Abbasın hökmü çatmayan yerlərdə yazıb-yaratmağa məcbur olmuşlar” (7-92).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan antroponimiyasının həm əsas, həm də köməkçi ad kateqoriyaları, qədim çoxkomponentli ad sistemi ilə müasir üçkomponentli ad sistemi, müasir adlarla qədim adlar, qədim türk və ərəb ad sisteminə daxil olan ad kateqoriyalı adlar bir-birilə çox qaynayıb-qarışmışdır. Odur ki, tədqiqatçı həm əsas, həm də köməkçi ad kateqoriyaları və onların hər birini ayrılıqda tədqiq edərkən bütün bunların hamısını nəzərə almalıdır. Bu isə tədqiqatçıdan hərtərəfli xüsusi elmi hazırlıq, tədqiqatçılıq qabiliyyəti, zəhmət və bacarıq tələb edir.

Bunu da unutmamaq olmaz ki, qədim türk və ərəb ad sistemlərində olan bütün komponentlər əsas ad kateqoriyasına aid olduğu halda, müasir türk, o cümlədən Azərbaycan ad sistemində ləqəb, titul və təxəllüslər köməkçi ad kateqoriyasına daxildir. İlk dəfə olaraq Z.Sadiqov əsl ad – təxəllüs, ləqəb – təxəllüs, ədəbi-bədii təxəllüs ad kateqoriyalarını müqayisə etmişdir (85). Prof. Z.Verdiyeva isə Z.Sadiqovdan bir az fərqli olaraq təxəllüsləri aşağıdakı kimi müqayisə etmişdir: təxəllüslər və əsl adlar, təxəllüslər və soy adları, təxəllüslər və ləqəblər, təxəllüslər və imzalar, toponimik adlar və təxəllüslər (69-24).

Doğrudan da, qədim türk ad sistemi yarandığı dövrdən müasir dövrümüzdə qədər çox mürəkkəb tarixi yol keçmişdir. Bu ad sistemində ərəb, rus ad sistemlərinin mürəkkəb xətlərlə bir-birinə qarışb-dolaşılıq yaratdığı müşahidə edilməkdədir. Odur ki, Azərbaycan filologiyasında müxtəlif antroponimik

kateqoriyaların və terminlərin dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Əsl adlar və təxəllüslər. XII əsrdən başlayaraq bütün Şərqlə, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında təxəllüslərdən geniş istifadə olunmağa başlandı. Adətən şairlər əsl adları ilə yox, məhz təxəllüsləri ilə şöhrətlənirdilər. Təxəllüslər şairlərin əsl adları yerində işləndiyinə görə, onların ad sistemində yerini və funksiyasını müəyyənləşdirmək vacibdir. Azərbaycan antroponimikasında ilk dəfə olaraq Z.Sadıqov müasir əsl adları nəzərdə tutaraq onları ancaq ədəbi-bədii təxəllüslərlə aşağıdakı kimi fərqləndirmişdir:

1. Ad cəmiyyətin bütün üzvləri üçün zəruri və qanuni bir hadisədir. Təxəllüslərdən ancaq sənətkarlar istifadə edirlər.

2. Həyata yeni gələn körpəyə ad verilir, təxəllüsləri isə insan ömrünün sonrakı dövrlərində qəbul edir.

3. Əsl ad insanı cəmiyyətin başqa üzvlərindən fərqləndirməyə xidmət edir. Təxəllüs isə şəxsə əsl ad kimi xidmət edə bilmir.

4. Şəxs adı insanlara, əsasən, bir dəfə verilir və onlar müəyyən məqamlarda dəyişdirilə bilər. Təxəllüslər isə müxtəlif səbəblər üzündən bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qalır.

5. İnsanlara ad başqalarından fərqləndirmək üçün verilir, təxəllüs isə şəxsin əsl adını pərdələmək, mövcud quruluşda ictimai-siyasi, ədəbi-bədii məqsədlərini ifadə etməyə xidmət edir. Bu baxımdan təxəllüslər bir növ bədii əsərlərdə təsvir olunan surətlərin adlarına yaxınlaşır. Belə ki, bədii əsərlərdə bəzi yazıçılar surətlərin xarakterinə, amal və qayələrinə görə ad qoyduqları kimi, təxəllüslərdə də yazıçının istək və arzuları, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, bəzən də özünün əhval-ruhiyyəsi əks olunur.

6. İnsan adları dildə qədimdən mövcuddur, təxəllüslərin meydana gəlməsi insanların ədəbi və mədəni səviyyəsinin inkişafı, şifahi və yazılı ədəbiyyatın yaranması ilə əlaqədardır.

7. Əsl ad müəyyən adət-ənənələrlə bağlıdır və şəxsə başqaları tərəfindən verilir, təxəllüsləri isə sənətkarlar özləri qəbul edir və ya yaradırlar.

8. Ədəbi-bədii təxəllüslər sonralar əsl adlara çevrilə bilər. Şəxs adlarından isə ancaq müəyyən məqsədlə təxəllüs kimi istifadə olunur (85).

Z.Verdiyeva da bunlardan başqa, müasir əsl adlarla ədəbi-bədii təxəllüslərin aşağıdakı digər fərqlərini göstərmişdir:

1. Cəmiyyətdə hamının əsl adı olur. Lakin təxəllüsü olanların sayı azdır. Hazırda sənətkarların hamısı təxəllüs qəbul etmir və bu, məcbur da deyildir. Elə sənətkarlarımız vardır ki, onlar öz əsl ad və soyadları ilə şöhrətlənmişlər. Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Bəxtiyar Vahabzadə , İlyas Əfəndiyev, Manaf Süleymanov və s.

2. Əsl adlardan fərqli olaraq təxəllüslər müəyyən sosial qrup arasında daha çox işlənir. Lakin bu da həqiqətdir ki, təxəllüslə yazan sənətkarlar bir-birinə təxəllüsləri ilə deyil, əsl adları ilə müraciət edirlər. Onların ailələrində də ancaq əsl adlardan istifadə olunur.

3. Əsl ad və təxəllüslər şəxsin cəmiyyətdəki fəaliyyətinə təsir göstərmir. İnsanları bir-birindən əsl adlardan başqa, onları bir-birindən fərqləndirən əsas cəhətlər , cəmiyyətdə işlədikləri sahədə göstərdikləri fəallıq və fədakarlıqdır. Lakin əsl adlardan fərqli olaraq təxəllüslər öz-özlüyündə müəyyən məqsəd və mənə ilə bağlı olur.

4. Əsl adlardan fərqli olaraq təxəllüslər yeni sözlər kimi diqqəti cəlb edir və dilin onomastik fonduna da yeni ad kimi daxil olur.

5. Körpəyə əsl adlar valideynlər, baba-nənə və digər qohumlar tərəfindən verilir. Təxəllüsləri isə sənətkarlar özləri götürürlər. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində şəxsə başqaları tərəfindən verilən təxəllüslər də vardır. Məsələn, dövrünün görkəmli alimi olan Ömər Kafiyyəddin qardaşı oğlu İbrahim Əli oğlunun istedadlı şair olduğunu görüb ona “Həssani-Əcəm” (Həssan VII əsr məşhur ərəb şairi olmuşdur) təxəllüsünü vermişdi. Şirvanşahlar sarayında isə ona **Xaqani** təxəllüsü verilir (14-85).

6. Əsl adlar əsas, təxəllüslər köməkçi ad kateqoriyasına aid olsa da, hər ikisi hazırda rəsmi xarakter daşıyır. Lakin onların arasında olan “rəsmilik” də müxtəlif səciyyəyə malikdir. Çünki əsl adlar şəxsiyyət vəərəqlərində və digər rəsmi sənədlərdə əks olunduğu halda, təxəllüslər ancaq Yazıçılar Birliyinin sənədlərində, yazıçılıq vəsiqələrində rəsmiləşdirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman, sərəncam və digər rəsmi sənədlərində rəsmi adların yanında, mötərizədə onun təxəllüsü də qeyd olunur (96, 30-31).

Məlumdur ki, körpəyə verilən adlar , əsasən ad verənin istək və arzusundan, dünyagörüşündən, bilik səviyyəsindən, zövqündən və s. asılı olur. Təxəllüslər isə

onu götürənin şəxsi keyfiyyətləri, milliyyəti, vətəni, peşəsi, məşğuliyyəti, istedadı, müəyyən qabiliyyəti, istək və arzuları və s. ilə əlaqədar olur.

Vaxtilə sovet alimləri “Əsl ad insan xoşbəxtliyinin açarındır”, “Sənin adın sənin səadətindir” deyən Amerika alimlərini tənqid edirdilər. Guya insan adları heç bir cəhətdən aid olduğu şəxslə əlaqəsi yoxdur. Halbuki bu sətirlərin müəllifi bir çox məqalələrində və monoqrafiyalarında onimlərin çoxmənalı olmasını və denotatla əlaqədar olmasını əsaslandırmışdır.

Müasir rus alimi B.Y.Xiqir göstərir ki, şəxsin əsl ad və ata adı onun xarakteri ilə ayrılmaz şəkildə əlaqədarır. Müəllif şəxsin əsl ad, ata adı və doğulduğu ayı biləndən sonra 100 qadından 86 nəfərinin xarakterini düzgün müəyyənləşdirə bilmişdir (46, 3-5). Bu baxımdan, təxəllüslər də əsl adlar kimi şəxsin özü ilə əlaqədar olur, qədim türk adları ilə eyniyyət təşkil edir. Əgər əsl adlar, ata və soy adları şəxsin ən çox xarakteri və taleyi ilə əlaqədar olursa, təxəllüslər isə müəllifin istedadı, istək və arzusu, yaradıcılıq fəaliyyətini səciyyələndirir.

7. Qədim türklərdə uşaqlara, əsasən oğlanlara, qəbilə başçıları, “Dədə Qorqud” dastanlarında isə Dədə Qorqud onların igidliyi, qəhrəmanlığı, şəxsi keyfiyyətləri ilə əlaqədar olaraq adlar verərdilər. Hazırda isə bu işi valideyn, babanələr və s. həyata keçirir. Təxəllüsləri isə müəlliflər, əsasən özləri götürürlər. Məsələn, XVI əsr şairi Məhəmməd Bağdadi şair olandan sonra özünə “füzun” (çox danışan) mənasında olan **Füzuli** təxəllüsünü seçir və nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, hətta bütün Şərqdə məhz bu təxəllüslə şöhrətləndi. Eyni sözləri **Vidadi, Vaqif, Qüdsi, Vazeh, Zakir, Şakir, Səbuhi** və başqaları haqqında da söyləmək olar.

Körpə özünə ad götürmək qüdrətinə malik deyil, lakin o, ömrünün müxtəlif dövrlərində öz adını dəyişdirəndə çox fəal olur. Ədəbi-bədi və siyasi təxəllüsləri götürəndə də bu fəallıq mövcud olur. Təxəllüslər başqaları tərəfindən verildə isə onlar yenə passiv olurlar. XX əsr məşhur Azərbaycan aktyoru, SSRİ Xalq artisti İsmayıl Hacıyevə **Dağıstanlı** təxəllüsünü tanınmış Azərbaycan yazıçısı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev vermişdir.

8. Qədim türklərdə şəxsin adı onun göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlıqdan asılı olaraq dəyişilsə də, o, ictimai həyatda ancaq bir adla şöhrətlənərdi. Sənəkarlar da öz istək və arzularına müvafiq təxəllüs tapana qədər bir neçə təxəllüsdən istifadə edə bilər. V.Məmmədov göstərir ki, “Əkinçi” qəzetində əsas müxbirlərdən biri olan Əliməmməd Abdulla oğlu əvvəllər **Əliməmməd Abdullazadə, Dərbəndi** təxəllüsündən istifadə etsə də, **Məhbub Dərbəndi**

təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdir. Yaxud qəzetin əsas müxbirlərindən Mirzə Həsən Əfəndi Əlqədari **Məmnun Əlqədari**, **Tabasaran Naibi** təxəllüslərindən istifadə etmiş, lakin **Məmnun** təxəllüsü ilə daha çox yazmışdır və s.

9. Mövcud qanunvericiliyə görə, şəxs ömrünün müxtəlif mərhələlərində körpəlikdə ona verilən xoşagəlməz, zövqsüz, axıcı səslənməyən adını dəyişmək hüququna malikdir. Bu zaman onlar əlaqədar orqanlara rəsmi şəkildə müraciət etməlidir. Sənətkarlar isə təxəllüsünü dəyişdirmək istərkən heç bir təşkilatdan icazə almır, onlar təxəllüs dəyişməkdə sərbəstdirlər.

Ədəbi-bədii təxəllüslər meydana gələndə əvvəllər xalq arasında tanınmır. Sonralar müəlliflər bu təxəllüslə şöhrətləndikcə, oxucu kütlələri arasında özünü – təxəllüsünü tanıda bilsə, onun haqqında yazılan məqalələrdə, ədəbiyyat dərslərlərində, hətta yazıçılıq biletində bu təxəllüslər qeyd olunur.

Adətən sənətkarlar müxtəlif səbəblərdən təxəllüslərini dəyişirlər. Məsələn, Seyid İmadəddin gəncliyində **Seyid**, məşhur sufi ərəb şairi Hüseyin Mənsur Həllacın şərəfinə **Hüseyni** təxəllüsündən istifadə etmişdir. Sonralar Fəzlullah Nəimi və onun hürufilik ideyaları ilə tanış olandan sonra özünə ustad seçdiyi **Nəiminin** təxəllüsü ilə həmahəng səsləşən **Nəsimi** təxəllüsünü qəbul etmişdir (14-266).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, **Nəsimi** təxəllüsünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Prof. Yusif Seyidov qeyd edir ki, bəziləri onu Bağdadın Nəim nahiyəsinin adı, bəziləri isə onun “meh, səhər küləyi” mənasında olan “nəsim” sözü ilə əlaqələndirirlər. Üçüncülər isə bu fikirləri tənqid və inkar edirlər. **Nəsimi** adının **Nəimi** adına oxşadılmaqla, ona həmqafiyyə kimi qəbul edildiyini göstərirlər. Doğrudan da, nəinki **Nəimi** və **Nəsimi** təxəllüsləri, hətta **Fəzlullah** və **İmadəddin** dini adlarının da mənə cəhətdən yaxın olduğu qənaətinəyik. Diqqət edilsə, **Fəzlullah Nəimi** və **İmadəddin Nəsimi** ifadələri arasında da ideya yaxınlığını görmək olar (86-15).

Görkəmli ustad aşıqlarımızdan olan, ömrünün müxtəlif dövrlərində öz şeirlərində **Şeyx Alı**, **Təbib Alı**, **Təcnis Alı** (“Azərbaycan müəllimi” qəz., 12 yanvar 1983), **Şıx Alı**, **Dədə Alı**, **Loğman Alı** (“Ulduz” jur. N 11, 1981) və s. təxəllüslərindən istifadə etmişdir. Lakin o, aşıq poeziyasında ancaq **Aşıq Alı** adı ilə şöhrətlənmişdir. Aşıq xalq arasında hansı adla adlanmışsa, öz şeirlərinin möhürbəndində də o adlardan təxəllüs kimi istifadə etmişdir.

Adətən körpəyə əsl ad başqaları tərəfindən verilir. Lakin dini ədəbiyyatda özünə ad verən körpələrə də rast gəlmək olur. “İncil”dən bəllidir ki, İsa peyğəmbər

anadan olandan sonra dil açib onun doğulmasında anasının günahsız olduğunu onu cəzalandırmaq istəyən qohumlarına deyir. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində də buna oxşar bir hadisə baş vermişdir. Türk xalqlarının ulu babası Oğuz xan da anadan olan kimi deyir: “Mən şah çadırında (bərgah) doğulmuşam, ona görə hamı məni “Oğuz” adlandırmalıdır” (40-11). Oğuz nəinki özünə, hətta Dədə Qorqud kimi bir çox şəxs, tayfa və obyektlərə də adlar vermişdir.

Elə təxəllüslərə də təsadüf etmək olur ki, onların yaranmasında da dini-mövhumı qüvvələr iştirak edir. Tədqiqatçı Əli Saləddinin “Əhməd Cavad” kitabında “Cavad” haqqında aşağıdakı bir əfsanədən söz açılır: Cavadgilin evinin qarşısındakı dağın başında Qız qalası əlçatmaz bir yerdə idi. Cavad bu qalaya qalxmaq arzusu ilə yaşayırdı. Qala Pir hesab edilirdi. Ora nəzir-niyaz aparənlər da olmuşdu. Qohumlarından kimsə Cavada demişdi ki, əgər sən o qalaya qalxsan, bütün (Baba və atadan qalma) kitabları oxuya biləcəksən. Cavad bir gecə yuxuda o qalaya qalxır və səbh vaxtı orada “Quran” oxuyan nurani bir kişi görür. Qalanın divarında əlində ox-kaman tutan Gözəllik və Sevgi hamisi olan ilahə Humay ananın şəkli və ərəblər dövründən qalan böyük bir “Əlif” işarəsi var idi. O həm də Allahın adının baş hərfidir. Cavad “Əlif”lə başlanan bir ad haqqında düşünür. “Əhməd” adını xatırladı. Ürəyində “Cavad Əhməd”, yaxud “Əhməd Cavad” sözləri dövr elədi...(Ə.Saləddin. Əhməd Cavad. Bakı, 1962. səh. 21-25).

Əhməd Cavadın bir çox əsərlərinin altında **Gəncə, Hacıkənd, Cavad Gəncə, Gəncə-Cavad, G.C., Ərdəhan Cavad, Əlif Cim, C, Axundoğlu** (Həmin əsər. səh. 26, 60, 77, 89, 123) və s. imzalardan istifadə etsə də, **Əhməd Cavad** təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdir.

11. Təxəllüslərə nisbətən əsl adlar daha geniş işlək dairəsinə malikdir. Lətifə ustadı Molla Nəsrəddin xalq arasında geniş yayıldığı halda, Mirzə Cəlilin əvvəllər istifadə etdiyi **Molla Nəsrəddin** təxəllüsü ancaq onun dostlarına bəlli idi. Adın da, təxəllüsün də məşhurlaşmasında şəxsin ədəbi, ictimai və siyasi fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Doğrudan da, Mirzə Cəlil öz fəaliyyəti ilə həm əsl adını, həm də **Molla Nəsrəddin** təxəllüsünü bütün dünyada məşhur etdi.

Bəzən siyasi təxəllüslərlə əsl adlar öz funksiyalarına görə eyniləşə bilər. Kəşfiyyətçi və partizanların qəbul etdikləri siyasi təxəllüslər uydurulmuş, yalançı adlar olsa da, hər yerdə əsl adlar kimi işlənir. Çünki onların tək cə əsl adları deyil, hətta ata və soy adları da uydurma səciyyə daşıyır. Çünki məşhur Azərbaycan kəşfiyyətçisi Mehdi Hüseynzadə bütün sənədlərdə, hətta kəşfiyyətçi yoldaşları arasında da, əsasən **Mixaylo** kimi çağırılır və adlanırdı.

2. Uydurulmuş ad və təxəllüslər. Rus dilində təxəllüs – “psevdonim” adlanır və “antroponimin növü, şəxsin ictimai həyatında əsl adı ilə işlənən və ya onu əvəz edən uydurulmuş adı” mənasında işlənir (81-118) və ya “Psevdonim – müəllifin əsl adını və ya familiyasını əvəz edən uydurulmuş adı” (Sovet ensiklopedik lüğəti. M. 1980, s.1089) kimi izah olunur.

Məlumdur ki, təxəllüs aid olduğu şəxsin əsl adı deyildir, hər hansı ümumi və xüsusi sözdən yaranmış, müəyyən leksik və onomastik mənaya malik olan “uydurulmuş” və ya “yalançı” adıdır. Bununla bərabər “uydurma ad” termini müasir dövrdə real həyatda işlənməyən və işlənməsi məqbul sayılmayan “xüsusi ad” mənasında da başa düşülür. Xüsusi adlar – onimlər müxtəlif kateqoriyalara malik olduğu kimi “uydurma antroponimlər” (“uydurma əsl ad”, “uydurma soyadı”, “uydurma ata adı” və s.), “uydurma fitonim”, “uydurma erqonim”, “uydurma toponim”, “uydurma zoonim” və s. kimi sahələri də mövcuddur. Lakin biz təkcə “uydurma antroponim”ləri nəzərdə tuturuq.

İlk növbədə real həyatda mövcud olan uydurma antroponimlərlə bədii ədəbiyyatda işlənən bu cür adları fərqləndirmək lazımdır. Real həyatda əsl adlar kimi işlənməsi məqbul sayılmayan uydurma adlar “qondarma adlar”, “qəribə adlar”, “simasız adlar” da adlanır: **Sandıq, Təhvildar, Kombayn, Maşinka, Metal, Donara, Pobeda, Milyon, Milyoner, Dilənçi, Atlantika, Kimya** və s. Vaxtilə (50-60 il bundan qabaq) “uydurma” hesab edilən **Təşkilat, Becan, Qonça, Elton, Kapitan, İnqilab, Sədr, Qəhrəman, Yapon** və s. kimi adlardan hazırda da geniş istifadə olunmaqdadır.

Bədii əsərlərdə işlənən uydurma adlar isə real həyatda istifadə olunan uydurma adlardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu adları sənətkarlar obrazın əsərdə daşdığı funksiyasına, peşəsinə, xarakterinə, peşə və məşğuliyyətinə uyğun olaraq yaradırlar. Bu adlar obrazın xarakter xüsusiyyətlərini asan başa düşməyə kömək edir: **Rüstəm Zalov, Katibə, Qaloşlu, Vahid Vahidov** (S.Rəhimov), **Dərinzəka** (S.Qədirzadə), **Kəmfürsətov, Anket Anketov** (M.Cəlal), **Əli Əyrizadə, Mərd Mazarov** (Anar), **Anasının əmcəyini kəsən** (Elçin Əfəndiyev) və s.

Adətən, bədii ədəbiyyatda işlənən bu cür uydurma adlar “danışan adlar” (yəni aid olduğu obraz haqqında müəyyən əlavə məlumat verən adlar) hesab edilir. Beləliklə, müasir ad sistemi baxımından təxəllüslərlə real və poetik uydurma adlar arasında növcud olan oxşar və fərqli cəhətləri nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi müqayisə etmək olar:

1. Real uydurma adlar şəxsin rəsmi adıdır, bədii əsərlərdə işlənən uydurma adlar isə yazıçılar tərəfindən uydurulmuş poetik addır. Onlar obrazı adlandırmağa

xidmət etməklə yanaşı, onun haqqında müəyyən məlumat da verir. Təxəllüsləri isə sənətkarlar özləri götürürlər: a) real uydurma adlar: **Deputat, Kommunist, Marlen** (Marks və Lenin adlarından) və s.; b) poetik uydurma adlar: **Zərrintac, Murtuz Murtuzov, Cabir Cabirov** (S.Rəhimov), **Feldar** (S.Qədirzadə) və s.; c) **Məhsəti, Xaqani, Fələki, Nizami** və s. Real uydurma adlardan fərqli olaraq poetik uydurma adlar və təxəllüslər öz mənə və funksiyalarına görə qədim türk adlarına bənzəyir.

2. Real uydurma adlar müsbət və neytral (**Bayraq, Tamaşa, Briqadir** və s.), poetik uydurma adlar isə həm müsbət, həm də mənfi mənə çalarlarına (**Mehman, Vahid Vahidov, Qaloşlu, Şər** və s.) malik olur. Təxəllüslər isə müəlliflərin əsl adlarına nisbətən uydurma hesab olunur, əsasən müsbət mənə çalarlarına malikdir: **Vaqif, Qüdsi, Coşğun, İlkin** və s. Elə buna görə də ədəbi-bədii təxəllüslərdən geniş şəkildə əsl adlar kimi istifadə olunur.

3. Poetik uydurma adlar sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasında ola bilər: **Xeyir, Şər, Toppuzqulu, Ayağı Yalın Kişi** və s. Təxəllüslər isə əsasən sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz formasında olur: **Məhsəti, Nəimi, Zakir, Ulutürk** (Xəlil Rza), **Qəlbınur** (Paşa) və s.

4. Poetik uydurma adlar forma və mənasından asılı olmayaraq, həmişə əsl ad funksiyasında işlənir. Ədəbi-bədii təxəllüslər isə həm əsl adlarla, həm də əsl adlarsız işlənə bilər: **Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Şəfi Vazeh, Səbuhi, Qasım bəy Zakir** və s.

5. Real uydurma adlar əsl ad funksiyasında işlənməsindən əlavə, şəxs haqqında dolğun əlavə məlumat vermir, bədii əsərlərdəki poetik adlar isə obrazın xarakteri, əsərdə daşdığı vəzifəsi, xarici görünüşü və s. ilə əlaqədar əlavə məlumat verir: **Qarınqulu, Kəmfürsətov, Mindilli, Gecə ulduz tanıyan, Müqəddəs Qoca, Gözəl xasiyyətli, Sarışın oğlan, Gökək adam, Gülbəsləyən qız** və s. Ədəbi-bədii təxəllüslər isə əsasən, müəllifin istedadı, hər hansı sənətkarlıq xüsusiyyəti, amalı, dini və ya elmi dünyagörüşü ilə əlaqələndirilir və müsbət mənə çalarlığına malik olur: **Şaiq, Cavid, Xəndan, Müşfiq** və s.

3. Təxəllüs və ləqəblər. Təxəllüs də, ləqəb də şəxs üçün köməkçi ad rolunu oynadığına görə sənətkar və tədqiqatçılar bu vaxta qədər onları qarışdırmışlar. Hələ XVI əsr Azərbaycan şairi M.Füzuli ərəb ad sisteminə əsaslandığı üçün təxəllüslə ləqəb arasında fərq görməmişdir: a) "Mən aləmdə yeganə olmaq istəyən bir insanam. Bunu təxəllüsum təyin etdi"; b) "Çün Füzulidir mənim ləqəbim, Əcəb olmaz gər olmasa ədəbim". Demək, şair **Füzuli** sözünü gah ləqəb, gah da təxəllüs adlandırmışdır.

Mərhum ədəbiyyatşünas M.Rəfili “Nizami Gəncəvi” adlı məqaləsində yazır: “Nizami şairin ləqəbidir” (“Revolyutsiya və kultura” jur., N 2, 1938, səh. 47). Xalq şairi S.Vurğun Ə.Əbülhəsənin “Müharibə” romanındakı “rus Mahmud” haqqında yazır: “Yoldaşlarının “rus Mahmud” deyə çağırdıqları bir serjant da diqqəti cəlb edir. Bakı neftçisinin oğlu Mahmud bu təxəllüsü öz tələbkarlığına, əla intizamına görə almışdır” (S.Vurğun. Əsərləri. VI c., Bakı, 1972, səh.37). X.S.Köçərli “Lenin” təxəllüsü haqqında yazır: “1917-ci ilə qədər bütün əsərlərini müxtəlif təxəllüslərlə nəşr etdirdiyindən, ləqəbləri ilə tanıyırdılar” (“Azərbaycan gəncləri” qəz. 20.04.1971).

Sözsüz ki, “Nizami” ləqəb yox, təxəllüsdür. “Rus Mahmud” ad birləşməsində “rus” isə ləqəbdir. X.Köçərli “Lenin” adını ləqəb, onun digər imzalarını isə təxəllüs hesab etmişdir. Lakin Leninin ömrü boyu istifadə etdiyi 150-dən çox imzası siyasi təxəllüslərdən başqa bir şey deyildir.

Faktlar bir daha sübut edir ki, təxəllüslərlə ləqəbləri fərqləndirmək üçün xüsusi onomastik biliklərə malik olmaq lazımdır. Şair və yazıçıların, onomastika, xüsusilə antroponimika ilə məşğul olmayan digər dilçi tədqiqatçıların təxəllüs və ləqəbləri düzgün fərqləndirə bilməmələri, bəlkə də, təbii qarşılanmalıdır, bağışlanası nöqsanlardır. Antroponimika ilə məşğul olan dilçi alimlərin əsərlərində yol verilən nöqsanlar isə çox təəssüf doğurur. Professor Həsərət Həsənov “Təxəllüslər, ləqəblər” adlı məqaləsində yazır: “Satirik yazıçılarımız köhnə mühitin (XX əsrin əvvəlləri nəzərdə tutulur – A.P.) təsviri və tənqidi ilə əlaqədar olaraq xalq arasında geniş yayılmış ləqəblərdən istifadə etmişlər” (“Elm və həyat” jur., N 1, 1980). Müəllif sonra o dövrdə mətbuatda geniş istifadə olunan **Bikəs, Əlidəyənəkli, Dəli, Xortdan** və s. təxəllüsləri ləqəb hesab etmişdir. Ləqəblərin geniş tədqiqatçısı kimi deyə bilərik ki, bunlar müxtəlif müəlliflərin istifadə etdikləri siyasi təxəllüslərdir.

Prof. Ə.Mirəhmədov yazır: “Ləqəb – yazıçıya onun öz adından savayı verilən əlavə ad; bu da, adətən, həmin yazıçının hər hansı bir səciyyəvi xasiyyətinə, xarici görkəminə müvafiq, yaxud onun nəslə, ata-babası, sənəti, peşəsi ilə əlaqədar olur. Firdovsi – “Şahnamə” müəllifinin təxəllüsü, Əbülqasim – ləqəbidir (Şairin əsil adı haqqında müxtəlif ehtimallar vardır. Məsələn, məşhur alim Dövlətşah Səmərqəndi onun adının Həsən ibn İsa ibn Şərəfşah olduğunu göstərir). XX əsr Azərbaycan satirik şairlərindən Bayraməli Abbaszadə “Hammal” ləqəbi ilə tanınır, çünki yoxsul şair əslində də yükdaşımaqla dolanmalı olmuşdur. Keçmişdə “Nəccar” (xarrat), “Müsəvvir” (rəssam), “Zərgər” ləqəbi ilə tanınan yazıçılar da vardı. Şair həm təxəllüs, həm də ləqəb işlədəndə təxəllüs üstün çıxır, məhdud dairələrdə el tərəfindən verilən ad az yada düşür” (71,94-95).

Əvvələn, “Əbülqasim” ləqəb yox, ərəb ad sistemində görə, “künyə” – şəxsin övlad adı ilə adlanması deməkdir. İkincisi, Azərbaycan ədəbiyyatında müəlliflərin ləqəblərindən düzələn təxəllüslər mövcuddur. Ad sistemində ləqəb və təxəllüslərin hər birinin öz funksiyası vardır. Müəllifin “təxəllüsün ləqəbə nisbətən üstün çıxması” fikri isə tamamilə anlaşılmır.

Professor M.Çobanov Azərbaycan ədəbiyyatında təxəllüslərin yaranması haqqında yazır: “Təxəllüs Azərbaycan dilində həyat və məişətin, ətraf mühitin bu və ya digər sahəsini özündə əks etdirən ümumişlək sözlərdən ibarət olduğu kimi, ayrı-ayrı görkəmli mədəniyyət və elm xadimlərinin anadan olduğu yeri, mənsub olduğu tirə, qəbilə, tayfa və xalqı bildirən sözlərdən də ibarət ola bilər. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının islamiyyətdən əvvəl düzülüb qoşulduğunu nəzərə alsaq yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlara görə dilimizdə təxəllüsün təşəkkül formasının 1500 ildən çox tarixi vardır. Heç təsadüfi deyil ki, Dədə Qorqud dastanlarının qəhrəmanlarının təxəllüsü və ləqəbi olmuşdur: Dədə Qorqud, Qaracıq Çoban, Alp Ərən, Dəli Ərvən...” (31—25).

Əvvələn, X əsrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında təxəllüslərdən istifadə olunmamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında isə təxəllüs axtarmaq meşədə balıq axtarmağa bərabərdir. 1500 il bundan qabaq heç ərəblər də təxəllüsdən istifadə etməmişlər. Çünki ərəb ad sistemi VIII-IX əsrlərdə türk ad sisteminin təsiri ilə formalaşmışdır. M.Çobanov yazır: “XI əsrdə yaşamış Azərbaycan şairlərindən Pir Hüseyn Xətib və Qətran da doğulduqları yerin adı ilə təxəllüs qəbul etmişlər: Şirvani – Pir Hüseynin Şirvanda, Təbrizi – Xətibin Təbrizdə, Təbrizi – Qətranın Təbrizdə doğulub boya –başa çatdığını bildirir” (31-28).

Əvvələn, Şərq aləmində nisbələrəndən – toponimlərdən təxəllüs kimi istifadə olunması məqbul sayılmamışdır. İkincisi, M.Çobanov həm ləqəb və təxəllüsləri, həm də təxəllüsləri nisbələrlə eyniləşdirmişdir. Müəllif kitabın “Azərbaycan təxəllüs lüğəti”ndə bir çox ləqəb və nisbələri təxəllüs hesab etmişdir (31,67-91).

“Azərbaycan dilinin onomastikası” kitabında “ayama” və “ləqəb” terminlərini eyniləşdirən müəlliflər yazırlar: “Bir kəs öz ayamasını işlədirsə, həmin söz artıq ayamalıqdan çıxıb ləqəb olur. Məsələn, Koroğlu, Məcnun ləqəbləri bu cür meydana gəlir... Ləqəb, yaxud təxəllüs bir qayda olaraq onu işlədən şəxsin özü tərəfindən seçilir. Ləqəbdə şəxsin bir növ həyat məramnaməsi öz ifadəsini tapır. Lakin həyat özü sabit olmadığı kimi şəxsin anacağı (şüur), həyat məramnaməsi də dəyişməz qalmır, inkişaf edir. Bu isə (yaradıcı) şəxsiyyətin öz ləqəbini tənqidi şəkildə nəzərdən keçirilməsinə, onu yeni şəraitə uyğun olaraq dəyişdirilməsinə əsas verə bilər. Lakin təxəllüs və ləqəblərin hər şəraitdə öz əhəmiyyətini saxlayan bənzərsizlik, təkrarlanmazlıq xüsusiyyəti də vardır” (48-6).

Burada “ayama” və “ləqəb” terminləri fərqləndirilmişdir. Halbuki eyni mənə daşıyan “ayama” Azərbaycan, “ləqəb” isə ərəb sözüdür. İkincisi, **Koroğlu, Məcnun** ləqəb yox, şəxsin (obrazın) qədim türk ad sistemini özündə əks etdirən ikinci (və ya sonrakı) adıdır. Üçüncüsü, ləqəb və təxəllüsün eyniləşdirilməsi də çox təəssüf doğurur. Əslində ləqəb şəxsə başqaları tərəfindən verilir, təxəllüsü isə müəllif, əsasən özü qəbul edir. Və nəhayət, ləqəb yox, təxəllüslərdə müəllifin məramnaməsi, istək və arzusu, amalı öz əksini tapır.

Xalq şairi Nəbi Xəzri yazır: “Xəzri bizdə Xəzərdən əsən küləkdir. Saflıq və təmizlik küləyidir. Tufanlıdır, şimaldan əsir. Cənub küləyinə isə bizdə gilavar deyirlər. Mən şimal küləyini özümə ləqəb götürmüşəm”. Yazıçı Ə.Nicatın “Qızılbaşlar” romanında oxuyuruq: “Yenə bitmədi, yenə ləqəb... Nizami, Nəsimi, Xaqani... Gör nə qədər ləqəblərdir. Bəs o, özünə nə götürsün? Xəzani? Yox, Fəraqi? Yox, Nəzari? Yox, yox”. Yaxud prof. M.İsmayılovun “Xaqani” romanında oxuyuruq: “Şirvanşah... dedi: - Cavan şair, sən şeirlərini gah Həqayıqi, gah Əfzələddin ləqəbi ilə yazırsan. Bu ləqəblərlə şeirlərini saraya gəlməmişdən qabaq yazmışsan. Sən bu gündən etibarən saray şairisən, xaqanın şairisən. Qoy bundan sonra səni Xaqani çağırınsınlar, şeirlərini də Xaqani ləqəbi ilə yaz”.

Eyni vəziyyətə - təxəllüs və ləqəblərin eyniləşdirilməsi hallarına nəinki bədii əsərlərdə, hətta görüldüyü kimi, ciddi tədqiqat əsərlərində, qəzet məqalələrində də təsadüf olunur: “Sirk ustası Karandaş özünə ayama seçəndə, heç şübhəsiz ki, məşhur karikaturaçını nəzərdə tutmuş və təxəllüsünü də onun şərəfinə götürübmüş” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 2.12.1983).

Əvvələn, şair və yazıçılar özlərinə ləqəb yox, təxəllüs götürürlər. İkincisi, nümunələrdə adları çəkilən **Xəzri, Nəsimi, Xaqani, Xəzani, Fəraqi, Nəzari, Həqayıqi** kimi bütün köməkçi adların hamısının ləqəb adlandırılması təxəllüs və ləqəblərin mahiyyətinə bələd olmamaqdan irəli gəlir.

Şərq ölkələrində islam dininin təsiri ilə “ləqəb” sözü o qədər geniş yayılmışdı ki, rus şərqşünasları da öz əsərlərində ərəblərə əsaslanaraq “ləqəb” və “təxəllüs” terminlərini fərqləndirmir, onları sinonim sözlər kimi işlədirlər. Məsələn, A.E.Krımski Xaqani Şirvaninin təxəllüslərindən bəhs edərək yazır: “Şeir yazmağa başlayan gənc Əfzələddin təxəllüs, daha doğrusu, ləqəb və ya indi deyildiyi kimi psevdonim seçməli idi” (53-397).

Əvvələn, unutmaz ki, “Əfzələddin” həmin şairin dini fəxri adıdır. Onun əsl adı isə İbrahim olmuşdur. İkincisi, A.E.Krımski düzgün olaraq bildirir ki, o dövrdə təxəllüsə də “ləqəb” deyilməmiş.

Azərbaycan antroponimiyasında ilk dəfə Z.Sadıqov təxəllüslə (O, bu müqayisədə ancaq ədəbi-bədii təxəllüsləri nəzərdə tutmuşdur) ləqəblərin 6 fərqi göstərmişdir: 1. Ləqəblər insana başqaları tərəfindən verilir, təxəllüsü isə şəxs özü qəbul edir; 2. Ləqəblər həm bir şəxsə, həm də bir qrup insanlara, təxəllüslər isə bir şəxsə aid olur; 3. Ləqəblər şəxsin xarici görünüşü, əqli, fiziki xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olur. Təxəllüslərdə isə belə xüsusiyyət yoxdur; 4.Ləqəblər fəsilə kimi adlarla işlənir, təxəllüslər isə adlar kimi müstəqil də işlənir; 5. Ləqəblərin işlənmə dairəsi çox, təxəllüslərininki azdır; 6. Mənfi mənəli ləqəblər çox, təxəllüslər isə azdır (85-83).

Bunlardan başqa, ədəbi-bədii təxəllüslərlə ləqəblərin bir çox digər fərqləri də vardır:

1. Ləqəblər quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz, söz birləşmələri formasında olur: **Dəli** Fatma, **Qız** Nağı, **Dəmirçi** Xudaverdi, **Toyuqçu** Nəsir, **Ağbiğ** Məmməd, **Ağacdayatan** Tutuxanım, **Yumurta yeməz** Həsən, **Qəlb pul kəsən** Hacı və s. Təxəllüslər isə əsasən sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz və bəzən də söz birləşməsi formasında olur: **Nizami**, **Zakir**, **Coşqun**, **Səmədoğlu**, **Molla Nəsrəddin** və s.

2. Ləqəblər antroponimik birləşmənin komponenti kimi çıxış etsə də, əsasən başqa dilə tərcümə olunur: **Bağban** – **Sadovnik** Səlim, **Tel** – **Kudryavıy** Əskər və s. Təxəllüslər isə əsl adlar kimi başqa dilə tərcümə olunmur, transkripsiya edilir: **Xaqani**, **Raqim**, **Muşfiq**, **Vurqun** və s.

3. Ləqəblərlə onların aid olduqları əsl adlar bəzən həmqafiyə olur: **Portveyn Hüseyin**, **Qaban Qurban**, **Fağır Bağır** və s. Təxəllüslərdə isə bu, təsadüfi səciyyə daşıyır.

4. Ləqəblərlə onların aid olduqları adlar bəzən antonim səciyyə daşıyır: **Qız** Mustafa, **Erkək** Tükəzban, **Arvad** Zeydulla və s.

5. Təxəllüslərdən fərqli olaraq ləqəblərdə çoxmənəlilik xüsusiyyətləri vardır: **Qırmızı** (rəngi qırmızıdır) Hənifə, **Qırmızı** (üzündə qırmızı xalı vardır) Fərəc, **Qırmızı** (yaşına uyğun olmasa da, həmişə qırmızı köynək geydiyi üçün) Mərdalı və s.

6. Ləqəblərdən fərqli olaraq, təxəllüslərin çoxu sonralar əsl adlara çevrilir: **Məhsəti**, **Fələki**, **Şakir**, **Natəvan**, **Cavid** və s.

7. Ləqəblərdən fərqli olaraq, təxəllüslər rəsmi xarakter daşıyır, müxtəlif sənədlərdə, dövlət fərmanlarında sənətkarların adları ilə yanaşı işlənir.

8. Ləqəblər əsl adlardan əvvəl gələndə böyük, sonra gələndə isə kiçik, təxəllüslər isə həm addan əvvəl, həm də sonra həmişə böyük hərflərlə yazılır: **Üçqiç** Məhəmməd, **Tacir** Əhməd, Əhməd **tacir**, Xasay **müəllim**; **Fələki** Şirvani, Cəfər **Xəndan**, Məhəmmədhüseyn **Şəhriyar** və s.

9. Adətən, ləqəblər şəxsə başqaları tərəfindən verilir. Təxəllüsləri əsasən müəlliflər özləri qəbul edirlər. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında təxəllüsləri başqaları tərəfindən verilən sənətkarlara da təsadüf olunur. Məsələn, XII əsr Azərbaycan şairi Mənicə Gəncəviyə **Məhsəti** təxəllüsünü Sultan Səncər, Əfzələddin Şirvaniyə **Xaqani** təxəllüsünü Şirvanşah Mənuçöhr, SSRİ xalq artisti İsmayıl Hacıyevə **Dağıstanlı** təxəllüsünü məşhur yazıçımız Ə.Haqverdiyev vermişdir və s.

10. Təxəllüslər (xüsusən ədəbi-bədii) aid olduğu şəxsi qədim türk adları kimi həqiqi mənada xarakterizə edir: **Məhsəti**, **Fələki**, **Xətai**, **Vazeh**, **Səbuhi** və s. Ləqəblər isə şəxsi həm həqiqi, həm də yalandan xarakterizə edir: **Keçəl** Həməzə, **Göyçək** Fatma, **Rus** Əhməd, **Donuz** Əliağa və s.

Partizan və kəşfiyyatçılar da düşməne qarşı vuruşarkən “gizli adlar”dan geniş istifadə edirlər. Lakin bəzi müəlliflər bu cür köməkçi adları ləqəb adlandırırırlar: “Budur Mixaylonun (M.Hüseynzadənin partizan təxəllüsü – A.P) “İvan Ruski” ilə (Mirdaməd Seyidovun partizan ləqəbidir) birlikdə partlatdıqları bina” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 12.02.1972). “Adı dillər əzbəri Luçana ləqəbli azərbaycanlı balası Məmməd Xəlilov idi” (“Azərbaycan gəncləri” qəz., 30.05.1975). “Axı, Süleyman (yazıçı Süleyman Vəliyev – A.P.) Trestdə müqavimət hərəkatında iştirak edib – özü də “Sila” ləqəbi ilə” (N.Xəzri. “Ləyaqət”) və s. Burada **Mixaylo**, **İvan Ruski**, **Sila**, **Luçana** adları düşməndən qorunmaq və öz şəxsiyyətlərini gizlətmək məqsədilə qəbul edildiyi üçün siyasi təxəllüslər hesab edilməlidir.

Rus alimi L.M.Şetin partizan və kəşfiyyatçılara verilən və ya onların özləri tərəfindən qəbul olunan bu cür təxəllüslər haqqında yazır: “Keçmişdə adamlar əsl adlarını düşməndən gizlədirdilər; inqilabçılar, partizanlar, kəşfiyyatçılar həqiqi adlarını düşmən əlaltılarından gizlədir, xalq düşmənlərinə qarşı mübarizədə gizli adlardan bir silah kimi istifadə edirdilər” (92-5). Bu, doğrudan da, belədir. Çünki kəşfiyyatçılar düşmən içərisində şəxsiyyətini, milli mənsubiyyətini gizlətmək məqsədilə öz həqiqi rəsmi adı əvəzinə, tamamilə başqa bir adla fəaliyyət göstərsə, onun yeni adı ancaq təxəllüs hesab edilməlidir. Bu yeni adlar kəşfiyyatçıları düşməndən müdafiə etməyə xidmət edir.

Partizanların mübarizəsinə həsr olunan bəzi əsərlərdə onların ikinci adları təxəllüs kimi göstərilmişdir. Yazıçı-jurnalist Məmməd Kazımın “Lytenant Kərimov və dostları” (Bakı, 1980) adlı sənədli povestində oxuyuruq: “Mən hələ Kiyevdə olanda öyrənmişdim ki, polyaklar Bubnova “Anatol”, Tixoninə isə “Vasil” təxəllüsü veribmişlər... Azərbaycanlılar içərisində hamıdan yaşlı olan bu partizana (Zülfüqarova – A.P.) “Çornı Kovkan” təxəllüsü vermişdilər. Hələ Bubnovla görüşdən bu döyüşçünün “Mişa” təxəllüslü partizan Nurməmməd Həmid oğlu Hüseynov olduğu aydınlaşmışdı” (Göstərilən əsər, səh. 20,34,36).

Publisist-yazıçı Ş.Nəzirli “Partizana hədiyyə” adlı məqaləsində yazır: “Mehdi kimi onun da (Stanko Petelin – A.P.) partizan təxəllüsü vardır. Görürsünüzmü, mötərizədə Vayko yazılıb” (“Azərbaycan gəncləri” qəz., 2.12.1980).

Çox maraqlıdır ki, qədim şumerlərdə , misirlilərdə də hökmdarların əsl adını qonşu xalqlardan gizli saxlamaq bir adət idi. Əvvəllər hökmdarların adları tabu (gizli) saxlandığı halda, sonralar onlar taxta tamam yeni adlarla çıxardılar. Bu ənənə sonralar türklərdən ərəblərə də keçdi. Bütün xilafət dövründə xəlifələr hakimiyyətə gələndə yeni adlar qəbul edərtilər.

Göründüyü kimi, söz ustaları ilə yanaşı, artistlər, rəssamlar, partizan və kəşfiyyatçılar da təxəllüs qəbul edirlər. Sənətkarların qəbul etdikləri ədəbi-bədii təxəllüslər onların bu və ya digər keyfiyyətləri, inamı, istedadı, milliyyəti, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğu halda, partizan, inqilabçı və kəşfiyyatçıların təxəllüsləri isə çox vaxt onların istək və arzuları ilə əlaqədar olmur.

Siyasi təxəllüslər şəxsiyyətin özünü, əsl adını gizlətmək məqsədi üçün istifadə olunduğuna görə, kitablardan oxuduğumuz və kinolarda gördüyümüz kəşfiyyatçıların da ikinci – “uydurma adları” siyasi təxəllüs hesab olunmalıdır. Lakin partizanların istifadə etdikləri təxəllüslər ilə sənətkarların təxəllüsləri də şəxslə əlaqəsinə və leksik mənalarına görə bir-birindən fərqlənir. Çünki sənətkarların ədəbi-bədii təxəllüsləri əsasən onların istək və arzuları, yaradıcılığında əsas götürülən ideya, amal və s. ilə əlaqədar olan sözlərlə ifadə olunur. Partizanların təxəllüsləri isə içərisində fəaliyyət göstərdiyi xalqın milli real adlarından fərqlənir.

4. Soyad, nisbə, toponim – təxəllüs və ləqəblər. “Familiya” latın sözüdür və Azərbaycan dilində “soyad”, “ailə”, “nəsil” sözlərinə uyğun gəlir. Lakin bu terminin indiki mənası ilkin mənasından fərqlənir. Çünki “familiya” sözü quldarlıq dövründə yaranmış və yarandığı dövrdə “ailə” mənasında işlənməmişdir. “Familus” – ev qulu, “familiya” isə bir quldarın ixtiyarında olan qulların cəmi

mənasını bildirir. Onun “ailə” və ya “nəsil adı” mənası kəsb etməsi isə lap sonrakı dövrlərin – cəmiyyətin inkişafının məhsuludur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan alimlərindən Ş.Sədiyev, A.Qurbanov, Z.Sadiqov, H.Həsənov və başqaları Azərbaycanda müasir soy adlarının meydana gəlməsini Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsindən sonrakı dövrə aid edirlər. Lakin araşdırmalar bir daha sübut edir ki, türk xalqlarında soy adlarının meydana gəlməsi əsl adlardan əvvəl baş vermişdir. Qədim türk adları haqqında yazan Azərbaycan, digər türk və xarici alimlərin hamısı yekdilliklə qeyd edirlər ki, qədim türk adları eyni zamanda şəxsin hansı qəbiləyə mənsub olduğunu da bildirirdi. Qəbilə adları isə müasir soyadlarından başqa, bir şey deyildir. Buna görə də biz bir çox məqalələrimizdə, prof. M.Adilovla birlikdə yazdığımız “Azərbaycan onomastikası” (1), “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlı monoqrafiya və doktorluq dissertasiyamızda (77) bu barədə ətraflı məlumat vermişik.

Ş.Sədiyev “Adlar necə yaranmışdır?” kitabında soyadları haqqında ümumi məlumat verilmişdir. O, təxəllüslərdən bəhs edərkən yazır: “Tanınmış adamların bir çoxu doğulduqları və ya böyüdükləri yerlərin adlarını təxəllüs seçirlər” (87-60). Sonra da o, **Gəncəvi** (Nizami), **Şıxlinski** (Əli Ağa), **Şıxlı** (İsmayıl), **Şuşinski** (Xan) və s. adları nümunə göstərmişdir, Halbuki burada **Gəncəvi** – nisbə, **Şuşinski** – təxəllüs (Əslində **Xan Şuşinski** antroponimik birləşməsi bütövlükdə məşhur xanəndə İsfəndiyar Aslanovlu Cavanşirovun təxəllüsü olmuşdur), **Şıxlinski** – general Əli Ağanın soyadı, **Şıxlı** isə yazıçı İsmayıl Şıxlinskiyin soyadından düzəlmiş təxəllüsüdür.

Z.Sadiqov da “Azərbaycan dilində şəxs adları” adlı namizədlik dissertasiyasında toponimlərdən düzəlmiş soyadları və təxəllüsləri qarışdırmış, **Dağıstanlı** (İsmayıl), **Ərəblinski** (Hüseyn), **Sarabski** (Hüseynqulu), **Şəkinskaya** (Barat), **Talısoğlu** (Azad Quliyev) və s. kimi xüsusi adların hamısını soyadı hesab etmişdir (85, 58-74). Əslində isə **Şəkinskaya** soyadından başqa, o birilərin hamısı təxəllüsdür.

“Müasir Azərbaycan dili” kitabında oxuyuruq: “–i şəkilçisi bir qrup toponimik adlara qoşularaq təxəllüs bildirən isimlər düzəldir: məsələn, Şirvani (Bahar), Şirvani (S.Əzim), Zərdabi (Həsən bəy), Təbrizi (Sahib)” (II c. Bakı, 1980, səh. 76). Həqiqətdə isə **Zərdabi** (Çünki Həsən bəyin soyadı Məlikovdur) – təxəllüs, o birilər isə nisbədir.

M.Çobanov “Familiya. Təxəllüs” kitabında isə təxəllüslərdən düzələn nisbə, soyadı və təxəllüsləri daha çox qarışdırmış və **Təbrizi** (XI əsr), **Şirvani** (XII əsr),

Qarabaği (XVII əsr) və s. nisbələri də təxəllüs adlandırmış və bu səhvləri “Azərbaycan antroponimikasının əsasları” kitabında da təkrar etmişdir (31; 30).

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər müxtəlif tarixi kəsimlərdə Azərbaycan antroponimiyasında toponimlərdən düzələn nisbə, ləqəb, son əsrlərdə isə təxəllüs və soyadlarından istifadə olunmuş və hazırda da istifadə olunmaqdadır. Buna görə də şair və yazıçılar, hətta müasir onomoloq alimlər də onları dolaşmaq salmaqdadırlar. Qədim türk ad sisteminin təsiri altında formalaşan və sonra türk ad sistemində təsir edən əvvəl ərəb, son 200 ildə isə rus ad sistemlərini dərinlən bilmədən müasir toponimik vahidlər haqqında düzgün fikirlər söyləmək çox çətinidir.

Nisbə - ərəb ad sistemində əsas ad kateqoriyasına daxil olan antroponimik vahiddir. O, şəxsin anadan olduğu və ya yaşadığı ölkənin, şəhərin, kəndin və s. adını bildirir. Məsələn, **Azərbaycani** (Bəhmənyar), **Şirvani** (Xaqani), **Gəncəvi** (Məhsəti, Nizami) və s. Lakin **nisbə** rus dilinə **familiya** kimi tərcümə olunmuş, E.A.Qordlevski isə **Təbrizi**, **İsfahani**, **Tusi** kimi nisbələri gah **familiya**, gah **familiya ləqəb**, gah da **ləqəb** adlandırmışdır (72, 35-36).

Hazırda toponimlərdən düzələn familiyaların ləqəb və təxəllüslərlə, hətta əsl adlarla qarışdırılmasına elmi və bədii əsərlərdə tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, “Ərəblinski: Bundan sonra sən özünə mütləq ləqəb tapmalısən. Elə orada mənəm də ağıma gəldi, dedim indi ki, sən Ərəblinski qoydun, mən də familiyamı Rzayev deyil, Sarabski qoyuram... Ondan sonrakı tamaşalarda adımız qoşa yazılırdı: Ərəblinski – Sarabski” (H.Sarabski. ” Köhnə Bakı”). “Hüseyn “Ərəblinski” familiyasını sonradan götürmüşdür. Qonaqlıq zamanı Hüseyn “Ərəblinski” (Dərbənd yaxınlığındakı Ərəblinski stansiyasında yaşayan general Ərəblinskinin şərəfinə - A.P.) səhnə ləqəbi kimi qəbul etdi və sonralar bu adla məşhur oldu” (Hacığa Abasov. “Xatirələrim”).

Antroponimikaya aid tədqiqatlarda da bəzən **nisbəni** təxəllüs və ya familiya (soyad) adlandırırlar. Halbuki **familiya** termini XVIII əsrin və XIX əsrin əvvəllərində rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Ərəb, fars və azərbaycanlılarda bu vaxta qədər **familiya** termini olmadığı halda, **Şirvani**, **Gəncəvi** və s. nisbələrini “familiya” adlandırmaq düzgün deyildir. İkincisi, Şərq ədəbiyyatında toponimlərdən təxəllüs kimi istifadə etmək, ümumiyyətlə, məqbul sayılmırdı. Təxəllüslər isə dilə yeni söz kimi daxil olardı, sənətkarlar əvvəllər başqası tərəfindən işlənmiş təxəllüslərdən istifadə etməzdilər. **Məhsəti**, **Xaqani**, **Nizami**, **Nəsimi**, **Füzuli**, **Müşfiq**, **Vurğun** və b. təxəllüslər məhz bu cür yaranmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında **Bakılı Səməd, Qarabağlı Ələkbər** və s. kimi toponimlərdən düzələn ləqəblər mövcuddur (Sonralar bunlardan təxəllüs kimi də istifadə olunmuşdur). Bu ləqəblər nisbəyə oxşayır. Lakin nisbələr ərəb ad sistemində görə, antroponimik birləşmələrin sonunda işlənir. Bunlar isə Azərbaycan dilinə xas olaraq, digər ləqəblər kimi əsasən əsl addan əvvəl işlənmişdir.

Azərbaycan antroponimiyasında son illərə qədər nisbələrlə təxəllüslər hələ də qarışdırılmaqdadır. Y.M.Hacıyeva yazır: “Göstərmək lazımdır ki, bu illərdə yaranmış təxəllüslərin əksəriyyəti topotəxəllüslərdir. Səid Qasım Bərdəi, Hüseyn ibn Cəbrail Mərəndi, Deyləmi Ərdəbili, Zəncani, Təbrizi və s. (X-XI əsrlər)” (44-295).

Burada nümunə göstərilən bütün toponimik adların hamısı təxəllüs yox, nisbələrdir. M.S.Hüseynova da bu səhvləri təkrar edir: “Dilimizdə təxəllüs qəbul edilməsinin min ildən çox tarixi vardır. Təsədüfi deyildir ki, X əsrdən etibarən ədəbi dilimizdə ayrı-ayrı alim və şairlərin geniş yayılmış təxəllüsünə rast gəlmək olur (“Dədə Qorqud” dastanlarındakı təxəllüslərdən ayrıca bəhs edilməlidir). Azərbaycanda XIV əsrə qədər təxəllüslər əsasən toponimlərdən düzəlirmiş. Məsələn: Gəncəvi Əbül Ülanın, Məhsəti xanımın, Nizaminin Gəncədə, Əfzələddin Xəqaninin, İzzəddin Şirvaninin Şirvanda, Marağalı Əhvəddinin Marağada yaşayıb-yaratdığını bildirir” (19-297).

Əvvələn, çox sevindirici haldır ki, son illərdə təxəllüslərin tədqiqinə maraq xeyli artmışdır. İkincisi, bu sahəyə bələd olan da, olmayan da özünü sınaqla təxəllüslərin düzgün tədqiqi istiqamətini səhv yola salır. Bu, əsasən, müəlliflərin qədim türk və ərəb ad sistemlərinə bələd olmamaları və təxəllüslərə ancaq müasir baxımdan yanaşmaları ilə bağlıdır. Üçüncüsü, “Dədə Qorqud” dastanlarında təxəllüs axtarmaq naşılıqdan başqa, bir şey deyildir. Yuxarıda nümunə göstərilən toponimlərin də hamısı təxəllüs yox, nisbələrdir.

Əsas və köməkçi ad kateqoriyalarının hamısı onomastik baxımdan xüsusi adlar hesab olunur. Ad sistemində bunların hər birinin öz yeri, öz funksiyası vardır. Odur ki, toponimlərdən düzələn xüsusi adların hamısına nisbə və ya фамилия, təxəllüs, ləqəb də demək düzgün deyildir. Çünki Azərbaycan ad sistemində XIX əsrə qədər toponimlərdən əsasən nisbə, bəzi hallarda da ləqəb kimi istifadə olunmuşdur. Son iki əsrdə isə onlardan təxəllüs və soyadı kimi də istifadə edilmişdir. Bütövlükdə götürüldükdə isə hazırda Azərbaycan antroponimikasında toponimlərdən düzələn nisbə, soyadı, təxəllüs, ləqəb, hətta əsl adlar da çoxdur. Odur ki, bunları fərqləndirmək üçün, ilk növbədə, tarixiliyi, yəni bu cür adlardan istifadə zamanı Azərbaycanda hansı ad sistemindən istifadə olunmasını nəzərə

almaq lazımdır. Sonra isə toponimik adın qəbuluna qədər şəxsin hansı rəsmi adla tanındığını da bilmək vacibdir.

Türk xalqlarının antroponimikasında toponimlərdən düzələn nisbə, ləqəb, təxəllüs və familiyaların dolaşq salınması bu vaxta qədər nisbə haqqında rus antroponimikasında verilən səhv məlumatlar da mühüm rol oynayır. Ərəb və ümumiyyətlə, Şərqi antroponimikasında geniş işlənən **nisbə** termininin rus dilinə **prozvişe** (ləqəb), **familiya** və **familiya ləqəb** kimi tərcümə olunması tamamilə səhvdir. Bu, ilk növbədə rus və ərəb ad sistemlərinin və antroponimiyasının eyniləşdirilməsi deməkdir (Bu dolaşıqlığın meydana gəlməsində Azərbaycan tədqiqatçılarının rus mənbələrindən tənqidi yanaşmadan, olduğu kimi istifadə etmələri də az rol oynamamışdır).

Unutmaq olmaz ki, ərəb “nisbə”si “ləqəb”ə daxil deyildir. Çünki ərəb “ləqəb”i rus “prozviş”inə nisbətən daha geniş mənaya malikdir. Belə ki, ərəb **ləqəbi** rus dilində olan **prozvişe, titul, fəxri ad, fəxri titul** terminlərinin ifadə etdiyi mənaları da özündə birləşdirir. **Nisbənin** rus dilinə **prozviş** kimi tərcümə olunması onun rus ad sistemindəki nisbətə görədir. Çünki rus dövlətində XVII əsrdə “familiya”ya ləqəb deyirdilər, bu, XIX əsrə də keçmişdir (72-78). Ədəbi dilə daxil olmasa da, Ukrayna dilində “ləqəb” indi də “familiya” mənasında işlənir.

Müasir Azərbaycan ad sistemi baxımından XIX əsrin sonuna qədər Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra rus formantlı təsəvvür edilən, əslində türk dillərində **oba, ev** sözlərinin şəkildəşmiş **-ov, -yev** formantlı soyadları yaransa da (**Bakıxanov, Axundov** və s.), nisbələrə də geniş istifadə edilirdi: **Qarabaği, Şirvani, Səlyani, Ordubadi** və s. Buna görə də familiya funksiyasında işlənən toponimik adların hamısına **soyadı** (familiya) demək düzgün deyildir. Axı **familiya** termini bu dövrdə ancaq rus dili bilənlər arasında işlənirdi. Rus çarı 1840-cı illərdə dövlət qulluğunda, orduda xidmət etmək istəyən və qeyri-rus millətlərindən olanların hökmən **-ov** komponentli soyadları götürməsi və xristianlığı qəbul etmələri haqqında fərman da vermişdi. Buna görə də bu dövrə qədər olan toponimik adları nisbə, sonrakı dövrdə isə familiya adlandırmaq daha məqsədə müvafiqdir. Belə ki, **Gəncəvi** (Əbülülə, Məhsəti, Nizami), **Şirvani** (Fələki, Xaqani, Zülfüqar, Nəsimi, S.Əzim, Bahar və s.), **Təbrizi** (Xətib, Qətran, Əssar, Sahib və s.), **Naxçıvani** (Əcəmi, Hinduşah, Məhəmməd və s.), **Ərdəbili** (Arif), **Bağdadi** (Əhdi, Füzuli və s.) nisbə hesab edilməlidir. **Köçərli** (Firudin bəy), **Ordubadi** (Fəqir, M.Səid), **Naxçıvanski** (Cəmşid), **Şıxlinski** (Əliağa) və s. toponimik adları familiya kimi qiymətləndirmək lazımdır. Çünki bu şəxslərin digər soyadları yoxdur. **Ağdamski** (Bədəlbəyov), **Sarabski** (Rzayev), **Köçərlinski** (Kərimov), **Dağıstanlı** (Hacıyev), **Ərəblinski** (H.Xələfov), **Əfqanlı**

(Rza Cəfərzadə), **Muğanlı** (Əhmədağa Qurbanov), **Talışoğlu** (Azad Quliyev), **Laçınlı** (Ağa Əliyev) və s. toponimik adlar isə təxəllüsdür.

Ş.Sədiyev çox haqlı olaraq yazır: “Təxəllüslər hər şeydən əvvəl onlara sahib şəxsiyyətlərin yaradıcılıq məhsulu, dünyagörüşü, bədii zövqüdür. Bu cəhətdən həmin vahidlər sənətkarlarımızın həyat və fəaliyyətlərinin bəzi məqamlarını, əqidəsini izləməyə imkan verir... Təxəllüs mahiyyəti etibarilə ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarların götürdüyü, deməli, ikinci və ya əlavə “uydurduğu” adıdır. Onun seçilməsində təxəllüs sahibinin şəxsi marağı əsasdır” (89-19).

Biz də müəllifin fikri ilə tam şərikik. Demək, ədəbi-bədii təxəllüslər sənətkarların həyat və bədii yaradıcılığının bəzi cəhətlərini, əqidəsini, istək və arzusunu, poetik məramnaməsini izləməyə imkan verir, qədim türk adları kimi şəxsin özü ilə əlaqədar olur. Onun əsl adlara nisbətən “uydurma” olması da məhz bununla əlaqədardır. Bir çox müəlliflərin təxəllüs hesab etdikləri **Gəncəvi**, **Təbrizi**, **Şirvani**, **Bağdadi** və s. kimi nisbələrdə isə bu xüsusiyyətlər yoxdur. Nisbələr ancaq sənətkarların özləri ilə əlaqədar olur, onların doğulduqları və ya yaşadıkları yerin adını bildirir. Bu cəhət nisbələri təxəllüslərdən fərqləndirir.

5. İkinci adlar, təxəllüs və ləqəblər. Bu vaxta qədər dastanlarda olan əsas qəhrəmanların ikinci (və ya üçüncü, dördüncü) adları da gah ləqəb, gah da təxəllüs hesab edilmişdir və bu proses indi də davam edir. Məsələn, məşhur folklorşünas alim M.H.Təhmasib “Aşıq Qərib” dastanında əsas qəhrəmanın adı ilə əlaqədar olaraq yazır: “Dastanın əsas qəhrəmanı Aşıq Qəribdir. Lakin bu ad təxəllüsdür. Onun əsl adı Rəsuldur, bəzən də Məqsuddur “ (Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh.50).

Prof. P.Əfəndiyev Rəsul adının **Qəribə** çevrilməsi haqqında yazır: “Rəsulun adının Qəribə çevrilməsi təsadüfi deyildir. Bu, Azərbaycan xalqının tarixində baş verən bir sıra ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədardır. Bizcə, “Aşıq Qərib”də qəribin, daha doğrusu, qəribliyin bir növ ümumiləşdirilmiş rəmzi yaradılmışdır. Qəriblik keçmiş zamanlarda hər bir dövrün bəlası olmuşdur. Müxtəlif dağıdıcı müharibələr, sürgünlər, zorla başqa ölkələrə köçürülmələr, yad yerlərdə əzab və əziyyət çəkən insanların iztirabları şifahi ədəbiyyatda qəriblik mövzusunun meydana gəlib yayılmasına səbəb olurdu” (35-288).

Bizə elə gəlir ki, **Qərib** adı ancaq “Aşıq Qərib” dastanında Rəsulun qəriblik həyatı yaşaması ilə əlaqədardır. Əgər bu qəriblik xalqın başına gətirilən müsibətlərlə əlaqədar olsaydı, onda nağıl və dastanlarımızda Qəriblərin sayı daha çox olardı. Lakin bu obraza ancaq “Aşıq Qərib” dastanında rast gəlmək olur.

Qərib adı bu dastanda əsas obraz adı kimi işlənmiş və bu dastanın məzmun və ideyası ilə əlaqələndirilmişdir. Hər bir ad aid olduğu şəxsin xarakter və ya taleyinin epigrafi olduğu üçün **Qərib** adı da ancaq “Aşıq Qərib” dastanının ideyası ilə bağlanmışdır.

Hörmətli müəllimimiz prof. P.Əfəndiyev çox haqlı olaraq bu adı qəribliklə əlaqələndirmişdir, ancaq onun söylədiyi qəribliklə yox. Doğrudan da, Rəsul **Qəribə** çevriləndən sonra ailəsindən, doğma yurdundan ayrı düşür və qəriblik həyatı yaşayır. Beləliklə, bu ad aid olduğu obrazı çox düzgün səciyyələndirir, onun özü və başına gələn hadisələrlə tam uyğunlaşır. Lakin Rəsulun **Qəribə** çevrilməsinin əsas köklərini qəriblikdə yox, qədim türk ad sistemində axtarmaq daha düzgün olardı.

Ola bilsin ki, həyatda **Qərib** təxəllüslü aşıq da olmuşdur və bu dastanı da o özü yaratmışdır. Lakin dastanda söhbət tarixi şəxsiyyət olan Aşıq Qəribdən yox, “Aşıq Qərib” dastanının baş qəhrəmanı Aşıq Qəribdən gedir. Təxəllüslər kimi **Qərib** də Rəsulun əsl adı deyildir. Dastanın məzmunundan bəllidir ki, bu ad təxəllüs yox, Rəsulun gənclik illərində yuxuda ona buta verilərkən aldığı ikinci adıdır. Qədim türklərdə gənc igidlik, qəhrəmanlıq göstərdiyi zaman ona uyğun əsl ad alardı. Dastanda isə Rəsul sonralar yaşayacağı qəriblik həyatı ilə əlaqədar olaraq **Qərib** adlanmışdır.

Son illərdə şəxs adlarını tədqiq edən alimlər sübut edirlər ki, körpəyə verilən ad onun gələcək taleyi ilə əlaqədar olur. Rəsulun ikinci adı da onun sonrakı həyat yolunu sanki işıqlandırır, taleyində mühüm rol oynayır.

M.H.Təhmasibin dediyi kimi, əgər “Aşıq Qərib” təxəllüsdürsə, onda “Şahsənəm” adını nə hesab etmək olar? **Qərib** Rəsulun ikinci adı olduğu kimi, **Şahsənəm** də Mahi-Mehrin ikinci adıdır və “sənəmlərin şahı” mənasındadır. Axı onların hər ikisinə bu adları yuxuda dərviş vermişdir.

Məlumdur ki, “Rəsul” ərəb sözüdür, “elçi, səfir və peyğəmbər, nəbi” mənaları vardır. Elçi və səfirlər öz vəzifələrini icra edərkən qəriblikdə olurlar. Bu baxımdan dastan qəhrəmanının həm birinci, həm də ikinci – sonrakı adı mənaca bir-birini tamamlayır.

Təəssüfləndirici haldır ki, tədqiqatçılar qədim türk ad sisteminin spesifik xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verməyərək dastan qəhrəmanlarının bu cür sonrakı adlarını gah ləqəb, gah da təxəllüs adlandırmışlar. Məsələn, professor A.Qurbanov dastan qəhrəmanlarının ikinci adlarını ləqəb hesab etmişdir: “Bu kimi nümunələrdə rast gəldiyimiz Halaypozan, Topdağdan, Toxmaqvuran, Dilbilməz,

Tanrıtanımaz, Qorxubilməz, Geridönməz ləqəbləri maraqlıdır ki, müstəqil ad kimi işlənmişdir. Əslində onlar insana məxsus müsbət keyfiyyətləri ifadə edən ləqəblərdir” (60-226).

Professor M.Çobanov “Familiya. Təxəllüs” kitabında “Dədə Qorqud” dastanlarındakı bir çox qəhrəmanların özləri ilə əlaqədar olan adlarını təxəllüs adlandırmışdır (31). M.S.Hüseynova isə mahiyyətə varmadan “”Dədə Qorqud” dastanlarındakı təxəllüslərdən ayrıca bəhs edilməlidir” hökmünü verir (43-297).

Qədim türklərdə körpələr xarici əlamətlərinə müvafiq olaraq ümumi adlarla (Oğlan, Kişi, Qara, İgid, Böyükkişi; Qızlar, Gözəl, Sarıtel, Qaratel, Güləndam, Alagöz və s.) adlanardılar. Böyüyəndə oğlanlar göstərdikləri igidlik və qəhrəmanlıqlarla əlaqədar adlar alardılar. Qızlar isə böyüdükcə diqqəti cəlb edən əsas xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq Çiçək, Çəmən, Gülyanaq, Gözəl, Solmaz, Lalə, Alagöz, Qaratel, Qaragilə və s. kimi adlarla adlanardılar.

İlk baxışda **Koroğlu, Halaypozan, Tanrıtanımaz** və s. adlar ləqəb təsiri bağışlayır. Müasir oxucu da yaxşı başa düşür ki, **Koroğlunun** əsl adı Rövşən, **Qəribinki** Rəsul, **Kərəminki** Mahmud, **Əslininki** Məryəm, **Məcnununku** Qeydir və s. Lakin bir çox dastan qəhrəmanlarının ilkin adları unudulmuş, onlar sonrakı – ikinci, üçüncü və s. adları ilə dastanlarda daşlaşmışdır (Qaraca Çoban, Qabangüc, Sarı Çoban, Halaypozan, Tanrıtanımaz və s.). Onların məşhurlaşdıqları bu ikinci adları ləqəb və ya təxəllüs yox, sonradan qazandıqları ikinci və ya üçüncü adlarıdır.

Yuxarıda haqlarında bəhs olunan dastan qəhrəmanlarının ikinci və ya üçüncü adları ilə ləqəb və təxəllüslərin oxşar və fərqli cəhətlərini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

1. Həm qədim türk adları, həm də ərəb ad sisteminə məxsus olan təxəllüs və ləqəblər şəxsin özü ilə əlaqədar olur və onlar şəxsi adlandırmaqdan əlavə, onun haqqında müəyyən əlavə məlumat da verir.

2. Ərəb ad sisteminin təsiri ilə türk ad sistemində əsl adlar körpəyə valideynlər, baba-nənələr və ya digər ən yaxın qohumlar tərəfindən verilməyə başladı və ata adı, soyadı kimi antroponimik vahidlər dəyişməz qaldı. İnsanın sonrakı həyatında onun xarici görünüşündə, məşğuliyyət və sənətində, sosial vəziyyətində, dünyagörüşündə, əqidəsində və s. baş verən əsaslı dəyişikliklər köməkçi adlar kimi şəxsin təxəllüs, ləqəb və fəxri adında əks olunardı: **Atabəy Məhəmməd, Xosrov Pərviz, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir** və s.

3. Təxəllüslər mahiyyət etibarilə qədim türk adlarına bənzəyir və şəxsin istedadı, xarakteri, bilik, bacarıq və s. keyfiyyətləri ilə əlaqədar olur. Lakin onlar ancaq şair və yazıçılara məxsus olmasına görə qədim türk adlarından fərqlənir.

4. Qədim türk adları şəxsin özü ilə əlaqədar olduğuna görə onlardan başqaları üçün istifadə olunmazdı. “Orxon-Yenisey abidələri”ndə işlənən **Elteres xaqan, Gültəkin, Bilgə xaqan** və s. kimi adlar heç vaxt başqalarına verilməmişdir. Başqalarının təxəllüslərindən də digərləri tərəfindən istifadə edilməzdi. Lakin buna baxmayaraq, Nizami Gəncəvinin dövründə **Nizami** təxəllüsü üç şair olmuşdur. Ola bilsin ki, onlar bu təxəllüsü götürərkən bir-birlərindən xəbərsiz olmuşlar. Sonrakı dövrlərdə **Nizami** adından təxəllüs kimi istifadə olunmasa da, hazırda ən ümumişlək əsl adlardan hesab edilir.

6. Təxəllüs, imza və gizli imzalar haqqında. Təxəllüslər, doğrudan da, sənətkarların əsl adları deyil, özləri üçün seçdikləri uydurulmuş, yalançı, şərti adıdır. Onlardan müxtəlif səbəblərə görə istifadə olunur. Bəziləri mürtəcə qüvvələrdən qorunmaq, xilas olmaq, bəziləri isə həqiqi adlarının axıcı səslənməsi, özünün hər hansı keyfiyyətini nəzərə çarpdırmaq üçün bəhrələnilər. Amma çox təəssüfləndirici haldır ki, bu vaxta qədər tədqiqatçılar **təxəllüs, imza** və **gizli imza** terminlərini də gah fərqləndirmiş, gah da eyniləşdirmişlər. Məsələn, Mir Cəlal Paşayev və F.Hüseynovun “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında oxuyuruq: “Onda (Ə.Nəzmidə - A.P.) şeir yazmaq həvəsi də bu zamanlar yaranır. “Bikəs” təxəllüsü ilə şeir yazmağa başlayır... Çar senzurasından, mürtəcə din xadimlərindən və ümumən bütün tənqid hədəflərinin diqqətindən yayınmaq üçün satirik şair öz əsərlərini Bikəs, Ə.S.Dəyənəkli, Həcamətverdi, Məşədi Sijimqulu, Kefsiz, Sərsəri, Qanacaqsız, Şəmşir, Şəmşirək, Gavi-mahi, Qoca zıgızıg, Papiros çəkən və b. gizli imzalarla çap etdirməyə məcbur olur” (70, 151-152).

N.Axundovun “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi” kitabında yazılmışdır: “Jurnalda daimi kimi tanınan təxəllüslər bunlardır: “Lağlağı”, “Molla Nəsrəddin”, “Cırcırana”, “Mozalan”, “Dəli”, “Hərdəmxəyal”, “Hophop”, “Sijimqulu”, “Kefsiz”, “Xortdan”, “Dabanıçatdaq xala” və s. Bu imzalar C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar və Ə.Raziyə aiddir” (6-258). M.Ə.Sabir haqqında yazılmış xatirələrdə və digər elmi əsərlərdə **Hophop** gah təxəllüs, gah da imza və ya ləqəb hesab edilmişdir. Məsələn: “Biz ləqəb məsələsinə əvvəllər də toxunmuşduq. Bir çoxları təzəcə yazmağa başlamaqla özlərinə böyük mənə kəsb edən bir ləqəb qəbul edirlər. Təəccüblüdür ki, bəziləri imzalarını Nikbin, Təmkin.., Kədərli adlandırırlar” (“Azərbaycan müəllimi” qəz., 5.11.1980). “Gərək başqa bir ləqəb – imza tapam” (Ə.Cəfərzadə.”Yad et məni”, səh.160) və s.

Sözsüz ki, **təxəllüs** və **imza** müxtəlif anlayışları bildirən ayrı-ayrı terminlərdir. **İmza** daha geniş anlayışa malikdir. Çünki **imza** müəllifin həm siyasi və ədəbi-bədii təxəllüsü, həm də həqiqi soyadı, adı və müxtəlif formalı inisialı ola bilər. Bununla bərabər **imza** sözü **qol** (çəkmək) sözü ilə də sinonimdir.

Y.M.Hacıyeva yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, naməlum, örtülü və uydurma imzaların ifadə etdiyi məna ilə təxəllüs termininin ifadə etdiyi məna bir-birinə tam uyğun gəldiyi üçün onları fərqləndirmək düzgün deyildir. Q.Məmmədlinin tərtib etdiyi “İmzalar” kitabında Molla Nəsrəddinçilərin istifadə etdiyi “imzalar” – gizli, həm də satirik təxəllüsdür” (43-90). Müəllif çox düzgün olaraq “imzalar” terminini “təxəllüs” adlandırır. Lakin müəllifin “Molla Nəsrəddin” jurnalı və gizli təxəllüslər” məqaləsinin adındakı və bu sitatdakı “gizli” və “satirik təxəllüs” termini də əsas mənanı düzgün ifadə etmir. Çünki siyasi təxəllüslərin həqiqi mənası ilə elə “gizli ad” mənasını bildirir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mətbuatında, xüsusilə satirik qəzet və jurnallarda işlədilmiş təxəllüslərin toplanmasında və onların müəlliflərinin şəxsiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində Q.Məmmədlinin böyük xidmətləri olmuşdur. Mərhum qocaman tədqiqatçı uzun illər ərzində topladığı 4 minə qədər təxəllüsü ilk dəfə olaraq “İmzalar” adı ilə nəşr etdirmişdir (66). Kitabın titul səhifəsində əsərin adı rusca “Pseudonim” kimi qeyd olunmuşdur. Həmin dəyərli əsər “Təxəllüslər” adlandırılısaydı, elmi dəqiqliyə riayət edilmiş olardı. Kitabın əvvəlində “naməlum, gizli, örtülü və uydurma imzalar, müəllifi məlum olmayan müxtəlif təxəllüslər” ifadəsindən aydınlaşır ki, burada “imza” və “təxəllüs” terminləri eyni mənada işlədilmişdir. Qulam Məmmədlinin istifadə etdiyi “naməlum, gizli, örtülü və uydurma imzalar” sözlərinin ifadə etdiyi məna isə “təxəllüs” termininin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəldiyi üçün onları fərqləndirmək düzgün deyildir.

Q.Məmmədli “Folklorşünasın ədəbi imzaları” məqaləsində Mehdi bəy Hacınskinin işlətdiyi **Avara, Abdal, İbnisəbil, Ürfi, Sədrəddin, Ürfizadə, Sahib** kimi adları həm **imza**, həm də **təxəllüs** adlanmışdır.

Azərbaycan antroponimiyasının ayrı-ayrı kateqoriyalarının geniş tədqiqata cəlb edildiyi bir vaxtda antroponimik terminləri dəqiqləşdirmək hamımızın borcudur. Dilçiliyin bir sahəsi olan onomastikanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də müvafiq anlayış və terminlərin dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Elmin dili dəqiq terminlərdən ibarət olmalıdır. **Təxəllüs** isə elmi termdir və buna görə də dəqiq mənaya malikdir. **İmza** isə ümumxalq sözüdür, çoxmənalıdır və zəngin üslubi çalarları vardır. Bu sözün termin kimi işlənməsi o

qədər də əlverişli deyildir. Təsadüfi deyil ki, poetik məqamlarda ondan uğurla istifadə olunur. Məhəmməd Hadi **imza** sözünə poetik mənə verərək yazırdı:

Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyata

Yox millətimin xətti bu imzalar içində.

Xalq şairi R.Rza yazırdı: “Bu gün sovet xalqlarının yaratdıqları həyat səhifələrində ən görkəmli və şərəfli yerdə Azərbaycan xalqının imzası var. Xalqımızın bu imzası qızıl xətlərlə yazılmışdır” (“Kommunist” qəz., 6.12.1980).

XX əsrin sonlarında əvvəllər “Kirpi” jurnalında **Rəndə, Kirpibala**, “Bakı” qəzetində **Axşamzadə**, sonralar isə **Nağılçı** (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 17.7.1976), **Yozan, P.Neştər** (“Kirpi” jur. N 3, 1988, səh.6-7), **Həpçə, Cığal, Xeyrənsə** (“Tək səbir” qəz. 11.11.1992), **Səbirsiz, Simsim** (“Tək səbir” qəz. 12.12.1992) və s. təxəllüslərlə yanaşı, **İmza: Vartaşen rayonundakı toxumçuluq sovxozunun tövləsi, İmza Buzov, İmza: İsmayılı almaları** (“Kirpi” jur. N 21, 1982, səh.5) kimi imzalara da rast gəlmək olur. Burada müəllif həm də tənqid və təsvir etdiyi obyektin özü kimi çıxış edir ki, bu da irəlidə məlumat veriləcək təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

XX əsrin sonlarında satirik qəzetlərdə **Əmi, Dələduz, Ekstremist, Cırtqoz** (“Çəşmə” qəz., may, N 2, 1993), **Mozalan, Xortdan, Kəmtər Kəmşüurlu** (“Mozalan” qəz. 25.5.1993) və s. kimi təxəllüslərdən də geniş istifadə olunmuşdur ki, bunlar da XX əsrin əvvəllərində mövcud olan təxəllüslərə bənzəyir. Mətbuatda bu cür təxəllüslərin meydana gəlməsinin əsas səbəbi cəmiyyətdə baş verən ziddiyyətlərdir. Bu cür siyasi təxəllüsləri ictimai mühit özü yetişdirir (2).

7. Anonim əsərlərin və çoxtəxəllüslülüyün meydana gəlməsi səbəbləri. XI-XII əsrlərdə təxəllüslər meydana gəldiyi dövrdə anonim (imzasız) əsər yazmaq və ya çox təxəllüsdən istifadə etmək heç kəsin xəyalına da gəlməzdi. Bunların yaranması sinfi ziddiyyətlərin gücləndiyi, kəskinləşdiyi, ölüm-dirim mübarizənin meydana gəldiyi zaman baş verir. Lakin qədim dövrlərdə anonim əsər yazmaq, yaxud çox təxəllüsdən istifadə etmək haqqında düşünülməzdi. Şərqi aləmində **Xaqani** təxəllüsü ilə şöhrətlənən Xaqani Şirvani, diri-diri dərisi soyulan və “fədakar şair” kimi tanınan **Nəsimi** Şirvani, Əlincə qalasında diri-diri şaqqalanan Azərbaycan alimi Fəzlullah **Nəimi**, XIX əsr Azərbaycan şairləri Qasım bəy **Zakir**, Mustafa Ağa **Arif** və başqaları ömürləri boyu təqib olunsalar da, zindanlara salınsalar da, öz təxəllüslərini gizlətməmiş və müxtəlif təxəllüslərdən istifadə etməmişlər. Lakin zaman keçdikcə müəlliflər yazdıqları əsərlərə görə

təqib olunmaqdan xilas olmaq üçün öz əsərlərini ya imzasız yazmış, ya da başqa adlardan istifadə etmişlər.

“Anonim” (yunanca anonimos – adsız, imzasız) – 1) məktub və əsərində adını gizlədən müəllif; 2) müəllifinin adı məlum olmayan, yaxud göstərilməyən əsər. Keçmişdə yazıçılar mürtəcə qüvvələrin, senzuranın təqibindən yaxa qurtarmaq üçün, yaxud hər hansı başqa bir səbəbə görə öz adını bildirmək istəmədikdə əsərlərini imzasız nəşr etdirirdilər. A.N.Radişşev siyasi səbəblərə görə “Peterburqdan Moskvaya Səyahət” əsərini ilk dəfə imzasız nəşr etdirmişdir. M.F.Axundov istibdad və din əleyhinə inqilabi ruhda yazılmış “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi əsərində öz müəllifliyini gizlətməyə məcbur olmuşdur.

İnqilabdan əvvəl “Molla Nəsrəddin” jurnalında satirik miniatürlərin çoxu imzasız dərc edilmişdir. Sovet dövründə qanunvericiliyə görə müəllifin öz əsərini şərti halda (təxəllüslə) və adsız dərc etdirmək hüququ var idi”(ASE. I c., səh.346).

Anonim yazılar – müəllifi məlum olmayan yazılardır. Anonim yazılar imzasız, yaxud başqasının imzası ilə ola bilər. Məsələn, A.N.Radişşev dövlətdən, M.F.Axundov isə ruhanilərdən qorxdığı üçün əsərlərini anonim yazmışlar. Bütün nəşriyyatlar, qəzet və jurnal redaksiyaları da müəlliflərin imzasız əsərlərini və gizli imzalarını qoruyub saxlamağa borcludur.

Azərbaycanda anonim əsərlərin meydana gəlməsi, müxtəlif imzalardan – siyasi təxəllüslərdən istifadə XIX əsrin ikinci yarısında milli mətbuatın meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Bu proses XX əsrin əvvəllərində, yəni birinci rus inqilabından sonra daha da çoxalmışdır. V.Məmmədov bu münasibətlə ““Əkinçi” qəzeti” adlı əsərində yazır: “Mətbuat” şöbəsində fasilələrlə 43 müxtəlif nömrədə, o cümlədən 1875-ci ildə 5, 1876-cı ildə 22, 1877-ci ildə 16 nömrədə verilmişdir. Birinci il 18 imzalı, bir imzasız, ikinci il 40 imzalı, 10 imzasız və sonuncu il 36 imzalı, 21 imzasız yazı çap olunmuşdur. Deməli, şöbədəki materialların 94-ü imza ilə, 32-si imzasız getmişdir” (69-49).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, qəzetdə birinci il 1, ikinci il 10, üçüncü il isə 21 imzasız məqalə çap olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi müəlliflərin təqiblərə məruz qalmaları olmuşdur. “Əkinçi” qəzetinin müxbirlərindən Ə.Gorani 6, Məhbus Dərbəndi 4, Mirzə Həsən əfəndi Əlqadiri 4, N.Vəzirov 4 və başqaları müxtəlif gizli təxəllüslərlə çıxış etmişlər. Eyni sözləri “Molla Nəsrəddin” və digər qəzet, jurnallarda müxtəlif təxəllüslərlə çıxış edən sənətkarlar haqqında da söyləmək olar. Məsələn, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir 100-ə qədər, Ə.Qəmküsar 15, Ə.Nəzmi 20, Ə.Haqqverdiyev 10, Ə.Vahid 15, C.Cabbarlı 12-dən çox təxəllüsdən istifadə etməklə təqiblərdən yaxa qurtarmağa çalışmışlar(77-132).

Ə.Mirəhmədov imzasız əsərlər haqqında yazır: “İmzasız əsərlər – müəllifin adı göstərilməyən əsər, belə əsərə anonim əsər demək daha doğru olar... İstismarçıların hakim olduqları cəmiyyətdə əsərin imzasız yazılmasına çox vaxt siyasi irtica, amansız senzura şəraiti səbəb olurdu” (71-77). Bu, doğrudan da, belədir. Mətbuat aləmində belə bir qayda mövcuddur ki, təxəllüs sahibinin icazəsi olmadan onun açılması, müəllifin şəxsiyyətinin aşkarlanması ədəbi etikanın kobud şəkildə pozulması deməkdir. XX əsrin əvvəllərində müxtəlif təxəllüslə yazan müəlliflərin hamısının şəxsiyyəti hələ də tam müəyyənləşdirilməmişdir.

Böyük inqilabçı demokrat C.Məmmədquluzadə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində deyil, bütün Şərq ölkələrində əsasən **Molla Nəsrəddin** təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdir. Lakin o, aşağıdakı imzalardan da geniş istifadə etmişdir: **“Hophop”**, **“Bekker”**, **“Dəli”**, **“Cızbızçı”**, **“Mozalan”**, **“Hərdəmxəyal”** (“Molla Nəsrəddin” jurnalında çox təsadüf edilən bu gizli imza əsasən M.S.Ordubadiyə məxsusdur), **“Dəmdəməki”**, **“Köhnə dəmdəməki”**, **“Lağlağı”** (“Molla Nəsrəddin”də bu təxəllüsdən bir çox müəlliflər istifadə etsə də, C.Məmmədquluzadə ondan daha çox bəhrələnmişdir), **“Qızdırmalı”** (Bu təxəllüs Tiflisli Məşədi Həbib Zeynalova məxsusdur. Lakin ondan C.Məmmədquluzadə də istifadə etmişdir), **“Mığmığa”**, **“İmza: Nuxa camaatı tərəfindən Dəli”**, **“Cırcırma”**, **“Gülü bəy”**, **“Xəbərçi müxbir”**, **“Yeni hürufata gətirəni: Molla Nəsrəddin”**, **“Molla əmi”** və s.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ən görkəmli tədqiqatçılarından olan N.Axundov jurnalın müxtəlif təxəllüslərlə yazan daimi yazıçıları haqqında yazır: “Jurnalda “daimi yazıçı” kimi tanınan təxəllüslər bunlardır: “Lağlağı”, “Molla Nəsrəddin”, “Cırcırma”, “Mozalan”, “Dəli”, “Hərdəmxəyal”, “Hop-hop”, “Sijimqulu”, “Kefsiz”, “Xortdan”, “Dabanıçatdaq xala”, “Cüvəllağı” və i.a. Bu imzalar C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmgüsar və Ə.Raziyə aiddir” (6-51).

Digər qəzet və jurnallarda, o cümlədən “Molla Nəsrəddin” jurnalında əvvəllər imzasız çıxış edən M.Ə.Sabir sonralar rəngarəng gizli imzalardan geniş istifadə etməyə başlamışdır. O dövrdə, bəlkə də, M.Ə.Sabir qədər gizli imzadan daha çox istifadə edən ikinci bir sənətkara təsadüf edilmir. Şair bir çox gizli imzalarını tənqid hədəfinə çevirdiyi tipin adı və ya düşdüyü vəziyyətlə əlaqələndirməyə nail olmuşdur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanov M.Ə.Sabirin bu sahədəki fəaliyyətini nəzərə alaraq yazır: “Sabirin nəritisindən sonra Əli Nəzmi – Sijimqulu (1879-1946) və Əli Razi Şəmçizadə - Cüvəllağı (1880-1919)

Naxçıvandan, M.S.Ordubadi – Hərdəmxəyal (1872-1950) Ordubaddan, Mirzə Əli Möcüz (1873-1934) İran Azərbaycanından, Əli Məhzun Rəhimov – Yetim Cüce (1886-1931) və Mirzə Cabbar Əskərzadə - Məhkəmə pişiyi Yerevandan, Salman Mümtaz Əsgərov – Xortdan bəy (1884-1937) Aşqabaddan, Əlabbas Müznib – Babayi-Əmir (1883-1938) Bakıdan baş qaldırıb böyük şairin səsinə səs verdilər...” (38-110).

“Molla Nəsrəddin” jurnalında müəlliflər müxtəlif gizli imzalardan istifadə etməklə kifayətlənmədilər. Onlar hətta bir məqalənin sonunda bir neçə gizli imza da yazırdılar. Məsələn, jurnalda nəşr olunan “İlin axırı” adlı felyetonunun sonunda “Molla Nəsrəddin” imzası yazılsa da, aşağıdakı gizli imzalar da əlavə olunmuşdur: “Müridləri: Mozalan, Hop-hop, Lağlağı, Dəli, Qızdırmalı, Sırtıq və Hərdəmxəyal” (Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. II c. Bakı, 1967, səh.237).

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, müəlliflərin imzasız yazmalarının və çoxtəxəllüslükdən istifadə etmələri şəraitini ictimai mühit özü yaradır. Biz burada “Əkinçi” qəzetində və “Molla Nəsrəddin” jurnalında imzasız yazılar və müxtəlif gizli imzalardan istifadə olunması haqqında ümumi məlumat verməklə mövzu barədə ancaq təsəvvür yaratdıq. Çünki hər mətbuat orqanında bu mövzu xüsusi tədqiqat tələb edir.

Məlumdur ki, 1905-ci ildən sonra Bakıda burjaziya ilə proletariat arasında mövcud olan sinfi mübarizə daha genişləndi. Bolşeviklərin də təbliğat aparatı yeni qüvvə ilə fəaliyyətə başladı. Bakıda fəaliyyət göstərən “Kaspiy”, “Bakinski raboçiy”, “Koç-Devet”, “Qudok”, “Bakinskiy proletariy” və s. kimi bolşevik qəzetlərində İ.V.Stalin (Koba), P.A.Caparidze, S.M.Əfəndiyev, M.Əzizbəyov, M.Hacıqasımov və başqalarının müxtəlif gizli imzalarının öyrənilməsi də xüsusi tədqiqat tələb edir. Adları çəkilən və ya çəkilməyən bolşeviklərin o dövrdəki bolşevik mətbuatında istifadə etdikləri siyasi təxəllüslər və inisial abreviaturları haqqında N.Y.Makeyevin “Təxəllüs və anonimlərin tarixi haqqında” adlı kitabında geniş məlumat verilsə də, biz onlardan bəhs etməyi lazım bilmədik (Əlavə məlumat almaq üçün bax: 63).

8. Ədəbi-bədii və siyasi təxəllüslər. Demək, **təxəllüs** ərəb dilində iki mənaya malikdir: “qurtarma, xilas olma” və “şair, yazıçıların özləri üçün götürdükləri ad” mənasında işlənir. Bu fikirlər təxəllüsün iki mənə qrupuna bölünməsinə əsaslandırır. Elə buna görə də, təxəllüslər haqqında ilk dəfə olaraq nisbətən geniş mülahizələr söyləyən Z.Sadiqov haqlı olaraq təxəllüsləri **ədəbi-bədii** və **siyasi** olaraq iki qrupa ayırmışdır. O, birinci qrupa şair, yazıçı, alim, aktyor və başqa incəsənət xadimlərinin, ikinci qrupa isə inqilabi hərəkətdə iştirak edən xadimlərin təxəllüslərini aid etmişdir (85-76). Bizcə, şəxsən inqilabçı

və ya yazıçı olmasından asılı olmayaraq, təqibdən yaxa qurtarmaq üçün istifadə etdiyi təxəllüslər siyasi, əgər təxəllüs qəbul etməklə şəxsiyyətini gizlətmirsə, bu təxəllüs ədəbi-bədii təxəllüsdür.

“Ədəbi-bədii təxəllüs – Müəllifin şəxsiyyətini gizlətmək məqsədi güdməyən təxəllüs. Adətən ədəbi-bədii təxəllüslər müəllifin dünyagörüşü, ilhamı, bacarıq və qabiliyyəti, arzuları, məşğuliyyəti, peşəsi, doğulduğu və ya yaşadığı yer və s. ilə əlaqədar olur. Müəllif bir neçə ədəbi-bədii təxəllüsdən istifadə etsə də, o əsasən bir təxəllüslə məşhurlaşır. Məsələn, S.Vurğun əvvəllər **Vəkil**, **Küskün** və s. təxəllüslərdən istifadə etsə də, sonralar **Vurğun** adı ilə dünyada tanınır” (3-151). Azərbaycan ədəbiyyatında meydana gələn ilk təxəllüslərin hamısı elə ədəbi-bədii təxəllüslər olmuşdur. Siyasi təxəllüslərdən istifadə, anonimlik və çoxtəxəllüslülük isə son əsrlərin məhsuludur.

Satirik və yumoristik sənətkarlar isə xalq arasında məşhur olan, gülüş doğuran ad və sözlərdən təxəllüs kimi istifadə etməklə ondan öz əsərlərinin təsir gücünü artırmaq və ona maraq oyatmaq məqsədi güdmüşlər. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin istifadə etdikləri siyasi təxəllüslər buna əyani nümunədir. Bəzən də bir neçə şəxs tərəfindən yazılan əsər bir adam, bəzən də bir şəxs tərəfindən yazılan əsər bir neçə müəllif adından imzalanmışdır.

Mətbuatda çıxış etmək siyasi mübarizənin ən geniş yayılmış formalarından biridir. Siyasi mübarizənin inkişafına müsbət təsir göstərən və siyasi məqsəd güdən bədii əsərlərin də anonim və təxəllüslə yazılması ancaq təqibdən yaxa qurtarmağa xidmət edir. Buna görə də təxəllüs və anonim mətbuat azadlığının məhdudluğu və mətbuat üzərində senzuranın qüvvətli nəzarəti mövcud olduğu zaman çoxalır. Təxəllüs isə irtica illərində müəllifin həyatını hər cür təqib və təhlükədən xilas edir.

Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlar təxəllüs qəbul etməklə heç də öz şəxsiyyətlərini gizlətmək məqsədi güdməmişlər. **Fələki Şirvani**, **Xaqani Şirvani**, **Qasım bəy Zakir**, **Mustafa Ağa Arif** və başqaları təqiblərə məruz qalsalar da, çox təxəllüsdən istifadə etməklə şəxsiyyətlərini gizlətmək istəməmişlər. Təxəllüslər şəxsin özü ilə əlaqədar olaraq meydana gəldiyi üçün onun tez-tez dəyişdirilməsi məqbul sayılmazdı. Yuxarıda adları çəkilən sənətkarların bəzisi bir neçə təxəllüsdən istifadə etsə də, gizlənmək, bir neçə gizli təxəllüsdən bəhrələnmək məqsədi güdməmişlər. Çünki qədim təsəvvürlərə görə, əsl adla şəxs, təxəllüslə sənətkar arasında müəyyən bağlılığın olması fikri buna imkan vermirdi.

Q.Məmmədli yazır: “Naməlum , gizli, örtülü və uydurma imzalar, müəllifi məlum olmayan müxtəlif təxəllüslər əsas etibarilə birinci rus inqilabından sonra Azərbaycan mətbuatında, xüsusən satirik qəzet və jurnallarda görünməyə başlanmışdır... 1906-cı ildə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsində redaktorun adından başqa, heç bir açıq imza yox idi. Beləliklə də, “Molla” örtülü imza ilə mətbuatda çıxış etməyi “qanuni” bir şəkllə saldı”(66,5-6).

Təkcə “Molla Nəsrəddin” jurnalı yox, birinci rus inqilabından sonra işıq üzü görən digər satirik qəzet və jurnalların nəşrə başlaması çoxtəxəllüslülüyün meydana gəlməsinə və inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Yazıçı Elçin Əfəndiyev “Bu vergi idi” adlı məqaləsində yazır: “Molla Nəsrəddin” nəşrə başladıqdan sonra, zamanın inqilabi-demokratik ideyalarının Şimali Azərbaycanın çarizmin, Cənubun isə İran müstəmləkəçiliyi əsarətindən qurtarması, milli-mənəvi, azadlığa çıxması uğrundakı mübarizənin təcəssümünə çevrilirdi. Azərbaycanın hər tərəfindən – Bakıdan, Təbrizdən, Naxçıvandan, Qarabağdan, Gəncədən, Şirvandan, Mildən, Muğandan, eləcə də Tiflisdən, Yerevandan, Aşqabaddan “Molla Nəsrəddin”lər, “Hophop”lar, “Xortdan”lar və “Hərdəmxəyal”lar, “Cüvəllağı”lar, “Məhkəmə pişikləri”, “Yetim cüce”lər, “Mirzə Qoşunəli”lər, “Süpürgəsaqqal”lar mətbuat səhifələrində böyük xalqın nəinki gündəlik fərəhsiz güzəranını açıb-göstərirdilər, onlar yorulmaq bilməyən böyük hərfli Vətəndaş müharibəsi aparırdılar” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 7 iyun 1985).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan mətbuatında çoxtəxəllüslülükdən istifadə məhz “Əkinçi” qəzetinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olmuş, lakin 1905-ci ildən sonra daha da çoxalmışdır. Çoxtəxəllüslülük isə siyasi təxəllüslərlə bağlıdır və müəlliflərin təqib olunmasının qarşısını almağa kömək edirdi. Çoxtəxəllüslülükdən istifadə XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir. Ancaq XX əsrin ortalarından sonra dövrü mətbuatda **Axşamzadə, Rəndə, Kirpibala** və s. kimi təxəllüslərə təsadüf edilirdi. XX əsrin sonlarında cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq siyasi təxəllüslərdən istifadə etmək meylləri xeyli qüvvələndi. Müasir dövrdə ənənəvi şəkildə ədəbi-bədii təxəllüslərdən geniş istifadə edilir. Lakin təxəllüs qəbul etmək heç də məcburi deyildir. Ona görə də təxəllüs qəbul etməyən, lakin öz avtonimi ilə şöhrətlənən sənətkarlarımız çoxdur.

Ədəbiyyat yarandığı gündən sinfi xarakter daşdığına görə, şair və yazıçılar mənsub olduqları sinfin siyasi qüvvələri ilə ideyaca birləşirlər. Demək, siyasi təxəllüslərdən təkcə siyasi xadimlər və inqilabçılar deyil, onların ideyalarını geniş xalq kütlələrinə çatdıran sənətkarlar da istifadə edirlər. Siyasi təxəllüslər milli şüurun inkişafı, milli mətbuatın meydana gəlməsi ilə bağlı olub, ictimai

həyatda baş verən ziddiyyətlərin gərginləşdiyi, bir-birinə qarşı vuruşan qrup və siniflər arasında gedən siyasi və ideoloji mübarizənin kəskinləşdiyi vaxtda geniş yayılır. Buna görə də **Molla Nəsrəddin** (Cəlil Məmmədquluzadə), **Sabir** (Mirzə Ələkbər), **Qəmküsar** (Əliqulu Qəmküsar), **Nəzmi** (Əli Nəzmi) və s. təxəllüslər ədəbi-bədii, o sənətkarların digər təxəllüsləri isə siyasi təxəllüslərdir.

Azərbaycan antroponimiyasında “ədəbi-bədii” və “siyasi təxəllüslər” terminləri artıq sabitləşmişdir. Bir çox tədqiqatçılar bunları fərqləndirməsələr də, tədqiqatçılardan Z.Sadiqov, M.Adilov və A.Paşayevin araşdırmalarında bu terminlər müqayisəli şəkildə şərh edilmişdir. Z.Verdiyeva isə ədəbi-bədii və siyasi təxəllüsləri aşağıdakı şəkildə fərqləndirmişdir:

1. Ədəbi-bədii təxəllüslərin yaranma tarixi siyasi təxəllüslərə nisbətən daha qədimdir. Siyasi təxəllüslər isə ilk dəfə “Əkinçi” qəzetinin nəşri ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmiş, XX əsrin əvvəllərində çox geniş yayılmışdır.

2. Ədəbi-bədii təxəllüslər sənətkarın əsl adını əvəz edə bilir və hətta sonralar əsl adı çevrilir. **Məhsəti**, **Xaqani**, **Nizamidən** başlayaraq **Araz**, **Qəlbınur** və başqalarına qədər mövcud olan ədəbi-bədii təxəllüslərdən XX əsrin mədəni inqilab dövründən başlayaraq əsl adlar kimi geniş istifadə olunmaqdadır. Lakin siyasi təxəllüslərdə bu xüsusiyyət yoxdur.

3. Ədəbi-bədii təxəllüslər öz mənə və quruluşuna görə əsasən mənalı sadə və düzəltmə sözlərdən ibarət olur: **Həqiqi**, **Dəqiqi**, **Füzuli** və s. Siyasi təxəllüslər isə sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşmələri formasında olur: **Arıbəy** (Nəriman Nərimanov), **Aşıq Məna** (Rəsul Rza), **Vermə əlindən** (Balaqadaş Səttaroğlu) və s. Ədəbi-bədii təxəllüslərdən fərqli olaraq siyasi təxəllüslərin müəyyən qismini inisial təxəllüslər təşkil edir: **V.X.** (Vəli Xulufu), **Q.** (Qulam Məmmədli, Sultanməcid Qənizadə) və s.

4. Ədəbi-bədii təxəllüslər əsasən müəllifin özü ilə əlaqədar olur. Siyasi təxəllüslər isə əsasən xalq dilində geniş yayılmış və gülüş doğuran, hətta adi sözlərdən yaranır: **Vızvıza** – C.Məmmədquluzadə, **Boşboğaz** – Molla İbrahimxəlil Salyani, **Qarınqulu bəy** – Ə.Nəcəfov və s.

5. Ədəbi-bədii təxəllüslər həm adsız, həm də əsl adla işlənir: **Nizami** – Nizami Gəncəvi, **Vahid** – Əliağa Vahid, **Vurğun** və s. Siyasi təxəllüslər isə əsl adsız işlənir.

6. Ədəbi-bədii təxəllüslər aid olduğu şəxsi həqiqi, siyasi təxəllüslər isə onu məcazi mənada xarakterizə edir.

Doğrudan da, **Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Vidadi, Səbuhi, Cavid, Xəndan, Müşfiq, Vurğun** və s. kimi ədəbi-bədii təxəllüslər müəlliflərin bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olur. Elə siyasi təxəllüslər də vardır ki, onlar, professor Z.Verdiyevanın dediyi kimi, müəlliflərlə heç bir əlaqəsi olmur: **Bekar** – Məmmədali Sidqi Səfərov, **Bekker** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Behmankəs** – Üzeyir Hacıbəyov, **Boynuburuq** – M.Ə.Sabir, **Boşboğaz** – Şahsevən Molla İbrahimxəlil Salyani və s. (66). Lakin elə siyasi təxəllüslər də vardır ki, onlar leksik mənalarına görə peşə-sənət və ya məşğuliyyət mənalı sözlərlə ifadə olunmuşdur. Məsələn, **Qələndər** (farsca “sərsəri həyat keçirən dərviş; dünyanın naz-nemətlərinə inanmayan, həqiqət axtaran filosof” deməkdir) – Salman Nərimanov, **Avçı** – Səfərzadə İbrahimxəlil, **Aqronom** – A.M.Malışev, **Aktyor** – Cəfər Cabbarlı, **Aşpaz** – Məmməd Hacı Musa oğlu, **Bağban** – M.Ə.Sabir (66) və s. Bu siyasi təxəllüslərin bəzilərinin həqiqi və ya məcazi mənada işlənməsini müəyyənləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb edir.

7. Ədəbi-bədii təxəllüslərdən eyni vaxtda bir, siyasi təxəllüslərdən isə bir neçə şəxs istifadə edə bilər. Məsələn, **İynə** siyasi təxəllüsündən Bədrəddin Seyidzadə, Əbdülqahir Əfəndiyev, Cəfər Cabbarlı; **İstiot** təxəllüsündən isə Zinət Nuşirəvanova, Kərimov Nuşirəvan və başqaları da istifadə etmişlər və s.

8. Ədəbi-bədii təxəllüslər siyasi təxəllüslərə nisbətən sabitdir, az dəyişəndir.

9. Siyasi təxəllüslər ədəbi-bədii təxəllüslərə nisbətən müəllifin şəxsiyyətini gizlətməyə xidmət edir (96, 60-64) və s.

Bunlardan başqa, onların yenə bəzi fərqləri vardır:

1. Ədəbi-bədii təxəllüslər “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə göstərilən təxəllüsün ikinci (yəni “yazıcıların, şairlərin özləri üçün götürdükləri ad”), siyasi təxəllüslər isə birinci (yəni “qurtarma, xilas olma”) mənasına aiddir. Siyasi təxəllüslər ərəb təxəllüsünün 1-ci mənasından başqa, həm yunan, həm də rus “pseudonim”inin ifadə etdiyi mənaya tam uyğun gəlir.

2. Ədəbi-bədii təxəllüslər siyasi təxəllüslərdən fərqli olaraq fonetik cəhətdən ən çox axıcı səclənən, insanda xoş duyğular yaradan, gözəllik, sevgi, vüqar, etibar, vəfa, əzəmətlik, istedad, savad, saflıq, müdriklik, ağıllılıq və s. bildiren sözlərdən ibarət olur: Xəlil Rza **Ulutürk**, Paşa **Qəlbınur**, Əbülfəz **Elçibəy**, Mikayıl **Müşfiq**, Cəfər **Xəndan** və s.

3. Ədəbi-bədii təxəllüslər mənə və məzmununa görə adsız işlənən ləqəblərə və qədim türklərdə işlənən, şəxsin özü ilə əlaqədar olan adlara oxşayır.

4. Siyasi təxəllüslərdən fərqli olaraq, ədəbi-bədii təxəllüslərin uydurma olduğu, saxtılığı şəxsin əsl ad və ya soy adına görədir. Siyasi təxəllüslərin uydurma və saxtılığı isə o saat diqqəti cəlb edir. Professor T.Hacıyev satirik ədəbiyyatda gülüş doğuran və çox geniş yayılan imzalar haqqında yazır: “Bu süni adlar birinci növbədə, gizli adlardır. Oxucu anlayır ki, müəllif təkcə özxoşuna gülünc ad götürməmişdir, hər addımbaşı onu izləyən, ölümlə təhdid edən düşmənlərdən qorumaq, yaxa qurtarmaq üçün bu adlardan qalxan kimi istifadə etmişlər (42-120).

Demək, siyasi təxəllüslərin uydurma və saxtılığı onların qoruyucu, gizli adlar olması ilə əlaqədardır. Partizan və kəşfiyyatçıların istifadə etdikləri siyasi təxəllüslər ilə sənətkarların istifadə etdikləri təxəllüslər öz mənə və quruluşuna görə bir-birindən fərqlənir. Onların hər ikisi aid olduqları şəxsin şəxsiyyətini gizli saxlamağa xidmət edir. Partizan və kəşfiyyatçıların siyasi təxəllüsləri isə real adlardan ibarət olur və ondan başqa şəxslər istifadə edə bilməzlər. Sənətkarlar siyasi təxəllüsləri özləri qəbul etdikləri halda, partizan və kəşfiyyatçılar isə onları həm özləri götürürlər, həm də müvafiq idarələr verir və s.

5. Ədəbi-bədii təxəllüslər həmişə və hər yerdə böyük hərf ilə və dırnaqsız yazılır: **Fəzli, Vaqif, Vidadi, Şakir** və s. Lakin hazırda tədqiqatçılar siyasi təxəllüslərin yazılışında da müxtəlifliyə yol verirlər. Məsələn, Y.Hacıyeva yazır: “C.Məmmədquluzadə - “Hərdəmxəyal”, “Həftəxəyal”, “Dəmdəməki”, Ü.Hacıbəyov – “Filankəs”, “Kəs”, “Bikəs”, “Bir nəfər”, “Bir şəxs”, Ə.Vahid – “avaraqulu”, “tənbəl”, “əbutənbəl”, Məmmədli Manafzadə - “qədimki dastançı”, “köhnə dastançı” və s. təxəllüslərdən istifadə etmişdir” (43-91). Lakin hansı mənalı onim və ya apelyativdən əmələ gəlməsindən asılı olmayaraq ədəbi-bədii təxəllüslər kimi bütün siyasi təxəllüslər də həmişə böyük hərf ilə yazılmalıdır. Onların dırnaqda yazılması da çox təəssüf doğurur. Təxəllüs funksiyasında işlənən hər hansı onim və ya apelyativ ieksik yolla antroponimləşir və şəxs adı yerində işlənir. Bu cür siyasi təxəllüslərdən əsasən əsl adlar kimi istifadə olunmasa da, onların dırnaqda və kiçik hərf ilə yazılmasının heç bir elmi əsası yoxdur.

6. Ədəbi-bədii təxəllüslər əsasən apelyativlərdən yaranır və onomastik mənə kəsb etdikdən sonra, apelyativ mənasını özündə saxlasa da, əsl adlar kimi başqa dilə keçərkən tərcümə olunmur, onlar ancaq transkripsiya edilir: Nizami Gəncəvi – **Nizami Qyandjavi**, Əssar Təbrizi – **Assar Tebrizi**, Səməd Vurğun – **Samed Vurqun**, Mikayıl Müşfiq – **Mikail Muşfik** və s.

Ümumi sözlərdən yaranan, lakin əsl ad kimi işlənməyən siyasi təxəllüslər isə bir dildən başqa dilə keçərkən, digər apelyativlər kimi əsasən tərcümə olunur:

Gülən adam – **Smeyuşiysya çelovek** (Mikayıl Rəfili), Gecə quşu – **Noçnaya pititsa** (Qulam Məmmədli), Gözü yuxulu – **Sonny** (Sabir Tahirzadə), Görən – **Vidyaxi** (Cəfər Cabbarlı) və s.(Antroponimlərin bir dildən başqa dilə keçərkən tərcümə olunub-olunmaması haqqında daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: 77, 54-64).

7. Adətən sənətkarın ədəbi-bədii təxəllüsü az, lakin onun siyasi təxəllüsü çox ola bilər. Məsələn, XX əsrin ən görkəmli Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavid yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində **Gülçin, Salik, Arif** təxəllüslərindən istifadə etsə də, **Cavid** təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə **Molla Nəsrəddin** təxəllüsü ilə Şərqi aləmində məşhurlaşsa da, 100-ə qədər müxtəlif siyasi təxəllüsdən də istifadə etmişdir.

8. Bəzi siyasi təxəllüslər ədəbi-bədii təxəllüslərə nisbətən daha çox üslubi çalarlığa malikdir. Məsələn, **Vurğun** – Səməd Vəkilovun ilk eşqi, məhəbbəti, **Vaqif** – Molla Pənahın hər şeydən xəbərdar, məlumatlı olması, **Səhhət** – şair Abbasqulu Mehdizadənin həkim olması, **Şaiq** – şair Abdulla Talibzadənin şövqlü, həvəsli, çılğın olması ilə əlaqədardır. M.Ə.Sabirin siyasi təxəllüsləri isə şairin özü ilə yox, onun şeirlərində olan lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi ilə əlaqələndirilmişdir (Ətraflı məlumat almaq üçün kitabın sonuncu fəslindəki “Təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri”nə bax).

4. TƏXƏLLÜSLƏRDƏN İSTİFADƏ HAQQINDA

1. Fərdi və kollektiv təxəllüslər haqqında. XII əsrdən başlayaraq təxəllüslərdən istifadə zamanı müəlliflər əsasən bir təxəllüslə kifayətlənmişlər. Onlar bəzən müxtəlif dövrlərdə bir neçə təxəllüsdən yararlınsalar da, bir təxəllüslə şöhrətlənmişlər. Sənətkarların həyatında müxtəlif təxəllüsdən istifadə etmək zərurəti olmaya da bilər.

Zaman keçdikcə sənətkarlar mürtəce qüvvələrdən qorunmaq üçün müxtəlif adlardan bəhrələnməklə əsl adlarını, şəxsiyyətlərini gizlətməyə nail olmuşlar. Bəzən də izi itirmək üçün bir müəllifin istifadə etdiyi təxəllüsdən başqaları da bəhrələnməmişdir. Beləliklə, həm çoxtəxəllüslülük meydana gəlir, həm də bir təxəllüsdən çox müəllifin istifadə etmək ənənəsi geniş yayılır. Bunlar əsasən siyasi təxəllüslərlə əlaqədar olur. Bu baxımdan təxəllüslərdən əsasən iki formada istifadə olunur: 1. Fərdi təxəllüslər; 2. Kollektiv təxəllüslər.

1) Fərdi təxəllüslər. “Fərdi təxəllüs – Təxəllüslə yazan müəllifləri bir-birindən fərqləndirmək üçün istifadə edilən təxəllüs. Fərdi təxəllüs fərdi əsl adlar kimi müəllifi başqa müəlliflərdən fərqləndirir və onların əsas xüsusiyyətlərini

özündə əks etdirir: **Xaqani** – İbrahim Şirvani, **Nizami** – İlyas Yusif oğlu, **Füzuli** – Məhəmməd Bağdadi, **Xətai** – Şah İsmayıl, **Vaqif** – Molla Pənah, **Səbuhi** – M.F.Axundov, **Zakir** – Qasım bəy, **Şakir** – Baba bəy, **Qüdsi** – Abbasqulu Ağa Bakıxanov., **Cavid** – Hüseyn Cavid, **Müşfiq** – Mikayıl İsmayılzadə.

“Fərdi təxəllüs” termini “kollektiv təxəllüs” termini ilə qarşılaşdırılır” (3-176).

Fərdi təxəllüslər əsasən ədəbi-bədii təxəllüslər olduğu üçün onlar eyni zamanda “az işlənən təxəllüslər” hesab edilir. “Az işlənən təxəllüs – Azərbaycan dilində bu vaxta qədər bir dəfə işlənən və başqaları tərəfindən təkrar olunmayan təxəllüs: **Səbuhi** (Mirzə Fətəli Axundov), **Vurğun** (Səməd Vurğun Vəkilov), **Xəzri** (Nəbi Xəzri), **Coşğun** (İskəndər Coşğun), **Azaflı** (Mikayıl Azaflı)”(3-93).

Doğrudan da, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ancaq bir təxəllüsdən istifadə edən sənətkarlar çoxdur: **Fələki** Şirvani (XII əsr), Fəzlullah **Nəimi** (XIV əsr), Mirzə Şəfi **Vazeh** (XIX əsr), Xurşidbanu **Natəvan** (XIX əsr), Mədinə **Gülgün**, Məmmədhüseyn **Şəhriyar** (XX əsr) və s.

2) Kollektiv təxəllüslər. “Kollektiv təxəllüs – Bir neçə müəllifin eyni vaxtda istifadə etdiyi ümumi təxəllüs: “Lağlağı” təxəllüsündən eyni vaxtda C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Q.Şərifov, Ə.Haqverdiyev, R.Nəcəfov istifadə etdiyi kimi, “Mozalan” təxəllüsündən də C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Qurbanəli və Salman Mümtaz istifadə etmişlər (Q.Məmmədli)” (3-253).

Onomastik ədəbiyyatda kollektiv təxəllüslərə “koynonim təxəllüslər” də deyilir. “Koynonim” yunan sözüdür və “ümumi” sözü mənasında işlənir. “Koynonim təxəllüs – Bir çox müəlliflər tərəfindən işlədilən ümumi təxəllüs. “Molla Nəsrəddin” Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-bədii təxəllüsüdür. Lakin bu təxəllüsə eyni zamanda Ö.F.Nemanzadə və M.Ə.Sabir də siyasi təxəllüs kimi müraciət etmişdir. “Mozalan” təxəllüsü ən əvvəl Ə.Haqverdiyevə məxsus olmuşdur, sonra isə C.Məmmədquluzadə, Q.Şərifzadə, Ö.F.Nemanzadə, S.Mümtaz və başqaları da bu addan istifadə etmişlər” (3-256).

Həm siyasi, həm də ədəbi-bədii təxəllüslər içərisində koynonim təxəllüslərə təsadüf olunmaqdadır: **Şeyda** – Sultanməcid Qənzadə, Yəhyabəy Hacıbəyov; **Şeypur** – Məmmədəli Səfərov, Əjdər Cəlili; **Şeytan** – Cəlil Məmmədquluzadə, Molla Mahmud Çakər; **Şərqli** – Fərhad Ağazadə, Hüseyn Rzayev; **Şövqi** – Əli Şövqi, Rəşid Vəlibəyov; **Hambal** – Bayraməli Abbaszadə, Məmmədəli Manafzadə, Cəlil Xələfov, Yaqub Nəsirli; **Xanbacı** – Əli Razi Şəmçizadə,

Əbdülxalıq Axundov, Cavahir Hacıyeva, Qaraxanov; **Fırıldaqçı** – Əliqulu Nəcəfov, Əliheydər Qarayev; **Filfil** – Zinət Nuşirəvanova, Şahsevən Molla İbrahim; **Heyvərə** - Əli Razi Şəmçizadə, Hacı İbrahim Qasimov; **Tuti** – Cəfər Bünyadzadə, Səməd Mənsur Kazımzadə, Şeyxəliğa Rəsizadə; **Türkoğlu-Kərbəlayi Vəli** Mikayılov, Nəsirli Yaqub, Hüseyn Axundzadə Gəncədən, Cəlil Məmmədquluzadə; **Toxmaq** – Əbdülxalıq Axundov, Seyid Hüseyn Sadıqzadə; **Tamaşaçı** – Hacı İbrahim Qasimov, Dadaş Bünyadzadə, Seyid Hüseyn Sadıqzadə, Məmməd Qarayev, Məmmədağı Cəbrayılov, Xəlil İbrahimov, Əsəd Tahirov(66) və s.

Koynonim təxəllüslərin müəyyən hissəsini yalançı koynonim təxəllüslər təşkil edir. “Yalançı koynonim təxəllüs – Müəllifin öz əsərini bir neçə şəxs adından imza etməsi: Biz (Məmmədsadiq Axundov), Mürəttiblər (Səməd Mənsur Kazımzadə), Kəblə biz (Hacı İbrahim Qasimov) (Q.Məmmədli)” (3-477).

Göründüyü kimi, müəlliflər irticadan xilas olmaq üçün eyni təxəllüsdən istifadə etdikləri kimi, əsərlərini bir qrup şəxsin adları ilə də imzalayırdılar. Bir çox müəllifin adını bildirən təxəllüslərə isə “cəm formalı təxəllüslər” də deyilir: “Cəm formalı təxəllüslər – Tərkibində cəmlilik şəkilçisi olan təxəllüslər. Bu cür təxəllüslər həm bir neçə şəxsə, həm də bir şəxsə aid ola bilər: Bəbirov qardaşları – Cəmşid Əmirov, Rəfail Nağıyev, Zakir Abdullayev; Qullarağası – Eynəli Sultanov; Öz tərəfi Aşqabad ağsaqqalları – Salman Mümtaz (Q.Məmmədli)” (3-102).

Bunlardan başqa, az da olsa, bu cür təxəllüslərə rast gəlmək olur: **Gəncə cavanları** – Əli Nəzmi Məmmədzadə; **Mürəttiblər** – Səməd Kazımzadə; **Şiələr** – Cəlil Məmmədquluzadə (66); **Qardaşoğlanları** – 1922-ci ildən başlayaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalında tez-tez rast gəlinən bu təxəllüs o dövrdə hamının rəğbətini qazanan Hüseyn Kərimov və Məmi Kərimova məxsusdur” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 18.01.1985).

Faktlar göstərir ki, fərdi təxəllüslər əsasən ədəbi-bədii, koynonim – kollektiv və yalançı koynonim təxəllüslər isə siyasi təxəllüslərdən ibarət olur.

2. Ad modelində təxəllüslərin işlənməsi. Təxəllüslər şəxsin adını əvəz etdiyi üçün onların ad modelində yeri əsl adlar kimi müxtəlif olur: **Nizami** – **Nizami** Gəncəvi – İlyas Yusif oğlu **Nizami** – İlyas Yusif oğlu **Nizami** Gəncəvi və s. Bu baxımdan müəlliflər təxəllüsləri üç formada işlədirlər:

1) Təxəllüslər tək işlənir. Həm klassik, həm də müasir ədəbiyyatda tək-tək təxəllüslə yazıb-yaradan, əsərlərini əsl adlar kimi təxəllüslə imzalayan sənətkarlara rast gəlinir: **Məhsəti** – Mənicə Gəncəvi (XII əsr), **Xaqani** –

Əfzələddin Şirvani (XII əsr), **Nəsimi** – İmadəddin Şirvani (XIV-XV əsr), **Füzuli** – Məhəmməd Bağdadi (XVI əsr).., **Anar** – Anar Rəsul oğlu Rzayev, **Elçin** – Elçin İlyas oğlu Əfəndiyev, **Ağasəfa** – Ağasəfa Yəhyayev və s.

2) Təxəllüslər nisbələrədən əvvəl işlənir. Təxəllüslər əsl adlar kimi birinci, nisbələr isə ikinci işlənir. Klassik ədəbiyyatda sənətkarların təxəllüsləri məhz bu formada işlənmişdir: **Xətib** Təbrizi (XI əsr), **Xaqani** Şirvani, **Fələki** Şirvani (XII əsr), **Füzuli** Bağdadi (XVI əsr), **Əssar** Təbrizi, **Qövsü** Təbrizi (XVII əsr) və s.

3) Təxəllüslər əsl adlardan sonra işlənir. Adətən şairlər şeirdə ancaq ad və ya təxəllüslərini işlədirlər. “Ədəbiyyat tarixi” kitablarında, məktəb dərsliklərində onların məşhurlaşdıqları adları əsasən **əsl ad+təxəllüs** modelində olur: Şah İsmayıl **Xətai**, Molla Pənah **Vaqif**, Molla Vəli **Vidadi**, Mirzə Şəfi **Vazeh**, Qasım bəy **Zakir**, Baba bəy **Şakir**, Xurşidbanu **Natəvan**, Abbas **Səhhət**, Mirzə Ələkbər **Sabir**, Hüseyn **Cavid**, Məhəmməd **Hadi**, Mikayıl **Müşfiq**, Cəfər **Xəndan**, Süleyman **Rüstəm**, Səməd **Vurğun**, Xəlil Rza **Ulutürk**, Əbülfəz **Elçibəy**, Paşa **Qəlbınur**, İsmayıl **Dağıstanlı** və s.

II FƏSİL. TƏXƏLLÜSLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

1. TƏXƏLLÜSLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ HAQQINDA

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq Z.Sadiqov “Azərbaycan şəxs adları” adlı namizədlik dissertasiyasında təxəllüslər haqqında ümumi məlumat vermiş, onların dildə əmələ gəlməsini, digər əsas və köməkçi ad kateqoriyaları ilə oxşar və fərqli cəhətlərini tədqiq etmişdir(85-76). Rus dilçiliyində və digər türk xalqlarında olduğu kimi, Z.Sadiqov funksiyasına görə təxəllüsləri ədəbi-bədii və siyasi təxəllüslər olmaqla iki qrupa ayırmışdır.

Prof. H.Həsənov “Söz və ad” adlı kitabında təxəllüsləri “seçilmə baxımından 8 qrupa bölür. Ancaq təxəllüslərin məna növlərini “seçilmə baxımından” yox, “təxəllüslərin əmələgəlmə mənbələri”nə görə təsnif etsəydi, daha real olardı. Tədqiqatçı təxəllüslərin 8 qrupu haqqında məlumat vermişdir: 1. Müəlliflərin doğulduqları və ya yaşadıkları yerlərlə əlaqədar olanlar; 2. Müəlliflərin zövqü ilə əlaqədar olanlar; 3. Müəllifin həyata baxışı və fikrin mənasına görə seçilənlər; 4. Müəllifin ictimai vəziyyətinə görə verilən təxəllüslər; 5. Müəllifin gizli fəaliyyəti ilə əlaqədar olan təxəllüslər; 6. Eyni soyadlılığa görə

götürülən təxəllüslər; 7. Müəllifin fəaliyyəti...; 8. Müəllifin zahiri görkəmi ilə əlaqədar olanlar(45, 75-76).

Siyasi və ədəbi-bədii təxəllüslər həm forma və həm də onomastik funksiyalarına görə fərqləndiyi kimi, əmələgəlmə mənbələrinə görə də spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Tədqiqatçılardan M.Çobanov da təxəllüsləri əmələgəlmə yerlərinə görə 2 qrupa bölür: a) Onomastik vahidlər əsasında düzələn təxəllüslər; b) Ümumişlək sözlər əsasında düzələn təxəllüslər(31-44). Müəllif toponim, etnonim, zoonim, hidronim, kosmonimlərdən düzələnleri “onomastik vahidlər əsasında düzələn təxəllüslər” adlandırmış, antroponimlərdən düzələn zəngin təxəllüslər haqqında söz açmamışdır. Çox maraqlıdır ki, təxəllüslər toponimlərdən və eyni zamanda ümumi məkan anlayışı bildirən sözlərdən də düzələ bilər. Zoonim təxəllüslərin isə hamısı ancaq ümumi zoonimlərdən düzəlir. Müəllif bu məsələlər haqqında da izahedici məlumatlar verməmişdir.

M.Çobanov sonra təxəllüsləri əmələgəlmə yerinə görə 8 qrupa bölür: 1. Toponimlərdən düzələnler; 2. Zoonimlərdən düzələnler; 3. Hidronimlərdən düzələnler; 4. Kosmonimlərdən düzələnler; 5. Şair, aşıq və nasir sözlərindən düzələnler; 6. Bilik, bacarıq və s. sözlərlə əlaqədar olanlar; 7. Dərd, kədər, qüssə, qəm və s. sözlərdən düzələnler; 8. Sevgi, məhəbbət, dostluq, mehribanlıq və s. bildirən sözlərlə əlaqədar olanlar (30-74).

M.Çobanovun təxəllüslərin bu cür təsnifi Azərbaycan dilində olan təxəllüslərin hamısını əhatə etmir. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi özbək, qazax, tacik və başqa dillərdə də təxəllüslərin əmələgəlmə mənbəyinə görə qruplaşdırılması çox bəsitdir və o xalqların tədqiqatçıları da Azərbaycan tədqiqatçılarından irəli gedə bilməmişlər.

Rus onomastikasında isə təxəllüslər hərtərəfli və geniş tədqiq olunmuşdur. V.Q.Dmitriyev təxəllüslərin əmələgəlmə mənbəyinə görə 25-dən çox qrupa bölmüşdür (34). Prof. Z.Verdiyeva “Köməkçi ad kateqoriyaları” kitabında V.Q.Dmitriyevin tədqiqatlarından istifadə edərək əmələgəlmə yerinə görə təxəllüslərin 16 qrupu haqqında ətraflı məlumat vermişdir(96,76-122).

Prof. Musa Adilovla birlikdə 1980-1985-ci illərdə qələmə aldığımız və ancaq 2005-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan onomastikası(İzahlı terminoloji lüğət)” adlanan geniş həcmli onomastik lüğətdə biz hələ o vaxt təxəllüslərin əmələgəlmə mənbəyinə görə aşağıdakı növləri haqqında məlumat vermiş və zəngin nümunələr göstərmişik: abreviatur təxəllüslər, agioqrafik təxəllüslər, axtionim təxəllüslər, allonim təxəllüslər, anaqram təxəllüslər, anatomik təxəllüslər, andronim təxəllüslər, antionimik təxəllüslər, antroponimik təxəllüslər, apelyativ

təxəllüslər, apokonim təxəllüslər, aristionim təxəllüslər, astronim təxəllüslər, atelonim təxəllüslər, avtonim təxəllüslər, az işlənən təxəllüslər, bədii obraz adından ibarət təxəllüslər, danışan təxəllüslər, dini təxəllüslər, düzəltmə təxəllüslər, entomonim təxəllüslər, epiforik təxəllüslər, etnonim təxəllüslər, eydonim təxəllüslər, əvəzlik təxəllüslər, familiya təxəllüslər, feili təxəllüslər, fərdi təxəllüslər, fitonim təxəllüslər, fizionim təxəllüslər, frenonim təxəllüslər, geonim təxəllüslər, geteronim təxəllüslər, ginekonim təxəllüslər, hidronim təxəllüslər, xoronim təxəllüslər, idiom təxəllüslər, xrematonim təxəllüslər, ikidilli təxəllüslər, inisial təxəllüslər, inkoqnitonim təxəllüslər, isim təxəllüslər, kalka təxəllüslər, kollektiv təxəllüslər, kompozit təxəllüslər, koynonim təxəllüslər, təxəllüs birləşmələri, kriptonim təxəllüslər, qohumluq terminlərindən düzələn təxəllüslər, ləqəb təxəllüslər, matronim təxəllüslər, metaforik təxəllüslər, mürəkkəb təxəllüslər, neqatonim təxəllüslər, neytronim təxəllüslər, nominativ təxəllüslər, oksimoron təxəllüslər, onomastik təxəllüslər, ornitonim təxəllüslər, paronim təxəllüslər, patronim təxəllüslər, payzonim təxəllüslər, predikativ təxəllüslər, prenonim təxəllüslər, proksonim təxəllüslər, sadə təxəllüslər, stiqmonim təxəllüslər, tabu təxəllüslər, təxəllüs əsl şəxs adı, təxəllüs idionim, təxəllüs komonim, təxəllüs onim, təxəllüs toponim, yalançı etnonim təxəllüslər, yalançı frenonim təxəllüslər, yalançı inisial təxəllüslər, yalançı titlonim təxəllüslər, yarımallonim təxəllüslər, yukstapozitiv təxəllüslər və s.(3).

Nümunələrdən (Onların sayı 70-dən çoxdur) göründüyü kimi burada təkcə təxəllüslərin əmələgəlmə mənbələrinə görə növləri haqqında yox, həm də onların hansı nitq hissələri, quruluşca növləri, söz birləşmələri formasında olması ilə əlaqədar məlumatlar verilmiş və təxəllüslərdən digər onomastik vahidlər yerində işlənməsinə aid məlumatlar verilmiş və bunlarla bağlı bütün onomastik terminlər aydınlaşdırılmış, nümunələr göstərilmişdir. Bu terminlər həm ədəbi-bədii, həm də siyasi təxəllüsləri əhatə etdiyi üçün onlar haqqında da ümumi şəkildə bəhs edilmişdir.

Bu vaxta qədər müxtəlif müəlliflər tərəfindən təxəllüslərin təsnifi ilə əlaqədar söylənmiş fikirləri ümumiləşdirərək və Azərbaycan antroponimləri, o cümlədən təxəllüsləri üzərində 40 ildən çox müddətdə apardığımız müşahidələrə əsasən təxəllüsləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Onomastik vahidlərdən düzələn təxəllüslər; 2. Aplyativlərdən düzələn təxəllüslər.

2. ONOMASTİK VAHİDLƏRDƏN DÜZƏLƏN TƏXƏLLÜSLƏR

Azərbaycan onomastik leksikasının müxtəlif kateqoriya və sahələri (antroponimlər, toponimlər, zoonimlər, fitonimlər, kosmonimlər, etnonimlər, ideonimlər və s.) olduğu kimi, müxtəlif onomastik vahidlərdən düzələn antroponimlər, o cümlədən də təxəllüslər də çoxdur. Azərbaycan təxəllüsləri içərisində antroponimlərin müxtəlif kateqoriyalarından və antroponimik birləşmələrdən düzələnələr də çoxdur. Bu baxımdan onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

ABREVIATUR TƏXƏLLÜSLƏR

Azərbaycan onomastikasında mövcud olan rəsmi xüsusi ad birləşmələri (Onlar məktəb dərsliklərində səhv olaraq “mürəkkəb adlar” adlanır) müxtəlif şəkildə ixtisar oluna bilər: 1. İnsan adları ilə əlaqədar olanlar (antroponimik birləşmələr): Məhəmməd Füzuli – M.Füzuli, Bəxtiyar Vahabzadə - V.Bəxtiyar, Səməd Vurğun Vəkilov – S.V.Vəkilov; 2. Dövlət, respublika və vilayət adları (toponimik birləşmələr): Naxçıvan Muxtar Respublikası – Naxçıvan MR., Amerika Birləşmiş Ştatları – ABŞ və s.; İdarə və təşkilat adları (erqonimik birləşmələr): Bakı Dövlət Universiteti – BDU, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı – BMT və s.

Ad birləşmələrinin bu cür ixtisar olunmasına “mürəkkəb ixtisarlar” və ya “abreviatura” deyilir. Burada isə söhbət ancaq antroponimik birləşmələrin müxtəlif şəkildə ixtisar olunmasından gedir. “Abreviatur ad – Dilin lüğət tərkibində mövcud olan xüsusi adların və ad birləşmələrinin ümumməqbul şəkildə ixtisarı yolu ilə düzələn onim forması”(3-5). Abreviatur adların növləri çoxdur: abreviatur antroponim, abreviatur toponim, abreviatur erqonim və s. Abreviaturların bir növü də abreviatur təxəllüslərdir. “Abreviatur təxəllüs – Antroponimlərin və antroponimik birləşmələrin müxtəlif şəkildə ixtisarı ilə düzəldilmiş təxəllüs: MƏS – Məmmədəli Səfərov, Ad.Əfəndizadə - Adil Əfəndiyev, Nər – Nəriman Nərimanov, Yusif – Əbil Yusifov, M-zadə - İbrahim Əbilov, H.Min-zov – Hüseyn Minasazov, Qaf Sad- Qurbanəli Sadıqov” (3-8).

Demək, “ad” dedikdə müəllifin həm əsl ad və soy adını, həm də ləqəb, titul və təxəllüsünü, “ad birləşməsi” dedikdə isə iki və ya üç, daha çox komponentli (Əya – Əli Yazıçı, Məsa – Məmməd Səid Ordubadi və s.) antroponimik birləşmələr nəzərdə tutulmalıdır. Müəlliflər abreviatur təxəllüslərdən müxtəlif məqsədlə istifadə etsələr də, onların mərkəzində öz şəxsiyyətlərini mürtəcə qüvvələrdən gizlətmək məqsədi dayanır. Sınıfı ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi XX əsrin əvvəllərində abreviatur təxəllüslərin müxtəlif formalarından geniş istifadə olunmuşdur. Onların aşağıdakı formalarını göstərmək olar.

1. İnisial təxəllüslər. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində bir şox mürəkkəb adlar müəyyən qrammatik normalar əsasında ixtisar oluna bilər: **ADPU** – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, **YAP** – Yeni Azərbaycan Partiyası, **ABŞ** – Amerika Birləşmiş Ştatları və s. Lakin “inisial” termini ancaq şəxs adlarını – antroponimləri əhatə edir. Mürəkkəb adların ixtisarı zamanı hərflər arasında durğu işarəsi yazılmadığı halda, antroponimik birləşmələrin tərkibindəki adların ixtisar olunmuş hərfləri arasında nöqtə yazılır: **N.Gəncəvi**, **Ş.İ.Xətai**, **M.F.Axundov** və s. “İnisial – Ad və ya ad birləşmələrinin baş hərflərinin saxlanması yolu ilə tam ixtisarı: A.A.Axundov, M.Y.Lermontov, E.M.Remark” (3-244). Faktlar göstərir ki, inisial təxəllüslər içərisində ümumi qrammatik normalar əsasında yaranan inisial təxəllüslərlə yanaşı, heç bir qrammatik normaya sığmadan yaradılan inisial təxəllüslər də çoxdur. Bu cür inisial təxəllüslərin müəlliflərini müəyyənləşdirmək çox çətin olur.

Bu cür çətinliklərin başqa səbəbi ilə əlaqədar olaraq Q.Məmmədli yazır: “Ərəb əlifbası ilə bağlı olan daha bir maneə vardır. O da bir çoxlarının öz adları, atalarının adı, familiyaları, ya da şəhərlərinin adının baş hərflərini alıb birləşdirmələri, bunlardan bəzən mənalı, bəzən mənasız bir kəlmə uyduraraq imza kimi ondan istifadə etmələridir: Məsa – Məmməd Səid Ordubadi, Səma – Sultan Məcid Əfəndiyev, Sam – Səttar oğlu Mürşüd, Bəna – Baxşəli Kazımoğlu Axundov, Əka – Əbdül Kərim İmamzadə, Məəs – Məmmədəli Sidqi, Batı – Böyükağa Talıblı, Hüya – Hüseyin Yusif oğlu İsmayılov, Rəşt – Rza Şahvələd Tiflisli, Emerli – Mikayıl Rəfili (Em – Mikayıl, er – Rəfili, -li – leksik şəkilçi), Həq – Hacı İbrahim Qasımov” (66-9).

“İnisial təxəllüs – Ad və ya soyadının (ad və ata adının və ya ad, ata adı və soyadının və s.) ilk hərfləri ilə ifadə olunan təxəllüs: A.Q. – Abbas ağa Qayıbov, A.Ş. – Abdulla Şaiq, A.Ş. – Abbas Mirzə Şərifzadə, A.S.M. – Ağasəlim Manafli, B.A.T.İ. – Böyükağa Talıblı, Ə.H.Q.- Əliheydər Qarayev, Ə.Q.N. – Əliqulu Qəmküsar Nəcəfov, G.M.S.- Girmanşahlı Mir Syfəddin, H.M.C. – Mirzə Hüseyin Camalov, H.C.Ə. – Hacı Seyid Əzim, H.İ.Q. – Hacı İbrahim Qasımov” (3 – 244).

İnisial təxəllüslər haqqında ilk dəfə Z.Verdiyeva daha geniş məlumat verməklə tədqiqatçıların diqqətini təxəllüslərin bu növünə cəlb etmişdir (96, 76-92). Lakin əldə olan inisial təxəllüslərə əsaslanaraq demək olar ki, müəllif inisialların bütün növlərini tam əhatə etməmişdir. Daha doğrusu, inisial təxəllüslərin onun təqdimatındakı təsnifatı, bir növ, yarımçıq təsiri bağışlayır. Biz Z.Verdiyevanın təsnifatından istifadə edərək onu bir az da zənginləşdirmək fikrindəyik.

Azərbaycan dilində inisial təxəllüslər çoxdur. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Bir hərfdən ibarət olan inisial təxəllüslər. Burada müəllifin əsl adı, ata adı, soy adı, titullar və ya təxəllüsünün ancaq birinin baş hərfi yazılır. Adından da göründüyü kimi bunların da müxtəlif formaları mövcuddur:

a) Əsl adı bildirənlər: **Ş.** – Şəfaət Mehdiyev, **Ş.** – Şəfiqə xanım Əfəndizadə, **C.** – Cəlal Yusifzadə, **C.** – Cəlil Məmmədquluzadə, **C.** – Cəfər Bünyadzadə, **F.** – Feyzulla Əliquluzadə, **Ə.** – Əhməd Həmdi və s. (66).

b) Soyadı bildirənlər: **A.** – Həmid Araslı, **Q.** – Sultanməcid Qənizadə, Hacı İbrahim Qasimov, Əliheydər Qarayev, İsmayıl Qasprinski, **Ə.** – Salman Mümtaz Əsgərov, **Z.** – Hənəfi Zeynalli, **K.** – Əli Kərimov(66) və s.

c) Ata adı bildirənlər: **K.** – Seyid Hüseyn Kazımoğlu, **Q.** – Əziz Şərif Qurbanəli oğlu və s.(66).

ç) Təxəllüs və ya titullar bildirənlər: **Ç.** – Molla Mahmud Çakər, **H.** – Əhməd Həmdi, **S.** – M.Ələkbər Sabir, **S.** – Abbas Səhhət, **Ş.** – Abdulla Şaiq (66).

d) Müəllifin titulları, əsl adı və soy adlarının ilk hərfləri eyni olan bir komponentli inisiallar: **C.** – Cəfər Cabbarlı, **C.** – Cabbar Cabbarov, **X.** – Xəlil Xürəmbəy Səbrizadə, **Q.** – Qubad Qasimov, **M.** – Molla Mahmud Çakər, **N.** – Nəriman Nərimanov (66) və s.

e) Ləqəb və əsl adı və ya soyadından düzələn inisial təxəllüslər: Yazanı **N.** – Yaqub Nasirli, **Naxçıvanlı Ə.** – Əli Səbri Qasimov, **H.Əqrəb** – Məmməd Hüseyn Həsənzadə, **Leytenant Y.** – Yusif Əzimzadə, **Təbdil edən C.** – Cəfər Bünyadzadə (66) və s.

2) İki hərfli inisial təxəllüslər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında iki hərfli inisiallardan geniş istifadə edilmişdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Əsl adı və soyadlarından düzələn inisiallar. İnisial sahiblərinin bəzən əsl, bəzən də soyadlarının əvvəlində müxtəlif ləqəb və dini titullar da işlənir. Bəzən də inisiallar əsl adı və ya soyadının ilk hərfləri həmin adın rusca transkripsiyasından ibarət olur: **A.Y.** – Ağababa Yusifzadə, **A.K.** – Əli Kərimov, **A.R.** – Ruhulla Axundov, **A.P.** – Abbas Makuli Pənahi, **A.H.** – Hüseyn Ağayev; **A.Ş.** – Abdulla Şaiq Talıbzadə, **C.C.** – Cəfər Cəfərov, **C.C.** – Cahanbəxş Cavadzadə, **Ş.İ.** – Şakir İmanzadə, **Ş.A.** – Şəmsəddin Abbasov, **Ş.R.** – Şəfəbəy Rüstəmbəyov (66) və s.

b) Əsl adı funksiyası daşıyan antroponimik birləşmələrdən düzələn inisiallar. Bu antroponimik birləşmələrin birinci komponentləri bəzən dini titullardan, ən çox **seyid, hacı, mir** sözlərindən ibarət olur: **M.A.** – Mir Abbas Mirbağirov, **M.R.** –

Mir Rəhim Vilayi, **M.A.** – Məmməd Arif Dadaşzadə, **S.H.** – Seyid Hüseyin Sadıqzadə, **H.İ.** – Hacı İbrahim Qasimov (66) və s.

c) Əsl ad və təxəllüslərdən ibarət inisiallar. Bu inisiallarda bəzən əsl adlardan əvvəl müxtəlif sözlər (məsələn, təxəllüslər, molla, mirzə və s.) də işləne bilər: **A.S.** – Abdulla Sur Məmmədzadə, **M.H.** – Məhəmməd Hadi Əbdülsəlimzadə, **A.Ş.** – Abdulla Şərif, **A.Ş.** – Abdulla Şaiq Talıbzadə, **Ə.Ş.** – Əziz Şərif, **M.Ç.** – Molla Mahmud Çakər, **A.S.** – Abbas Səhhət Mehdizadə (66) və s.

Adətən, ədəbi-bədii təxəllüslər bir söz formasında olan sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşa malik olur. Böyük inqilabçı demokrat olan Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-bədii təxəllüsü isə **Molla Nəsrəddin** olmuşdur. Bu isə birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb ad şəklindədir. Çox maraqlıdır ki, müəllif bəzən bu təxəllüsün inisial formasından da (**M.N.**) istifadə etmişdir. Eyni sözləri M.S.Ordubadinin **H.X.** inisial təxəllüsü haqqında da söyləmək olar.

c) Mürəkkəb söz formasında olan əsl ad və soyadlarını təşkil edən komponentlərinin ilk hərflərindən düzələnələr: **Ə.Y.** – Əliyusif Əliyev, **Ə.Q.** – Əliqulu Fərəcov, **Ə.H.** – Əliheydər Orucov, **Ə.C.** – Əlicabbar Orucəliyev, **İ.X.** – İbrahimxəlil Səfərzadə, **M.Q.** – Məmmədqulu Əlixanov, **M.Y.** – Şamil Məlikyeqanov (66) və s.

İkihərflili inisial təxəllüslər içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, onların ikinci , bəzən də birinci komponentlərinə müvafiq hərflər və ya şəkilçilər artırılır: **H.Q-ov** – Hacı İbrahim Qasimov, **C.Ə.-zadə** - Cabbar Əsgərzadə, **Ş-f M-z-v** – Şərif Mirzəyev, **E.S.-v** – Eynalıbəy Sultanov (66) və s.

d) Ərəb əlifbasındakı hərflərin adlarından ibarət olan inisiallar. Q.Məmmədli bu münasibətlə yazır: “Ərəb əlifbası ilə bağlı olan daha bir mania vardır. O da bir çoxlarının öz adları, atalarının adları, familiyaları, ya da şəhərlərinin adının baş hərflərini alıb birləşdirmələri, bunlardan bəzən mənalı, bəzən mənasız bir kəlmə də uyduraraq imza kimi ondan istifadə etmələridir: **MƏSA** – Məmməd Səid Ordubadi, **Səma** – Sultan Məcid Əfəndiyev, **Sam** – Səttar oğlu Mürşid, **Bəka** – Baxşəli Kazım oğlu Axundov, **Əka** – Əbdül Kərim İmamzadə, **Cimli Cim** – Cəfər Cabbarlı, **Ta Əlif** – Əsəd Tahirov (66) və s.

e) Əsasən əsl ad və soyadlarından ibarət olan ikihərflili inisiallar. Bəzən bunlara müəllifi müxtəlif cəhətdən xarakterizə edən sözlər də artırılır. Bu sözlər həm inisialdan əvvəl, həm də sonra yazıla bilər: **Bir cavan Y.K.** – Yusif Kənan Rəhimzadə, **Qori F.K.** – Firudinbəy Köçərli, **Doktor M.Ə.** – Mirzə Əbdülxəlil

Axundov, **Təbib H.A.** – Həsənbəy Ağayev, **Ə.N.Tiflisli** – Əlimirzə Nərimanov, **İmza M.Ə.** – Sabir Tahirzadə, **Mütərcim Ə.S.** – M.Ə.Sabir (66) və s.

3) Üçhərflili inisial təxəllüslər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında inisialların bütün formalarından, o cümlədən üçhərflili inisiallardan da geniş istifadə olunmuşdur. Bu inisialların birinci komponenti ləqəb, dini titullar, əsl ad, ikinci komponenti (hərflili) əsl ad, titullar və təxəllüs, üçüncü hərflili isə soyadı və ya əsl addan ibarət olur. Müəlliflər çətin anlaşılması üçün komponentlərin yerini qəsdən dəyişdirirlər: **K.V.M.** – Kərbəlayi Vəli Mikayılov, **K.M.S.;** **M.S.K.;** **M.K.S.** – Mir Seyfəddin Kirmanşahlı, **M.R.M.** – Molla Ruhulla Məmmədzadə, **M.S.O.** – Məmməd Səid Ordubadi, **M.Ç.N.** – Molla Mahmud Çakər Naxçıvani, **H.İ.Q.** – Hacı İbrahim Qasımov, **M.H.C.** – Mirzə Hüseyn Camalov, **H.S.Ə.** – Hacı Seyid Əzim, **Ə.Q.N.** – Əliqulu Qəmküsar Nəcəfov, **M.Ə.S.** – Mirzə Ələkbər Sabir (66) və s.

2. Yarı inisial təxəllüslər. Bu təxəllüslər əsl ad, soyadı, ata adı və təxəllüslərdən biri və ya ikisi inisial formada olur. Inisiallar həm əvvəl, həm də birləşmənin sonunda gələ bilər. Yarı inisial təxəllüsləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Bir hərflili yarı inisial təxəllüslər. Bunları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Əsl adın ilk hərflili və soyadından ibarət olan yarı inisial təxəllüslər:
A.Abdullazadə - Abdulla Abdullazadə, **A.Vəzirov** – Ağalar Vəzirov, **A.Ələkbər** – Ələkbər Abbasov, **A.Kazımov** – Akif Kazımov, **A.Məmmədov** – Arif Məmmədov, **A.Minasazov** – Abbas Minasazov, **A.Paşayev** – Ataxan Paşayev, **B.Zərdabi** – Bəhaəddin Zərdabi, **B.Məmmədzadə** - Bəbir Məmmədzadə(66) və s.

Yarı inisial təxəllüslər içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, soyadlarının ya şəkilçisi ixtisar olunur, ya da **-ov** şəkilçisi **-lı** və ya **-zadə** şəkilçisi ilə əvəz olunur: **B.Şaxtaxtinski** – Bəhlul Şaxtaxtılı, **Q.Heydərzadə** - Qədir Heydərov, **A.Kazım** – Akif Kazımov, **Q.Həbib** – Qulu Həbibov, **Ə.Bədəl** – Əhməd Bədəlzadə, **Ə.İbrahim** – Əbdülkərim İbrahimov, **Ə.Yusif** – Əbil Yusif, **Z.Xəlil** – Zeynal Xəlilov, **İ.Nəzər** – İsrafil Nəzərov, **İ.Nəzərli** – İsrafil Nəzərov, **M.Axundzadə** - Mirzə Məmməd Axundov, **M.Vəkili** – Mehdixan Vəkilov, **M.Əkbər** – Məmməd Əkbərov, **M.Murad** – Murtuza Muradov (66) və s.

Bu tipli təxəllüslər içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, onlar rus dilində yazılmış, izahında isə transkripsiya edilmişdir. Mürəkkəb isimlər sadələşdirilərək sadə isim halına salınmışdır: **A.Azimov** – Əzim Əzimzadə, **A.Quseynzadə** - Əli

Hüseynzadə, **Ə.Sadıq** – Əbülfəz Sadıqov, **Ə.Seyfulla** – Ələsgər Seyfullayev, **Ə.Hüseyn** – Əli Hüseynzadə, **Ə.Şərif** – Əziz Şərifzadə (66) və s.

b) Soyadının ilk hərfi və əsl adlardan ibarət olan yarı inisial təxəllüslər: **A.Əbülfəz** – Əbülfəz Abbasquluyev, **A.Ələkbər** – Ələkbər Abbasov, **A.Kəmalə** – Kəmalə Ağayeva, **B.Adil** – Adil Babayev, **B.Zeynal** – Zeynal Babayev, **B.Ələkbər** – Ələkbər Babayev, **B.Nəbi** – Nəbi(Xəzri) Babayev, **B.Nüsrət** – Nüsrət Bayramov, **B.Fərman** – Fərman Bayramov, **B.Hidayət** – Hidayət Bağirov(66) və s.

c) Əsl adın ilk hərfi və təxəllüsdən ibarət olan yarı inisial təxəllüslər: **A.Vəfali** – Ayaz Cəfərov, **A.Makui** – Abbas Makulu Pənahi, **A.Sur** – Abdulla Tofiq Məmmədzadə, **A.Tofiq** – Abdulla Tofiq Məmmədzadə, **A.Faruq** – Abdulla Faruq, **A.Şərif** – Abdulla Şərif, **Q.Azad** – Qulam Hüseyn Beqdeli, **Q.Makedonski** – Qulam Məmmədli, **Q.Şeşkilani** – Qulam Məmmədli, **Ə.Qəmküsar** – Əliqulu Nəcəfov, **Ə.Düdük** – Əli Razi Şəmçizadə, **Poltaratski İ.Həqqi** – İsmayıl Həqqi (türk zabiti), **Ə.Azər** – Yusif Şirvan Əskərov, **Ə.Fayiz** – Qafur Əfəndizadə, **Ə.Fayiz Göyçayi** – Qafur Əfəndizadə, **Q-b Şirvanski** – Həməzəbəy Qəbulov(66).

ç) Əsl adın ilk hərfi və ata adından ibarət yarı inisial təxəllüslər: **Ə.İbad oğlu** – Əbülfəz İbad oğlu, **A.Qafarzadə** (“Qafar oğlu” deməkdir. **Zadə** - fars dilində “zadə” feilindən olub “doğulan, törəyən, oğlu, qızı” mənasında işlənir), **A.Qafaroğlu** – Adil Babayev, **B.Mirzə oğlu** – Zeynal Babayev, **A.Hüseynoğlu** – Akif Kazımov, **V.Hacıoğlu** – Vəli Hacıoğlu, **Q.İsaoğlu** – Qılman Musayev, **Keşləli H.Əkinçi oğlu** – Həsən Mirzəyev, **Ruhulqüds M.Hadi** – Məhəmməd Hadi, **Ə.Yusif oğlu** – Ənvər Yusifoğlu, **Ə.Əliverdioğlu** – Ənvər Əlibəyli, **Y.Əhəd oğlu** – Yusif Əzimzadə, **K.Dadaşoğlu** – Kamran Dadaş oğlu Məmmədov, **Ə.Cəlil oğlu** – Əli Səbri Qasımov, **M.Zeynal oğlu** – Məmmədcəfər Cəfərov, **Ə.Məmmədoğlu** – Əkbər Ağayev (66) və s.

d) –lı, -ski, -zadə, -ov, -i komponentli soyadı, ikinci tərəfi əsl adın baş hərfindən ibarət yarı inisial təxəllüslər: **Aslanlı M.** – Musa Aslanov, **Qənizadə Q.** – Qafar Qənizadə, **Ələkbərov Y.** – Ələkbərov Yəhya, **Əliquluzadə F.** – Feyzulla Əliquluzadə, **Zərgərli Ə.** – Əli Zərgərli, **Kazımovski Ə.** – Ətaulla Kazımovski, **Məmmədli N.** – Neman Məmmədli, **Oruclu M.** – Məmmədtağı Orucov, **Sadıqzadə S.** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə, **Tağızadə M.** – Məmməd Tağızadə, **Həsənzadə Ə.Ağa** – Həsən Həsənzadə, **Cahangirov İ.** – İsrafil Cahangirov, **Cabbarzadə C.** – Cəfər Cabbarlı (66) və s.

e) Birinci tərəfi müəllifin əsl adı, ikinci tərəfi soyadının ilk tərəfindən ibarət olan yarı inisial təxəllüslər: **Abas G.** – Abas Gülməmmədov, **Əziz M.** – Əziz Mirəhmədov, **İsmayıl Q.** – İsmayıl Qasprinski, **Yusif Q.** – Yusif Qasımov,

Kamran M. – Kamran Məmmədov, **Məmməd A.** – Məmmədлуйи Abbasi, **Teymur H.** – Teymur Hüseynov, **Fərhad A.** – Fərhad Ağazadə, **Cahangir G.** – Cahangir Gözəlov, **Cəmilə N.** – Cəmilə Nuşirəvanova (66) və s.

ə) **Birinci tərəfi müəllifin təxəllüsü, ikinci tərəfi əsl adının baş hərfindən ibarət olan yarı inisial təxəllüslər:** **Göyçaylı S.** – Sirac Məmmədov, **Mənsur S.** – Səməd Mənsur Kazımzadə, **Naxçıvanlı Ə.** – Əli Səbri Qasımov, **Ruhi Ə.** – Əkbər Ruhi Əliyev (Burada inisialın müəllifin əsl ad və ya soyadına aid olması da məlum deyildir), **Səlimzadə Q.** – Qulam Məmmədli (66) və s.

2) **İkihərflili yarı inisial təxəllüslər.** Bu cür təxəllüslərin bəzində soyadlarında olan şəkilçi onun həqiqi soyadındakı sonluqdan fərqlənir: **M.A.Mirbağırılı, M.A.Mirbağırzadə** - Mir Abbas Mirbaşırov, **M.D.Ağamirzadə** - Mirzə Davud Ağamirzəyev (66) və s.

İkihərflili inisialdan sonra bəzən soyadı deyil, müəllifin təxəllüsü də işlənə bilər: **M.Ə.Sabir** – Mirzə Ələkbər Sabir, **M.M.Hatir** – Mirzə Məmməd Axundov, **M.F.İrani** – Mirzə Feyzulla Əliquluzadə, **Q.H.Nəyyar** – Nəyyar-Nuri Qulam Hüseyn, **M.K.Əlmutii** – Məhəmməd Kamal Əlmutii (66) və s.(96-83).

Nümunələrdən göründüyü kimi bu təxəllüslər birinci tərəfi müəllifin soyadı, ikinci tərəfi titul və əsl adın ilk hərflərindən ibarət olan yarı inisial təxəllüslərdir. Yəni onlar ad birləşməsinin iki komponentinin baş hərfləri və üçüncü komponentləri bütöv olur: **Paşayev M.C.** – Mir Cəlal Paşayev, **Cavadzadə M.C.** – Cavadzadə Seyid Cəfər (Burada “seyid” sözünün yerinə “nur” sözünün ilk hərfi işlənmişdir), **Zeynalzadə M.H. Hilali** – Məmməd Zeynalzadə (Burada əsl addan sonra həm təxəllüsün ilk hərfi kimi işlənmiş, həm də təxəllüsün özü yazılmışdır) (66) və s.

İki hərflili yarıinsiallı təxəllüslərin birinci komponentlərinin birinci tərəfi əsl ad, ləqəb, dini titul, ikinci tərəfi əsl adların baş hərfləri, ikinci komponentlər isə soyadlarından ibarət olur: **Ç.X.Əzizbəyova** – Çimnaz xanım Əzizbəyova, **Ə.R.Şəmçizadə** - Ə.R.Şəmçizadə, **M.M.Zeynalli** – Mirzə Məmməd Zeynalli, **M.M.Axundov** – Mirzə Məmməd Axundov, **M.A.Mirbağırılı** – Mir Abbas Mirbaşırov (66) və s.

Bu təxəllüslərin bəzilərində birinci komponenti təşkil edən hərflərin birincisi əsl ad, ləqəb, dini titul, ikincisi isə soyadı, əsl adın ilk hərflərindən, sonrakı söz isə təxəllüsdən ibarət olur: **Ə.N.Tiflisli** – Əlimirzə Nərimanov, **M.Ə.Sabir** – Mirzə Ələkbər Sabir, **M.M.Hatir** – Mirzə Məmməd Axundov, **M.N.Çəkic** – Murtuza Nağıyev, **M.C.Nadi** – Seyid Cəfər Pişəvəri (“Seyid” sözü “mir”lə əvəz edilmişdir),

O.Q.Sarıvəlli – Osman Sarıvəlli, **H.R.Naxçıvani** – Hüseyn Cavid Rəsizadə, **H.S.Səyyah** – Hacı Səlim Qasımzadə (66) və s.

3. Yalançı inisial təxəllüslər. “Yalançı inisial təxəllüs – Müəllifin həqiqi ad və familiyasının yox, başqa uydurma bir ad və familiyasının baş hərfləri ilə ifadə olunan imza: **Li.** – Hənəfi Zeynallı, **M.** – Qəzali Gilasov, **M.Q.** – Kənan Rəhimzadə Yusifov, **M.Z.** – Üzeyir Hacıbəyov, **M.M.** – M.Ə.Sabir” (3-477). Bəzən baş hərf verilsə də, onu bərpa etmək olmur. Yalançı inisial təxəllüslərin də bir sıra növlərini göstərmək olar.

1) Bir hərfdən ibarət olan yalançı inisial təxəllüslər. Burada inisial hərflər müəllifin rəsmi adlarında (əsl ad, ata adı, soyadı) olmur: **Ç.** – Yaqub Nasirli, **Q.** – Məmmədsadiq Axundov, **M.** – Qazali Gilasov, **O...** – Məmmədzadə Əli Nəzmi, **R.** – Heydər Əfəndiyev (66) və s.

Bəzən elə yalançı inisial təxəllüslərə təsadüf olunur ki, onların ayrılıqda izah olunmağa ehtiyacı vardır. Çünki onlar heç bir fonetik və ya qrammatik normaya sığmır. Məsələn, yuxarıdakı nümunədə Yaqub Nəsirlinin **C.** təxəllüsü, Məmmədzadə Əli Nəzminin **O...** təxəllüsü heç cür izah oluna bilmir. Lakin Məmmədsadiq Axundovun **Q.** təxəllüsünü elə başa düşmək olar ki, bu, **Məmmədsadiq** adının son samitidir. Heydər Əfəndiyevin **R.** təxəllüsü isə onun əsl adı **Heydər**in son samiti ilə əlaqədardır.

2) İki fərfdən ibarət olan yalançı inisial təxəllüslər. Burada hərflərin heç biri müəllifin rəsmi adındakı (əsl ad, ata adı və soyadında) baş hərflər deyildir: **M.N.** – Cəlil Məmmədquluzadə (Bu inisial **Molla Nəsrəddin** təxəllüsü ilə əlaqədardır), **H.X.** – Məmməd Səid Ordubadi (Bu da **Hərdəmxəyal** təxəllüsü ilə bağlıdır), **M.P.** – Salman Mümtaz, **Y.C.** – Əli Məhzun Rəhimov, **M.Q.** – Yusif Kənan Rəhimzadə, **Ç.Q.** – Molla Əli Naxçıvani, **M.Z.** – Üzeyir Hacıbəyov, **N.N.** – Əzim Əzimzadə, **S.L.** – Ağalar Vəzirov, **M.P.** – Seyid Cəfər Cavadzadə (66) və s.

4. Yarıyalançı inisial təxəllüslər. Vaxtilə Azərbaycan mətbuatında yarıyalançı inisial təxəllüslərin müxtəlif növlərindən istifadə olunmuşdur. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1) Bir hərfli yalançı inisialın müəllifin həqiqi soyadı, əsl adı, təxəllüsü və s. işlənməsi ilə yaranan yarıyalançı inisial təxəllüslər: **Ə.Məmmədli** – Ağa Məmmədli, **M.Hənəfi** – Hənəfi Zeynallı, **S.Türk oğlu** – Kərbəlayi Vəli Mikayılov, **S.Əlami** – Salam Salamzadə (Bu təxəllüs **Səlami** adının parçalanması nəticəsində yaranmışdır), **Ə.Əziz** – Əziz Ubaydulın (66) və s.

2) Ancaq iki hərfdən ibarət olan yarıyalançı inisial təxəllüslər. İki hərfdən ibarət olan bu yarıyalançı inisial təxəllüsün ancaq bir hərfi müəllifin rəsmi adının bir hərfinə uyğun gəlir. Müəllifin adı ilə əlaqədar olan hərfin, bəzən, rusca transkripsiyası verilir: **A.V.** və **Ə.V.** – Əzim Əzimzadə, **X.Z.** – Xudad Əzizbəyli, **M.H.** – Mahmud Mehdiyev, **S.K.** – Kəmaləddin Ünsizadə, **Q.S.** – Qulam Məmmədli, **M.H.** – Hənəfi Zeynallı, **H.R.** – Hüseynağa Məmmədbəyov, **Ə.S.** – Abbas Səhhət Mehtizadə, **M.M.** – M.Ə.Sabir, **Ə.S.** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Ə.F.** – Əbdülbaqi Yusifzadə, **Ə.S.** – Əyyub Abbasov, **B.Ə.** – Əlabbas Mütəllibzadə və s. (66).

3) İkihərflili inisialların müəllifin real adı, soyadı, təxəllüsü və s. ilə işlənməsi ilə yaranan yarıyalançı inisial təxəllüslər: **M.M.Səməndər** – Ziya Lənkərani Axundzadə, **M.H.Siyahpuş** – Natiq Mirzə Qafar Zinuzi, **M.H.Şeyxzadə** – Məmmədəmin Şeyxzadə (66) və s.

5. Anaqram təxəllüslər. Z.Verdiyeva yazır: “Bu cür təxəllüslərə çox vaxt kriptonimlər də deyirlər...” (96-84). Lakin müşahidələr göstərir ki, “anaqram” və “kriptonimlər”in ifadə etdiyi mənalar yaxın olsa da, onları fərqləndirmək lazımdır. “Anaqram təxəllüs – Müəllifin öz ad, soyadı və atasının adında hərflərin yerini dəyişdirməklə yeni ad – təxəllüs yaratması: İpir – Piri Mürsəlzadə, Tay Əlif (ad və soyadının baş hərflərinin yerini dəyişdirməklə) – Əsəd Tahirov (Q.Məmmədli)” (3-46).

Azərbaycan mətbuatında anaqram təxəllüslərin müxtəlif formalarından geniş istifadə olunmuşdur. Onların aşağıdakı formalarını göstərmək olar:

1) İnisial anaqram təxəllüslər. Prof. Z.Verdiyeva bu təxəllüsləri “kriptonim təxəllüs” adlandırmışdır (96-85). Bu təxəllüslər müəllifin əsl adının baş hərfi və başqa şəkilçilərlə əvəz olunmuş soy adları və ya təxəllüsləri ilə yaranır. Bəzən də soy adındakı şəkilçilər ixtisar olunur: **A.Makul** – Abbas Makulu Pənahi, **İ.Nəzərli** – İsrəfil Nəzərov, **Oruclu M.** – Məmmədağlı Orucov, **F.Köçərlinski** – Firudin bəy Köçərli, **R.Nəcəfzadə** – Rzaqulu Nəcəfov, **M.Vəkilli** – Mehrixan Vəkilov, **C.Məmmədzadə** – Cəlal Məmmədov, **C.Hacızadə** – Cəfər Xəndan Hacıyev, **Q.Xalıqzadə** – Qəzənfər Xalıqov, **Şahbazov M.** – Museyib Şahbazi, **C.Xudayi** – Süleyman Xudayev, **M.Axundzadə** – Mirzə Məmməd Axundov(66) və s.

2) Mürəkkəb inisial anaqram təxəllüslər. Bu cür inisial anaqram təxəllüslər müəlliflərin mürəkkəb tərkibli əsl adları, ata adları və ya soyadlarını təşkil edən adlarının ilk hərflərindən yaranır. Onların da müxtəlif formalarına təsadüf olunduğu üçün aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Mürəkkəb əsl adların ilk hərfləri ilə yaranan inisial anaqram təxəllüslər: **S.M.** – Sultanməcid Əfəndiyev, **M.S.** – Məmmədsadiq Axundov, **A.Q.** – Əliqulu Fərəcov, **M.K.** – Məmmədkazım Ələkbərli, **Ə.Ə.** – Ələbbas Müznib, **Ə.Y.** – Əliyusif Əliyev, **Ə.P.** – Əlipaşa Hüseynzadə, **Ə.S.** – Əlisəttar İbrahimov, **Ə.H.** – Əliheydər Orucov, **Ə.S.** – Əlicabbar Orucəliyev, **İ.X.** – İbrahimxəlil Səfərəlizadə, **M.K.** – Məmmədkərim Sədullayev, **M.Q.** – Məmmədqulu Əlixanov (66) və s.

b) Müəllifin mürəkkəb xüsusi isim formasında olan əsl adının birinci komponentinin ilk fərfi və ikinci komponentinin xüsusi ad kimi işlənməsi yolu ilə yarananlar: **X.Ana** – Xaqnımana Sadiqova, **Ə.Əşrəf** – Ələşrəf Səfərbəyov, **M.Əli** – Məmmədəli Səfərov, **Əka** – Əlikərim İmamzadə, **M.Sadiq** – Məmmədsadiq Axundov, **M.Cəfər** – Məmmədcəfər Cəfərov (66) və s.

Mürəkkəb quruluşa malik soyadlarından da bu yolla əmələ gələn inisial anaqram təxəllüslərə təsadüf olunur: **M.Y.** – Şamil Məlikyeqanov, **M.Q.** – Cəlil Məmmədquluzadə (66) və s.

c) Müəllifin mürəkkəb quruluşlu adının komponentlərinin ilk hərfləri və ata adlarının birləşməsindən düzələnər: **B.Q.Səttaroğlu** – Balaqədəş Mürşüd Səttaroğlu, **Ə.Q.Səttar oğlu** – Əliqulu Fərəcov, **A.C.Əlizadə** - Ağacavad Ağazadə ata adıdır), **M.Ə.Əfəndizadə** - Məmmədəli Tanrıverdiyev (66) və s.

ç) Müəllifin mürəkkəb quruluşlu adının komponentlərinin ilk hərfləri və soyadının birləşməsi ilə düzələnər: **Ə.Ə.Cəlili** – Ələsgər Cəlili, **S.A.Ağalarov** – Seyidağa Ağalarov, **S.M.Qənizadə** - Sultanməcid Qənizadə, **M.Ə.Əfəndizadə** - Məmmədəli Əfəndizadə, **M.K.Ələkbərli** – Məmmədkazım Ələkbərli, **Ə.M.Nərimanov** – Əlimirzə Nərimanov, **Ə.M.Sərkarov** – Əbdülməbud Sərkarov, **Ə.Ə.Səfərbəyov** – Əliəşrəf Səfərbəyov, **Ə.Ə.Ələkbərov** – Ələsgər Ələkbərov, **Ə.Ə.Dehxuda** – Ələkbər Dehxuda, **Ə.A.Şıxlinski** – Əliağa Şıxlinski, **Qayıbov M.Ə.** – Məmmədəli Qayıbov, **Q.Ə.Tairov** – Qurbanəli Tairov (66) və s.

d) Müəllifin mürəkkəb isim formasında olan əsl adının komponentlərinin baş hərfləri ilə onun təxəllüsünün birləşməsindən əmələ gələn inisial anaqram təxəllüslər: **Ə.Q.Çəmənəminli** – Yusif Vəzir Çəmənəminli (Əliqulu Çəmənəminli Yusif Vəzirgilin Cənubi Azərbaycandan olan növələrinin adıdır. Çətin anlarda ailəyə sədaqətlə xidmət etdiyinə görə Yusif Vəzir Çəmənəminli onun adından və onun yaşadığı kəndin adından təxəllüs kimi istifadə etmişdir), **M.Ə.Naşir** – Mirəli Seyidov, **M.T.Sidqi** – Məmmədağlı Sidqi Səfərov, **Ə.X.Cənnəti** – Əbdülxəliq Qafarzadə, **M.Ə.İstedadlı** – Məmmədəli Tarverdiyev, **M.Ə.Nasir** – Məmmədəli Nasir Hacı Məmmədzadə, **M.Ə.Sabit** – Məmmədəli

Manafzadə, **M.Ə.Sidqi** – Məmmədəli Səfərov, **M.F.İrani** – Feyzulla Əliquluzadə (İnisiyaldakı **M.** – yəqin ki, “Mirzə” adı ilə əlaqədardır) (66) və s.

e) Müəllifin mürəkkəb isim formasında olan adının komponentlərinin baş hərfi, soyadın baş hərfi və şəkilçisi ilə düzənlər. Bəzən də mürəkkəb quruluşlu soyadın komponentləri müstəqil sözlər kimi verilir. Bu təxəllüslərin çoxunun hər birinin xüsusi izaha ehtiyacı vardır. Bəzən mürəkkəb quruluşlu soyadlarının tərkibləri də müstəqil adlar kimi götürülür və ilk hərfləri yazılır: **M.Y.Şamil** – Şamil Məlikyeqanov, **H.M.Şeyxzadə** - Məmmədəmin Şeyxzadə (Burada “H” yəqin ki, “Hacı” fəxri adının ixtisar formasıdır), **M.Sultan Əliyev** – Mir Seyid Sultanəliyev, **M.Əli Ə-zadə** - Mirzə Əli Əsgərzadə, **M.C.A.-xov** – Məmmədsadiq Axundov, **A.M. zadə** - Əmin Abid Mütəllibzadə, **A.B.Y-zadə** - Ağabala Yusifzadə, **İ.X.İ.-zadə** - İbrahimxəlil İsadadə, **R.Q.N.-zadə** - Rzaqulu Nəcəfov, **S.M.-zadə**, **S.M.Ə.zadə** - Sultanməcid Əfəndiyev, **D.A.Z.** – Davud Ağamirzəzadə, **X.B.B.Sultanov** – Xosrov Paşabəy Sultanov (66) və s.

ə) İnisial anaqram təxəllüslər içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, onlar üçhərflili inisiyallardan ibarətdir. Bu inisiyalların birinci iki hərfi mürəkkəb quruluşlu əsl adın tərkibindəki sözlərin baş hərflərindən düzəlir. Üçüncü hərf isə müəllifin soyadının baş hərfindən ibarət olur. Və ya üçhərflili inisial təxəllüslərin ilk hərfi müəllifin əsl adının ilk, sonuncu iki hərfi isə mürəkkəb quruluşa malik olan soyadının tərkibindəki adların baş hərflərindən yaranır: **S.M.Q.** – Sultanməcid Qənizadə, **M.S.A.** – Məmmədsadiq Axundov, **İ.X.S.** – İbrahimxəlil Səfərəlizadə, **S.M.Ə.** – Sultan Məcid Əfəndiyev, **M.Ə.Ə.** – Mehdi Əsgərzadə, **N.Q.N.** – Nəcəfqulu Xələfov, **İ.X.Ə.** – İbrahimxəlil Əlizadə, **H.B.N.** – Hacıbaba Nəzərli, **Ə.H.Q.** – Əliheydər Qarayev, **M.Ə.E.** – Məmmədəli Eyni, **Ə.İ.C.** – Əliskəndər Cəfərzadə, **Ə.M.N.** – Əlimirzə Nərimanov, **Ə.Ə.S.** – Əliəjdər Seyidzadə, **A.S.M.** – Ağasəlim Manafli, **Ə.Ə.D.** – Ələkbər Dehxuda, **Ə.Q.Q.** – Əliqulu Qəmküsar Nəcəfov (66) və s.

f) İnisial anaqram təxəllüslərin bir qisminə müəllifin mürəkkəb söz formasında olan əsl adının birinci hissəsi atılır, ikinci hissəsi isə onun əsl adı kimi götürülür və baş hərfindən ibarət inisial yaradılır. Müəllifin soyadı isə gah olduğu kimi, gah soyadının baş hərfi götürülür, gah da soyadının baş hərfinə soyadı bildirən şəkilçi artırılır: **M.Əfəndiyev** – Sultanməcid Əfəndiyev, **H.R.Zadə** - Ağahüseyn Rəsulzadə, **M.Qənizadə** - Sultanməcid Qənizadə, **B.H.** – Üzeyirbəy Hacıbəyov (66) və s.

Məlumdur ki, Azərbaycan antroponimiyasında **Mirata**, **Mirbaba**, **Ağamir**, **Mirnağı**, **Mirdaməd**, **Mirsəmid** və s. adlarda işlənən “mir” sözü ərəbcə “əmir” titulundan əmələ gəlmiş, “hökmdar” mənasından əlavə, ad sahibinin seyid

nəslindən olmasını da bildirir. Bunu nəzərə alan bəzi müəlliflər əsl adlarında olan “seyid” sözünü “mir” sözü ilə əvəz edərək inisial yaratmış və öz imzasını daha da tanınmaz hala salmışlar. Belə inisial anaqram təxəllüslər titulları və əsl adın ilk hərfindən yaranır, soyad və ya təxəllüslə işlənir: **Cəfərzadə M.C.** – Seyid Cəfər Cavadzadə, **M.C.Nadi** – Pişəvəri Seyid Cəfər, **M.C.Cavadzadə** - Cavadzadə Seyid Cəfər(66) və s.

6. Kriptonim təxəllüslər. “Kriptonim – hər hansı bir şifrələnmiş, gizli saxlanılan ad. Müharibə şəraitində ayrı-ayrı obyektlərin adları əvəzinə, hərbi məlumatlarda daha çox “N” işlədilir. Keçmiş rus çərçilərinin dilində Moskva şəhərinin adını gizlətmək üçün onun yerinə Batur, Baturiya adları işlək olmuşdur” (3-257). Kriptonim təxəllüslər – kriptonimlərdən düzəlmiş təxəllüslərdir. Prof. Ş.Sədiyev yazır: “Kriptonimlər açılmamış və ya gizli imzalardır... Onlara bəzən “kilidləmələr” də deyilir. Kriptonimlər və ya “kilidləmələr”ə Emerli imzasını misal göstərmək olar. Bu imzadan Mikayıl Rəfili istifadə etmişdir: “em” Mikayıl adının, “er” isə Rəfili familiyasının baş hərflərini göstərir, -lı familiya əmələ gətirən şəkilçinin variantıdır” (88-32).

Müəllifin fikrincə, kriptonimlər açılmamış və ya sirli imzalardır. Sonra da “Emerli” imzasının “Mikayıl Rəfili” ad birləşməsi ilə əlaqədar olmasını izah edir. Demək, kriptonim çətin açılan sirli imzalardır. Prof. Z.Verdiyeva isə kriptonim, anaqram və bu kimi digər təxəllüslərdən bəhs edərkən məlumat vermişdir: “Məsələn, İpir(əsl adın son hərfini adın əvvəlinə keçirməklə) – Piri Mürsəlzadə, Tay Əlif (ad və familiyanın baş hərflərinin yerlərini dəyişmək və ərəb əlifbasında olduğu kimi, səslərin deyildiyi formada yazılması ilə) – Əsəd Tahirov, .. Mim-re – Mikayıl Rzaquluzadə” (66-85).

Demək, irəlidə haqqında bəhs olunan inisial anaqram təxəllüslərdən fərqli olaraq inisial kriptonim təxəllüslər çətin anlaşılan, çətin izah olunan sirli imzalardır. Azərbaycan mətbuatında inisial kriptonim təxəllüslərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Onların aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1) İnisial kriptonim təxəllüslər – hərflərin ərəb əlifbasındakı adlarından ibarət olur. Bəzi inisiallara müxtəlif hərf və ya şəkilçilər də artırılır və bir-birindən ən çox defislə ayrılır: **Cim** – Cabbarov Cabbar, **Cim-Cim**, **Cim**, **Cimli Cim** – Cəfər Cabbarlı, **Əlif Cim** – Əhməd Cavad Axundov, **Cim-Ba** – Cahanbaxş Cavadzadə, **Ayim Kaf** – Akif Kazımov, **Ayim P.** – Abbas Makulu Pənahi, **Ayim Şər** – Əziz Şərif, **Qaf Sad** – Qurbanəli Sadıqov, **Şin** – Tağı Şahbazi, **Zenin** – Zinətulla Nuşirəvan (66) və s.

Vaxtilə Azərbaycan mətbuatında inisial kriptonim təxəllüslərin elə formalarından istifadə olunmuşdur ki, onların hər birinin ayrıca izah olunmasına ehtiyac vardır: **M.Sultan Əliyev** – Mir Seyid Sultanəliyev (Burada “M” – “Mir Seyid” antroponimik birləşməsini bildirir. “Sultanəliyev” soy adı isə əsl ad və soy adı kimi iki yerə parçalanmışdır), **M.C.Mir Əzizli** – Mirçəfər Cavadzadə (Burada “Mirçəfər” mürəkkəb isminin komponentlərinin baş hərfləri müstəqil ad kimi təqdim olunmuşdur. “Mir Əzizli” antroponimik birləşməsi isə, ehtimal ki, müəllifin ata adıdır), **Məmməd Sadıq A.** – Məmmədsadıq Axundov, **Naxçıvan Z.B.** – Zülfüqarbəy Hacıbəyov (66) və s.

Sözsüz ki, hazırda respublika mətbuatında inisial təxəllüslərdən çox az istifadə olunur. Buna heç ehtiyac da yoxdur. Müstəqil və demokratik bir ölkədə, mətbuatın azad olduğu cəmiyyətdə heç kəs öz avtonimini gizlətmək də istəmir. Lakin respublikamızda milli azadlıq hərəkatı genişləndiyi bir dövrdə (1985-90-cı illərdə) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Düzü düz, əyrini əyri” rubrikası altında gedən yazılarda bəzən **D.D.Ə.Ə.** – düzü düz, əyrini əyri təxəllüsünə də rast gəlmək olurdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında elə inisial kriptonim təxəllüslərə də rast gəlmək olurdu ki, onların müəllifini müəyyənləşdirmək, doğrudan da, çox çətin olurdu: **Çı** – Üzeyir Hacıbəyov, **Az.** – Əzim Əzimzadə, **Qr.** – Qurbanəli Şərifzadə, **V-i** – Mirzə Qədir Vüsaqi İsmayılzadə, **A.-xov** – Məmmədsadıq Axundov, **Q.-ov** – Hacı İbrahim Qasimov, **Azç.** – Məşədibəy Əzizbəyov, **Sai** – Abbas İbrahimov, **San.** – Hacı Kərim Sanılı, **Səm** – Sami Kəmal (66) və s.

İnisial kriptonim təxəllüslərdən istifadə edən müəlliflər adın rus dilində olan formasından elə inisiallar yaradırlar ki, onları başa düşmək çox çətin olur: **Dj.** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Djim Pey** – Camal Paşayev və s.

Q.Məmmədlinin “İmzalar” kitabında “İqla” imzası vardır. İmza İzrail Yuriyeviç Qlaxenqauza məxsusdur. “İqla” imzası əsl adın ilk hərfi (İ) və üçüncü adın ilk üç hərflərinin birləşməsindən yaranmışdır və s.

2) Soy adının ilk hərfi və təxəllüsdən ibarət olan kriptonim təxəllüslər: **M.Nadi** – Mir Abbas Mirbağirov, **Z.Katib** – İsmayıl Zeynalov, **F.İrani** – Heydər Abdullazadə Fətullayev, **H.Məsud** – Məmmədhüseyn Həsənzadə, **A.Şilyanski** – Seyfəddin Atamalibəyov (66) və s.

3) Əsl ad, ləqəb və dini fəxri adın ilk hərfi və təxəllüsdən ibarət inisial kriptonim təxəllüslər: **M.Töhfətulin** – Əlmutin Məhəmməd Kamal, **M.Sabir**,

M.Möhtəməl – Mirzə Ələkbər Sabir, **Y.Səyyah** – Hacı Səlim Qasımzadə və s. Bəzən bu cür inisial kriptonim təxəllüslərin əvvəlinə müəllifin yaşayış yeri, peşə və məşğuliyyəti ilə əlaqədar ad və sözlər də artırılı bilər: **Bakı B.Mürşid** – Balaqədəş Səttaroglu, **Çevirəni M.Müşfiq** – Mikayıl Müşfiq İsmayilzadə, **Müəllim Y.Kənan** – Yusif Rəhimzadə, **Keşləli H.Əkinçi oğlu** – Həsən Mirzəyev (66) və s.

4) Soyadı, əsl adın baş hərfi və əsl ad, soyad, təxəllüslərdən düzələn inisial kriptonim təxəllüslər. Adətən bu təxəllüslərin əvvəlində və ya sonunda çox vaxt müəllifin yaşadığı yer, xarakteri, peşəsi və s. ilə əlaqədar dəqiqləşdirici ad və sözlər də işlənir. Müəlliflər haqqında əlavə məlumat verən bu sözlər inisial kriptonim təxəllüslərin daha asan açılmasına kömək edir: **Təbriz İ.Mirzə** - Mirzə İbrahimov, **Qori F.Köçərli** – Firudin bəy Köçərli, **Müəllim H.Məsud** – Məmməd Hüseyin Həsənzadə, **Ə.Məmmədzadə Gəncə** - Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Ə.Fayiz Göyçayi** – Qafur Əfəndizadə, **Xeyirxahi vətən H.Rəsizadə** - Hüseyin Cavid Rəsizadə, **Simnarist Ə.Qasimov** Naxçıvani – Əli Səbri Qasimov, **Ə.Şərifzadə Naxçıvani** – Əziz Şərifzadə, **Balaxana A.Rəsulzadə** - Ağahüseyn Rəsulzadə (66) və s.

Adətən Azərbaycan antroponimikasında soyadı+ata adı, ata adı+soyadı formasında antroponimik birləşmələrə çox az təsadüf olunur. Amma inisial kriptonimlər içərisində ata adı+soyadı, soyadı+ata adı formasında olan təxəllüslərə də təsadüf olunur: **Ə.Cəlalov** – Məhərrəm Əlizadə, **B.Mirzə oğlu** – Zeynal Babayev (66) və s.

7. İnisial atelonim təxəllüslər. “Atelonim” yunanca “yarımçıq” deməkdir. “Atelonim təxəllüs – Müəllifin ad və soyadının bir hissəsinin buraxılmasından alınan kriptonim təxəllüs: **Sənəti-Eyni** – Sənətulla İbrahimov – Eynullayev, **Yu.T.-zadə** - Yusif Talibzadə, **İsr.Nəzər** – İsrəfil Nəzərov, **Əz., Əz.Ş.** – Əziz Şərifzadə, **S.Vəli** – Süleyman Vəliyev (Q.Məmmədli) (3-90), **Təqi** – Rüfət Mirzə Təqixan, **M.-bey Palavandor** – Murtuzabəy Palavandor, **Dəxo** – Ələkbər Dehxodə, **Nər, Nur, Ner** – Nəriman Nərimanov, **Fateh** – Fətəli İsmixanov (66) və s.

İnisial atelonim təxəllüslərin əsasən üç forması vardır:

1) **Əsl adlardan düzələn inisial atelonim təxəllüslər:** **V. Of.** – Nəcəfbəy Vəzirov, **Fateh** – Fətəli İsmixanov, **Şər** – Əziz Şərif, **Ad. Əfəndizadə** - Adil Əfəndizadə, **Ruh.A.** – Ruhulla Axundov, **T. – i** – Tağı Şahbazov, **A.S.** – Abbas Mehdizadə, **B.H.** – Üzeyir Hacıbəyov, **Ç.X.Sultan** – Çingiz İldırım (66) və s.

2) **Soyadlarından düzələn inisial atelonim təxəllüslər:** **A.Mirov** – Əziz Mirəhmədov, **Q.Min-zov, Q.M.-zov** – Hüseyin Minasazov, **M.-li** – Qulam

Məmmədli, **R-li** – Mikayıl Rəfili (Bu təxəllüsdən Əhməd Rəcəbli də istifadə etmişdir), **Q-ov** – Hacı İbrahim Qasımov, **Z-li** – Hənəfi Zeynallı, **N-li** – Yaqub Nəsirli, **H-li** – Fərrux Həsənli, **Q-zadə** - Sultanməcid Qənizadə, **Ş.İ.**, **Ş-i**, **Şin** – Tağı Şahbazi, **Ə.-zadə İrani** – Feyzulla Əliquluzadə, **Müəllim S.-zadə** - Məmmədli Səfərov, **M.Zadəsi**, **M.-zadə** - Seleyman Məlikov, **O.Fəhmi**, **M.-zadə** - Osman Məmmədzadə (66) və s.

3) **Əsl ad və soyadlarından düzəlmələr.** Azərbaycan mətbuatında əsl ad və soyadlarından düzələn elə inisial atelonim təxəllüslərə də rast gəlmək olur ki, əsl ad və soyadlarının ayrılıqda müxtəlif hissələri buraxılmır, onlar elə ixtisar olunur və sərhədlərini müəyyənləşdirmək çox çətin olan elə bir inisiala çevrilir ki, onların hansı antroponimik birləşmədən törəndiyini başa düşmək çox çətin olur: **M.Ç.** – Molla Mahmud Çakər, **A.M.b.T-ov** – Əlimərdanbəy Topçubaşov, **B.A.T.İ**, **B.A.T.ı**, **Batı** – Böyükağa Talıblı, **Bax** – Bağır Axundov, **Ə.S.M.-zadə Bakui** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Ə.Ş.F.** – Əziz Şərifzadə, **Kza** – Kazım Ziya Kazımzadə, **MƏƏS.**, **Məs**, **İşçi Məs.** – Məmmədli Səfərov, **MƏSA** – Məmməd Səid Ordubadi, **Əfə** - Əfrasiyab Bədəlbəyli, **ŞMƏ** – Şəmsəddin Abasov, **Eyk** – İbrahim Kərim oğlu Əfəndiyev, **Sadze** – Saleh Zəki, **Qesm** – Hüseyn Minasazov, **İsmibəy** – İsmayıl Nakam Sədrəddinbəyov (66) və s.

8. **İnisial patronimik təxəllüslər.** “Patronimik təxəllüs – Müəllifin atasının adı, titulu və ya təxəllüsündən əmələ gələn təxəllüs: Həsənoğlu (XIII əsr), **Qurbanəli oğlu**(Əziz Şərif), **Divanbəyoğlu** (Abdulla bəy Subhanverdixanov), Ənvər **Yusif oğlu**, **B.Mirzə oğlu** (Zeynal Babayev), Bəşir **Səfəroğlu**, **A.Qafarzadə** və ya **A.Qafaroğlu** (Adil Babayev), Gülhüseyn **Hüseynoğlu**, Yusif **Səmədoğlu**, **Kərimoğlu** (Sabit Rəhman)” (3-379).

İnisial patronimik təxəllüslər isə patronimik təxəllüslərin bir növü olub müxtəlif inisialların iştirakı ilə yaranan təxəllüslərdir. Z.Verdiyeva çox düzgün olaraq aşağıdakı nümunələri inisial patronimik təxəllüslərə nümunə göstərmişdir: **K.O.**, **Ko.O**, **Ka** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə, **S.Oğlu M.** – Mürşüd Səttaroğlu, **N-oğlu** – Rza Şahvələd, **S.M.oğlu** – Süleyman Məlikov, **D.oğlu** – Süleyman Məlikov, **K.oğlu** – Akif Kazımov, **D.oğlu** – Süleyman Rüstəm (Rüstənzadə), **Ə.M-zadə** - İbrahim Əbilov (Q.Məmmədli) (96-89) və s.

XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatda inisial patronimik təxəllüslərin müxtəlif formalarından geniş istifadə olunmuşdur: **M.Qədirzadə** - Mikayıl Müşfiq, **H.O.Vəli** – Vəli Hacıoğlu, **S.oğlu** – Abbas Zamanov, **R.Ə.zadə** - Məmmədli Səfərov (66) və s.

9. İnisial apokonim təxəllüslər. “Apokonim” yunanca “kəsirəm, qoparıram” deməkdir. Ad və soyadının (əvvəldən, ortadan və ya axırdan) bir hissənin atılması ilə yaradılan kriptonim təxəllüslər: Übey – Übeydulla Xusayinov, Rəşid İbrahimov – Əbdürrəşid İbrahimov, Əziz – Məşədibəy Əzizbəyov, Axund – Məmmədsadiq Axundov, Baba Səfərov – Sidqi Məmmədəli Səfərov, A.Mirov – Əziz Mirəhmədov, Əziz Şərif – Əziz Şərifzadə (96-89) və s.

İnisial apokonim təxəllüslər isə inisiallarla işlənən apokonim təxəllüslərdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında inisial apokonim təxəllüslərdən geniş istifadə olunmuşdur. İnisial apokonim təxəllüslər müəllifin əsl ad, soyadı, ata adı və təxəllüsünün ilk hərfi və onun əsl ad, ata adı və ya soyadının ixtisar olunmuş formada işlənməsi ilə yaranır: **Əb. Sadıq** – Əbülfəz Sadıqov, **M.Əkbər** – Məmmədcəfər Cəfərov, **Məmməd A.** – Məmmədluyi Abbasi, **C.Cabbar** – Cəlal Cabbar oğlu Məmmədov, **H.Məcnun** – Hüseyn Məcnunbəyov, **Ə.Şərif** – Əziz Şərifzadə (66) və s.

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, abreviatur təxəllüslər müxtəlif forma və məna qruplarına malikdir. Sözsüz ki, müasir dövrdə abreviatur təxəllüslərdən istifadə etməklə öz şəxsiyyətlərini gizlətmək məqsədi güdmürlər. Müxtəlif qəzet səhifələrində az da olsa, abreviatur təxəllüslərə təsadüf olunmaqdadır. Abreviatur təxəllüslər təxəllüslərin bir növü olsa da, onlardan əsaslı şəkildə fərqlənir:

1. Abreviatur təxəllüslərdən ən çox müxtəlif qəzet və jurnallarda istifadə olunur. Təxəllüslər isə ən çox elmi və bədii əsərlərdə işlənir.

2. Ədəbi-bədii təxəllüslərdən istifadə əsasən bədii üsluba xas olan xüsusiyyətdir. İnişiallı adlar isə ən çox digər publisist üslubda yazılmış məqalələrdə işlənir.

3. Təxəllüslər onomastik vahidlərdir, abreviatur təxəllüslər isə müəllifin müxtəlif söz birləşmələri formasında olan ad birləşməsinin müxtəlif şəkildə ixtisarı yolu ilə yaranır və s.

A V T O N İ M T Ə X Ə L L Ü S L Ə R

Z.Verdiyeva haqlı olaraq yazır: “Avtonim – sənətkarın həqiqi əsl adı, ata adı və фамиliyası deməkdir. Lakin biz öz həqiqi adı, фамиliyası ilə yazan və respublikamızda şöhrətlənən Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev, Mirzə İbrahimov, Süleyman Vəliyev, Xalidə Hasillova, Bəxtiyar Vahabzadə, Əzizə

Cəfərzadə, Zivər Ağayeva, Nəriman Həsənzadə, Abbas Zamanov, Musa Adilov, Ağamusa Axundov, Abbas Hacıyev, Aqşin Babayev, Ağa Hüseyn Rəsulzadə, Ağacavad Əlizadə və başqalarının avtonimlərini təxəllüs adlandırmırıq” (96-92).

Z.Verdiyeva Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəfər Cabbarlı, Əli Vəliyev, Mirzə İbrahimov və başqalarının ancaq öz adları ilə şöhrətləndiklərini qeyd edir. Düzdür, onlar müəyyən tarixi kəsində müxtəlif təxəllüslərdən istifadə etsələr də, ədəbiyyatımızda əsasən əsl adları ilə şöhrətlənmişlər. Biz də müəlliflərin həqiqi adlarını təxəllüs hesab etmirik. Lakin faktlar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində elə sənətkarlar vardır ki, onlar ya əsl ad, ya ata adı və ya soyadlarından təxəllüs kimi istifadə etmişlər. Müasir dövrdə bu cür təxəllüslərdən istifadə çox geniş yayılmışdır.

“Avtonim təxəllüs – Müəllifin əsl adı, atasının adı və ya soyadlarından düzələn təxəllüs: Həsənoğlu, Rəsul Rza (Rzayev), Süleyman Rüstəm (Rüstəmzadə), Anar (Rzayev), Qabil (İmamverdiyev), Həbibə (Zeynalova), Elçin (Əfəndiyev)” (3-91).

Müasir ad sistemə görə şəxsin üçkomponentli adları (əsl ad, ata adı və soyadı) rəsmi hesab olunur. Onlar həm birləşmə formasında, həm də ayrılıqda işləndikdə onların heç birində dəyişiklik edilmir. Lakin bədii ədəbiyyatda, mətbuatda onlardan həm olduğu kimi, həm də dəyişdirilmiş şəkildə istifadə oluna bilər. Bu baxımdan avtonimlərlə avtonim təxəllüsləri fərqləndirən əsas cəhət avtonim təxəllüslərdə rəsmi adlar dəyişdirilmiş şəkildə işləyə bilər. Məsələn, **Məmməd Kərim** – Məmmədkərim Sədullayev (66). Burada “Məmmədkərim” müəllifin əsl adıdır. Lakin o, mətbuatda bu addan “Məmməd Kərim” kimi istifadə etmişdir. Yaxud mətbuatda əsasən “Arif Abdullazadə” imzası ilə çıxış edən müəllifin əsl avtonimi “Abdullayev Arif Əbdürrəhman oğlu”dur (1940-2002; şair, nasir, ədəbiyyatşünas) (36) və s. Demək, təxəllüs müəllifin avtonimindən düzəlmişdir.

Məlumdur ki, Vəkilov Yusif Səməd oğlu, Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu, Rzayev Anar Rəsul oğlu və s. antropomik birləşmələr də bütövlükdə avtonimdir. Yusif Vəkilov, Elçin Əfəndiyev və Anar Rzayev birləşmələri də avtonimdir. Lakin üçkomponentli ad birləşmələri ikikomponentli ad birləşmələrinə nisbətən ad sahibləri haqqında daha çox məlumat verir. **Səmədoğlu** (Bu, ayrı yazılında ad sadə ad olur və dolayısı yolla ata adı bildirir. Bu cür adlar Dəmirçioğlu, Kürdoğlu, Omaroğlu və s. adlar kimi əsl ad da bildirə bilər), **Elçin** və **Anar** adları da avtonimdir. Demək, bu adlar avtonim olmaqla yanaşı, müəlliflər haqqında bəzi məlumatları gizlədir.

Təxəllüslər müəlliflərin əsl adları deyil, onların şəxsiyyətini gizlətməyə xidmət edir. Bu baxımdan Səmədoğlu, Elçin və Anar həm avtonimdir, həm də müəlliflərin bəzi cəhətlərini gizli saxladıkları üçün təxəllüs hesab edilir. Odur ki, bu cür təxəllüsləri “avtonim təxəllüslər” adlandırmaq daha məqsədə uyğundur.

Avtonim təxəllüslər əsl adların ayrılıqda və ya əsl ad, ata və soy adlarının müxtəlif şəkildə ixtisar olunmuş formada işlənməsi ilə yaranır. Bu cür təxəllüslərə elmi ədəbiyyatda “apokonim təxəllüslər” də deyilir. “Apokonim təxəllüs – Ad və soy adının (əvvəldən, ortadan və ya axırdan) bir hissənin atılması ilə yaradılan kriptonim təxəllüs: Əziz – Məşədibəy Əzizbəyov, Übey – Übeydulla Xusayinov. Rəşid – Əbdülrəşid İbrahimov, Axund – Məmmədsadiq Axundov, Baba Səfər – Sidqi Məmmədəli Səfərov, A.Mirov – Əziz Mirəhmədov, Əziz Şərif – Əziz Şərifzadə, Süleyman Rüstəm – Süleyman Rüstəmzadə, Rəsul Rza – Rəsul Rzayev” (3-81). Başqa sözlə, **Anar** da (Anar Rəsul oğlu Rzayev), (Tofiq) **Bayram** da avtonim təxəllüslərdir. Lakin **Bayram** və **Rüstəm** təxəllüsləri soyadlarından düzəldikləri üçün, müəyyən hissələri ixtisar olunduqlarına görə eyni zamanda həm də apokonim təxəllüslər hesab edilir. Eyni sözləri aşağıdakı təxəllüslər haqqında da söyləmək olar: **Əşrəf** – Ələşrəf Səfərov, **Ə.Əkbərov** – Ələsgər Ələkbərov, **Məhəmməd** – Molla Məmməd Qarabaği (şair), **Qabil** – Qabil İmamverdiyev və s.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında ata adlarından, soyadlarından da avtonim təxəllüslər düzələ bilər: Əminə **Yusifqızı**, Mətləb **Misir** – Qasimov Mətləb Misir oğlu, Məsud **Əlioğlu** – Vəliyev Məsud Əli oğlu, İsmayil **Şıxlı** – Şıxlinski İsmayıl Qəhrəman oğlu, Vaqif **Nəsib** – Nəsibov Vaqif Hüseyn oğlu, Süleyman **Rüstəm** – Süleyman Rüstəmzadə və s.

Demək, müxtəlif kateqoriyalı antroponimlərdən təxəllüs kimi istifadə olunmasına antroponimik təxəllüslər deyilir. “Antroponimik təxəllüs – Müxtəlif antroponimlərdən düzələn təxəllüslər: Şərbətoğlu (Əsgər Ağayev), Şahbazi (Taği Şahbazi), Çopur Yetər (Böyükxanım Mehdiyeva), Hüseyn Məsud (Məmmədhüseyn Həsənzadə)” (3-72).

Göründüyü kimi, antroponimik təxəllüslər əsl ad, ata adı və soyadlarından ibarət ola bilər. Azərbaycan ədəbiyyatında antroponimlərdən düzələn təxəllüslər çoxdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Soyadlarından ibarət olan avtonim təxəllüslər. Avtonim təxəllüslərin bir qismi soyadlarından yaranır. Soyadları çox vaxt müəllifin əsl adı, təxəllüsü ilə birlikdə işlənir: Əzizə **Cəfərzadə**, Əli **Vəliyev**, Səməd Vurğun **Vəkilov**, İsmayil **Cəfərpur** – Cəfərpur İsmayıl Qəhrəman oğlu (şair, ədəbiyyatşünas), Xeyrəddin **Qoca** – Qoca Xeyrəddin Sayəddin oğlu (şair, publisist), Rza **Şahvələd** – Şahvələd

Rza Nəbi oğlu (nasir, dramaturq), Mirzə Baba **Məmmədzadə** (publisist, tərcüməçi, dramaturq), Səfər **Alışarlı** – Alışarlı Səfər Xəlil oğlu (1959, nasir)(36).

Soyadlarından düzələn təxəllüslər elmi ədəbiyyatda “fəmiyyə təxəllüslər” adlanır. “Fəmiyyə təxəllüs – Həqiqi fəmiyyəni sıxışdırən, onun yerində və ya onunla yanaşı işlənen fəmiyyə səciyyəli təxəllüs: A.Şilyanski – Seyfəddin Atamalibəyov, Avarski – Əliabbas Rzayev, Ağdamski – Əhməd Bədəlbəyov, Axşamzadə - Cahangir Məmmədov, Qatilov – Üzeyir Hacıbəyov (Q.Məmmədli)” (3-167). Nümunələrdən də göründüyü kimi soyadlarından düzələn təxəllüslər özləri də iki qrupa bölünür: 1) Müəllifin soyadı yerində işlənen, lakin onun həqiqi soyadı olmayan, müəllifi yalandan xarakterizə edən soyadları: **Şilyanski, Avarski, Ağdamski, Axşamzadə, Qatilov** və s. bu cür təxəllüslərdir. Bunlar müəllifləri yalandan xarakterizə etdiyi üçün siyasi təxəllüslər hesab edilməlidir; 2) “Ədəbi bədii soyad təxəllüslər” müəllifin həqiqi soyadının müxtəlif şəkildə dəyişdirilmiş formasından düzəlir.

1) Soyadlarındakı –ov, -yev şəkilçilərinin -lı... şəkilçiləri ilə əvəzlənməsi ilə yaranan avtonim təxəllüslər. Soyadlarını bu cür dəyişdirməkdə müəlliflərin əsas məqsədləri soyadlarında millilik hislərini artırmaqdan ibarətdir. Bu soyadları da əsasən əsl adlarla, təxəllüslərlə işlənir, lakin milli şəkilçilər soyadlarını nisbətən tanınmaz hala salır. Onların bəzilərinə inisiallara da təsadüf olunur: Mövlam **Hüseynli** – Hüseynov Mövlam Əllam oğlu (1960; şair), Şəfəq **Əlixanlı** – Əlixanova Şəfəq Sultan qızı (1955; dramaturq, tərcüməçi), Vaqif **Əlixanlı** – Əlixanov Vaqif Ənvər oğlu (1943; nasir, dramaturq, tərcüməçi), Xatirə **Fərəcli** – Fərəcova Xatirə Nəcəf qızı (1966; şair), Fərman **Eyvazlı** – Eyvazov Fərman Allahverdi oğlu (1939-1996; nasir), Böyükxan **Bağırılı** – Bağirov Böyükxan Yadulla oğlu (1946; nasir), Simuzər **Baxışlı** – Baxşıyeva Simuzər Abdulla qızı (1950; şair), Ofelya **Bayramlı** – Bayramova Ofelya Əsrəf qızı (ədəbiyyatşünas, mətnşünas), Hacı Ərşad **Bədəlli** – Bədəlov Ərşad Loğman oğlu (1937; şair), Aynur **Bəşirli** – Bəşirova Aynur Əlövsət qızı (1972; publisist), Saday **Budaqlı** – Budaqov Saday İsmayıl oğlu (1955; nasir), Nərgiz **Cabbarlı** – Nərgiz Cabbarova Mərdan qızı (1975; tənqidçi publisist), Mədaxil **Cavadlı** – Cavadov Mədaxil Məqatil oğlu (1958; şair publisist), Vaqif **Cəfərli** – Cəfərov Vaqif Cəlal oğlu (1956; şair), Vaqif **Cəfərli** – Cəfərov Vaqif İsaq oğlu (1959; nasir, şair), Şərəf **Cəlilli** – Şərəf Məhəmməd qızı Cəlilova (1968; şair), Atif **Zeynallı** – Zeynalov Atif Əbdülbaqi oğlu (1927-1991; şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas)(36)...

2) Soyadlarında şəkilçilərin ixtisarı ilə yaranan avtonim təxəllüslər. Soyadlarındakı şəkilçiləri ixtisar etməklə müəlliflər onların daha asan səslənməsinə nail olurlar. Bu cür soyadları da əsl adlarla işlənir: Mehdi **Hüseyn** – Hüseynov

Mehdi Əli oğlu (1909-1965; nasir dramaturq, tənqidçi), Məmməd **Aslan** – Aslanov Məmməd Muxtar oğlu (1939; şair), Ənvər **Əhməd** – Əhmədov Ənvər Misir oğlu (1943; şair, ədəbiyyatşünas), Məmməd **Cəfər** – Cəfərov Məmməd Zeynalabdin oğlu (1909-?; tənqidçi, ədəbiyyatşünas, nasir), Cavad **Zeynal** – Zeynalov Cavad Behbud oğlu (1944; nasir), Əbil **Yusif** – Yusifov Əbil Məmməd oğlu (1910-1984; dramaturq, nasir), İlyas **Tapdıq** – Tapdıqov İlyas Oruc oğlu (1939; şair, tərcüməçi), Söhrab **Tahir** – Tahiri Söhrab Əbülfəz oğlu (1926; şair, nasir, publisist), Müzəffər **Şükür** – Şükürov Müzəffər Nuhu oğlu (şair), Vaqif **İbrahim** – İbrahimov Vaqif Əliyar oğlu (1945-1983; şair), Məmməd **İsmayıl** – İsmayılov Məmməd Mürşid oğlu (1939; şair, publisist, kino-ssenarist), İsmayıl **Soltan** – İsmayılov Soltan Məcid oğlu (1910-1963; şair), Gülhüseyn **Kazım** – Kazımov Gülhüseyn Mərdan oğlu (1950; şair), Məmməd **Kazım** – Kazımov Məmməd İsrafil oğlu (1934; şair, publisist), Əli **Kərim** – Kərimov Əli Paşa oğlu (1931-1969; şair), Zahid **Xəlil** – Xəlilov Zahid Abdulla oğlu (1942; şair, nasir), Zeynal **Xəlil** – Xəlilov Zeynal Rza oğlu (1914-1973; şair dramaturq), Fikrət **Qoca** – Qocayev Fikrət Göyüş oğlu (1935; şair), Teyyub **Qurban** – Qurbanov Teyyub Yarməmməd oğlu (1934; şair), Aqil **Abbas** – Abbasov Aqil Məhəmməd oğlu (1941; nasir), Famil **Mehdi** - Mehdiyev Famil Ağalar oğlu (1934-2003; şair, tənqidçi, publisist) (20) və s.

3) Soyadlarında “zadə” sözünün ixtisarı ilə yaranan avtonim təxəllüslər. Fars dilində “zadə” – “doğulan, törəyən” mənasında olan “zadən” feilindəndir. Azərbaycan dilində müstəqil söz kimi işlənmədiyi üçün ondan şəkilçi kimi istifadə olunur. Bu təxəllüslər də əsl adlarla işlənir və soyadının asan səslənməsini təmin edir və onlarda millilik koloritini artırır: Əhməd **Cəmil** – Cəmilzadə Əhməd Səttar oğlu (1913-1977; şair), **Almas** İldırım – İldırım Əbdülməhəmməd oğlu Almaszadə (Bakı, 1907-Türkiyə, 1952; şair), Süleyman **Rüstəm** – Rüstənzadə Süleyman Əliabbas oğlu (1906-1989; şair, dramaturq), Əziz **Şərif** – Şərifzadə Əziz Qurbanəli oğlu (1895-1988; tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi) (36) və s.

4) Soyadlarında –ov... komponentlərinin “zadə” ilə əvəzlənməsi yolu ilə yaranan avtonim təxəllüslər. Bu soyadları da əsl adlarla, bəzən də əsl adların ilk hərfləri ilə işlənir və onlardan sonra yazılır: **Q.Heydərzadə** - Qədir Heydərov (66), Məzahir **Hüseynzadə** - Hüseynov Məzahir Əli oğlu (1948; şair), Ağasən **Bədəlzadə** - Bədəlov Ağasən Mehdi oğlu (1940; şair), Lətif **Vəlizadə** - Vəliyev Lətif Niftalı oğlu (1942; şair, publisist), Qurbanəli **Şərifzadə** - Şərifov Qurbanəli (1854-1917; publisist, xeyriyyəçi), Elçin **İsgəndərzadə** - İsgəndərov Elçin Barat oğlu (1964; şair), Feyzulla **Qasımzadə** - Qasımov Feyzulla Səməd oğlu (1898-1976; tənqidçi, ədəbiyyatşünas), İntiqam **Qasımzadə** - Qasımov İntiqam Böyükağa oğlu (1943; tənqidçi, tərcüməçi), Musa **Quluzadə** - Quluyev Musa Nizam oğlu (1939; nasir, dramaturq) (20) və s.

5) Soyadlarında –lı⁴ şəkilçisinin atılması ilə yaranan avtonim təxəllüslər.

Bu təxəllüslərdə də şəkilçinin atılması ilə soyadları sadələşir və onun daha axıcı səslənməsi təmin olunur, əsl adlarla işlənir: İslam **Sadıq** – Sadıxlı İslam Hüseyn oğlu (1934; şair), Babək **Göyüş** – Göyüşlü Babək Məhərrəm oğlu (1957; nasir), Səxavət **İsmayıl** – İsmayılı Səxavət İltifat oğlu (1955; ədəbiyyatşünas, publisist), Cümşüd **İsgəndər** – İsgəndərli Cümşüd Abdulla oğlu (1955; şair, nasir, publisist), Məmmədhüseyn **Bəxtiyar** – Bəxtiyarlı Məmmədhüseyn Nəcəf oğlu (1913; şair) (36) və s.

6) Müxtəlif quruluşlu soyadlarından düzələn avtonim təxəllüslər.

Müxtəlif quruluşa malik olduğu üçün onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Soyadlarının əvvəlinə “hacı” və sonuna “bəy” dini və silki titulları və hətta müxtəlif qohumluq terminlərinin artırılması ilə düzələn avtonim təxəllüslər. Əsasən –ov şəkilçisi ilə qurtaran bu soyadlarında bəzən –lı şəkilçisi də ola bilər: Natiq **Hacı Heydərli** – Hydərov Natiq Ələkbər oğlu (1975; şair)(Sovet dövründə dini və irsi titulu olan babaların adlarından soyadı kimi istifadə olunduqda onların bu titullarından istifadə olunmazdı. Məsələn, Hacı Heydər, Həsən Paşa əsl adlarından soyadı kimi istifadə olunduqda onların bir komponenti atılırdı. Həmin antroponimik birləşmələrindən Heydərov və Paşayev soyadları yaradılmışdır. Bəzi müəlliflər indi o boşluğu aradan qaldırmağa nail olurlar), İsa **Həbibbəyli** – Həbibov İsa Əkbər oğlu (1949; tənqidçi, ədəbiyyatşünas), İsmayıl **Vəlibəyli** – Vəliyev İsmayıl Ömər oğlu (1951; şair, tənqidçi, tərcüməçi), Əzim **İsmayılbəyli** – İsmayılı Əzim İsfəndiyar oğlu (1936; nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas), Maşallah **Xudubəyli** – Xuduyev Maşallah Bayraməli oğlu (1952; nasir, publisist) (36), **Məmməddayı** – Cahangir Məmmədov (66) və s.

b) Soyadlarında –ov şəkilçisinin və “zadə” sözünün ixtisar edilməsi və onlara –gil, -yi şəkilçilərinin və “soylu”, “oğlu”, “izi” sözlərinin artırılması ilə yaranan avtonim təxəllüslər. Əsl adlarla işlənən bu soyadlarından istifadə, zənnimizcə, rus mənşəli hesab edilən, lakin əslində türk dillərində “oba” və “ev” mənasında olan, rus dilində şəkilçi kimi qiymətləndirilən (Fars dilində leksik mənası olan “zadə” – “doğulan, törəyən” sözünün Azərbaycan dilində şəkilçi hesab edilməsi kimi) –ov şəkilçisindən uzaqlaşmaq məqsədi güdür: Süleyman **Xudayi** – Süleyman Xudayev (66), Akif **Əhmədgil** – Əhmədov Akif Qədim oğlu (1960; şair), Əliabbas Bağiroğlu – Bağirov Əliabbas Məmmədhüseyn oğlu (1957; nasir), Fəxrəddin **Əliizi** – Əliyev Fəxrəddin Hüseyn oğlu (1934-2002; şair, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas) (“Əliizi” Yaradıcılıq İstehsalat Mərkəzini yaratmış və onun direktoru olmuşdur), Aygün **Həsənoğlu** – Həsənzadə Aygün Söhrab qızı (1967; nasir, dramaturq), **Cəfəroğlu** Əhməd – Cəfərzadə Əhməd İsmayıl oğlu (1899-

1975; ədəbiyyatşünas, tənqidçi, dilçi, tərcüməçi, f.e.d., professor), Əhməd bəy **Ağaoğlu** – Ağayev Əhməd bəy Mirzə Həsən bəy oğlu (1869-1939; tənqidçi, publisist, ədəbiyyatşünas, hüquqşünas), Səməd **Ağaoğlu** – Ağayev Səməd Əhmədbəy oğlu (1909-1982; nasir, publisist), İman **Usuboğlu** – İman Süleyman oğlu Usubov (1954; şair) (36) və s.

c) Müxtəlif quruluşlu soyadlarının ixtisarı və ya dəyişdirilməsi yolu ilə yaranan avtonim təxəllüslər. Bunların bəziləri əsl adlarsız, çoxu isə əsasən əsl adlarla işlənir: **Kazımovskaya** – Mir Mahmud Kazımovski (artist), **Kirmanşahi** – Mir Seyfəddin Kirmanşahlı (artist), **Məcnun** – Hüseynbəy Məcnunbəyov (66), Mikayıl **Rəfizadə** - Rəfili Mikayıl Həsən oğlu (1905-1958; şair, ədəbiyyatşünas, tənqidçi), Məmmədqazım **Ələkbərli** – Ələkbərzadə Məmmədqazım (1905-1938; tənqidçi), İsmayıl **Şıxlı** – Şıxlinski İsmayıl Qəhrəman oğlu (1919-1995; nasir); Elçin **Şıxlı** – Şıxlinski Elçin İsmayıl oğlu (1957; tərcüməçi) (36), Ağamalov **Səmədbəy** – Səmədağa Ağamalı oğlu (66) və s.

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, soyadlarından düzələn avtonim təxəllüslər həm əsl soy adlarından, həm onların müxtəlif şəkildə ixtisar olunmuş formalarından, həm də soyadlarının ixtisar olunmuş formalarına müxtəlif söz və ya terminlərin əlavəsi ilə yaranır. Bütün hallarda bu növ avtonim təxəllüslərin əsasında müəllifin həqiqi soyadı durur.

Soyadlarından düzələn elə təxəllüslərə də təsadüf olunur ki, onlar müəlliflərin həqiqi soyadları ilə əlaqədar olmur. Buna görə də müəllifin soyadı əsasında əmələ gələn avtonim təxəllüsləri bədii, müəlliflərin həqiqi soyadları ilə əlaqədar olmayan eyni formalı təxəllüsləri isə müəllifləri yalandan xarakterizə edən “yalançı avtonim təxəllüslər”, daha doğrusu, “yalançı soyadından düzəlmiş təxəllüslər” adlandırmaq olar.

7) Yalançı soyadından düzəlmiş təxəllüslər. Bu cür təxəllüslər müəllifin həqiqi soyadı ilə əlaqədar olmur. Onların əsasında müəllifin məqsədindən asılı olaraq uydurduğu sözlərə **zadə, -lı, -ov, -ski** və s. söz və ya şəkilçiləri artırmaq yolu ilə yaranır: **Axşamzadə** - Şaban Şabanov, Şakir Abdullayev, Cahangir Məmmədov, **Molla Pompoşalı, Kənarçı Pompoşalı** – Səməd Mənsur Kazımzadə, **H.Məsud Poltaratski** – Məmməd Hüseyn Həsənzadə, **Ə.zadə İrani** – Feyzulla Əliquluzadə, **Gəncəlizadə** - Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Hərəmzadə** - Cəlil Məmmədquluzadə, **Hərəmzadə** - Əlisəttar İbrahimov, **Fəqir Məzlum-zadə** - Əkrəm Cəfərzadə, **Xalxalski, Xal-xal İski** – Məmməd Nəsirzadə, **Nəccərzadə, Nüccərzadə** - Mirzə Əbdülxalıq Qafərzadə (1855-1931), **Ərəbli, Ərəblinski** – Hüseynbala Məmməd oğlu Xələfov (artist), **Ərdəbilski** – Yaqub Nasirli, **Xortdanbəyzadə Sərçəqulubəy** – Salman Mümtaz, **Müslümzadə** - Yusif

Talibzadə, **Mustafabəyov** – Əbdülmömin Sərkərov, **Əminzadə** - Şaban Şabanov, **Şirvanzadə** - Məhəmməd Hadi, **M.Matveyev** – Muxtar Mustafayev, **A.Şilyanski** – Salman Əskərov, **Məmmədquluzadə** - Cəlal Ünsizadə, **Çaybasarski** – Məcid Şirvanlı (artist)(66), **Müfizadə** - Dövlət xadimi Əfəndiyev Sultanməcid Məcid oğlu (ASE, IV. səh. 246), **İbrahim İbrahimli** – Quliyev İbrahim Firəddin oğlu (1967; şair, nasir, dramaturq), **İbrahim İlyashı** – Hacıyev İbrahim Musa oğlu (1963; şair) (36) və s.

2. Əsl adlardan ibarət olan avtonim təxəllüslər. Azərbaycan təxəllüslərini ilk dəfə nisbətən geniş tədqiq edən prof. Zemfira Verdiyeva haqlı olaraq yazır: “Elmi ədəbiyyatda təkcə əsl adlardan ibarət olan təxəllüslərə prenonim təxəllüslər də deyilir” (96-92). “Müəllifin təkcə adından ibarət olan imza: İsfəndiyar (İsfəndiyar Axundzadə), Yəqub (Yaqub Nəsirli), Məmmədqulu (Məmmədqulu Əlixanov), Məmmədşir (Məmmədşir Məmmədov), Adil (Adil Babayev), Qabil (Qabil İmamverdiyev), Anar (Anar Rzayev), Həbibə (Həbibə Zeynalova), Kəmalə (Kəmalə Ağayeva), Əfqan (Əfqan Əsgərov)” (3-391) və s.

Əldə olan prenonim təxəllüslər üzərində aparılan müşahidələrdən bəlli olur ki, prenonim təxəllüslərin də aşağıdakı müxtəlif növ və formaları mövcuddur:

1) Ancaq əsl adlardan ibarət olan prenonim təxəllüslər. İçərisində söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb adlar olsa da, onlar əsasən əsl adlardan ibarət olur. Elmi ədəbiyyatda belə təxəllüslərə **nominativ təxəllüslər** deyilir. “Nominativ təxəllüs – Adlandırma funksiyasından başqa, adlandırdığı obyekt haqqında heç bir əlavə məlumat verməyən təxəllüs. Belə təxəllüslər ad sahibinə heç bir müsbət və ya mənfi münasibət ifadə etmir: Qulu (Cəlil Məmmədquluzadə), Qulu (Qulu Həbibov), Elçin (Teymur Əliyev), Elçin (Elçin Əfəndiyev), Əbdül (Əbdül Əbdülov), Anar (Anar Rzayev), Qabil (Qabil İmamverdiyev) (Q.Məmmədli), Əfqan (Əfqan Əsgərov)” (3-320), **Mirvarid** – Mirvarid Dilbazi, **Müşfiq** – Müşfiq Məmmədoğlu (66), **Məmməd Əmin** – Məmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə (Bakı, 1884-Ankara, 1955; dramaturq, tənqidçi, ədəbiyyatşünas) (“Odlar yurdu” qəz., N8, avqust 1990), **Sadiq** – “Məclisi-üns”ün üzvü, Y.V.Çəmənəminlinin sevimli müəllimi Axund Mirzə Sadiq Lətifov (Şuşa, 18...-1901; şair) (“Novruz” qəz., 16.04.1992), **Sadiqi** – XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində yaşamış Sadiq bəy Əfşar. O, “Sadiqi Kitabdar” kimi də tanınmışdır (74-51), **Sadiq** – Xurşidbanu Natəvanın müasiri, şair və həkim Mirzə Sadiqin təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 13.07.1984), **Həsən** – XIX əsr Qarabağ şairlərindən Həsən Əli oğlu Yüzbaşovun (1840-1904) təxəllüsü, **Xəlil** – XIX əsr Qarabağ şairlərindən Xəlil Əli oğlu Yüzbaşovun təxəllüsü (Mirzə Həsən Qarabaği. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973), **Abbas** – Qarabağ şairlərindən Molla Abbas

Cavanşirin təxəllüsü (Ağdam,1831-1880, Ağdam), **Abış** – Qarabağ şairlərindən Abdulla bəy Məşədi Əsədulla bəy oğlu Abış Məhəmməd bəy Məxfinin kiçik qardaşdır (Şuşa, 1841-?), **Miriş** – Mir İbrahim Mir Möhsün (Nəvvab) oğlunun təxəllüsü (Şuşa, 1841-1848) (82), **Əzim** – Əzim Əzimzadə Aslan oğlu (Bakı, 1880-1943; Azərbaycan xalq rəssamı) (6), **Məcid** – Soltan Məcid Qənizadə (1866-1937; nasir, pedaqoq) (52), **Haqverdi** – Ə.Nəbatinin təsiri ilə lirik şeirlər yazan Haqverdi İbrahimov (56-105), **Səyyad** – XVIII əsrin II yarısında yaşayıb yaradan aşığın təxəllüsü (7-216), **Şərif** – Mövlanə Şərif Təbrizi ustad qəzəlxandır, Şah Təhmasın dövründə yaşamışdır (65-429) və s.

2) Mürəkkəb söz formasında olan əsl adların bir hissəsinin atılması yolu ilə sadələşdirilmiş əsl adlardan düzələn prenonim təxəllüslər. Əsl adların bir hissəsinin ixtisar olunması onun tələffüzünü asanlaşdırır və daha da axıcı edir. Bunların bir qismi tək, bəziləri isə soyadları ilə (ad birləşməsi formasında) işlənir: **Hidayət** – XV əsr istedadlı Azərbaycan şairi Əfsələddin Hidayətulla (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 10.08.1984), **Kazım** – Məmmədkazım Sammirzə oğlu Hüseyinov (1913-1982; şair) (47-236), **Sultan** – Sultanməcid Əfəndiyev, **Səttar** – Əlisəttar İbrahimov, **Übey** – Übeydulla Hüseyinov, **Fəth** – Fətəli İsmixanov, **X.Ana** – Xanımana Sadıqova, **Təqi** – RUFət Mirzə Təqixan (66), **Səfi** – Səfiqulubəy Şamlu tayfasından olan Zülfüqar xanın oğludur (XVII əsr), **Mürtəza** – Mürtəzaqulu Sultan Şamlu (?-1693-94) (74), **Məcid** – Əbdülməcid Əfəndi Qarabağ şairlərindəndir. Mir Möhsüm Nəvvabın təzkirəsində bir şeiri verilmişdir (82-343), **Zəfər** – Məlikşah Səlcuqinin xidmətində olmuş İraq şairlərindən Zəfərəddinin təxəllüsü, **Nüsrət** – XIX əsr Ərdəbil şairlərindən Nüsrətəlişah Ərdəbili (93) və s.

3) Mürəkkəb söz formasında olan əsl adların antroponimik birləşməyə çevrilməsi yolu ilə yaranan prenonim təxəllüslər: **Məmməd Sadıq** – Məmmədsadıq Axundov, **Məhəmməd Kərim** – Məmmədkərim Sədullayev, **Kübra xanım** – Kübraxanım Fərəcova (həkim) (66), **Mirzə Bağır** – Əliyev Mirzəbağır Yusif oğlu(1882-1932; şair, publisist), **Mir Sabir** – Nağıyev Mirsabir Mirfərəc oğlu (1935; şair) (36) və s.

Mürəkkəb quruluşlu isimlərin tərəflərinin xüsusi isim kimi işlədərək mürəkkəb ad (ad birləşməsi) formasında yaranan təxəllüslər elmi ədəbiyyatda həqiqi ad və familiyasına uyğun gələn təxəllüs: **Şir Məmməd** – Şirməmməd Məmmədov, **Hacı Məmməd** – Hacıməmməd Hacıyev (Q.Məmmədli)” (3-379), **Ceyran xanım** – Ceyranxanım Sultanova, **Məmməd Sadıq** – Məmmədsadıq Cəfərov, **Əli Əjdər** – Ələjdər Səidzadə, **Əli Paşa** – Əlipaşa Hüseyinzadə (şair), **Əli Səttar** – Əlisəttar İbrahimov (66) və s.

4) Ləqəb və əsl adlardan düzələn prenonim təxəllüslər. Prof. Z.Verdiyeva bu cür təxəllüslər haqqında yazır: “Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında aşıqlar əsasən əsl adları və adların əvvəlinə artırılan “aşıq” ləqəbi ilə tanınmış və tanınmaqdadır: **Aşıq Alı**, **Aşıq Ələsgər**, **Aşıq Əsəd** – Rzayev Əsəd Əhməd oğlu, **Aşıq İslam** – Yusifov İslam Qara oğlu, **Aşıq Mirzə** - Bayramov Mirzə Əhməd oğlu, **Aşıq Nəcəf** – Hüseynov Nəcəf Alı oğlu, **Aşıq Teymur** – Hüseynov Teymur Səfər oğlu, **Aşıq Şəmşir** – Qocayev Şəmşir Qurban oğlu və s.” (96-93).

5) Mürəkkəb ad formasında olan adların titul və ləqəblərinin ixtisar edilməsi ilə yaranan prenonim təxəllüslər: **Mehdi** – XVIII əsrdə Marağanın yaxınlığındakı Şəqaq kəndində anadan olan Mehdi bəy Şəqaqinin təxəllüsü (51-561), **Muxtar** – Mirzə Muxtar Ələsgər oğlu (Şuşa, 1866-?; şair), **Səməndər** – Əbdüləli Ağəmin oğlu Mirzə Səməndər (Dərbənd,?-Bakı,1920;şair) (82-316,476).

Elə avtonim və ya prenonim təxəllüslərə də təsadüf olunur ki, müəlliflər sadə söz formasında olan əsl adlarına özlərinə aid olmayan dini və ya mülki titullar artırmaqla əsl adlarını mürəkkəb ada və ya ad birləşməsinə çevirirlər: **Kəmaləddin** – Kamal Ünsizadə (66), **Aydın xan** – Əbilov Aydın Əhməd oğlu (1971; tənqidçi, nasir, tərcüməçi), **Əvəzağa** – Əliyev Əvəz Kərim oğlu (1947; nasir) (36), **Müşfiq Xan** – Fərziyev Müşfiq Füzuli oğlu (1982; nasir, naşir) və s.

6) Yalançı prenonim təxəllüslər. Elə prenonim təxəllüslərə də təsadüf olunur ki, onlar müəllifi yalandan xarakterizə edir. Yəni müəlliflər avtonimlərinin əvəzinə, özlərinə məxsus olmayan yalançı əsl ad, ata adı və soyadlarından istifadə edirlər. Adın saxtılığı heç bir şübhə doğurmur. Elmi ədəbiyyatda belə təxəllüslərə **neytronim** (bitərəf) **təxəllüslər** deyilir. “Neytronim təxəllüs imza kimi heç bir şübhə oyatmayan uydurulmuş ad və ya фамилия: Mürşüd (Əliağa Vahid), Məşədi Qasım (Cəlil Məmmədquluzadə), Mir Əzizli (Seyid Cəfər Cavadzadə), Kəblə Qəmbər (Məmmədəli Səfərov) (Q.Məmmədli)” (3-313).

Neytronim təxəllüslər müəllifi adlandırmaqdan əlavə, digər səciyyəlandırıcı xüsusiyyətlərə malik deyildir. Düzdür, bütün ədəbi-bədii təxəllüslər də müəllifin əsl – həqiqi adı deyil, lakin onlar müəllifin özü, xarakteri və ya istək və arzuları ilə bağlı olur. Lakin müəlliflər ədəbi-bədii təxəllüsləri qəbul etməklə öz həqiqi şəxsiyyətlərini gizlətmək məqsədi güdməmişlər. Aşağıdakı neytronim təxəllüslər isə müəlliflərin əsl adlarının yerində işlənir və onların şəxsiyyətini gizlətməyə xidmət edir: **Aydəmir** – Əli Hüseynzadə, **Allahqulu** – Mustafa Lütfi İsmayılzadə, **Qələndər** – Salman Nərimanov, **Qərib** – Üzeyir Hacıbəyov (Bundan Süleyman Sani Axundov da istifadə etmişdir), **Qoşunəli** – Sarıcalinski Həsənbəy, **Ə.Neman** – Əsəd Əyyubi, **Zalibəy** – Mirzə Məmməd Axundov, **Qarınqulu** – Sabir Tahirzadə, Əliqulu Nəcəfov, Hacağa Abbasov (66) və s.

Bu nümunələrdə **Qarınqulu** adından başqa, digər adların uydurma olması şübhə doğurmur. Odur ki, bu təxəllüslər siyasi təxəllüslər hesab edilməlidir.

Söz birləşməsi formasında olan elə təxəllüslərə də təsadüf olunur ki, onun komponentlərindən biri **müəllim, molla, müxbir, imza** və s. sözlərindən ibarət olur: **Molla Rzaqulu, Molla Həsərət** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Molla Qulu** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Molla Xəsrəddin** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Xoca Lələ** – Üzeyir Hacıbəyov, **İmza: Fazili Şirvani, İmza Səyyah, İmza Sübhanqulu, Müxbiriniz Lütfi, Müxbiriniz Müəllim** – Salman Mümtaz Əsgərov, **Müxbiri-Səyyar** – Məmmədsadiq Axundov (Bu təxəllüsdən Məmmədsadiq Rəhimzadə də istifadə etmişdir), **Müxbiri-Təyyar** – Əli Fəhmi Cəfərzadə (66) və s.

Elə təxəllüslərə də təsadüf olunur ki, onlar müəllifin əsl adı yerində işlənsə də, ona aid olmayan cəhətlərlə əlaqədar olur. Belə təxəllüslər elmi ədəbiyyatda **neqatonim təxəllüslər** adlanır. “Neqatonim təxəllüs – Müəllifə aid olmayan xüsusiyyət, peşə və məşğuliyyət adı ilə ifadə olunan təxəllüs: Bisavad (Üzeyir Hacıbəyov), Adsız(Ələkbər Heydərli), Azyazan(Cəmo Hacınski), Qanacaqsız (Əli Nəzmi),Qanmaz(Cəlil Məmmədquluzadə), Qarınqulu (M.Ə.Sabir) (Q.Məmmədli)” (3-310).

3. Ata adından ibarət olan avtonim təxəllüslər. Elmi ədəbiyyatda ata adlarından ibarət olan təxəllüslər **patronim təxəllüslər** adlanır. “Patronim – Ata və ya baba əsl şəxs adından və ya ləqəbindən düzələn ad (ləqəb və ya titul), şəxsi ata tərəfindən bildirən ad: atanın və ya babanın ləqəbindən düzəlmiş фамилия: Dəmirçioğlu, Gürcüoğlu, Mollaoğlu, Qardaşoğlu, Koxaoğlu, Koroğlu, Şahzadə, Xanzadə, Dəyirmançioğlu” (3-379). Nümunələrdən göründüyü kimi, “patronim” termini çox geniş mənaya malikdir. O həm əsl ad, həm ata adı, həm də soyadı və təxəllüs ola bilər. Biz isə “patronim” dedikdə ancaq ata adlarını nəzərdə tuturuq.

“Patronim təxəllüs – Müəllifin atasının adı, titulu və ya təxəllüsündən əmələ gələn təxəllüs: Həsənoğlu (XIII əsr), Qurbanəli oğlu (Əziz Şərif), Divanbəyoğlu (Abdulla bəy Sübhanverdixanov), Ənvər Yusifoğlu, B.Mirzə oğlu (Zeynal Babayev), Bəşir Səfəroğlu, A.Qafarzadə və ya A.Qafaroğlu (Adil Babayev), Gülhüseyn Hüseynoğlu, Yusif Səmədoğlu, Kərimoğlu (Sabit Rəhman), Emin Sabitoğlu” (3-379).

Z.Verdiyeva patronim təxəllüslər haqqında yazır: “Patronim – yunanca ata adı deməkdir. Partonim təxəllüslər isə ata və baba adı, ata və babanın ləqəbi, təxəllüsü və ya titulu və s. əsasında yaranan təxəllüslərdir. Azərbaycan sənətkarları içərisində patronim təxəllüslərindən istifadə edənlər də olmuş və hazırda da mövcuddur” (96-103). Müəllif sonra aşağıdakıları nümunə göstərmişdir:

Səmədoğlu (Yusif və Vaqif), **Vətənoğlu** (Mirzə İbrahimov), **Daşoğlu** (Rəsul Rza), **Dəmirçioğlu** (Süleyman Rüstəm), **Əkinçioğlu** (Həsənbəy Məlikov), **Səfəroğlu** (Bəşir Səfəroğlu), **Bülbüloğlu** (Polad Bülbüloğlu), **Eloğlu** (Cəfər Cabbarlı), **Ərəboğlu** (Hüseyn Şərifov), **Zeynalıoğlu** (İsmayıl Zeynalov), **Koroğlu** (Böyükəğa Talıblı), **Nəccar zadə** (Əbdülxalıq Qafar zadə Cənnəti) və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi burada müəllifin həm ata adından, həm atanın ləqəb və təxəllüsündən, həm də müəlliflə heç bir əlaqəsi olmayan (məs., Daşoğlu – Rəsul Rza), lakin bitişik yazılan ata adı formasında olan ədəbi-bədii, həm də siyasi təxəllüslərə rast gəlmək olur. Z.Verdiyeva isə bunların hamısını müəllifləri müxtəlif cəhətdən xarakterizə edən ədəbi-bədii təxəllüs adlandırmışdır.

Adətən, ata adları əsl ad və soy adları kimi rəsmi xarakter daşıyır. Körpə həyata gəlməmişdən qabaq onun ata adı da artıq bəlli olur. Lakin ata adı körpəyə əsl ad verildiyi zaman əsl ad, soyadı və ata adı eyni vaxtda rəsmiləşir. Ata adlarına “oğlu və ya “qızı” sözlərinin artırılması ilə yaranır və rəsmiləşir. Patronim təxəllüslərdə isə bəzən “zadə” sözündən də istifadə olunur. Əgər “oğlu” və ya “qızı” ata adından ayrı yazılırsa, demək, o, həqiqi ata adıdır. Bu sözlər əgər ata adına bitişik yazılırsa, demək, o, ata adından düzəlmiş patronim təxəllüsdür: Yusif Səməd oğlu – Yusif **Səmədoğlu**, Əminə Yusif qızı – Əminə **Yusif qızı** və s.

Azərbaycan dilində patronim təxəllüslər çoxdur. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) **Əsl adlarsız, bəzən də əsl adların ilk hərfləri işlənən patronim təxəllüslər: Qafar zadə, Qafaroğlu, A.Qafar zadə, A.Qafaroğlu** – Adil Babayev (şair), **M.Hüseynoğlu** – Məmmədəli Tarverdiyev, **M.Qədir zadə** - Mikayıl Müşfiq, **İsa oğlu, Q.İsaoğlu** – Qılman Musayev (nasir), **M.Əjdər oğlu** – Mirzə İbrahimov, **K.Dadaşoğlu** – Kamran Dadaş oğlu Məmmədov, **Məhərrəmoğlu** – Tofiq Abdinov, **Dadaş oğlu** – Salam Qədir zadə (nasir), **Zülfüqaroğlu** – Rüfət Əhmədzadə (şair), **Zakiroğlu** – Zakir Abdullayev (publisist), **İbrahim oğlu** – Rəsul Rzayev (şair), **İslam oğlu** – Məmməd Vaiz Novruzov (66), **Yoloğlu** – Yoloğlu qızı Məmmədova (1966; aktyor) (“Ulduz” jur., N 1, 1989, səh. 57) və s.

2) **Əsl adlarla işlənən patronim təxəllüslər.** Ata adları ilə işlənən bu təxəllüslərdə “oğlu” və “qızı” qohumluq terminləri ata adları ilə bitişik yazılır. Bu təxəllüslər sayca çoxluq təşkil etdiyi üçün kişi və qadın təxəllüsləri haqqında ayrıca bəhs etməyi lazım bilirik.

a) **Əsl adlarla işlənən patronim kişi təxəllüsləri:** Tahir **Taisoğlu** – Məmmədov Tahir Tahir oğlu (1950; şair) (20), Əbülfət **Mədətoğlu** – Əliyev

Əbülfət Mədət oğlu (1959; şair, publisist), Baba **Maqsudoğlu** – Babayev Baba Maqsud oğlu (1952; ədəbiyyatşünas, publisist, pedaqoq), Rəşid **Təhməzoğlu** – Quluyev Rəşid Təhməz oğlu (1939; şair, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas), Rəvan **Tohidoğlu** – Səmədov Rəvan Tohid oğlu (1983; dramaturq, nasir), Məti **Osmanoğlu** – Bayramov Məti Osman oğlu (1935-1997; nasir ədəbiyyatşünas), Nəriman **Qasımoğlu** – Qasımzadə Nəriman Qasım oğlu (1956; şair tərcüməçi), Əli **Vəlioğlu** – Əlizadə Əli Vəli oğlu (1940; şair, publisist), Baba **Vəziroğlu** – Məsimov Baba Vəzir oğlu (1954; şair, nasir, tərcüməçi, kinodramaturq), Altay **Yusifov** – Məmmədov Altay Yusif oğlu (1930-2003; nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas), Elçin **Əlioğlu** – Mehrəliyev Elçin Əli oğlu (1952; nasir, publisist, dramaturq) (36), **Purxətib, İbn Xətib, Xətib oğlu** – Bu üç təxəllüs bir nəfərə aiddir. Sultan Mahmud Qəznəvi dövründə yaşayan Gəncə şairlərindəndir (65-268). “Pur” farsca “oğul” deməkdir. Əslində isə Azərbaycan dilində “pir” – od, ocaq, nurani, məcazi mənada isə “ışıq saçan – nurlu adam” deməkdir. “İbn” isə “oğlu” deməkdir.

b) Əsl adlarla işlənən patronim qadın təxəllüsləri: Mətanət **Hüseynxanqızı** – Hacıyeva Mətanət Hüseynxan qızı (1960; şair), Fatma **Həsənqızı** – Fatma Həsən qızı (1932; nasir, dramaturq, publisist), Svetlana **Rəhimqızı** – İsmayılova Svetlana Rəhim qızı (1939; nasir, publisist), Gövhər **Məcidiqızı** – Balqanova Gövhər Məcidiqızı (1960; şair), Rəna **Teymurqızı** – Əliyeva Rəna Teymur qızı (1956; şair), Rəhilə **Əliheydərqızı** – Teymurova Rəhilə Əliheydərqızı (1959; şair), Xatirə **Əziz** – Xatirə Əziz qızı Rəhimova (1964; şair), Məleykə **Eyyubqızı** – Hüseynova Məleykə Eyyub qızı (1960; ədəbiyyatşünas), Telli **Pənahqızı** – Əliyeva Telli Pənah qızı (1954; şair, publisist, nasir), Azadə Taleh **Abbasqızı** – Hüseynova Azadə Abbas qızı (1964; şair publisist), Aytən **Aqşinqızı** – Babayeva Aytən Aqşin qızı (1964; nasir, publisist), Aliyə **Seyidqızı** – Ağayeva Aliyə Miryaqub qızı (1944; şairə) (36) və s.

Sonuncu nümunədə “Seyidqızı” təxəllüsü Aliyə xanımın atasının adı ilə yox, seyidliyi ilə əlaqədardır. Görünür, xalq arasında o, əsl adı ilə yox, “Seyid” və ya “Ağa” adı ilə daha çox çağırılır. Aliyə xanım “Ağa”dan ona görə istifadə etməyib ki, təxəllüsü soyadı ilə əlaqələndirilə bilərdi. Seyid nəslindən və seyid qızı olmasını nəzərə çarpdırmaq üçün o məhz “Seyid” sözündən istifadə etmişdir.

3) “Oğlu” və ya “qızı” sözləri buraxılmış patronim təxəllüslər. Bu cür patronim təxəllüslər də öz kəmiyyətinə görə çoxluq təşkil edir. Onları da kişi və ya qadınlara məxsus olmasına görə iki qrupa ayırmaq olar:

a) “Oğlu” sozü buraxılmış və kişilərə məxsus patronim təxəllüslər: Taleh **Həmid** – Babayev Taleh Həmid oğlu (1952; şair), Mətləb **Misir** – Qasımov Mətləb

Misir oğlu (1939; şair), Əli **Vəkil** – Səfiyev Əli Vəkil oğlu (1938; şair), Şamil **Xurşid** – Fərzəliyev Şamil Xurşid oğlu (1934-1986; nasir, dramaturq), Azər **Abdulla** – Əhmədov Azər Abdulla oğlu (1940; şair, nasir, publisist) (20), Faiq **Müstafa** – Mustafalı Faiq Mustafa oğlu (1934-1995; nasir, publisist), Ramiz **Heydər** (1933; şair dramaturq, tərcüməçi), Yusif **Savalan** – Allahverdiyev Yusif Savalan oğlu (1948; şair, tərcüməçi), Eldar **Baxış** – Ağayev Eldar Baxış oğlu (1947; şair), Aslan **Əhmədxan** – Bayramov Aslan Əhmədxan oğlu (1947; folklorşünas, tənqidçi), Teymur **Abuzər** – Xəlilov Teymur Abuzər oğlu (1935-1999; nasir, publisist, tərcüməçi), Gəray **Fəzli** – Alimov Gəray Fəzli oğlu (1925-1995; şair, nasir, publisist), Vahid **Əziz** – Cəfərov Vahid Əziz oğlu (1945; şair), Əhəd **Muxtar** – Qənbərov Əhəd Muxtar oğlu (1937-1988; şair, tərcüməçi), Hikmət **Ziya** – Əfəndiyev Hikmət Ziya oğlu (1929-1995; şair, tərcüməçi), Mehdi **Cəlal** – Şükürlü Mehdi Cəlal oğlu (1961; şair) (36) və s.

b) “Qızı” sözü buraxılmış və qadınlara məxsus patronim təxəllüslər: Afaq **Məsud** – Vəliyeva Afaq Məsud qızı (1957; nasir), Rəsmiyyə **Sabir** – Əşrəfova Rəsmiyyə Sabir qızı (1973), Mehriban Xalq – Rzayeva Mehriban Xalq qızı (1952; publisist, nasir, tərcüməçi), Xalidə **Xalid** – İsmayılova Xalidə Xalid qızı (1965; ədəbiyyatşünas, nasir), Sədabə **Cəlil** – Həmidova Sədabə Cəlil qızı (1960-2002; şair) (36) və s.

4) Ata adındakı “oğlu” sözünün “zadə” sözü, - lı və ya -i şəkilçisi ilə əvəzlənməsi nəticəsində yaranan patronim təxəllüslər. Bu təxəllüslər də əsl adlarla işlənir və ata adlarından daha çox soyadlarına bənzəyir: Qəşəm **İsazadə** - Hacıyev Qəşəm İsa oğlu (1948; şair, nasir), Nizaməddin **Şəmsizadə** - Babayev Nizaməddin Şəmsəddin oğlu (1954; tənqidçi, ədəbiyyatşünas), Əli **Nəcəfxani** – Əli Nəcəfxan oğlu (1957; şair, publisist), Nazif **Ələkbərli** – Qəhrəmanov Nazif Ələkbər oğlu (1949; tənqidçi, ədəbiyyatşünas, nasir, tərcüməçi), Rəhman **Salmanlı** – Həsənov Rəhman Salman oğlu (1952; publisist, ədəbiyyatşünas), Mirzə **Xələfli** – Xələfov Mirzə Xələf oğlu (1949; şair, publisist), Əliyar **Yusifli** – Əliyev Əliyar Yusif oğlu (1929-1993; şair, dramaturq), Mövlud **Süleymanlı** – Balakışiyev Mövlud Süleyman oğlu (1943; nasir, dramaturq), Vaqif **Sultanlı** – Verdiyev Vaqif Sultan oğlu (1958; nasir, ədəbiyyatşünas), Dəyanət **Osmanlı** – Bayramov Dəyanət Osman oğlu (1965; şair), Kamran **İsmayılı** – Nəsirli Kamran İsmayıl oğlu (1958; nasir, publisist, tərcüməçi), Natəvan **Dəmirçioğlu** – Atamoğlanova Natəvan Dəmirçi qızı (1964; nasir) (36) və s. (Sonuncu nümunədə qadın yazıçı ata adındakı “qızı” sözünü “oğlu” ilə əvəz etmişdir).

5) Mürəkkəb isim formasında olan ata adlarının bir komponentinin ixtisarı ilə yaranan patronim təxəllüslər. Bu təxəllüslər də əsasən əsl adlarla

işlənir: Əbülfəz **İbadoğlu** – Babalı Əbülfəz Ağa İbad oğlu (1921-1981); ədəbiyyatşünas), Miryusif **Mirnəsiroğlu** – Manafov Miryusif Mirnəsulla oğlu (1938; şair, dramaturq, publisist), Şöhrət **Qaraoğlu** – Bədəlov Şöhrət Qarakişi oğlu (1959; şair), **Ziyadoğlu** – Mirzə Cavad Ziyaəddin oğlu Bağırov (1908-1974; şair (36; 47) və s.

6) Mürəkkəb isim formasında olan ata adlarının bir komponentinin və “oğlu”, “qızı” sözlərinin ixtisarı ilə yaranan patronim təxəllüslər. Əsl adlarla işlənən bu təxəllüslərin axıcılığı və asan səslənməsi daha çox təmin olunur: Ayətəlxan **Ziyad** – İsgəndərov Ayətəlxan Ziyadxan oğlu (1951; şair, nasir, publisist), Güloğlan **Dünya** – Dünyamalıyev Güloğlan Dünyamalı oğlu (1949; şair), **Hüseyn Lalə** - Bəqqalı Lalə Əbdülhüseyn qızı (1963; dramaturq, teatrşünas), Mir Hafiz **Bahadır** – Abbasov Hafiz Mirbahadır oğlu (1939), Xəlil **Mirzə** - Xəlilov Xəlil Mirzəməmməd oğlu (1958; şair) (36), Musa **Səlami** – Musa Əbdülsalam oğlu (1896- 1959; şair) (47) və s.

7) Yalançı patronim təxəllüslər. Bura qədər haqlarında bəhs olunan bütün patronim təxəllüsləri “ədəbi-bədii təxəllüslər” adlandırmaq olar. Lakin Azərbaycan mətbuatında və ədəbiyyatında müəllifləri birbaşa xarakterizə etməyən patronim təxəllüslər də vardır. Zənnimizcə, bu cür təxəllüsləri “siyasi patronim təxəllüslər” adlandırmaq daha məqsədə uyğundur. Z.Verdiyeva haqlı olaraq bu barədə yazır: “Müəllifi yalandan xarakterizə edən siyasi təxəllüslər daha çoxluq təşkil edir. Məsələn, Axundoğlu – Əhməd Cavad Axundzadə və Ruhulla Axundov, Axşamzadə - Cahangir Məmmədov, Şakir Abdullayev və Şaban Şabanov, Qardaşoğlu – Ağali Əzizoğlu, M.Ə.Sabir, Mirzə İshaq Möhsünzadə, Dağlızadə - Cəfər Cabbarlı, Daşkəsənoğlu – Əbdülxəlil Qafarzadə, Əli Səbri Qasimov və s.” (96-103).

Bizə elə gəlir ki, burada Əhməd Cavad və Ruhulla Axundova məxsus “Axundoğlu” təxəllüsünü müəllifi həqiqi mənada xarakterizə edən ədəbi-bədii, qalanlarını isə siyasi patronim təxəllüslər adlandırmaq lazımdır.

Azərbaycan mətbuatında yalançı patronim təxəllüslərindən geniş istifadə olunmuşdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) “Oğlu” və “zadə” sözlərindən düzələn yalançı patronim təxəllüslər. Onların içərisində inisialla işlənənlərinə də təsadüf olunur: **K. Oğlu** – Akif Kazımov, **Zadə** - Məmmədəli Səfərov, **Zadəyi...** – Səid Ünsizadə, **Oğlu** – Əlabbas Mütəllibzadə (66) və s.

b) “Qardaş” və “bacı” sözlərinə artırılan “oğlu” ilə yaranan yalançı patronim siyasi təxəllüslər: **Bacıoğlu** – Mirzə İshaq Möhsünzadə, **Qardaşoğlu** – Ağəli Əzizoğlu Lənkəranlı, Sabir Tahirzadə, Mirzə İshaq Möhsünzadə (66), **Qardaşoğlanları** – 1922-ci ildən başlayaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalında tez-tez rast gəlinən bu təxəllüs o dövrdə hamının rəğbətini qazanan Hüsəyn Kərimov və Məmi Kazımova məxsusdur (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 18.01.1985) və s.

c) “Oğlu” sözünün köməyi ilə etnonimlərdən yaranan yalançı patronim təxəllüslər: **Türk oğlu, S.Türk oğlu, Türkoğlu Sabir** – Kərbəlayi Vəli Mikayılov, **Türkoğlu** – Cəlil Məmmədquluzadə, Yaqub Nasirli, Hüseyn Axundzadə, **Türk ibni Yafis** – Məmmədəmin Əfəndizadə (Yafis-Yafəs-Yafət türk xalqlarının ulu babası olub Nuh peyğəmbərin oğludur), **Ərəboğlu** – Hüseyn Şərifov (66). Bu nümunələrdən tək-cə “Ərəboğlu” mənsub olduğu müəllifi yalandan xarakterizə edir. Çünki Hüseyn Şərifov milliyyət-cə ərəb olmamışdır. “Türkoğlu” təxəllüsü isə müəllifləri həqiqi xarakterizə etsə də, siyasi səciyyə daşıyır. Çünki o müəlliflər Türkün oğlu yox, milliyyət-cə türkdürlər.

ç) Müəlliflərin atalarının vəzifə, sənət adlarına “oğlu” sözünün artırılması ilə yaranan siyasi patronim təxəllüslər: **D. oğlu – S., D. oğlu, Dəmirçioğlu** – Süleyman Rüstənzadə, **D. oğlu** – Süleyman Məlikov, **Rejissor Molla oğlu** – Ruhulla Axundov, **Pıçaxçı oğlu** – Baba Babayev, **Divanbəyoğlu** – Subhanverdixanov Abdullabəy Vəlağa oğlu (1883-1936; nasir, pedaqoq), **Əkinçioğlu** – Həsənbəy Məlikov, Həsən Mirzəyev Rəşid Vəlibəyov (66), **Dəmirçioğlu** – Əliyev Məstan Rəsul oğlu (1935; şair, publisist) (36), **Nəccarzadə** - Mirzə Əbdülxalıq Qafarzadə (1855-1931; şair) (82-392) və s.

d) Yalançı ata adı funksiyasında olan siyasi patronim təxəllüslər: **Nuhoğlu** – Mirzə Bala Məmmədzadə (1898, Bakı-1959, İstanbul) (“Odlar yurdu” qəz., N 6, mart 1991), **Məcidoğlu** – Sadıqzadə Məhəmməd Nəriman oğlu (1957; publisist), **Yalavac oğlu** – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955; publisist, ədəbiyyatşünas, şair, dramaturq, tərcüməçi, ictimai-siyasi xadim; “Yalavac” arxaik sözdür, “peyğəmbər” deməkdir), **Şərbətəli oğlu** – Əjdər Ağayev, **Dəqyanuszadə** - Əli Səbri Qasimov, **Eloğlu** – Ağəli Qasimov (66) və s.

e) Ərəbcə “əbu” və “ibn” sözlərinin köməyi ilə yaranan siyasi patronim təxəllüslər. “Əbu” ərəbcə “künüə” adlanır və şəxsin oğul adı ilə adlanması mənasında işlənir: Əlinin atası, evin sahibi və s. “İbn” isə “nəsəb” adlanır və şəxsin ata adı ilə adlanması deməkdir: İbn Əli – Əlinin oğlu, İbn Sina – Sinanın oğlu və s. Bu sozlərlə əmələ gələn təxəllüslər azdır və əsasən XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında işlənmişdir: **Əbu tənbel (Tənbel atası)** – Əliağa Vahid, **Əbul hövl** (ə. qorxu atası, sahibi; ətraf, çevrə sahibi) – Süleyman

Məlikov, **Əbuhərirə** (ə. ipək parça sahibi) – Ələkbər Abdullaoglu, **İbni Zülqərneyn** (ə. iki qərinənin, dünyanın sahibi, Makedoniyalı İskəndərə işarədir) – Rüstəm İskəndərzadə, **İbni-Turab (Turabın oğlu)** – Məmmədsadiq Axundov, **İbnül həkim (Həkimin oğlu)** – Hacı Səlim Qasımzadə (şair), **İbni Vahid (Vahidin oğlu)** – Əliağa Vahid, **İbnülhəsən (Həsənin oğlu)** – Mirzə Şərif Mirzəyev (66) və s.

TOPONİM TƏXƏLLÜSLƏR

Azərbaycan təxəllüslərinin müəyyən hissəsini toponim təxəllüslər təşkil edir. Lakin şəxs adlarının yanında işlənən hər toponimə də təxəllüs demək olmaz. Həm rus, həm də Azərbaycan onomastikasında, o cümlədən digər türk dilçiliyində də müxtəlif ad sistemləri – qədim türk və ərəb, müasir MDB məkanında yaşayan xalqların ad sistemi nəzərə alınmadığı üçün toponim təxəllüslərin izahında yanlışlığa yol verilmişdir.

Z.Verdiyeva toponim təxəllüslər haqqında yazır: “Toponim termini yunan mənşəli söz olub “yer adı”, “coğrafi ad” deməkdir (topos – “yer”, onoma – “ad”). Demək, müəllifin doğulduğu və yaşadığı yerin adı ilə bağlı olan təxəllüsləri “toponim təxəllüslər” adlandırmaq lazımdır. Rus təxəllüslüshənaslığında isə coğrafi adlar ilə bağlı olan təxəllüsləri “geonim təxəllüslər” adlandırırlar (“geonim” iki sözdən ibarət olub “geo” – yunanca “yer”, “onim” isə “ad” deməkdir. Rus dilindəki “qeometriya”, “qeoqrafiya” sözləri də məhz bununla əlaqədardır). Lakin biz Azərbaycan dilində “toponim” termininin geniş işlək dairəsini nəzərə alaraq “toponim təxəllüslər” terminindən istifadə edirik” (96-105).

Biz də Z.Verdiyevanın mülahizələrini düzgün hesab edirik. Ancaq müəllif “geonim” və “toponim” terminlərini izah etməməklə bərabər, “toponim” terminindən istifadə etməsinin səbəbini də elmi cəhətdən əsaslandırmayıb. Elə buna görə də “geonim” və “toponim” terminləri haqqında məlumat verməyi lazım bilirik.

“Geonim” və “toponim” terminləri haqqında. Rus onomastikasında təxəllüsləri geniş tədqiq edən V.Q.Dmitriyev yazır: “Adətən müəlliflərin doğulduğu və ya yaşadığı yerlə əlaqədar olaraq özlərinə seçdikləri ad (və ya onim ləqəbi) geonim (yunanca geo-yer) adlanır... Dünya ədəbiyyatına Cami adı ilə daxil olan XV əsrin məşhur fars-tacik şairi Əbdürrəhman Nurəddin ibn Əhməd onun mənşəcə Cam şəhərindən olduğundan xəbər verir (Başqa bir fikrə görə isə “cam”-kubok – həqiqətin dərk edilməsi simvoludur” (34-102).

Camı adından başqa, onun ləqəbi olan **Herat qocası** və **Rüdəki**, Mahmud **Kaşğari**, Sahib **Təbrizi**, Nizami **Gəncəvi** və s. toponimik adları da “geonim təxəllüs” adlandırılan müəllif yazır: “Azərbaycanın və Ermənistanın xalq yazıçısı Mavsesyan əslən qədim Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxıdan idi. Buna görə də onun təxəllüsü Şirvanzadə, Şirvani (Şirvandan olan) olmuşdur. Şirvani yüz illərlə Azərbaycanın digər şairlərinin də təxəllüsünə çevrilmişdir” (34-105).

V.Q.Dmitriyevin fikirlərindən bəlli olur ki, o, ilk növbədə “təxəllüs” və “ləqəb” terminlərini də eyniləşdirmişdir. İkincisi isə Şirvan şairlərinin adlarında olan “Şirvani”lərin hamısını təxəllüs hesab etmək elmi cəhətdən səhvdir. Çünki Fələki **Şirvani**, Xaqani **Şirvani**, Zülfıqar **Şirvani**, Nəsimi **Şirvani**, Bahar **Şirvani** və s. antroponimik birləşmələrdəki **Şirvani** adları təxəllüs yox, həmin sənətkarların anadan olduqları, yaşadıkları yerlərin adlarını bildiren nisbələrdir. Həmin ad birləşmələrindəki **Fələki**, **Xaqani**, **Nəsimi**, **Bahar** və s. kimi adlar onların əsl ədəbi-bədii təxəllüsləridir.

V.Q.Dmitriyevin göstərdiyi **Şirvanzadə**, **Şirvani** adları da, həqiqətən, təxəllüslərdir. Çünki Aleksandr Şirvanzadənin soyadı Mavsesyandır. Müəllifin “geonim” və “toponim” terminlərini eyniləşdirməsi isə elmi cəhətdən səhvdir. Çünki mərhum prof. Musa Adilovla bu sətirlərin müəllifinin 1980-1985-ci illərdə yazdıqları, lakin ancaq 2005-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan onomastikası (İzahlı terminoloji lüğət)” kitabında (Musa Adilovun oğlu, filologiya elmləri doktoru mərhum Məmməd Adilovun dediyinə görə, M.Adilovun anadan olmasının 75 illik yubileyi münasibətilə bu kitabın nəşr olunmasında xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyevin xüsusi xidmətləri olmuşdur) oxuyuruq: “Geonim – 1.Yer planetində mövcud olan hər hansı fiziki-coğrafi obyektin adı. Adətən, selenonim, marsionim, merkuronim və s. ilə qarşılaşdırılır: Aral gölü, Aralıq dənizi, Kür çayı, Ural dağları, Sibir, Babadağ, İstisu, Afina, Şimal buzlu okeanı.

2. Geoloji çöküntü, təbəqə, səthin xüsusi adı: Xəzər neft layı, Naxçıvan duz yataqları, Daşkəsən dəmir filizi yatağı.

3. Geonim səciyyəli, geonim xüsusiyyətinə malik. Geonim adlar” (3-190).

Demək, geonim təxəllüslər – geonimlərdən düzələn təxəllüslərdir. Elə düşünmək olar ki, geonimlərlə toponimlər, doğrudan da, elə eyni mənaya malik terminlərdir. Bir az diqqət yetirilsə, onların fərqləri aydınlaşar.

“Toponim – 1.Hər hansı coğrafi obyektin xüsusi adı. Bu termin hidronim, oykonim, oronim, selenonim, xoronim, geonim, urbanonim, hodonim, dromonim, aqronim, drimonim anlayışlarını əhatə edir: Xəzər dənizi, Kür çayı, Göygöl, Bakı,

Sumqayıt, Daşkəsən, Lənkəran, Astara, Quba, Masallı, Salahlı kəndi, Qafqaz sıra dağları, Səməd Vurğun küçəsi, Hüseynbala Əliyev küçəsi, Şirvan düzü, Gənclər Meydanı, Azadlıq Meydanı, 1 N li bazar, Talış meşəsi, Qarayazı meşəsi, Mil düzü, Samur-Dəvəçi kanalı, Lökbatan qəsəbəsi, Təbriz şəhəri, Ənzəli şəhəri, Türkiyə Respublikası...” (3-441).

Göründüyü kimi, geonim Yer planetində mövcud olan hər hansı fiziki-coğrafi obyektin adıdır. Yəni bu obyektləri insanlar yox, təbiət özü yaratmışdır. İnsanlar isə sonralar təbiətin yaratdığı fiziki-coğrafi obyektləri müvafiq sözlərlə adlandırmışlar: **Qafqaz dağları, Xəzər dənizi, Xəzər neft yataqları, Naxçıvan duz yataqları, Talış meşələri, Mil düzü, Nargin adası** və s. Bizə elə gəlir ki, insanlardan asılı olmayaraq yaranan, lakin sonralar insanlar tərəfindən adlandırılan bu toponimləri “geonim” adlandırmaq olar. Lakin Yer kürəsində insanlar tərəfindən yaradılan və onlar tərəfindən adlandırılan yerüstü və yeraltı obyektləri sadəcə olaraq “toponim” adlandırmaq lazımdır: **Bakı, Neft daşları, Mingəçevir dənizi, Bakı Metropoliteni, Samur-Dəvəçi kanalı, Sumqayıt şəhəri, Salahlı kəndi, Bakıxanov qəsəbəsi, Şuşa şəhəri, Xankəndi şəhəri** və s.

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, istər təbii şəkildə, istərsə də insanlar tərəfindən yaranmasından asılı olmayaraq xüsusi adları olan bütün coğrafi-ərazi adları “toponim” adlanır.

Zenon Kisidovski toponimləri öyrənməyin əhəmiyyəti haqqında yazmışdır: “Əfsanələrdə olduğu kimi, çox zaman yer adlarında da qədim dövrlərin əks-sədası gizlənmiş olur. Bu yolla insanlar öz tarixini, öz müdriqliyini və öz təcrübəsini nəsillərdən-nəsillərə ötürürlər. Zaman keçdikcə bu adların ilkin mənası köhnəlmiş xalçadan naxışlar silindiyi kimi silinib gedir, yalnız sözlər qalır ki, onları da çox vaxt izah etmək olmur. Lakin bu sözlər həqiqətin yerini göstərə bilən işarələr kimi qiymətli olur.

Məlum olduğu kimi, coğrafi adlar təsadüfi verilmir, hər birinin öz mənası vardır və onlar ölkənin tarixi coğrafiyası, iqtisadiyyatı ilə əlaqədardır (R.Yüzbaşov)” (3-441).

Toponimlərin tədqiqi ilə əlaqədar söylənmiş fikirlərlə biz də həmrəyik. Professor Ağamusa Axundov haqlı olaraq toponimləri “Torpağın köksündə tarixin izləri” adlandırmışdır. Deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, toponim təxəllüslər isə həm geonim, həm də toponimlərdən düzəlmiş təxəllüslərdir. Elə buna görə də biz “toponim təxəllüslər” terminindən istifadəyə daha çox üstünlük veririk. “Toponim təxəllüs – Toponimlərlə ifadə olunan təxəllüs: Qubalı (Cəmo bəy Hacınski), Daşkəsənli (Əbdülxalıq Qafaradə

Cənnəti), Dərbəndli (Fazil Seyidov), Kürdüstani (Əli Vəliyev), İranlı (Bayraməli Abbaszadə), İranski (Pavloviç, siyasi xadim, şərqsünas), Göyçayski (Məşədi Rəsul), Ukraynalı (Tağı Şahbazi (Q.Məmmədli)” (3-442).

Elmi ədəbiyyatda “xoronim” terminindən də geniş istifadə olunur. “Xoronim – Hər hansı ölkə, vilayət, rayon, eyni zamanda inzibati ərazinin, şəhər ərazisinin, təbii ərazinin xüsusi adı: Azərbaycan Respublikası, Masallı rayonu, Qarayazı meşəsi, Bakı şəhəri, Mil düzü, Talış dağları, Sibir,..” (3-208). Bura kənd, qəsəbə və şəhər daxilində mövcud olan küçə, prospekt, meydan, bazar, park və s. adları da daxildir. “Xoronim”lərə bəzən “hodonim” də deyilir. “Xoronim təxəllüs – Xoronimlərdən və ya komponentlərindən biri xoronimlərdən ibarət təxəllüslər: Axsxalı Əhməd Cövdət (Əhməd Pepinov), B.Zərdabi (Bəhaəddin Zərdablı), Bağçasaray şəhər əmanəti məclisindən İsmayıl Mirzə, Balaxanı R.Rəsulzadə (Ağahüseyn Rəsulzadə), Bakı B.Mürşid (Balaqədəş Sərdar oğlu), Buzovnalı (Ələkbər Heydərlı), Qafqazlı (Hacı Məmməd Quliyev), Dağıstan Bülbülü (Rəhim Hüseyinzadə), Daşkəsən (Əbdülxalıq Qafarzadə Cənnəti), Səhhəti Şirvani)”(3-209).

Nisbə və toponim təxəllüslər. V.Q.Dmitriyevdə olduğu kimi Azərbaycan onomastikasında da bu terminlər qarışdırılmışdır. “Nisbə - Ərəb antroponimik sisteminin komponentlərindən biri olub, mənşəyə görə verilən addır. Bu ad ya şəxsin qohumluq mənşəyi (əsl əcdadın, güman edilən əcdadın və ya uydurulmuş əcdadın mənşəyinə) görə, ya da etnik mənşəyinə görə, ya da coğrafi mənşəyinə görə verilir. Nisbə habelə tabelik, ictimai münasibətlərlə əlaqədar verilən addır: Bağdadi, Tusi, Gəncəvi, Şirvani, Şirazi, Təbrizi, Rumi, Lənkərani, Salyani, Qarabaği, Bakuvi, Şəkəvi, Razi.

Vaxtilə heç kəs doğulduğu, uzun müddət yaşadığı yerin, doğma vətəninin adını təxəllüs kimi götürə bilməzdi. Əgər bu cür təxəllüslər qəbul edən bəzi şairlərə təsadüf olunursa, həmin vəziyyəti orta əsrlər üçün qanuni saymaq qeyri-mümkündür. Ona görə Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Füzuli Bağdadi, Arif Ərdəbili, Şah İsmayıl Xətai və b. ad birləşmələrindəki toponim təxəllüslər yox, klassik şairlərin vətəninini ifadə edən vahidlər – nisbələr adlanır (İ.Seyidov).

Məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətai öz şeirlərində bir qayda olaraq özünü Bəndə Xətai, Günahkar Xətai, Xətai Xəstə, Biçarə Xətai və s. nisbələr ilə təqdim edir” (3 – 317-318).

Ərəb ad sistemi haqqında yazan bütün sənətkarlar qeyd edirlər ki, islama qədər bütün ərəblər ancaq əsl adlardan istifadə edərdilər. İslam dini meydana gəldikdən sonra isə Xilafət genişləndikcə və möhkəmləndikcə hakim təbəqələr adlarına görə də çoxluq təşkil edən zəhmətkeş kütlələrdən fərqlənmək üçün yeni ad

sistemi yaratdılar. Bəs, görəsən, ərəblər o dövrdə hansı xalqın ad sistemindən istifadə edə bilərdilər? Ad sistemləri üzərində aparılan müşahidələr bir daha əyani şəkildə göstərir ki, ərəblər o dövrdə Şərqi aləmdə qədim türk ad sisteminə bərabər olan və ya onunla rəqabətə girə bilən ikinci bir ad sisteminə təsadüf olunmur. Demək, ərəblər yeni ad sistemi yaradarkən ancaq qədim türk ad sistemindən bəhrələnmə bilərdilər. Beləliklə, ərəblər islamdan çox-çox əvvəllər formalaşan və çoxkomponentli ad sistemində malik olan qədim türk ad sistemindən – “Dədə Qorqud” ad sistemindən istifadə edərək öz dillərində ərəb ad sistemini yaratdılar. A.V. Superanskaya ərəb ad sistemində yaranan adlanmanın aşağıdakı kateqoriyalarını göstərmişdir: 1. İsm ələm - əsl ad ; 2. Künyə - ləqəb: Əbu Əmir – Əmirin atası; 3. Nəsəb – şəxsin ata adı ilə adlanması: İbn İbrahim – İbrahimin oğlu, Bint Butrus – Pyotrun qızı; 4. Ləqəb - əlavə ad, titul...: Şəmsəl- maali – xeyirxahlıq günəşi; 5. Nisbə - münasibət epiteti, nəsəblə sıx əlaqədardır, ondan fərqli olaraq şəxsin milliyyətini və doğulduğu yeri bildirir: Əl Arabi, Əl Rumi; 6. Mənsəb və ya ləyaqət titulu və ya fəxri ləqəb; 7. Təxəllüs: Rüdəki – Rüdək şəhərindən; 8. Şöhrətlənmək, məşhurlaşmaq termini (90-58).

Ərəb ad sistemində nisbətən “Kitabi-Dədə Qorqud”un ad sistemi daha zəngindir. Dastanda bundan əlavə, qadının ər, qaynata adı ilə adlanması, qəbilə adı ilə adlanma, şəxsin sahibi olduğu atın adı, şəxsin xarici görünüşü, xasiyyəti, ləqəbi, titulu, adı, bacarığı, gücü, şəxsin igidliyi, hər hansı qəhrəmanlığı və s. ilə adlanmasına da tez-tez rast gəlinir. Bütün tədqiqatçılar bir fikirdədirlər ki, qədim türklərdə şəxsin adı onun hansı qəbiləyə mənsub olması ilə, özü ilə əlaqədar olardı. Türkün adı onun igidliyi, fədakarlığı, qəhrəmanlığı, ictimai fəaliyyət dairəsi ilə bağlı olardı. Türkün yeni-yeni qəhrəmanlığı ilə onun adı da dəyişərdi və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bütün obrazların adları rəsmi adlardır. Ərəb ad sistemində təxəllüs yenilik kimi diqqəti cəlb etsə də, onlar əsasən türk ad sistemində olduğu kimi sənətkarın özü ilə, istedadı, bacarığı, istək və arzuları, peşə və məşğuliyyəti ilə əlaqədar olardı. Demək, ərəb ad sistemində meydana gələn təxəllüslər bütün türk adları kimi sənətkarların özləri ilə əlaqələndirilərdi. Lakin yeni yaranan ərəb ad sistemində görə, nisbələr heç vaxt təxəllüs kimi işlənmə bilməzdi. Toponimlərdən təxəllüs kimi istifadə olunması da məqbul sayılmazdı. Elə buna görə də Azərbaycan ədəbiyyatında da toponim təxəllüslərdən istifadə olunmamışdır. Azərbaycan mətbuatında isə toponim təxəllüslərdən istifadə “Əkinçi” qəzetinin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır.

Ərəb ad sistemində işlənən nisbələr əsrlər boyu Azərbaycan ad sistemində soyadları funksiyasında işlənmişdir. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra Rus çarının fərmanı ilə dövlət qulluğunda işləyənlər məcburi

şəkildə Rusiyada geniş işlənən soyadı qəbul etməli idilər. **Bakıxanov, Şəkıxanov, Talıxanov** və s. kimi soyadları yarandı. Bu cür soyadları olanlar isə nisbədən istifadə etməzdilər. Həsən bəy Zərdabının soyadı “Məlikov” olduğu üçün “Zərdabi” təxəllüs hesab edilməlidir. A.Bakıxanov, M.F.Axundovun da nisbəsi olmamışdır. İsmayıl bəy Qutqaşınlı ad birləşməsindəki “Qutqaşınlı” adı soyadı funksiyasında işlənir. Demək, XIX əsrin ortalarına qədər ad sistemində toponimlərdən düzələn -ov komponentli soyadları istisna olmaqla (Bakıxanov, Axundov və s.), bütün toponimik adları nisbə hesab etmək lazımdır. Bu dövrdən sonra isə meydana gələn toponimik adların nisbə, soyadı və ya təxəllüs olmasını müəyyənləşdirmək üçün xüsusi araşdırma aparmaq lazımdır.

Azərbaycan təxəllüsləri haqqında ilk tədqiqatlar aparan Şəmsəddin Sədiyev yazır: “Tanınmış adamların bir çoxu doğulduqları və ya böyüdükləri yerlərin adlarını təxəllüs seçirlər. Məsələn, Gəncəvi – Nizami Gəncəvinin Gəncədə, Şirvani – həm Seyid Əzim Şirvaninin, həm də məşhur səyyah və coğrafiyaşünas Zeynalabidin Şirvaninin Şirvanda, Ordubadi – Məmməd Səid Ordubadinin Ordubadda, Sarabski – xalq artisti Hüseynqulu Sarabskinin Sarabda (Cənubi Azərbaycandandır), Şıxlinski – tanınmış hərbiçi Əli Ağa Şıxlinskinin Şıxlı kəndində (Qazax rayonundandır), Şıxlı – yazıçı İsmayıl Şıxlının da Qazax rayonunun Şıxlı kəndində, Şuşinski – məşhur xanəndə Xan Şuşinskinin Şuşada doğulub böyüdüyünü göstərir” (87-60).

Azərbaycan antroponimikası və onun kateqoriyaları, o cümlədən təxəllüslər haqqında ilk tədqiqatlar aparan, bu zəngin xəzinənin geniş tədqiqatına yol açan Ş.Sədiyev elə bu fikirlərlə də nisbələrlə təxəllüslər və toponimik soyadlarının qarışdırılmasının əsasını qoymuşdur. Nümunədə göstərilən **Gəncəvi, Şirvani** – nisbə, **Ordubadi** – soyadı, **Sarabski** – təxəllüs (Çünki Hüseynqulu Sarabskinin soyadı Rizayevdir), **Şıxlinski** – soyadı, **Şıxlı** – İsmayıl Şıxlinskinin (Şıxlının yox) soyadından düzəlmiş təxəllüs, **Şuşinski** – Xan Şuşinskinin (İsfəndiyar Cavanşirovun) təxəllüsüdür.

Təxəllüslərin yaranma tarixi haqqında söz açan Mədəd Çobanov “Familiya. Təxəllüs” adlı əsərində yazır: “Heç təsadüfi deyil ki, “Dədə Qorqud” dastanlarının qəhrəmanlarının əksəriyyətinin təxəllüsü və ləqəbi olmuşdur: Dədə Qorqud, Qaracıq Çoban, Alp Ərən, Dəli Ərvən, Qonur Qoca, Dəmir Donlu Mumaq, Bıgıqanlı Bəkdüz, Yüklü Qoca və s.” (31-25).

Nəinki müəllifin göstərdiyi nümunələr içərisində, hətta “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarında heç bir təxəllüsə təsadüf olunmur. Alimin həmin kitabın “Təxəllüslər lüğəti”ndə “Dədə Qorqud” dastanlarında **Qıyan Səlcuq, Dəli Domrul, Qaraca Çoban, Alp Ərən, Qonur Qoca** və s. adlardakı **Alp, Qaraca,**

Qonur, Qiyan, Dəli, Dəmir Donlu və s. adların (31) “təxəllüs” hesab edilməsi təəccüb doğurur. Müəllif 500-ə qədər “təxəllüs” topladığı bu lüğətdə toponimik təxəllüslər haqqında yazır: “Bu qrup təxəllüs Azərbaycan antroponimiyasında qədim zamanlardan bu günə kimi geniş yayılmışdır. Lüğətə daxil olan təxəllüsün 151-i toponimlər əsasında düzəlmişdir. Belə təxəllüslər antroponimiyada XIX əsrin ortalarında (fəmiyyə təşəkkül tapana qədər) geniş yayılmış, sonralar isə tədricən azalmağa başlamışdır. Lüğətə daxil olan 91 təxəllüsdən 60-a qədəri XIX əsrin ortalarına qədər, qalanı isə XIX əsrin ortalarından sonra yaranmışdır. Bu təxəllüslər 32 toponimdən düzəlmişdir. O cümlədən 29 Şirvan, 28 Təbriz, 7 Qarabağ, 4 Ordubad, 5 Gəncə, 3 Ərdəbil, 2 Göycə, 4 Marağa, 2 Şəbüstər, 3 Şəki, 2 Şıxlı və s. toponimlərdən, qalan təxəllüslərin hərəsi isə bir toponimdən yaranmışdır. Məsələn, Pir Hüseyn Şirvani (XI əsr), Əbunəzzam Fələki Şirvani (XII əsr), Nişat Şirvani (XVIII əsr), Seyid Əzim Şirvani (XIX əsr), Xətib Təbrizi (XI əsr), Əssar Təbrizi (XIV əsr), Qövsü Təbrizi (XVII əsr), Yusif Qarabağlı (XVII əsr), Məmməd Səid Ordubadi və s.” (31-44).

Müəllifin təxəllüs adlandırdığı “Şirvani” adından ancaq birini soyadı (Seyid Əzim Şirvanidə), birini isə təxəllüs (maarifçi-demokrat Məmmədağlı Əbülsəməd oğlu Əlizadə Şirvani, XIX əsr) hesab etmək olar, qalanları isə nisbədir və s.

Azərbaycan onomastikasının dilçiliyin bir sahəsi kimi formalaşmasında və onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının geniş tədqiqata cəlb olunmasında Afət Qurbanovun xidmətləri vardır. Onun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlanan fundamental kitabında antroponimiyanın müxtəlif kateqoriyalarından bəhs olunmuşdur. “Təxəllüslərin semantik qrupları”ndan bəhs edən müəllif birinci bölməni müəlliflərin “doğulduğu və ya yaşadığı yeri bildiren təxəllüslər” adlandırmış, digər toponimik təxəllüslərlə yanaşı, təxəllüs olmayan nisbə və soyadlarını da təxəllüs adlandırmışdır: **Təbrizi** (Qətran), **Şirvani** (Seyid Əzim), **Ordubadi** (Məmməd Səid), **Bakuvi** (coğrafiyaşünas və tarixçi Əbdürrəşid ibn Salih, XV əsr), Seyid Yəhya Cəlaləddin (XV əsr), rəssam Əbdülbaği (XV əsr), **Qarabaği** (alim İzzəddin Məhəmməd Əli oğlu, XVII əsr), alim, filosof Yusif Məhəmmədcan oğlu (XVII əsr), şair Həsən Qara Hadi (XIX əsr), alim Mirzə Adıgözəl bəy (XIX əsr), rəssam Mir Mövsün Nəvvab (XIX əsr), rəssam usta Qənbər (XX əsr), **Qutqaşınlı** (yazıçı İsmayıl bəy Nəsrullah Sultan oğlu (XIX əsr) və s. (60 – 251-252).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycanda müasir soyadları işlənilənə qədər hakim təbəqənin nümayəndələri, şair, yazıçı, alim, memar, rəssam və b. yaradıcı şəxslər nisbələrdən geniş istifadə etmişlər. Çoxluq təşkil edən zəhmətkeş kütlələr içərisində isə əsl ad, qəbilə, tayfa, ata adlarından və

ləqəblərdən istifadə geniş yayılmışdı. Soyadı olan şəxslərin ad birləşməsində nisbələrin işlənməsinə təsadüf olunmur. Əgər həmin şəxsin adında nisbə varsa, demək, o, təxəllüs hesab edilə bilər.

Orta əsrlərdə toponimlərdən təxəllüs kimi istifadə etmək məqbul sayılmasa da, bir sıra mənbələrdə toponimlərdən düzəlmiş təxəllüslərə təsadüf olunur. Lakin mənbə müəllifləri həmin toponimdən təxəllüs kimi istifadə olunmasını qeyd edirlər. Orta əsrlərdə, xüsusən XVIII-XIX əsrlərdə toponimlərə az təsadüf olunsada, hər halda irəlidə görəcəyiniz kimi onlara təsadüf olunur.

XX əsrin əvvəllərində də soyadlarından kütləvi şəkildə istifadə olunana qədər bəziləri nisbədən də istifadə etmişlər. Buna görə də müəllifin adında işlənən toponimik adlara bir az ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Azərbaycan ədəbiyyatında və müxtəlif mətbuat səhifələrində toponimik təxəllüslərdən geniş istifadə olunmuş və indi də istifadə olunmaqdadır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumi məkan anlayışı bildirən toponim və ya toponimik terminlərdən ibarət olan təxəllüslər. Bunların içərisində ədəbi-bədii təxəllüslərə təsadüf olunsada, əksəriyyəti siyasi təxəllüslərdir: **Kəndli, Qafar Kəndli** – Hərisçi Əli oğlu (1925-1997; ədəbiyyatşünas, publisist, nasir, tərcüməçi; Təbriz şəhərində ölmüşdür), **Otaylı** – Ramiz Özlər Otaylı (1920; şair, Gəncədə anadan olsa da, Türkiyədə yaşamışdır. Haqqında başqa bir məlumat olmayan bu şair “Otaylı” təxəllüsündən istifadə etməklə Azərbaycandan olmasını göstərməyə çalışmışdır) (36), **Kəndli** – Səməd Mənsur Kazımzadə, M.Səid Ordubadi, **“Dağıstan” otelində müsafir Kənan** – Yusif Rəhimzadə, **Xərabə** - Qasımzadə Hacı Səlim, **Mədəndəki** – Ağabala Mikayılzadə, **Otaylı** – Əliqulu Nəcəfov, Mir Mahmud Kazımovski, Yaqub Nasirli, **Otaylıbəy** – Mir Mahmud Kazımovski, **Kənd aşıqı** – Hacı Səlim Sanılı və s. (66). (“Otaylı” siyasi təxəllüsündən istifadə edən bu müəlliflər isə “otaylı” dedikdə, yəqin ki, izi itirmək üçün yalandan - Cənubi Azərbaycandan olduqlarını göstərməyə çalışmışlar).

2. Real toponim və şəxs anlayışı bildirən isimlərdən düzələn təxəllüslər. İkinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan elə siyasi təxəllüslərə də təsadüf olunur ki, onların birinci komponenti hər hansı real şəhər adı və ya ümumi toponimik terminlərlə ifadə olunur, ikinci komponentləri isə şəxsin hər hansı vərdişi, xasiyyəti, məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar olan isimlərdən düzəlir: **Ənzəli Qəmişi** – Haşım Ələkbərov (Canlı dildə “qəmiş qoymaq” – hər işə bir “əmma” qoymaq, hər işə haqq-nahaq qarşı çıxmaq mənalığında işlənir), **Məhbusi Dərbəndi** – Məmməd Abdullazadə, **Buxara müxbiri** – **Sadıq Cümbülüzadə** - Salman Ələkbərov, **Bakılı arabacı bir türk** – Əlabbas Müznüb, **Dağıstan Mömini** – Rəhim Həsənzadə, **Culfa bəyi** – Əliqulu Nəcəfov, **Lənkəran fırlıdaqçısı** – İshaq

Möhsünzadə, **Gəncə cavanları** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Salyan qumarbazı** – Əliağa Raqub Qasimov (66), **Gəncə şairi** – Axundzadə Mirzə Məhəmməd Mirzə Kərim oğlu (1876-1923; şair) (ASE. I c. Bakı, 1976, səh.496), **Sabunçu qızı** – Dini mahiyyətli mənzumələr yazan bu şairə Zaqatala qəzasındakı Sabunçu kəndində anadan olduğu üçün bu adı özünə təxəllüs seçmişdir (24-266), **Hacıkənd zəvvarı** – Əli Azəri, **Qasım kənd ləzgisi**, **Sakini qəryayi Atbasan Məşədi Həsən Xəlilzadə** - Cəlil Məmmədquluzadə (66) və s.

3.Kənd adlarından ibarət olan toponim təxəllüslər. Elmi ədəbiyyatda kənd adlarına “komonim” deyilir. “Komonim – şəhər tipli olmayan hər hansı məskun yerin (kənd, qəsəbə, el, oba, oymaq, yaylaq, məntəqə və s.) xüsusi adı: Aydınkənd kəndi, Sarıcalılar obası, Qırmızı qəsəbə, Salvarlı yaylağı, Hacıqurbanoba, Türkoba, Musaküçə, Şahbazlı” (3-259). Elə buna görə də bu təxəllüsləri “komonim təxəllüslər” adlandırmaq elmi cəhətdən daha düzgün olar. Komonim təxəllüsləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Siyasi və ya ədəbi-bədiiliyi şübhə doğuran komonim təxəllüslər: Carlı – Əhməd Rəcəbli, **Hacıkəndli** – Mirzə Məhəmməd Axundov, **Lahıç** – Riza Rizai, **Kərkuki** – Sabir Tahirzadə, **Səncərani** – Həsən İxva Əlizadə, **H.Köçərli**, **H.Köçərliński** – Həbib Kərimov (artist), **Şaraphı** – Dadaş Məmmədov, **Tuğlu** – İsrafil Cahangirov (jurnalist), **Xəbərçiniz Badamlı** – Salman Mümtaz, **Qarqarlı** – Cahangir Gözəlov (jurnalist), **Əliqulu Çəmən zəminli**, **Əliqulu xan Çəmən zəminli** – Yusif Vəzirov (66) və s.

2) Ədəbi-bədii komonim təxəllüslər: Köçəskərli – Musa Məmmədov (şair; doğulduğu kəndin adını özünə təxəllüs seçmişdir) (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 25.04.1990), **Kirəcli** – Məmmədov Abbas Həsən oğlu (Gürcüstan, Borçalı, Kirəc kəndi, 1917. Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuşdur; yazıçı) (“Ulduz” jur. N 5, 1985, səh. 20), **Hacıkəndli** – Axundzadə Mirzə Məhəmməd Mirzəkərim oğlu (1876-1923; şair. ASE. I c. Bakı, 1976, səh.496), **Saraylı** – Hüseynov Hacıbala Məhərrəm oğlu (1911; Saray kəndi) (47), **Xaltani** – Sədi Xaltani (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qubanın Xaltan kəndində yaşamışdır; şair), **Xınalıqlı** – Əmin Xınalıqlı, XIX əsrin birinci yarısında Qubanın Xınalıq kəndində yaşamışdır (82), Millətçi **Çeşmə kənanı** – Şeyxəli Rza oğlunun təxəllüsü (Çeşmə kənan kəndində anadan olmuş, ruhani təhsili almış və 1933-cü ildə 70 yaşında vəfat etmişdir; şair) (27-68), **Məlikballı** – Məlikballı Qurban klassik və aşiq şeiri üslubunda şeirlər yazmışdır (9-270), **Miskin**, **Miskinli** – Aşiq Vəli Miskinli Gədəbəy rayonunun Miskinli kəndində anadan olmuşdur (10-321), **Azaflı** – Aşiq Mikayıl Cabbar oğlu Zeynalov (1926-1990; Tovuz rayonu, Azaflı kəndi), **Saraclı** – Aşiq Hüseyn Saraclı (1914; Gürcüstan, Bolnisi rayonu, Saraclı) (12 – 434, 454),

Osman **Sarıvəlli** – Qurbanov Osman Abdulla oğlu (1905; Qazax rayonu II Şıxlı – Sarıvəlli kəndində anadan olmuşdur, şair), **Çəmənzəminli** – Vəzirov Yusif Mirbaba oğlu (1887-1943; nasir, publisist, ədəbiyyatşünas. Cənubi Azərbaycanın Çəmənzəminli kəndindən olan nöqərləri iki qardaşın sədaqəti şərəfinə bu təxəllüsü götürmüşdür; **Mircəfərli** – Əhmədov Əhməd Qasım oğlu (1927; nasir. Anadan olduğu və Mingəçevir dənizinin altında qalan Mirzəcəfərli kəndinin şərəfinə bu təxəllüsü götürmüşdür), Əşrəf **Veysəlli** – Şəfiyev Əşrəf Cavad oğlu (1938; şair. Füzuli rayonu, Veysəlli kəndi), Nemət **Veysəlli** – Mehdiyev Nemət Bayramalı oğlu (1941; nasir, publisist. Füzuli rayonu, Yuxarı Veysəlli kəndi), Vaqif **Bəhmənli** – Quliyev Vaqif İttifaq oğlu (1955; şair. Füzuli rayonu, Bəhmənli kəndi), Novruz **Nehrəmli** – Əliyev Novruz İbrahim oğlu (1930; nasir. Naxçıvan MR Babək rayonu, Nehrəm kəndi), Ənvər **Əylisli** – Məmmədov Ənvər Teymur oğlu (1914; şair, nasir. Naxçıvan MR., Ordubad rayonu Əylisli kəndi), Qaçay **Köçərli** – Şirinov Qaçay Fərman oğlu (1936; şair. Tərtər rayonu Köçərli kəndi), Əhmədəğa **Muğanlı** – Qurbanov Əhmədəğa Əkbər oğlu (1926-2001; nasir, ssenarist. Biləsuvar rayonu Əliabad kəndi), Aslan **Kəmərlı** – Mustafazadə Aslan Mustafa oğlu (1942; şair. Qazax rayonu Kəmərlı kəndi), İbrahim **Kəbirli** – İbrahilmov İbrahim İsmayıl oğlu (1918; şair. Tərtər rayonu Kəbirli kəndi), Fəthi **Xoşgnabi** – Fəthi Həmzə Əli oğlu (1922; nasir. Təbrizdən 100 km. uzaqda olan Xoşgnab kəndində anadan olmuşdur), **Əsrikli** – Əliyev Məstan Rəsul oğlu (1935; şair. Tovuz rayonu Əsrık – Cırdaxan kəndində anadan olmuşdur), Cəlal **Bərgüşad** – Cavadov Cəlal Novruz oğlu (1924-1996; nasir Qubadlı rayonu Qəzyan kəndində anadan olmuşdur (20), Səyyad **Ağbabalı** – Məmmədov Səyyad Nəsib oğlu (1952; publisist), Aqşın **Ağkəmərlı** – Qasimi Neməti Məhəmməd Tağı Əbdüləli oğlu (1960; şair, nasir, publisist; Cənubi Azərbaycanda), Bilal **Alarlı** – Hüseynov Bilal Hüseynağa oğlu (1958; şair, nasir), Misir **Alarlı** – Hüseynov Misir Hidayət oğlu (1947; şair. Cəlilabad rayonu Alar kəndi), Babək **Aruslu** – Mazanov Babək Muxtar oğlu (1948; şair), Məhəmməd **Baharlı** – Əhmədov Məhəmməd Əhməd oğlu (1948; nasir, publisist. Zəngilan rayonu Baharlı kəndi), Bədirxan **Başkeçidli** – Əhmədov Bədirxan Balaca oğlu (1955; publisist, ədəbiyyatşünas, tənqidçi), Vaqif **Bayatlı** – Önər-Cəbrayılöv Vaqif İsib oğlu (1949; şair), Rüstəm **Behrudi** – Alməmmədov Rüstəm Hidayət oğlu (1957; şair, publisist. Ordubad rayonu Behrud kəndi), Zeynəb **Bəhmənli** – Zeynəb Usub qızı Əliyeva (1952; şair, publisist. Füzuli rayonu Böyük Bəhmənli kəndi), Aşıq Hüseyn **Bozalqanlı** – Quliyev Hüseyn Cəfərqulu oğlu (1868-1941; aşıq), Nazim Aslan **Bozalqanlı** – Vəliyev Nazim Aslan oğlu (1960; şair. Tovuz rayonu Bozalqanlı kəndi), Baxış **Çıraqlı** – Qəhrəmanov Baxış Həsən oğlu (1911-1995; şair, publisist), Qəşəm **Çıraqlı** – Qəhrəmanov Qəşəm Cavad oğlu (1936; şair), Nadir **Əlincə** - Əliyev Nadir Qeybala oğlu (1941; şair. Culfa rayonu Qazança kəndi), Rəşid **Faxralı** – Hüseynov

Rəşid Məmməd oğlu (1954; şair, publisist. Gürcüstan, Bolnisi rayonu Faxralı kəndi), Faiq **Balabəyli** – Səfərov Faiq Ağaş oğlu (1964; şair, publisist), Alim **Dərəyəzli** – Gülmaliyev Alim Cəfər oğlu (1953; şair), Kazım **Dəryənli** – Ələkbərov Kazım İsrafil oğlu (1934; şair), Əsgərağa **Gorani** – Adıgözəlov Əsgərağa Haqverdibəy oğlu (1857-1910; maarif xadimi, publisist, dramaturq), Xeybər **Göyallı** – İsmayılov Xeybər Həmzə oğlu (1960; şair, publisist. Ordubad rayonu Göyal kəndi), Nizami **Göydərəli** – Salmanov Nizami Balaca oğlu (1957; şair. Lerik rayonu Göydərə kəndi), **Xələfli** – Əzizli Əlirza Zal oğlu (1953; şair, publisist. Cəbrayıl rayonu Xələfli kəndi), Zəminə **Xınalı** – Bayramova Zəminə Məhəmməd qızı (1964; şair), Rəfail **İncəyurd** – İsmailov Rəfail Ağakişi oğlu (1954; şair. Qazax rayonu İncə kəndi), Murad **Köhnəqala** – Mahmudov Murad Piri oğlu (1959; şair. Tovuz rayonu Köhnəqala kəndi), Şamil **Körpülü** – Vəliyev Şamil Qiyas oğlu (1960; ədəbiyyatşünas, tənqidçi. Qərbi Azərbaycanlı Noyembəryan rayonu Yuxarı Körpülü kəndi), Famil **Qaracallı** – Süleymanov Famil Cəmil oğlu (1941; nasir), Azad **Qaradərəli** – Vəliyev Azad Vəli oğlu (1955; nasir, publisist), Saqif **Qaratorpaq** – Babayev Saqif Knyaz oğlu (1963; şair), Aşıq Alıxan **Qarayazlı** – Ömərov Alıxan Qurban oğlu (1908; aşiq), Elbrus **Qaya** – Dünyamaliyev Elbrus Məhərrəm oğlu (1954; şair), Eyvaz **Qələmçəli** – Həsənov Eyvaz Qasım oğlu (1929-2003; şair. Ağstva rayonu Köhnə Qışlaq kəndi), Haşım **Qərvəndi** – Hüseyinov Həşim Qasım oğlu (1926; şair. Goranboy rayonu Xan Qərvənd kəndi), Hüsü **Qırxqızlı** – İbrahimov Hüsü Şükür oğlu (1947; şair), Zülfüqar **Qodmanlı** – Əliyev Zülfüqar Mənsur oğlu (1933-1998; şair. Masallı rayonu Qodman kəndi), Əkbər **Qoşalı** – Yolçuyev Əkbər Mehdi oğlu (1973; nasir, publisist. Tovuz rayonu Qoşa kəndi), Sona **Qursalı** – Nəsirova Sona İsa qızı (1923; şair. Qərbi Azərbaycan Spıtak rayonu Qursalı kəndi), Vəli **Ləmbəli** – Seyidov Vəli Qoca oğlu (1927; nasir, publisist. Qərbi Azərbaycan Allahverdi rayonu Ləmbəli kəndi), Qüdrət **Muğanlı** – Məlikov Qüdrət Balakişi oğlu (1941; şair, publisist. Sabirabad rayonunda anadan olduğu və “Muğan” adlı rayon qəzetində ilk şeirlərini dərc etdirdiyi üçün), Mikayıl **Muğanlı** – Məmmədov Mikayıl Ağaqlu oğlu (1939; şair), Nazim **Muğanlı** – Bağırov Nazim Zahid oğlu (1953; şair. Ağdam rayonu Muğanlı kəndində anadan olduğu üçün), Nadir **Şərəfxani** – Məliknur Məhəmmədrza (1937; şair. Cənubi Azərbaycanın Şərəfxani kəndində anadan olmuşdur), Arzu **Nehrəmli** – Vəliyeva Arzu Kazım qızı (1970; şair), Müslüm **Oxçulu** – Nəbiyev Müslüm Hacı oğlu (1928; şair. Zəngəzur mahalı Qafan rayonu Oxçulu kəndi), Əflatun **Saraclı** – Məmmədəli Əflatun Yunis oğlu (1936; şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi. Gürcüstan R. Borçalı rayonu Saraclı kəndi), Zahid **Sarıtorpaq** – Məmmədov Zahid Lətif oğlu (1957; şair. Şamaxı şəhəri), Məmməd **Şirvan** – Sadıqov Məmməd Oruc oğlu (publisist), Salam **Sarvan** – Novruzov Salam Əliağa oğlu (1966; şair), Əhməd Türk **Sədərəkli** –

Məmmədov Əhməd Məhərrəm oğlu (1936), Əli **Səngərli** – Məmmədov Əli (şair, tərcüməçi), Zülfüqar **Şahsevənl** – Qarayev Zülfüqar Qubad oğlu (1950; şair, publisist. Beyləqan rayonu Şahsevən kəndi), Valeh **Şıxlı** – Müsayev Valeh Sədi oğlu (1940-1992; nasir publisist. Qazax rayonu II Şıxlı kəndi), Seyfəddin **Şıxlı** – Abdullayev Seyfəddin Qiyas oğlu (1945; publisist. Qazax rayonu I Şıxlı kəndi), Ələddin **Təhlə** - Hüseyinov Ələddin Əsəd oğlu (1935; şair. Gürcüstan R. Qarayazı rayonu Ağtəhlə kəndi), Allahverdi **Təhləli** – Əhmədov Allahverdi Salman oğlu (1957; şair. Gürcüstan R. Qarayazı rayonu Qaratəhlə kəndi), Əsəd **Təhləli** – Əliyev Əsəd Tanrıverdi oğlu (1961; şair, etnoqraf. Gürcüstan R. Qardabani rayonu Ağtəhlə kəndi), Musa **Urud** – Quliyev Musa İsa oğlu (1961; şair. Zəngəzur qəzasının Urud kəndi), Adıgözəl **Vəlbənl** – İbrahimov Adıgözəl Ərziman oğlu (1961; şair), Zöhrab **Zövünlü** – Eyniyev Zöhrab Balamirzə oğlu (1939; şair. Yardımlı rayonu Zövün kəndi və s. (36).

4. Qəsəbə adlarından düzələn komonim təxəllüslər. Qəsəbə adlarından düzələn komonim təxəllüslər iki cür olur:

1) **Qəsəbə adlarından düzələn siyasi komonim təxəllüslər: Balaxana Arıx, Zabratı** – Ağahüseyn Rəsulzadə, **Kişlədən bir səs** – Məmmədəmin Əfəndizadə (66) və s.

2) **Qəsəbə adlarından düzələn ədəbi-bədii komonim təxəllüslər: Şəbüstəri** – Mahmud ibn Əbdülkərim ibn Yəhya Şəbüstəri – Təbrizi (Şəbüstər – Təbriz ətrafında olan qəsəbədir) (65 – 225-230), **Meşkinli** – Meşkinli Məhəmməd Ərdəbil şəhəri yaxınlığındakı Meşkin qəsəbəsindəndir (XIX əsr) (11-198), **Meşkinli** – XIX əsrin I yarısında Göycə mahalında yaşayan Meşkinli Aşıq Məhəmməd (9 – 192-200), **Üskuyi** – Təbriz yaxınlığında Üski qəsəbəsində anadan olan Mərziyə xanım Əhmədinin təxəllüsü (1945-1972) (24-240), **Şəbüstəri** – Haşım Haşımlı (Tiflis, artist), Heydər Abdullazadə, **Ramanalı, A.Ramanalı** – Ağabala Ağayev, **Sabıncı** – Ələkbər Haşım, **Bilgəhli** – Əbdüləziz Hüseyinov, **Novxanlı** – Məmmədsadiq Axundov, **Həqir Balaxanı** – Nemət Bəsir Hacıyev, **Bizonalı** – Ələkbər Heydərli, **Bizovnalı** – Ruhulla Axundov (66), Səxavət **Türkanlı** – Dadaşov Səxavət Balabəy oğlu (1950; şair, publisist), Rəhman **Balaxanlı** – Nəcəfov Rəhman Bəylər oğlu (1948; şair), Əzizə **Türkan** – Əhmədova Əzizə Yəhya qızı (1932-2003; nasir, tərcüməçi, dramaturq), Mircələl **Qaraçuxurlu** – Seyidov Mircələl Mirhüseyn oğlu (1950; şair, nasir) (36) və s.

5. Astionim təxəllüslər. “Astionim – Oykonimin bir növü. Şəhərlərin xüsusi adları: Bakı, Sumqayıt, Təbriz, Lənkəran, Gəncə, Quba, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan, Zaqatala, Şəki, Nyu-York, Tbilisi – Tiflis, Sankt-Peterburq və s. Eyni anlayışı bildirmək üçün bəzən “polisonim” terminindən istifadə olunur” (3-87). Demək,

astionim oykonimin bir növüdür. “Oykonim – 1.Adamların məskən saldığı hər hansı bir yer, ərazi (şəhər, kənd, oba, qəsəbə, ayrıca bir ev və s.) adı: Bakı şəhəri, Gəncə rayonu, Yeni Əhmədli qəsəbəsi, Çaxırlı kəndi...” (3-373).

“Oykonim” termini daha geniş anlayışa malikdir. Bura şəhər, qəsəbə, oba, oymaq və s. daxildir. Oykonimin iki növü var: astionim – şəhər adları, komonim – qəsəbə, kənd, oba, oymaq və s. Demək, astionim təxəllüslər də öz funksiyalarına görə iki qrupa bölünür: 1) siyasi astionim təxəllüslər; 2)ədəbi-bədii astionim təxəllüslər.

1) Siyasi astionim təxəllüslər. Siyasi astionim təxəllüslər müəllifin həqiqi yaşayış yerinin gizlədilməsinə, şəxsiyyətlərdən qorunmasına, onların nəzərindən yayınmasına kömək edir. Bunların da iki növü vardır.

a) Şəhər adı və ya şəhər adına –lı, -i, -ski, oğlu söz və şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlmələr: **Rey** – Səfərov Rüşətpaşa, **Daşkəsən, Daşkəsənoğlu** – Əbdülxalıq Qafarzadə, **Borçalı** – Paşa Musayev, **Nuxalı** – Rəşid Vəlibəyov, **Petrovskili** – Rəhim Hüseynzadə, **Bir Tiflisli** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Bakılı** – Axundov Məmmədsadiq, **Dərbəndli** – Fazil Seyidov, **Təbrizli** – Məmmədluyi Abbasi, **Yarımsarovlu** – Qəhrəman Əliyev Sarovlu, **Qaryaginli** (Füzuli şəhərinin əvvəlki adı) – Məhərrəm Əlizadə, **Qubinski** – Baba Axundov, **M.İrəvani** – Mirabbas Mirbağirov, **Şirazi** – Cəfər Həbibli və Seyid Həsən Əlizadə, **Mərəndi** – Mirzə Süleyman Hacı Hüseynzadə, **Cəbraili** – Məmmədخان Məmmədخانov, **Şeşgilani** – Qulam Məmmədli, **Qubalı, Kubalı, Kubinets** – Camobəy Hacinski, **Rəşt** – Rza Şahvələd, **Qubalı** – Ələziz Hüseynov, **İrəvanlı** – Cabbar Əskərzadə, **Salyan, Salyanlı** – Rüstəm İskəndərzadə, **Salyanlı** – Əliağa Qasımov, **Göyçaylı S.** – Sirac Məmmədov, **Göyçayski** – Məşədi Rəsul (artist), **M.Təbrizli** – Abbasi Məmmədhüseyn, **Ə.Şəkili** – Əyyub Abbasov (66) və s.

b) Şəhər adlarına əsl ad və ya digər təyinedici sözlərin artırılması ilə əmələ gələnələr: **Gülzari Sərabli, Həmməli Gülzari Sərabli** – Bayraməli Abbaszadə, **Əz tərəfi Aşqabad ağsaqqalları, Buxara Cümbilinski** – Salman Mümtaz, **Sabir Badkubeyi, Sabir Bakılı** – Kərbəlayi Vəli Mikayılov, **Azad Mərəndi** – Axundzadə Əbdülhüseyn, **Batum Həlaku** – Əli Nazim Məmmədzadə, **Seyyid Badikubeyi** – Əbdülvahab Mirəğazadə, **Sədanın Petrovski müxbiri Qələm** – Sabit Manafzadə, **Ağdaş Muxtar-əl-Şəmsabadi** – Muxtar Əfəndizadə, **Hatifi Gənceyi, Gəncə şairi, Gəncədən Qeybi** – Mirzə Məmməd Axundov, **Əh. Hafiz Şamaxı** – Əhməd Atamalıbəyov, **Şeyx Şirazi** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Şərir Əyyar** – Balaqədəş Səttaroglu, **İrəvan Ə.Səid** – Əli Hacıməmmədzadə, **Səfeh Şamaxılı** – Əli Məmməd Mustafayev, **Münir Mazandarani** – İbrahim Əhmədov (66) və s.

2) Ədəbi-bədii astionim təxəllüslər: Parij (“par” – işıq, şüa; “ij” – iz , işıq izi, şüa izi) – Smirnov. “Bakinskiye İzvestiya” (66), **Qubalı** – Hacı Qubalı (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış şair) (82-43), Əlirza **Miyanalı** – Müzəffəri Əlirza Nəsir oğlu (1952; Cənubi Azərbaycanda Miana şəhəri, şair) (36-272), Əhməd **Rumlu** – Əhməd Məhəmmədqulu oğlu Əhmədov (1902-1982; Bakı şəhərindəndir) (47-164), **Məraği** – Marağanın məşhur alimlərindən olan Mirzə Məhəmməd Nağının təxəllüsü. O, “Əmin” və “Turuncu” təxəllüsündən də istifadə etmişdir (27-44), **Şuşalı,Şuşinski** – Musiqi üzrə sənətşünas Firudin Məhəmməd oğlu Həsənov (“Azərbaycan gəncləri” qəz. 12.07.1990), Aydın **Təbrizi** – Cənubi Azərbaycan şairi Səid Bərlu Təzəkəndin təxəllüsü (1953) (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 08.11.1991. N 45), Ağa **Laçınlı** – Əliyev Ağa Əliqəmə oğlu (1940; şair), Əkbər **Yerevanlı** – Süleymanov Əkbər Yunis oğlu (1921-1981; nasir, dramaturq), Novruz **Gəncəli** – Sadıqov Novruz İsmayıl oğlu (1921-1995; şair, dramaturq; Bakıda doğulmuşdur, lakin 1934-39-cu illərdə Gəncədə yaşadığı üçün bu təxəllüsdən istifadə etmişdir), İbrahim **Göyçaylı** – Əsgərov İbrahim Məhəmməd oğlu (1936; şair, tərcüməçi), Pənahi **Makuli** – Pənahi Abbas Ələkbər oğlu (1902-1971; nasir) (24), Allahverdi **Beyləqanlı** – Abbasov Allahverdi Saleh oğlu (1938; şair, publisist), Bəsti **Bərdəli** – Abdullayeva Bəsti Alı qızı (1955; şair), Ziya **Borçalı** – Əfəndiyev Ziyəddin Yusif oğlu (1902-1965; şair), Nəsrin **Ərbil** – Nəsrin Əta (Şairdir və İraqın Ərbil şəhərində anadan olmuşdur), Dəmir **Gədəbəyli** – Qasimov Dəmir Museyib oğlu (1939; şair, ədəbiyyatşünas; tərcüməçi), Sabir **Gəncəli** – Məmmədov Sabir Süleyman oğlu (1932; şair), Mehdixan **Kəlbəcərli** – İbrahimov Mehdixan Həmid oğlu (1940; şair), İbrahim **Göyçaylı** – Əsgərov İbrahim Məhəmməd oğlu (1936; şair), Bəhmən **Laçınsız** – Əhmədov Bəhmən Əhməd oğlu (1937; şair. Bəhmən Laçınsız yeganə şairdir ki, öz təxəllüsü ilə həm Laçınlı olduğunu, həm də Laçının düşmən tapdağı altında olduğunu bildirir), Məmmədrza Afiyət **Mərəndi** – Afiyət Məmmədrza Abdulla oğlu (1926-1955; nasir, publisist. Qazaxda anadan olsa da, bir müddət Cənubi Azərbaycanın Mərənd şəhərində yaşadığı üçün bu təxəllüsdən istifadə etmişdir), Davud **Ordubadlı** – Vahidov Davud Rzaqulu oğlu (1930; şair), İsfəndiyar **Şəkili** – Vahabzadə İsfəndiyar Bəxtiyar oğlu (1954; ədəbiyyatşünas), Abdulla **Şəruri** – Əbülhəsənov Abdulla Cabbar oğlu (1937; şair, nasir), İsa **Şuşalı** – Quliyev İsa Fərman oğlu (1937; şair), Maral **Təbrizi** – Hüseynzadə Maral Əli qızı (1989; şair. Təbrizdə anadan olmuşdur), Telman **Tovuzlu** – Ələsgərov Telman Musa oğlu (1939; şair. Tovuzda anadan olmuşdur), **Üskülü** Mehdi Arifi – Mehdi Arifi Rza oğlu (şair, nasir, tərcüməçi; Güney Azərbaycanın Üskülü şəhərində anadan olmuşdur), Hacıbala **Yardımlı** – Kaflanov Hacıbala Mirzə oğlu(1938; şair), Həsən bəy **Zərdabi** – Məlikov Həsən bəy Səlim bəy oğlu (1842-1907; publisist, pedaqoq, təbiətşünas alim (36) və s.

6. Makrotoponim təxəllüslər. “Makrotoponim – 1.İri fiziki-coğrafi və siyasi-inzibati obyektin adı. Bunlar tarixən çox-çox sonralar meydana gələn adlardır, həm də bu adlar daha çox sünii şəkildə düzəldilmiş olur: Şərqi Avropa düzənliyi, Orta Sibir yaylası, Qərbi Sibir ovalığı. Makrotoponimlərin təşkilində adətən xüsusi coğrafi təyinlər iştirak edir: Cənubi Amerika, Şimali Amerika, Şimali Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan, Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq... 2.Makrotoponim səciyyəli, makrotoponim xüsusiyyətinə malik olan. Makrotoponim ad” (3-282).

“Mikro” və “makro” terminləri antonim səciyyəyə daşıyır. “Makrotoponim təxəllüs” dedikdə mahal, qəza, vilayət, dövlət və daha böyük toponim ərazilərin adları ilə ifadə olunan təxəllüslər nəzərdə tutulur. Daşdıqları funksiyaya görə makrotoponim təxəllüsləri də iki yerə ayırmaq olar: 1) Siyasi makrotoponim təxəllüslər; 2)Ədəbi-bədii makrotoponim təxəllüslər.

1)Siyasi makrotoponim təxəllüslər. Siyasi makrotoponim təxəllüslər də müəllifin şəxsiyyətini gizlətməyə və mürtəcə qüvvələrdən qorumağa xidmət edir: **Z.Məşriqi** – Zeynal Zeynalov (“Məşriqi” – Şərqi məxsus, günçixana aid deməkdir), **Məşriqi** – Rəşidbəy İsmayılov, **Şimali** – Əli Razi Şəmçizadə, **Mərv müxbiri Y.Turanlı** – Nasirli Yaqub (“Türkmənistan” qəz. 1923), **Şərqi Ərəbi** – İsfəndiyar Babayev, **Azərbaycan Petrovski-Dağıstanski** – Hacı Məcidzadə Badkubeyi, **Q.Makedoniski** – Qulam Məmmədli, **Ə.Zadə İrani** – Feyzulla Əliquluzadə, **Dj.Daqestani, C.Dağıstani, Dağıstani** – Cəmaləddin Məmmədzadə, **Hambal Azərbaycanlı, Həmməli Azərbaycanlı, İranlı** – Bayraməli Abbaszadə, **Ukraynalı** – Tağı Şahbazi, **Bir İranlı, Bir Qarşılı** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Sibiriya** Ə.Müznib – Əlabbas Mütəllibzadə, **H.Naxçıvanlı** – Hüseyn Cavid, **Qarabağ Cəmaəti** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Müxbir Cavanşirli** – Qulu Quluzadə, **Qərəbaği Hadiyəl-müzlüm** – Hadi Qarahəsən, **Xəlxi** – Cavadzadə Seyid Cəfər (Xəlxi – Cənubi Azərbaycanda əyalət adıdır), **Səyyari- Şirvani** – Əli Fəhmi Cəfərzadə, **Anatollu** – Əhməd Cəfərov (artist), **Fazili Şirvani** – Əskərov Salman, **Zəngəzur nümayəndəsi** Sadıq Axundzadə - Məmmədsadiq Axundov, **Q-b. Şirvanski** – Həməzə bəy Qəbulov, **Şirvani** – Əbdülbaqi Yusifzadə Fövzi (şair) (Bu təxəllüsdən şair Məhəmməd Hadi və şərqsünas Yusif Ziya və başqaları da istifadə etmişdir) (66) və s.

2) Ədəbi-bədii makrotoponim təxəllüslər: Cavad **Dağıstani** – Əhməd Axundov, **Şirvani** Lütfi – Mustafa İsmayılov, **Zəngəzuri, Kürdüstani** – Əli Vəliyev (yazıçı), Ziya **Borçalı** – Ziya Əfəndiyev, Məcnun **Göycəli** – Məcnun Səməd oğlu İbrahimov (1949; şair), **Şərqli** – Fərhad Ağazadə (Qafqaz mətbuatında), **Qafqasiyalı** – Abdulla Məmmədzadə Tofiq Məmməd oğlu

(müxbir), **Qafqazlı** – Hacı Məmməd Quliyev (artist), **Dağıstani, C.Dağıstani** – Üzeyir Hacıbəyovun qardaşı Ceyhünbəy Hacıbəyli (1891, Şuşa – 1962, Parij) (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 09.10.1987), Əli **Turani, Turani** – Əli bəy Hüseynzadə (15-411), **Qaradaği** – Həsənəli xan Qaradaği (Şuşa, 1804-Şuşa, 1929. Əslən Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalından olduğu üçün bu təxəllüsdən istifadə etmişdir) (82-311), Yusif **Şirvan** – Əsgərov Yusif Əsgər oğlu (1910-1979; nasir. Vaxtilə Şirvanşahlar dövlətinin ərazisinə daxil olan rayonlar hazırda “Şirvan” adlanır), Məmməd **Aranlı** – Ağayev Məmməd Salman oğlu (1920-1950; nasir) (Aran – Azərbaycanın ən böyük ərazisini təşkil edir), Saleh bəy **Qarabağlı** – Hacıyev Saleh Novruz oğlu (1921; publisist, tədqiqatçı-alim), Şahismayıl **Adıgünlü** – Dursunov Şahismayıl Mürtəz oğlu (1948; nasir. Axsa türklərindəndir), Pərvanə **Zəngəzurlu** – Mustafayeva Pərvanə Hüsü qızı (1958; şair. Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalındandır), **Zəngili** – Bünyadov Hüseyn Süleyman oğlu (1911-1942; şair, tənqidçi. Zəngəzur mahalındandır), Səid **Səlməsi** – Xəlilzadə Ağabala Xəlil oğlu (1883-1909; şair, publisist. Cənubi Azərbaycanın Səlməs əyalətindəndir), Kamil **Dərəlyəzli** – Məmmədov Kamil Qəhrəman oğlu (1947; nasir, publisist. Qərbi Azərbaycanın Dərəlyəz mahalındandır), **Göyçəli** – Kərimov Həsən Səməd oğlu (1937; şair. Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalındandır), Solmaz **Şirvanlı** – İsmayılova Solmaz Ağaxan qızı (1955; şair), Adil Rəsul **Şirvani** – Rəsulov Adil Nəsrulla oğlu (1938-1997; şair), Mirzağa **Aranlı** – Məmmədov Mirzağa Bağır oğlu (1935; nasir, publisist), Səyyad **Aran** – Salahlı Səyyad Adil oğlu (1952; nasir), Həmid Nitqi **Günəy** – Doktor Həmid Nitqi Günəy (1920-1999; şair, türkoloq), **Günəyli** – Hüseyn Məmmədxani Günəyli (1955; şair, publisist), **Turan** – Əbilov Azər İmamverdi oğlu (1963; tənqidçi, publisist, sənətşünas), Baba **Qafqazlı** – Aslanov Baba İbrahim oğlu (1918-1995; şair) (36), **Şərqi** – Əliağa Məhəmməd oğlu Şərqi Buzovnada anadan olmuş, 1939-cu ildə 60 yaşında vəfat etmişdir. Şeyrlərindən az qalmışdır (47-90), **Xavər** – Mahmudxan Xavər adlı bu şair Şahbazxan Dünbülünün nəvəsidir. “Xavər” farsca şərq – gündoğan, günçıxan deməkdir. 1902- ci ildə 90 yaşında vəfat etmişdir. **Xavəri** – İraqın görkəmli şairlərindən Mirzə Məhzum Kuzəkünəndandır və Şəms Təbrizinin qohumlarındandır, lirik və epik əsərləri vardır (65 – 356-357) və s.

7.Oronim təxəllüslər. “Oronim – 1.Yer səthinin relyefində olan hər hansı elementin, oroqrafiya obyektinin xüsusi adı. Qafqaz dağları, Baba dağı, Rus dağı (Antraktidada), Buduğun safı, Xaladar keçidi, Təngə boğazı (Quba). 2.Oronim səciyyəli, oronim xüsusiyyətinə malik olan, oronim söz, oronim birləşmə”(3-365).

Bəzi tədqiqatçılar oronim terminini dağ, zirvə, təpə adları ilə məhdudlaşdırırlar. “Oronim” termini həm yer səthinə, həm də yer səthindən yuxarı və aşağı görünən dağ, zirvə, təpə, yüksəklik, düz, dərə, çökəklik və s. bildirir.

Lakin biz “oronim təxəllüslər” dedikdə ancaq dağ, zirvə, qaya və s. adlarından düzələn təxəllüsləri nəzərdə tuturuq: **Ararat** – Mir Ələkbər Seyidov (Naxçıvandan), **Sənani** – Əlimirzə Nərimanov, **Əlvəndi** – Məmmədbəy (artist; Əlvənd – Həmədan yaxınlığında olan dağ adıdır), **Altundağlı** – Mehdi Hüseyn (yazıçı, dramaturq, tənqidçi, ədəbiyyatşünas), **Qaf** – Üzeyir Hacıbəyov (“Qaf” – Qafqaz dağının ən qədim adıdır), **Dağlızadə, Dağlı** – Cəfər Cabbarlı, **Dağlı** – Hacıbaba Nəzərli (yazıçı) (66), **Savalan** – Parisdə yaşayan azərbaycanlı memar-rəssam Həsən Miabi (1955; O, Cənubi Azərbaycanın Mərənd şəhərində anadan olmuş, 1979-cu ildən rəssam kimi şöhrətlənmişdir) (“Gənclik” jur. N 8, 1988, səh.24), **Sənani** – Məşhur aktyorumuz Möhsün Cəfərov (Tiflis, 1900-?; Tiflisdə Şeyx Sənan dağı ilə əlaqədardır) (“Yeni Müsavat” qəz. 22-23 avqust 1990), **Savalan** – Həsən Məcidzadə 1930-cu ildə Ərdəbil şəhərinin yaxınlığında Savalan dağının ətəyinə sığınan Pir qəsəbəsində doğulmuşdur. Şeirlərini “Savalan” təxəllüsü ilə yazır (29-182), Vəli Süleyman **Çiçəkdağlı** – Süleymanov Vəli Tapdıq oğlu (1957; şair), Eldar **Sərtqaya** – Əliyev Eldar Paşa oğlu (1956; şair), Seyfəddin **Dağlı** – Abbasov Seyfəddin Əliağa oğlu (1921-1983; nasir, dramaturq), Mirzə Abay **Dağlı** – Cəmil Mirzə Abay (1917-1975; şair, dramaturq, publisist), Rafiq **Savalan** – Ağayev Rafiq İmanqulu oğlu (1940; nasir, publisist, tərcüməçi), Şahməmməd **Dağlaroğlu** – Soltanov Şahməmməd Nurulla oğlu (1956; şair), Əvəz **Lələdağ** – Mahmudov Əvəz Cəlal oğlu (1935; şair, publisist), Aydın **Murovdağ** – Hacıyev Aydın Bəndalı oğlu (1963; şair), Şamil **Dəlidağ** – Əsgərov Şamil Səlim oğlu (1929; şair, ədəbiyyatşünas, publisist), Tacəddin **Şahdağlı** – Məmmədov Tacəddin Abdulla oğlu (1928; şair), Avdı **Qoğqar** – Həsənov Avdı Musa oğlu (1958; şair), Tofiq **Qaraqaya** – Bayramov Tofiq Osman oğlu (1954; şair), **Sənan** – Vəliyev Fazil Şirin oğlu (nasir, publisist) (36) və s.

8.Hidronim təxəllüslər. “Hidronim – 1.İnsanlar tərəfindən süni şəkildə yaradılmış və ya təbii şəkildə mövcud olan su obyektlərinin xüsusi adı” (3-196). Demək, bütün bulaq, dəniz, kanal, göl, mineral bulaq, okean, çay, su anbarları və s. hidronimlərə daxildir. “Hidronim təxəllüs – çay, göl, dəniz adlarından və ya onlarla əlaqədar sözlərdən yaradılmış təxəllüs: Əliağa Kürçaylı, Məmməd Araz, Murad Qudyalçaylı” (3-198). Azərbaycan dilində az da olsa, hidronim təxəllüslər mövcuddur. Onların da bəziləri siyasi təxəllüslərdir və bəziləri də apelyativ hidronimlərdən ibarətdir: **C.Xəzər** – Cabir Cəfərov (sənətşünas), **Sərçəşmə** - Cəlil Məmmədquluzadə (66), **Xramçaylı** – Vəli Xramçaylı (şair) (“Ulduz” jur. N 7, 1985), **Çayoğlu** – Müasir Cənubi Azərbaycan şairi, folklorşünas Bəhrüz Dövlətabi (“Bayatı bayat olmaz” kitabı, Tehran, 1343), Məmməd **Araz** – İbrahimov Məmməd İnfil oğlu (1933-2004; şair), Əliağa **Kürçaylı** – Vəliyev Əliağa Həsənağa oğlu (1928-1980; şair) (20), Sabir **Arazlı** – Xanəliyev Sabir İslam oğlu

(1952; şair, publisist), Abbas **Arazlı** – İsmayilov Abbas Məhəmməd oğlu (1936; şair, publisist), Mirzə İsmayıl **Qarpulu** – Qarpulu İsmayıl Bayram oğlu (1890-1973; şair. Qərbi Azərbaycandır. Doğma kəndlərinin yaxınlığından axan Qarpulu çayının adını özünə təxəllüs götürmüşdür), Ramiz **Dəniz** – Qasimov Ramiz Əli oğlu (1965; şair), Murad **Baykal** – Abdulov Murad Ələkbər oğlu (şair, publisist, dramaturq), Qələndər **Xaçınçaylı** – Əhmədov Qələndər İslam oğlu (1958; şair, publisist), Kərəm **Kürqıraqlı** – Müslümov Kərəm Qulu oğlu (1950; şair), Əlisəməd **Kür** – Mehdiyev Əlisəmid Cəfər oğlu (şair), Vəliş **Qaragöl** – Nağıyev Vəliş Əliş oğlu (1950; nasir, publisist), Murad **Qudyalçaylı** – Arzumanov Murad Veysəl oğlu (1958; şair), Rahid **Ulusel** – Rahid Süleyman oğlu Xəlilov (1955; tənqidçi, ədəbiyyatşünas, pedaqoq. Masallı rayonu Kəlbəhüseynli kəndi), **Zəməm** – İbrahim Tağızadə (şair, bakılı, XX əsr. “Zəməm” Ərəbistanda suyu təbəriq sayılan quyunun adı), Almaz **Sahilə** - Əliyeva Almaz Tofiq qızı (1960; nasir) (36), **Dalğa** – Mərziyə Əhmədi Üskülü (1945-1973; şair, pedaqoq. O, Təbriz yaxınlığındakı Üskü kəndində anadan olmuşdur) (29-234) və s.

Prof. M.Çobanov hidronim təxəllüsləri nəzərdə tutaraq yazır: “Bu qrup təxəllüslər Azərbaycan antroponimiyasında az işlənir. Hidronimlərdən düzələn təxəllüslər, əsasən, Araz və Kür çaylarının adı ilə bağlıdır. Məsələn, Həmid Araslı (XX əsr, akademik), Məmməd Araz (şair, XX əsr), Əliağa Kürçaylı (şair, XX əsr), Aran Alazanlı (şair, XX əsr) (31- 45).

Bura qədər haqlarında bəhs olunan hidronim təxəllüslərdən bəlli olur ki, prof. M.Çobanovun dediyi kimi hidronim təxəllüslər təkcə Araz və Kür çaylarının adları ilə əlaqədar deyildir. Eyni zamanda unutmaq olmaz ki, “Araslı” adı təxəllüs yox, soyadıdır.

9. Hodonim təxəllüslər. “Hodonim – şəhərdə müəyyən nizamla yerləşən obyektlərin (yol, prospekt, xiyaban, küçə, döngə, dalan, keçid, bulvar, park, dənizkənarı park və s.) xüsusi adları: Nərimanov prospekt, Səməd Vurğun küçəsi, Sabunçu döngəsi, Nizami adına park, Quba meydanı, Həmşəri palanı, Gənclər meydanı, Füzuli meydanı, Şəhidlər Xiyabanı” (3-202).

Urbanonimlərin bir növü olan hodonimlərlə əlaqədar təxəllüslər çox azdır: **Yuxarıbaşlı** Mustafabəy Əlibəyov (Hər hansı küçənin məhəllənin başlanğıc hissəsinə “yuxarıbaş” deyilir), **Yuxarı məhəlləli** – Cəfər Cabbarlı, **Xərabəti** – Hacı Səlim Qasımzadə (Qədim Gəncənin ən böyük məhəllələrindən biri “Xarabat” adlanmışdır), **Şeytanbazarı** – Cəfər Bünyadzadə (Vaxtilə Tiflisin azərbaycanlılar yaşayan ən böyük məhəllələrindən biri “Şeytanbazar” adlanmışdır), **Şeytanbazar cücəsi** – Ömər Faiq Nemanzadə (66), Şeyx Məhəmməd **Xiyabanı** – Şeyx Məhəmməd Hacı Əbdülhəmid oğlu (1879-1920; publisist;

ictimai xadim. Təxəllüs Təbriz xiyabanlarından birinin adı ilə əlaqədardır), **Dudəvi** – İbrahimxəlil Dudəvi (1860-1900; şair. Dudəvi Şəkinin məhəllələrindən biridir. O, şeirlərini “Dudəvi” nisbəsi və “İbrahim” təxəllüsü ilə yazmışdır. Firudin bəy Köçərli bu məhəllənin adını “Dodu”, şairin atasının adını “Məhəmməd” olduğunu göstərmişdir. 52-281) (82) və s.

ETNONİM TƏXƏLLÜSLƏR

Etnonim təxəllüslər haqqında bu vaxta qədər çox az yazılmışdır. Prof. Afat Qurbanov müəllifin mənsub olduğu tayfa, xalq, millət adını ifadə edən təxəllüsləri həm də “etnotəxəllüslər” adlandırır və aşağıdakı nümunələri göstərir: Azəri (Soltanəhməd Məmmədov, Qulam Məmmədli, Sabir), Qarqarlı (Cahangir Gözəlov), Türkoğlu (Nəsirli Yaqub), Eloğlu (Cəfər Cabbarlı, Nəsirli Yaqub, Ağəli Qasımov, İldırım Almaszadə), Ərəblinski (Hüseynbala Xələfov), Ərəbski (Sidqi Ruhulla), Uyğur (Mənnan Məcid – özbək aktyoru), Kürdoğlu (Əli Səbri Qasımov), Əfqanlı (rəssam Bədurə Məlik qızı Ağamalova (XX əsr aktyoru), Rza Rüstəm oğlu Cəfərzadə (XX əsr), Əfşar (şair Sadıq bəy, XVI əsr; alim Mirzə Mustafa (XIX əsr), Kəngərli (rəssam Bəhrüz Şirəli – Hacıyev) və s. (60-252).

A.Qurbanovun bu fikirləri qiymətli olmaqla yanaşı, burada dəqiq olmayan nümunələrə də təsadüf edilir. Çünki burada tayfa, xalq, millət adı olmayan Qarqarlı, Eloğlu kimi etnonim olmayan təxəllüslərə də təsadüf olunur.

Prof. Z.Verdiyeva etnonim təxəllüslər haqqında yazır: “Bütövlükdə və komponentlərindən biri etnonimlərdən (“Etnonim” yunanca iki sözdən: “etnos” – xalq, qəbilə, tayfa, nəsil və s., “onim” – ad sözlərindən düzəlmişdir) ibarət olan təxəllüsləri etnonim təxəllüslər adlandırmaq olar. Etnonim təxəllüslər müəllifin mənsub olduğu xalqın, qəbilə, tayfanın adını bildirir. Orta əsrlərdə sənətkarlar nisbələrə geniş istifadə etdikləri üçün etnonim təxəllüslər son dövrlərin məhsuludur” (96-98). Amma çox təəssüf ki, müəllifin etnonim təxəllüslərə aid göstərdiyi **Kürdüstani, Gəncəli, Ramanalı, Şərqli, Novxanlı** kimi toponimik təxəllüslər də etnonimik təxəllüs hesab edilmişdir (96-99).

Sözsüz ki, Bakı – toponim, bakılı isə şəxsin yaşadığı yeri bildirən və insan anlayışı ifadə edən ümumi isimdir. Lakin Bakıda müxtəlif etnik qrupların yaşadığını da unutmamaq olmaz. “Bakılı” dedikdə isə onların hamısı nəzərdə tutulur. Etnonim təxəllüs – müəllifin mənsub olduğu millətin adı ilə bağlı olan təxəllüsü: Lesya Ukrainka, Anatol Frans, Uyğur – Mənnan Məcid (özbək aktyoru), Türkoğlu – Yaqub Nəsirli, Azəri – Soltanəhməd Məmmədov (artist), Tatoğlu və Azəri – Qulam Məmmədli və s. (3-148).

Azərbaycan mətbuatında və ədəbiyyatında işlənən etnonim təxəllüsləri də iki qrupa bölmək olar: 1. Siyasi etnonim təxəllüslər; 2. Ədəbi-bədii etnonim təxəllüslər.

1. Siyasi etnonim təxəllüslər. Siyasi etnonim təxəllüslərin müəyyən hissəsini “yalançı etnonim təxəllüslər” təşkil edir. “Yalançı etnonim təxəllüs – Müəllifin həqiqi milliyyətini gizlədən imza: H.Məsud Poltaratski (Məmmədhüseyn Həsənzadə), Türk ibni Yafis (Məmmədəmin Əfəndizadə), Ukraynalı (Tağı Şahbazi), Doktor Pompoşalinski (Səməd Mənsur Kazımzadə), İbni Zülqərneyn (Rüstəm İsgəndərzadə), Kommunist Frinberqi (Qədir Heydərov), Makedonski (Qulam Məmmədli), Neon (Əzim Əzimzadə) (Q.Məmmədli)” (3-476).

Siyasi etnonim təxəllüslər müəllifin özü ilə əlaqədar olmur. Müəlliflər ancaq öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ondan istifadə edirlər: **Ərəbski** – Rza Ərəbski, **Ərəbski** – Sidqi Ruhulla, **R.Ərəbski** – Axundov (artist), **Ərəboğlu** – Hüseyin Şərifov, **Qasım kənd ləzgisi**, **Həmşəri** – Cəlil Məmmədquluzadə (“Həmşəri” – etnonim deyildir. Əsasən XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycandan Bakıda neft mədənlərində işləmək üçün gələnələrə verilən addır və “bir şəhərli, bir yerli” mənasında işlənmişdir) (49-238; O dövrdə “həmşəri” dedikdə “cənublu azərbaycanlılar” nəzərdə tutulardı), **Sarsaq həmşəri** – Əli Həsənzadə, **Oğuz** – Hüseyin Tələt, **Tatarin teatral**, **Tatarin zakavkazets** – Məlikov Rəhimbəy, **Millət** – İbrahimxəlil İsayadə, **Axsaxlı Əhməd Cövdət** – Əhməd Pepinov, **Ə.Azər** – Yusif Şirvan Əskərov, **Azər** – İbrahimbəy Fəladov (şair; Bu təxəllüsdən şair Məşədi İmaməliyev, şair Hacı Məcidzadə Badukubeyi də istifadə etmişdir), **Azərbaycan məhbusu S.H.Tağızadə**, **Azəri** – Mahmud Mirzə Əşrəfzadə, **Azər Petrovski-Dağıstanski** – Hacı Məcidzadə Badkubeyi, **Bir türk** – Hüseyin Axundzadə (Gəncədən), **Fars** – Məmmədzadə Hüseyin Yusif, **Firəngi** – Ərəstu (şair; Adətən Şərqi xalqları avropalıları “firəng” adlandırmışlar. Sonralar bu söz fransızlara şamil edilmişdir), **Kürd** – Üzeyir Hacıbəyov, **Kürdoğlu** – Əli Səbri Qasimov, **Tatoğlu** – Qulam Məmmədli, **Tatari** – Nəcəf bəy Vəzirov, **Tat** – M.S.Ordubadı, **Türkoğlu** – Cəlil Məmmədquluzadə (Bu təxəllüsdən Nasirli Yaqub, Hüseyin Axundzadə də istifadə etmişdir), **S.Türkoğlu**, **Türkoğlu Sabir**, **Türk oğlu** – Kərbəlayi Vəli Mikayılov, **Türk ibni Yafis** – Məmmədəmin Əfəndizadə (66), **Həmşəri** – Şair Əlabbas Müznib Mütəllibzadə (“Elm və həyat” jur. N 12, 1981, səh.19) və s.

2. Ədəbi-bədii etnonim təxəllüslər. Ədəbi-bədii etnonim təxəllüslər içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, onlar müəllifin milliyyəti, tayfa və ya qəbiləsi ilə bağlı olmaya bilər. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində Hüseyin **Ərəbli**, Hüseyin **Ərəblinski** adları ilə məşhur olan Hüseyinbala Məmməd oğlu Xələfov

milliyyətə ərəb olmamışdır. Lakin Dərbənd şəhəri yaxınlığında bir stansiyada yaşayan Ərəblinski soyadlı bir generalın şərəfinə bu soyadını özünə təxəllüs götürmüşdür.

Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan bütün siyasi və ədəbi-bədii etnonim təxəllüslər əsasən XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. 40 ilə yaxın bir dövrdə topladığımız ədəbi-bədii etnonim təxəllüslər aşağıdakılardan ibarətdir: **Xətai** – Şah İsmayıl ibn Sultan Heydər ibn Şeyx Cüneyd ibn Şeyx İbrahim ibn Şeyx Əli ibn Sədrəddin Musa ibn Şeyx Səfiyyəddin İshaq (1486-1524). İmam Musa Kazimin nəslindəndir. Səfəvilər dövlətini yaradan Şah İsmayıl şair kimi də şöhrətlənmişdir. Şah İsmayılın vaxtında “Xətai” təxəllüslü bir şair də yaşamışdır. O, Sultan Yaqubun adına “Yusif və Züleyxa” poemasını yazmışdır (65-365).

“Xətai” təxəllüsü haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. “Xətai”ni Ərdəbil yaxınlığında olan Xətay kəndi ilə əlaqələndirənlər də vardır (Çox maraqlıdır ki, müəlliflər bu kəndin etimologiyası haqqında da müəyyən fikirlər söyləməmişlər). Onu Çaldıran müharibəsində həyat yoldaşı Taclı xanımın da döyüşə getməsinə icazə verdiyi və onun əsir düşdüyü üçün səhv – xəta etməsi ilə də bağlayanlar vardır. Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” romanında Şah İsmayılın 1508-ci ildə İraqı işğal etdikdən sonra Kərbəla şəhərində Hürün məzarını açdırmaqla xəta etdiyi də göstərilmişdir. Halbuki Şah İsmayıl Xətai 1506-cı ildə tamamladığı “Dəhnamə” poemasına qədər də “Xətai” təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdi. Xətainin Şeyx Səfiyyəddinə qədər ulu babalarının Çindən – Kitaydan (Xitay – Xətay) gələn türklərdən olduğunu da söyləyənlər vardır. Zənnimcə, bu fikir daha realdır. Çünki Ərdəbil yaxınlığındakı Xətay kəndinin adı da elə bununla bağlı olması daha inandırıcıdır. Buna görə də bu adın “Xətayi” şəklində yazılması daha düzgündür.

Sami (ə. yüksək, ali; etnonim) – Şah İsmayılın oğlu və Şah Təhmasibin qardaşı Sam Mirzənin (1517-1566). “Töhfəyi-Sami” təzkirəsində 664 şairin həyatı haqqında məlumat verilmişdir. 6 min beytdən ibarət divanı da vardır (65-297). “Sami” Sam Mirzənin əsl adı ilə (Samiyə aid, Samiyə məxsus) əlaqədar olsa da, etimoloji cəhətdən etnonimdir. **Nəbati** – Seyid Əbülqasim Nəbati (1812-1874) Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalının Üştibi qəsəbəsində ruhani ailəsində doğulmuş və aşiq-şair olmuşdur. “Xançoban” və “Məcnun” təxəllüsü ilə şeirlər yazan şair guya “Nabat” adlı bir qızı sevdiyi üçün bu təxəllüsdən də istifadə etmişdir. Lakin tədqiqatlarda “Nəbati”nin türk tayfalarından birinin adı olması da qeyd olunur. Zənnimizcə, bu fikir daha düzgündür. **Çakər** – Hüseynqulu xan Çakər Xəmsədə hakim olan Zülfüqar xan Əfşarın sülaləsindəndir. Şah onu

gənclikdə vəliəhdin xüsusi qulluqçusu vəzifəsinə təyin etmiş, buna görə də təxəllüsü Çakər olmuşdur (65-399).

Məhəmmədəli Tərbiyətin fikrindən belə çıxır ki, “çakər” sözü vəliəhdin xüsusi qulluqçusu olmaqla əlaqədardır. Lakin mənbələrdə “çakər” qədim türk tayfalarından birinin adı olması göstərilir. Masallı və İmişli rayonlarında 6-7 “Çaxırlı” adlı kəndlər vardır. Elmi ədəbiyyatda bu kənd adlarının həmin etnonimlə əlaqədar olması qeyd olunur.

Çakər – Mirzə Ələkbər Mirzə Əliqulu oğlunun təxəllüsü (Lənkəran, 1866-?, Bakı) (82-107), **Çakər** – Naxçıvanlı molla, şair Molla Mahmud Çakərin (1871-1933) təxəllüsü (97-313). Hüseyin **Kürdoğlu** – Alışanov Hüseyin Həsən oğlu (1934-2003; şair, ədəbiyyatşünas), Azad **Talışoğlu** – Quluyev Azad Ələkbər oğlu (1924, şair), Xəlil Rza **Ulutürk** – Xəlilov Xəlil Rza oğlu (1932-1994; şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, milli azadlıq uğrunda alovlu mübarizlərdən biri), Qərib Əli **Ucatürk** – Vəliyev Qərib Əli oğlu (1952; şair, publisist), **Azərtürk** – Bədəlbəyli Əsgər Xan Hüseyin oğlu (1940; aşiq, şair), Cabbar **Ərtürk** – Məmmədov Cabbar İbrahim oğlu (1915-2004; şair, publisist), **Azərtürk** – Hüseyinov Abbasğa Əli oğlu (1934-1998; şair), İslam **Türkay** – Əhməd İslam Həftik oğlu (1950; şair), Sona **Çərkəz** (Türk tayfalarından birinin adı olmuşdur) – Quliyeva Sona Məmməd qızı (1948; şair, publisist), Füzuli **Bayat** – Gözəlov Füzuli Xeyrulla oğlu (ədəbiyyatşünas, tərcüməçi), **Öztürk** – Qasimov Xaqani Abbasəli oğlu (1965; şair), Əhməd **Oğuz** – Kərimov Əhməd Müsa oğlu (1961; şair), Oruc **Oğuzmən** – Məmmədov Oruc Hüseyin oğlu (1953; şair, nasir), Nuru **Türkel** – Sabir Nuriyev Ayyət oğlu (1938; şair, ədəbiyyatşünas), Nizami Paşa **Mutlutürk** – Əliyev Nizami Paşa oğlu (1950; şair), Balaş **Azəroğlu** – Abizadə Balaş Allahbaxış oğlu (1921, Bakı; şair, ədəbiyyatşünas), Sabir **Azəri** – Tatlıyev Sabir Əli oğlu (1938; nasir), Əli **Tudə** (f. xalq, camaat, kütlə; yığın, dəstə) – Cavadzadə Əli Qulu oğlu (1924; şair) Bakıda anadan olsa da, Cənubi Azərbaycana köçmüş, şəxsi mütaliə yolu ilə təhsilini artırmışdır. İlk şeirini “Əli Tudə” imzası ilə “Vətən yolunda” qəzetində çap etdirmişdir. Milli hökumət dövründə bir çox məsul vəzifələrdə işləmişdir. Milli hökumətin süqutundan sonra Bakıya köçmüş, ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmış, müxtəlif qəzet və jurnal redaksiyalarında məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur (36), **Ləzgi** Əhməd – XVIII əsrdə yaşamış Xəstə Qasımın müasiri olan aşiq, **Bir türk** – Hüseyin Abbaszadə (nasir), **Kürdoğlu** – Əli Səbri Qasimov (96-98), **Əfqanlı** – Ağamalova Bədurə Məlik qızı (XX əsr məşhur teatr rəssamı), **Əfqanlı** – Rza Rüstəm oğlu Cəfərzadə (XX əsr, aktyor, xalq artisti), **Əfşar** – Sadıq bəy Əfşar (XVI əsr, şair), **Əfşar** – Mirzə Mustafa Əfşar (XIX əsr, alim) (31-44), **Azər** Təbrizi – Əbülqasim Mürtezəvi Təbrizi Seyyid Mürtezə Sərrafın oğludur (1871-1938) və **Azər** təxəllüsü ilə şeirlər

yazmışdır (27-74). **Azər** – İbrahim bəy Əli bəy oğlu Azər (1836-1885) “Məclisi-fəramuşan”ın fəal iştirakçısı olmuş, Azərbaycan və farsca şeirlər yazmışdır (82-270), Söhrab Tahir **Azərazər** – Tahiri Söhrab Əbülfəz oğlu (1926; şair, nasir, publisist), Nəsim **Azər** – Ələkbərov Nəsim Qurban oğlu (1934; tərcüməçi, publisist), Emil **Azər** – Mehdiyev Emil İbrahim oğlu (1937-1991; şair), **Avarski** – Əliabbas Rzayev (artist) (66), Xanəli **Toliş** – Ağayev Xanəli Şirəli oğlu (1940; şair), Mərkəz **Qacar** – Quliyev Mərkəz Mikayıl oğlu (1948; şair, publisist, dramaturq), İsa **Muğanna** – Hüseyinov İsa Mustafa oğlu (1928; nasir, ssenarist, xalq yazıçısı) (36), **Qızılbaşı** – Adəm Seyfullayev (Masallı rayonu, şair) (Şamxəlil Məmmədov. Milli təhsilin fədailəri. Bakı, 2004, səh.87-107) və s.

G İ N E K O N İ M T Ə X Ə L L Ü S L Ə R

Ginekonim - ərin arvadın ad və ya ləqəbi ilə adlandırılması: Xanımqulu (Əsl adı Əliquludur, arvadı Xanımı çox istədiyinə görə kənd camaatı onu belə çağırır. Masallı), Gülüəri (Əsl adı Bəhramdır. Lerik), Rayonda hamı ona “Əsmərin əri” deyirdi (Əfqan); Aytənin əri (Ə.Nesin) (3-191). Türk xalqlarında ən qədim zamanlardan başlayaraq qadının ata, ər, qardaş adı ilə adlanması nümunələrinə daha çox rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Burla xatun və Dirsə xanın qadını (Dastanda onun əsl adı bilinmir) “Xan qızı” adı ilə çağırılırlar. Bu qadınlar həm də “Qazan xanın xatunu”, “Dirsə xanın xatunu” adlanırlar. Müasir dövrdə canlı danışiq dilində və bədii ədəbiyyatda Dəyirmançı qızı, Bəhmən arvadı, Usta arvadı və s. adlara daha çox təsadüf olunur.

Hazırda rayon yerlərində yaşlı nəslin nümayəndələri başqalarının yanında öz həyat yoldaşlarını əsl adları ilə çağırmaq və ya başqalarının yanında həqiqi adlarını xatırlamaz, uşaqların atası (və ya anası), Sənənin anası (və ya atası), Təyyar qızı (və ya oğlu), evin böyüyü və ya ağbirçəyi və s. adlarla haqlarında danışarlar. “Azərbaycanda kişinin arvad adı və ya ləqəbi ilə adlandırılması çox zaman təhqir kimi qarşılır” (3-191).

Z.Verdiyeva yazır: “Ginekonim” yunanca “qadın adı” deməkdir. Kişi müəlliflər bəzən həqiqi şəxsiyyətlərini gizlətmək üçün qadın ad, ləqəb və ya familiyalarından ibarət olan təxəllüslərdən istifadə edirlər” (96-1001).

Müəllifin fikrincə, ginekonim təxəllüslərdən ancaq həqiqi şəxsiyyətlərini gizlətmək məqsədi ilə istifadə edirlər. Halbuki Azərbaycan ədəbiyyatında ginekonim ədəbi-bədii təxəllüslərə də təsadüf olunur. “Ginekonim təxəllüs – Kişi müəlliflərin qadın ad, ləqəb və soyadlarından ibarət təxəllüsü: Kabla dostu xanım

xala, Gülgəz (Cabbar Əsgərzadə), Güdək Sara (Haşım Ələkbərov), Güləndam, Tükəzban cici (M.Ə.Sabir)...” (3-192).

Ginekonim təxəllüslərdən kişi müəlliflərin istifadə etməsi elmi ədəbiyyatda “yalan kişi təxəllüsü” də adlanır. “Yalan kişi təxəllüsü – Kişinin özünə təxəllüs kimi götürdüyü qadın adı: Tükəzban cici, Yetim qızciq (M.Ə.Sabir), Dabanı çatdaq xala (Əli Razi Şəmçizadə) (Q.Məmmədli)” (3-475). Bu cür təxəllüslər müəlliflərin qohumları olan qadınların adlarından yox, xalq arasında gülüş doğuran müəyyən rəmzləşmiş və ya gülüş doğuran sözlərdən ibarət olur.

Ginekonim təxəllüsləri iki qrupa ayırmaq olar: 1. Siyasi ginekonim təxəllüslər; 2. Ədəbi-bədii ginekonim təxəllüslər.

1. Siyasi ginekonim təxəllüslər. Siyasi ginekonim təxəllüslər müəlliflərin şəxsiyyətlərini gizlətməyə, təqiblərdən xilas olmağa xidmət edir. Bəzən hər hansı bir qadın müəllifin ədəbi-bədii təxəllüslərindən başqa müəlliflər siyasi təxəllüs kimi istifadə edirlər. Məsələn, **Xanbacı** – inqilab qəhrəmanı kimi şöhrətlənən Əli Bayramovun həyat yoldaşı Ceyran Bayramovanın (1896-?) ədəbi-bədii təxəllüsüdür. O, M.Ə.Sabirin “Çatladı, Xanbacı, qəmdən ürəyim” misirasındakı “Xanbacı” adını özünə təxəllüs seçmişdir (24-246).

Bu təxəllüsdən qadın müəlliflərdən Cəvahir Hacıyevadan başqa, digər kişi müəlliflər də istifadə etmişlər: **Xanbacı** – Əbdülxalıq Axundov, Əli Razi Şəmçizadə, Qaraxanov, **Molla Dostu xanım bacı**, **Fartdaxxala**, **Dabanı çatdaq xala**, **Balağı batdaq xala** – Əli Razi Şəmçizadə, **Tumanı cırıq** – Azəri Əli, **Xeyransa**, **Telefon Xeyransa** – Ağaəli Qasimov, **Güləndam**, **Yetim qızciq**, **Tükəzban cici** – Sabir Tahirzadə, **Tulumbacı** – Ağabala Mikayılzadə, **Acizə** – Mirzə Yusif Mərəndi, **Çeri Məsmə** – Paşa Cəfərov, **Gülgəz bacı**, **Ümmüxaqan** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Kabla Dostu xanım xala**, **Gülgəz** – Cabbar Əskərzadə (şair), **Güdək Sara** – Haşım Ələkbərov, **Sürəyya** – Dərviş, **Müsəlman qızı** – Seyid Məsum Musəvi, **Heyrani** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Yetər** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, Rəşid Vəlibəyli (Şəkili müxbir), **Nazlı xanım** – Məmmədsadıq Axundov, **Molla Minaxanım** – İbad Əliyev, **Xəbərçi Xəccə** – Süleyman Məlikov, **Qadın**, **Hərənzadə** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Hərənzadə** – Əli Səttar İbrahimov, **Kazımovskaya** – Mir Mahmud Kazımovski, **Xanım xala** – Əli Əziz Hüseynov, **Mirzə Gülzari Sərabı** – Bayraməli Abbaszadə (66) və s.

2. Ədəbi-bədii ginekonim təxəllüslər. Prof. Zemfira Verdiyeva ginekonim təxəllüslər haqqında çox düzgün olaraq yazır: “Keçmişdə təriqətçi şairlərin bəziləri sevdikləri gözəlin adından ədəbi-bədii təxəllüs kimi də istifadə edirdilər. XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda “Nəqşbəndi” təriqətini yayan Mir Həmzə Əfəndi (O, dini

ədəbiyyatda “Seyid Nigari” adı ilə daha çox məşhurdur) öz təxəllüsünü Nigar xanımın adı ilə əlaqələndirmişdir. Ehtimal etmək olar ki, Seyid Nigarinin dostu şair Nəbati də öz təxəllüsünü məhz bu yolla seçmişdir” (96-102).

Müəllifin fikri ilə biz də razıyıq. Lakin faktlar göstərir ki, ginekonim təxəllüslərdən təkə təriqət başçıları yox, digər şəxslər də istifadə edə bilirlər. İkincisi, Ə.Nəbatinin təxəllüsü “Nabat” adlı qızın adı ilə əlaqədar deyildir. Çünki son məlumatlara görə “Nəbati” etnonimdir və türk tayfalarından birinin adıdır.

Azərbaycan dilində az da olsa, aşağıdakı ədəbi-bədii təxəllüslərə rast gəlmək olur: **Nigari** – Qarabağlı Hacı Mirhəməzə Əfəndi ibn Mirpaşa (1815-1885) “Nəqşbəndi” təriqətinin başçılarından. O, təriqətə yiyələndikdən sonra şeirlər yazmış, Nigar adlı qızı mədh etmiş, “Şeyx Nigari” adı ilə şöhrətlənmişdir. Ona çox vaxt “Seyid Nigari”, “Mirnigari” də deyirlər (74-142), **Ağqızıoğlu** – Molla Pənah Vaqifin müasiri və süd qardaşlığı güman edilən şair Pirinin təxəllüsüdür. Tədqiqatçıların fikrincə, Ağqız Vaqifin anasının adıdır və Piri onun adını özünə təxəllüs seçmişdir (“Elm və həyat” jur. N 11, 1984, səh. 25), **Sürəyya** – Mirzə Ağadadaş Sürəyya (Bakı, 1850-Bakı,1900) “Məcməüş-şüəra”nin fəal üzvlərindən olmuşdur. Qəzəllərindən bir qismi qalmışdır (82-362), Əbdülhüseyn **Lalə** - Bəqqalı Əbdülhüseyn (1963; dramaturq), **İman İntizar** (ə. gözləmə) – İman İrani (1931; şair) Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalındandır. 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycan Demokratik hökuməti onu Bakıya hərbi məktəbə göndərmiş və bir daha geri qayıda bilməmişdir (36), **Nisai** (ə. qadınlara aid) – VII-VIII əsrlərdə ərəbcə yazan Azərbaycan şairi İsmayıl ibn Yəsar (16-18).

Ginekonim təxəllüslərin müəyyən hissəsini “matronim” təxəllüslər təşkil edir. “Matronim təxəllüslər” haqqında Azərbaycan onomastikasında ilk dəfə “Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət” adlı əsərdə məlumat verilmişdir: “Matronim təxəllüs – Ananın adı və qızlıq soyadından düzələn ədəbi ad. Gürcü şairi Alio Muraxulavanın təxəllüsü Maşaşvili adlı anasının adı ilə bağlıdır. Tatar şairi Musa Cəlilin soyadı (Cəlil) ana babası Abdul Cəlilin adı ilə əlaqədardır. Hüseyin xalaoğlu, Rövşən bacıoğlu (“Kommunist”).

Səlim Sürəyya hələ lap balaca ikən atası onu və anasını atıb, gedib başqa rayonda arvad almışdı və anası Səlim Sürəyyanı böyütmüş və Səlim Sürəyya da böyüyüb şeir yazmağa başlayanda heç sifətini də yadına gətirmədiyi atasının yox, anası Sürəyyanın adını özünə təxəllüs götürmüşdür. Əlbəttə, qadın adını özünə təxəllüs götürmək çoxunun gülüşünə səbəb olurdu, amma Səlim Sürəyya istehzalardan, gülüslərdən yuxarıda dayanırdı (Elçin)” (3-285). Yuxarıda haqqında danışılan “Ağqızıoğlu” ginekonim təxəllüsü də matronim təxəllüsüdür.

ANDRONİM TƏXƏLLÜSLƏR

“Andronim təxəllüs – Qadın sənətkarlar tərəfindən təxəllüs kimi qəbul edilmiş kişi adı və ya soyadı: Jorj Sand (Avrora Dyudevan), Anton Kraynıy (Zinaida Hippus), Corc Eliot (Meri – Enn Evans).

Azərbaycan antroponimiyasında -zadə və -lı⁴ şəkilçiləri ilə düzələn soyadlarında kişi və qadınları fərqləndirmək olmur. Odur ki, qadın sənətkarlar tanınmasınlar deyə adlarının ilk hərfini və soyadlarını işlətdikdə, bu imzaların qadınlara məxsus olması o qədər də aydın olmur: Ş.Şeyxzadə - Şəfiqə xanım Şeyxzadə, X.Əlizadə - Xurşid xanım Əlizadə, M.Qiyasbəyli – Mədinə Qiyasbəyli, B.Haşımzadə - Bilqeyis Haşımzadə, T.Yusifbəyli – Tamella Yusifbəyli (Q. Məmmədli)” (3-48).

Nümunə kimi göstərilən andronim təxəllüslərin hamısı siyasi təxəllüslərdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında az da olsa, qadın müəlliflər öz adlarını tanınmaz hala salmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmişlər. Onlar elə inisial, nisbə və siyasi təxəllüslərdən istifadə etməklə adın kişi və ya qadın müəllifə aid olmasını müəyyənləşdirmək olmur: **Həqiqətnəvis** – Abdulla Zərinə, **Ş.** – Şəfiqə, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, **Şamaxılı** – Böyükxanım Mehdiyeva (66) və s.

Elmi ədəbiyyatda andronim təxəllüslərə “yalan qadın təxəllüsü” də deyilir. “Yalan qadın təxəllüsü – Qadının özünə təxəllüs kimi götürdüyü kişi adı...” (3-475). Azərbaycan mətbuatında andronim təxəllüslərin sayı azdır. Bu adlar öz mənalarına görə kişi adlarına oxşasa da, qadınlara məxsus olur. Andronim təxəllüslər qadın müəlliflərin həm müəyyən qohumluq əlaqəsi olan və ya heç bir qohumluq əlaqəsi olmayan hər hansı kişi adlarından da ibarət ola bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qadın müəlliflərin kişi adlarından istifadə etdikləri ədəbi-bədii andronim təxəllüslərə də təsadüf olunur. Onlar öz mənalarına görə də çox rəngarəngdir: **Taha** (ə. Məhəmməd Peyğəmbərin adlarından biri. Ondan hazırda qadın adı kimi də istifadə olunmaqdadır) – Müasir Təbriz şairlərindən Münirə Təbrizinin təxəllüsü (24-238), **Dönməz** – Xədicə Ələsgər qızı Məmmədova (1966; Naxçıvan R. Şərur rayonu; şair), **Ülvi** – Zər xanım Balaş qızı Vəliyeva (Neftçala rayonu; şair), **Sadiq**(ə. doğru, düz; sədaqətli, vəfalı) – Zeynəb Süleyman qızı Sadiq (Bakı, 1956; şair) (25-51, 251), **Mehriban Kənan** – Hacıyeva Mehriban Rizvan qızı (1968; nasir, şair) (Bu təxəllüsdən hansı səbəbdən istifadə olunması da bəlli deyil), **Zəkiyyə Elruh** – Pənahova Zəkiyyə Həsən qızı (1962; şair), **Rüstəmli** (f. “rüstəm” – sağlam, cüssəli; güclü, pəhləvan) –

Qurbanova Nərgiz Əhməd qızı (Nərgiz Rüstəmli; 1956; ədəbiyyatşünas, tərcüməçi); **Elçin** – İbrahimova Rəhilə İbrahim qızı (Rəhilə Elçin; 1951; şair, publisist), **Azadə Taleh Abbas qızı** – Hüseynova Azadə Abbas qızı (1964; şair, publisist) (Adətən, “taleh” ə. yola gəlməz, islah olunmaz; təqsirkar, günahkar” mənasındadır və oğlan uşaqlarına verilir) (36), **Əzizcan** (“əziz” ə. sevimli, istəkli) – Müasir Cənubi Azərbaycanda yaşayan el sənətkarı Fatma xanım Əzizcan (“Azərbaycan” jur. N 5 1987, səh. 164) və s.

ALLONİM VƏ YA MEMORIAL TƏXƏLLÜSLƏR

“Allonim” yunan sözüdür və eyni obyektin variant və ya paralel adlarından biri: Gəncə - Kirovabad – Yelizavetpol, Bakı – Baki – Badikubə, Şəki- Nuxa, Məhəmməd – Məmməd – Məmi – Məmiş və s.

“Allonim təxəllüs – Başqa bir (ən çox vəfat edən) şəxsin adından ibarət təxəllüs. Bəzən şair öz himayəçisinin şərəfinə onun adını təxəllüs kimi qəbul edir. Əbu Abdulla Müslihəddin Məhəmməd ibn Muşrifəddin (XIII əsr) Şiraz hakimi Əbu Bəkr ibn Sədinin şərəfinə Sədi (Şirazi) təxəllüsünü qəbul etmişdir. Sədinin müasiri Cəmaləddin Rumi isə bir çox lirik şeirlərini havadarı və dostunun adından götürdüyü Şəmsi Təbrizi təxəllüsü ilə yazmışdır” (3-44).

Bizə elə gəlir ki, nəinki təkcə Azərbaycan, hətta bütün Şərq ədəbiyyatında allonim və ya xatirə - memorial təxəllüslərdən istifadə qədim türk advermə adət və ənənələri ilə əlaqədardır. Çünki qədim türklərdə bir qəbilə və ya tayfaya məxsus adlardan başqa qəbilə və ya tayfalar istifadə edə bilməzdi. Eyni zamanda şəxsin adı onun həyatda göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlıqla, xarici görünüşü, peşə və məşğuliyyəti, xarakteri ilə əlaqədar olaraq verilərdi. İslamın qəbulundan sonra ərəb ad sisteminin təsiri ilə körpəyə ad verilərkən dünyasını dəyişən ata-ana, baba-nənə, qardaş və bacılarının adlarından da istifadə olunardı. Heç kim unudulmaz, heç kim yaddan çıxmazdı. Advermə adət və ənənələrində mövcud olan bu qaydalar sonralar başqa xalqlara da keçmiş və təxəllüs götürmək ənənələrinə də təsir göstərmiş və hazırda da davam edir.

“Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət” kitabında göstərilir ki, XX əsr Azərbaycan şairi Hüseyin Hüseyinzadə qəza nəticəsində həlak olan cavan oğlu Arifin xatirəsinə “Hüseyin Arif” adı ilə yazıb-yaratmışdır. Yazıçı Arif Rəhimov vəfat etmiş qardaşı Şamonun şərəfinə “Şamo Arif” təxəllüsünü qəbul etmişdir. Şair Rəfiq Zəka atası Cəfər Xəndan Hacıyevin “Xəndan” təxəllüsündən

istifadə edərək “Rəfiq Zəka Xəndan” (Burada “Zəka” onun öz ilk təxəllüsüdür) təxəllüsü ilə yazıb-yaratmışdır (3-44).

Bu cür təxəllüslər içərisində həm dini-əfsanəvi, dini, həm də tarixi şəxsiyyət adlarından düzələn təxəllüslər də vardır. Lakin bu zaman təxəllüslərində belə adlardan istifadə etməklə həm özlərini o şəxslərə bənzətməklə diqqəti cəlb etmək məqsədi güdmüşlər. Siyasi təxəllüslərdə isə müəlliflər ad sahibinə müəyyən münasibət bildirməkdən daha çox, öz şəxsiyyətlərini gizlətmək, adlarını tanınmaz hala salmaq istəmişlər.

1.Siyasi allonim və ya memorial təxəllüslər: Kənan (Bu toponim Yaqub peyğəmbər və ailəsinin, nəslinin yaşadığı əyalətin adıdır. Şair Yusif Rəhimzadə bu toponimi öz adına uyğunlaşdırmışdır) – Yusif Rəhimzadə (şair), **Bəhluli-divanə** (Ərəb əsatirlərində Xəlifə Harunərrəşidin zamanında özünü dəliliyə vuran alimin adı olub. Bəziləri onu xəlifənin qardaşı hesab edirlər. Sonralar lətifə ustadı kimi şöhrətlənmişdir. “Bəhlul-Danəndə”, “Bəhluli-divanə” adları ilə məşhur olmuşdur. Ərəbcə “divanə” – dəli, ağılsız, “danəndə” isə ayıq, sayıq, dərrakəli; alim, bilici deməkdir. Onun “təlxək, oyunbaz” mənaları da vardır) – Salman Əskərov, **Bəhlullu** – Seyfəddin Abbasov, **Dəli Bəhlul** – Fazil Seyidzadə, **Batı** (Çingiz xanın nəvəsi, Qızıl Orda xanı; “batı” – günbatan deməkdir) – Böyükağa Talıblı (yazıçı), **Cami** (Bəlkə də, XIV əsr fars-tacik şairi Əbdürrəhman Cami adı ilə əlaqədardır) – Əkrəm Əbdizadə, **İmza: Sultan Əbdül Həmid** (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Türkiyə sultanının adı ilə əlaqədardır), **Soltan Əbdülhəmid** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Göcxan** (Göytürk xaqanlarından biri) – Salman Əskərov, **Helaku** (XIII əsr Səlcuq hökmdarı Hülaku xanın adı ilə əlaqədar olmuşdur. Məşhur Azərbaycan alimi Nəsrəddin Tusi məhz onun vəziri olmuşdur. Nəsrəddin Tusinin məsləhəti ilə səfərə çıxan Hülaku xan 1258-ci ildə heç bir tələfat vermədən Ərəb xilafətinə son qoymuşdur) – Əli Nazim, **Əbunəsr Şeybani, Duaguayi Millət Əbunəsr Şeybani** (“Əbunəsr Şeybani” XIX əsr İran poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əbunəsr Fətullaxan Kaşaninin təxəllüsüdür. 1830-1891-ci illərdə yaşayan bu şairin əsərlərində kəskin satira, tənqidi realizm xüsusiyyətləri olduğu üçün M.Ə.Sabir Cənubi Azərbaycan mövzusunda olan satiralarını bu ad ilə yazmışdır (Ə.Mirəhmədov) – Mirzə Ələkbər Sabir (66) və s.

2. Ədəbi-bədii allonim və ya memorial təxəllüslər. Allonim və ya memorial təxəllüs nümunələri üzərində aparılan müşahidələr bir daha göstərir ki, bu təxəllüsləri elmi ədəbiyyatda ancaq “memorial təxəllüslər” adlandırılısaydı, daha real olardı. Çünki siyasi allonim təxəllüslər ən çox müəlliflərin şəxsiyyətini gizlətməyə xidmət edərsə, ədəbi-bədii allonim təxəllüslər isə kiminsə şərəfinə qəbul edilir. Müəllif hər hansı ideyasının tərəfdarı olduğu, ya da özünü bənzətməyə

çalışdığı şəxsin adından və ya təxəllüsündən özü üçün təxəllüs kimi istifadə edir. Bəzən də müəlliflər itirdiyi və ya vəfat edən ən yaxın adamının şərəfinə onun adından və ya təxəllüsündən əlavə təxəllüs kimi istifadə edir. Bizə elə gəlir ki, bu təxəllüsləri “memorial təxəllüs” adlandırmaq reallığı daha düzgün əks etdirir.

Çox maraqlıdır ki, elmi ədəbiyyatda eyni mənada “proksonim təxəllüs” terminindən istifadə olunur. “Proksonim” latın sözüdür və “yaxın” (adam) mənasında işlənir (34-217). “Proksonim təxəllüs – Müəllifə yaxın şəxslərin (ər, arvad, oğul, qız, baba, nənə, dost və s.) adlarından düzələn təxəllüs. Təriqətçi şairlərindən bəziləri təxəllüslərini sevdikləri gözəlin adı ilə əlaqələndirirdilər. Nəbatinin müasiri olan və keçən əsrdə Azərbaycanın şimal hissəsində “nəqşbəndi” təriqətini yayan Mir Həmzə Əfəndi (Seyid Nigari) təxəllüsünü Nigar xanımın adı ilə adlandırmışdır”... (F.Qasımzadə)” (3-382).

Demək, “proksonim” və “allonim” terminləri eyni mənada işlənsə də, onların arasında müəyyən fərqlər vardır. Çünki bütün “proksonim təxəllüslər” “allonim təxəllüslər”ə aid olsa da, bütün “allonim təxəllüslər”ə “proksonim təxəllüslər” demək olmaz. Çünki “proksonim təxəllüslər” müəllifə yaxın olan qohum və ya ən əziz adamının adı ilə əlaqədar olur. “Allonim təxəllüslər” isə həm müəllifə yaxın, həm də yaxın olmayan, lakin hər hansı xüsusiyyəti müəllifin xoşuna gələn başqa şəxslər də ola bilər. Bu şəxslər başqa millətin nümayəndəsi, başqa bir dövrdə yaşayan şəxslər də ola bilər. Zənnimizcə, “proksonim təxəllüslər”i “allonim və ya memorial təxəllüslər”in bir növü hesab etmək olar. Göründüyü kimi, “allonim və ya memorial təxəllüslər” daha geniş mənaya və əhatə dairəsinə malikdir.

Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də memorial antroponimlər (Nizami, Xaqani, Məhsəti, Səbuhi, Vurğun, Təbriz, Şirvan, Savalan və s.), astionimlər – şəhər adları (Cəlilabad, Füzuli, Sabirabad), memorial fitonimlər (Bakı zeytunu, Azərbaycan buğdası, Quba alması, Hövsan soğanı, Göyçay narı, Sabirabad qarpızı və s.), memorial hodonimlər – küçə, prospekt adları (Heydər Əliyev prospekti, Azadlıq küçəsi, Səməd Vurğun küçəsi və s.), memorial xoronimlər – rayon adları (Babək rayonu, Nizami rayonu, Şabran rayonu və s.), memorial ideonimlər (elmi, bədii, muğam, xalq mahnılarının, qəzet, jurnal və s. adları) və s. kimi memorial onomastik vahidlər mövcuddur.

Azərbaycan onomastikasında memorial antroponimlərin müəyyən hissəsini, nümunələrdən göründüyü kimi, memorial təxəllüslər təşkil edir. Onların da müəyyən hissəsi ədəbi-bədii memorial təxəllüslərdən ibarətdir: **Taha** (Məhəmməd Peyğəmbərin adlarından biri. Hazırda ondan qadın adı kimi də istifadə olunur) – Müasir Təbriz şairlərindən Münirə Təbrizinin təxəllüsü (24-

238), **Gültəkin** (“Orxon-Yenisey abidələri”ndə haqqında geniş bəhs olunan Gültəkinin adından) – Şair Əmin Abidin təxəllüsü (1898-1938) (“Gənclik” jur. N 4, 1990, səh. 10), Mehriban **Kənan** (Bəlkə də, Yaqub Peyğəmbərin vətəninin adındandır) – Hacıyeva Mehriban Rizvan qızı (1968; nasir, şair), **Atilla** Maralanlı (Atilla – V əsr Hun xaqanı olmuşdur) – Məhəmməd Bağır Nanvay Maralani Necad Zeynalabdin oğlu (1961; şair, tərcüməçi) (36), **Xaqani** – Əfzələddin İbrahim Nəccar Əli oğlu (Şamaxı, 1126 – Təbriz, 1199) gəncliyində əmisi Kafiyəddin Ömər ibn Osmanın məsləhəti ilə “Həqayiqi”, sonralar isə ərəb şairi Həsənin şərəfinə “Həsəni-Əcəm” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. 19 yaşında Şirvanşahlar sarayına düşəndən sonra “Xaqan” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Şirvanşah Mənuçöhrün xüsusi fərmanı ilə ona “Xaqani” təxəllüsü verilmişdir (65-358), **Nəsimi** – İmadəddin Seyid Əli Şirvani (1365, Şamaxı – 1417, Hələb) əvvəllər “Seyyid” və məşhur sufi ərəb şairi Həllac Hüseyn ibn Mənsurun şərəfinə “Hüseyni” təxəllüsündən istifadə etmişdir. Fəzlullah Nəimi ilə tanış olduqdan sonra isə “Nəimi” təxəllüsünə uyğunlaşdırdığı “Nəsimi”ni qəbul edir(38-195), **Miskin Abdal** (ə. “miskin” yoxsul, ağır, yazıq; bacarıqsız, aciz) – Şah İsmayıl Xətəinin yaxın dostu olmuş şair Hüseyn. Xətəi tərəfdarı olduğu üçün onun “Miskin Xətəi” təxəllüsünə uyğun olaraq “Miskin” təxəllüsünü qəbul etmişdir. Dərviş kimi şüəliyi təbliğ etdiyi üçün Hüseyn Abdal adı ilə tanınır. “Miskin Abdal” adı ilə daha çox şöhrətlənmişdir. Dağıstanda “Cuda”, “Cuda Miskin” təxəllüsləri ilə də şeirlər yazmışdır. O dövrdə “Abdal” təxəllüslü şairlər çox olmuşdur. İndiki Oğuz rayonunun Xaçmazlı kəndindən Sarı Abdal, Eşq Abdal (Ağdaş), Çoban Abdal (Göygöl r.), Türkiyədə Pir Sultan Abdal və s. Onlar Xətəi məsləkini xalq arasında yaymışlar (“Ulduz” jur. N 7,1985, səh.46-48). **Qövs**i (ə. qövs şəklində olan; qövsvari) – Əlican İsmayıl oğlunun (XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəlləri) təxəllüsü. Onun atası İsmayıl da, babası da “Qövs” təxəllüsündən istifadə etmişlər. Baba və ata Qövsilər başqa sənətlərlə məşğul olmaqla yanaşı, şeirlər də yazmışlar. Əlican Qövs

Təbrizi isə şairliklə daha çox məşhur olmuşdur. Divanı Bakıda nəşr edilmişdir (Qövs

Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958). Demək, türk xalqlarında oğlan uşaqlarına baba adları verildiyi kimi, övladlar şair olan baba və ata təxəllüslərindən də istifadə edəmişlər. **Qasım, Xəstə Qasım** (ə. “qasım” bölən, bölüşdürən, bölücü, pay verən) – XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış Şəki şairlərindən Aşıq Novruzun təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 11.08.1989). Demək, Aşıq Novruz Xəstə Qasımın həm əsl ad, həm də təxəllüsündən istifadə etmişdir). **Yusif** (ə. gözəllik rəmzi; Qardaşları tərəfindən quyuya atılmış, Misirdə qul kimi satılan, sonralar peyğəmbər olan Kənanlı Yaqub peyğəmbərin oğlu) – Mirzə Əbdülxalıq Yusif (Bakı, 1853-Bakı, 1924) “Məcməuş-şüəra”nın fəal üzvlərindən olmuş və atasının adı Yəqub olduğu üçün “Yusif” təxəllüsünü qəbul etmişdir (82-387), **Sidqi** (ə. doğruluq, reallığa aid; saflıq, səmimiyyə məxsus) –

Məşhur müəllim və yazıçı Mirzə Məmmədağlı Səfərov Sidqinin oğlu Məmmədəli Səfərov Sidqi (1888-1956; jurnalist). O, “Molla Nəsrəddin” jurnalının köhnə əməkdaşlarından olmuşdur (97-33); Demək, oğul Məmmədəli Səfərov da atası Məmmədağlı Səfərovun “Sidqi” təxəllüsündən istifadə etmişdir). **Şamo Arif** – Rəhimov Arif Süleyman oğlu (Yazıçı Süleyman Rəhimovun oğlu) 1936-cı ildə Qubadlı rayonunun Əyin kəndində anadan olmuş, Neft və Kimya İnstitutunu qurtarmış, minerologiya elmləri namizədidir. Yazıçıdır, “Qoşa çinar” adlı ilk hekayəsi 1957-ci ildə “Azərbaycan qadını” jurnalında dərc olunmuşdur. Çox erkən rəhmətə getmiş qardaşı Şamonun adından təxəllüs kimi istifadə etmişdir (20-659). **Hüseyn Arif** – Hüseynzadə Hüseyn Camal oğlu (1924-1992; şair) 1943-1945-ci illərdə Böyük vətən müharibəsində iştirak etmişdir. Əvvəl ADU-nun Şərqsünaslıq fakültəsində, sonra Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil almışdır. Müxtəlif nəşriyyatlarda işləmiş və Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin Sədri olmuşdur. Gənc oğlu Arifin ölümündən sonra onun əsl adından təxəllüs kimi istifadə etmişdir (20-382). **Rəfiq Zəka Xəndan** (ə. zəka – saflıq, xalislik; f. xəndan – gülən, gülərək, şən, şad) – Hacıyev Rəfiq Cəfər Xəndan oğlu (1939-1999; filosof, şair, dramaturq, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas) Bakıda anadan olmuş, ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır. “Sabir” adlı ilk şeiri 1957-ci ildə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində dərc olunmuşdur (36-729). “Zəka” təxəllüsü ilə şeirlər yazan şair 1961-ci ildə atası Cəfər Xəndan vəfat etdikdən sonra onun da təxəllüsünü öz təxəllüsünə əlavə etmişdir.

Onomastik ədəbiyyatda bu cür təxəllüslər bəzən “yarımallonim təxəllüslər” də adlanır: “Yarımallonim təxəllüs – Müəllifin özünə təxəllüs kimi götürdüyü, əslində başqa şəxsin familiyası, adı və ya təxəllüsü. Belə təxəllüsü qəbul edən şəxs adın əsl sahibinə özünün mənəvi cəhətcə yaxınlığını və eyni zamanda məhz ondan fərqlənən öz xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdırmaq istəyir. Burada müəllif başqasının adını tam yox, onun müəyyən hissəsini öz adına əlavə edir” (3-477).

T İ T L O N İ M T Ə X Ə L L Ü S L Ə R

“Titlonim iki sözdən – titul (latın dilində “fəxri ad”), onim (ad) sözlərindən ibarətdir” (96-104). Titlonim təxəllüslər isə titullardan ibarət olan təxəllüslərdir. “Titlonim təxəllüs – Müəllifin avtonim yerində işlənən peşəsi, titulu, rütbəsi, məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar təxəllüsü. Titlonimlə çıxış edən müəlliflər oxucuların diqqətini özlərinə cəlb etmək məqsədi güdürlər. Bəzən də müəlliflər peşəsi, titulu, rütbəsi və s. ilə əlaqədar olan sözləri avtonimləri ilə yanaşı işlədirlər: Aktyor (C.Cabbarlı), Doktor (Rəşid Sürəyya), Əkinçi (Həsən Mirzəyev), Doktor Nəriman, Kapitan M.F.Axundov, Kərbəlayi Vəli Mikayılov, Genetik Həsənli (Məmməd Həsənli), Leytenant Y.(Yusif Əzimzadə), Müəllim Naci (Naci

Rəcəbzadə) (Qulam Məmmədli); Şah Xətai, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Aşıq Ələsgər, Aşıq Bəsti, Aşıq Pənah, Həbil Kaman” (3-439).

Titlonim təxəllüslərə çox vaxt qısaldılmış şəkildə “titlotəxəllüslər” də deyilir. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq titlonim təxəllüslərdən geniş istifadə olunur. XI-XII əsrlərdə yaşamış məşhur fars-tacik şairi Qiyas Əbülfət Ömər ibn İbrahim bütün dünyada “Ömər Xəyyam” adı ilə şöhrətlənmişdir Azərbaycan ədəbiyyatında da bir çox sənətkarlar titl və peşə-sənət bildiren təxəllüslərdən istifadə etmişlər: **Xaqqani** Şirvani, **Fələki** Şirvani, **Şeyx Səfi**, **Seyyid** Nəsimi, **Qazi** Bürhanəddin , **Şah** İsmayıl, **Molla Pənah**, **Molla Vəli**, **Kapitan** M.F.Axundov, **Aşıq Alı**, **Əkinçi** – Həsən Mirzəyev və s.

M.Çobanov aşıq, şair və nasir sözlərindən təxəllüs kimi istifadə olunması haqqında yazır: “Azərbaycan antroponimiyasına nəzər salsaq, görərik ki, öz sənətinin məşhur ustadı olan aşıq və şairlərin bəzisi “Aşıq”, “Şair” sözlərini öz mənəvi zövqlərinə uyğun təxəllüs qəbul etmişlər. Məsələn, XVII əsrdə yaşamış Sarı adlı aşıq özünə “Aşıq”, “Haqq Aşığı”, “Qərib Aşıq” kimi təxəllüslər qəbul etmişdir. Lakin həmin aşıq xalq arasında Sarı Aşıq adı ilə məşhurlaşmışdır. XIX əsrdə yaşamış şairlərdən Əbdürrəhman ağa Dilbazi “Şair”, Abbasığa isə “Nasir” təxəllüsünü qəbul etmişdir” (30-68).

Azərbaycan ədəbiyyatında və mətbuatında digər peşə-sənət adlarından düzələn titlonim təxəllüslər çoxdur. Onlar öz funksiyasına görə həm ədəbi-bədii, həm də siyasi təxəllüslərə təsadüf olunur. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Titullardan düzələn təxəllüslər. Titlonim təxəllüslər ya bütövlükdə, ya da komponentlərindən biri titullardan ibarət olur. Titullar həm dini, həm də mülki olur. Titullar həm irsi, həm də fəxri funksiya daşıyır. Titlonim təxəllüslər öz funksiyalarına görə iki cür olur: 1) Siyasi təxəllüslər; 2) Ədəbi-bədii təxəllüslər.

1) Siyasi titlotəxəllüslər. Siyasi titlonim təxəllüslərin çoxu mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi formasında olur və komponentlərindən biri müxtəlif titullardan ibarət olur: **Tərhan** – Rza Şahvələd (Tərhan – qədim türklərdə şəxsin xan nəslindən olduğunu bildirir və onlar xüsusi imtiyaza malik olardılar. Sonralar ərəb ad sistemi meydana gələndə türk xalqlarında olduğu kimi, ilk növbədə Məhəmməd peyğəmbərin, daha sonra bütün xəlifələrin nəslindən olanlara “seyid” dini fəxri adı verilərdi), **Özübəy** – Nəriman Nərimanov, **Babayi –Əmir** – Əlabbas Müznib Mütəllibzadə (“Babayi-Əmir” satirik jurnalının adındandır. Ərəb dilində “hökmdar, padşah” mənasında olan bu titl “qəbilə hərbi rəisi” mənasında işlənirdi. İslamın qələbəsindən sonra ən məşhur sərkərdələr “əmir” adlandılar.

Sonralar əyalət başçılarına da “əmir” deyildi. Teymurləng bu titulu “hökmdar, padşah” səviyyəsinə yüksəltdi və özü də bu titulla şöhrətləndi), **Binəva bəy** – Əliheydər Qarayev (Ləqəblə titul arasında mənə cəhətdən müəyyən ziddiyyət vardır), **Culfa bəyi** – Əliqulu Nəcəfov, **Əliquluxan Çəmənəminli** – Yusif Vəzirov, **Qocabəy** – Sabir Tahirzadə, **Firovni-xırda** – Əzim Əzimzadə (“Firon” ə. Misir hökmdarlarının titulu, “zalım və qəddar” mənasındadır. Etimoloji cəhətdən ərəbcə işıq, od, Günəş mənasında olan “fərr” sözüdür. Demək, “fər” türk dillərində parıltı, parla, parlaq, parıldamaq və s. sözlərindəki “par – far” sözləri eyni kökdəndir. “Firon” sözündəki “fir” türk dillərində həm Tanrı, həm də Günəş mənasında olan “bir – pir” sözü ilə əlaqədardır. “Firon” isə “Tanrının yerdəki işığı” və ya “Allahın Yer üzündəki kölgəsi” mənasındadır. Burada titulla ləqəb arasında da müəyyən ziddiyyət vardır). **Həzrət** (ə. ön, qabaq, hüzur, cənab) – Cəlil Məmmədquluzadə, **Çavuşı** (“Çavuş” Türk və Azərbaycan ordusunda hərbi rütbə adıdır) – Mir Mehdi (şair), **Xacə Təhsin** (“Xacə” titulu, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, fars mənşəli söz kimi izah edilir. Lakin diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, bu söz türk mənşəlidir və ilk mənası “qoca” deməkdir. Onun tacir, müəllim, alim, həkim; molla, seyid, vəzirlərin fəxri titulu; hökmdar hərəmxanalarının başçısı, axta və s. kimi mənaları vardır) – Sabir Tahirzadə, **Bekar** (Bu vaxta qədər bu söz “işsiz”, “avara” mənasında fars sözü kimi izah edilmişdir. Lakin tədqiqatlar bir daha göstərir ki, bu söz də türk mənşəlidir. İlk türk leksikoqrafı Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-ittürk” adlı əsərində “bəy” və “ər” sözlərindən düzəlmiş “bəyər” – “bekar” titulu bəy övladlarına verilən titul kimi izah olunmuşdur. Farslar isə “bəyər”ləri – “bekar”ları “işsiz” və ya “avara” kimi qiymətləndirmişlər. I Pyotra qədər Rusiyanın daxili və xarici siyasətində mühüm rol oynayan və Pyotr tərəfindən dövlət idarəçiliyindən, siyasətdən uzaqlaşdırılan və rus titulatürasında “mənası şəffaf olmayan” söz hesab edilən “boyar” titulu da “bekar” titulunun fonetik cəhətdən dəyişdirilmiş formasıdır) – Məmmədali Sidqi Səfərov, **Bekker** (Zənnimizcə, bu söz də “bekar” sözünün almanlaşdırılmış formasıdır) – Cəlil Məmmədquluzadə (66) və s.

Siyasi təxəllüslərin müəyyən hissəsini dini titullu təxəllüslər təşkil edir. Məlumdur ki, Hacı, Kərbəlayı Məşədi dini fəxri titul, molla, axund isə vəzifə funksiyasına malikdir. Bu titulları gülüş doğuran adlarla işlənməsi müəyyən gülüş yaratmağa xidmət edir: **Molla Nəsrəddinbəy** (Burada Molla Nəsrəddinin “bəy” adlanması da müəyyən məqsədlə əlaqədardır), **Axund Molla Tatarqulu** (“Axund” sözü Orta Asiyada aşiq mənasında olan “akın” sözündən olub türk ölkələrində ali dini təhsil alanlara verilən addır. “Molla” isə ərəb dilində ilk dini məktəblərdə şagirdlərin müəllimlərə müraciət etdikləri “maulana” – “mənim ağam” müraciət məzmunlu söz birləşməsidir. Sonralar “mövlana” sözü “molla” şəklinə

düşmüş, XVIII əsrdə mollaxanalarda dərs deyənlərə “molla” deyildi: Molla Pənah, Molla Vəli və s. “Molla” sözü tədricən “müəllim” şəklinə düşmüşdür) – Cəlil Məmmədquluzadə, **Hacı Molla Sarsaqqulu**, **Sizin canişiniz Molla kəşf edən**, **Molla Veyil** – Cəfər Bünyadzadə, **Mirzə Sadıq Naxələf** (“Mirzə” titulu ərəbcə “əmir” və farsca “zadə” sözlərinin birləşməsi və fonetik dəyişikliyə uğraması nəticəsində əmələ gəlmişdir) – Molla Sadıq Süleymanzadə, **Molla Zoru** – Mirzə Məmməd Axundov, **Molla Xırdavatçı** – M.Səid Ordubadi, **Hacı Həqiqət** – Əhməd Cəfərov (66) və s.

“Titlonim təxəllüslərin müəyyən hissəsini yalançı titlonim təxəllüslər təşkil edir. Yalançı titlonim təxəllüslər məqalə və bədii əsərlərin müəllifə aid olmayan titul, vəzifə, peşə, məşğuliyyət və s. adları ilə əlaqədardır. Binəva bəy (Əliheydər Qarayev), Dərviş şah (N.Vəzirov), İstefa vermiş fərraş (Məmmədəli Səfərov), Kərbəlayi Feyzulla Qoca bəy (M.Ə.Sabir), Məşədi, Məşədi Qasım, Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadə), Mömin (Qəzali Gilasov), Mömin çinovnik Salman Mümtazov) (Q.Məmmədli)” (3-477).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, həm siyasi, həm də ədəbi-bədii titlonim təxəllüslərin çoxu məhz yalançı titlonim təxəllüslərdən ibarətdir.

2) Ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər. Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri müəllifin həqiqi titullarından ibarət olan və ya ona məxsus olmayan titullardan düzələn təxəllüsləri ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər adlandırmaq olar. Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər çoxdur: **Şahsəfi** – Sam Mirzə ibn Səfi Mirzə ibn Şah Abbas. Səfəvi padşahlarından altıncısı olmuş və 1642-ci ildə Kazanda vəfat etmişdir (65-358,415), **Nəvvab** (ə.naiblər, canişinlər) – “Məclisi-üns”ün üzvlərindən Mirzə Ələkbər Nəvvab(1836-1918) (“Azərbaycan” jur. N6, 1985, səh.87), **Şahi** (f. şaha aid, şahanə, şaha layiq) – I Şah İsmayılın qardaşı Bəhram Mirzənin oğlu İbrahim Mirzənin təxəllüsü. O da gözəl təbə malik olmuş və lirik şeirlər yazmışdır (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 26.06.1982), **Şahi** – Şah İsmayıl Xətəinin sarayında yaşadığı üçün onun şərəfinə bu təxəllüsü qəbul etmişdir (14), **Şahi** – XIX əsr Ərdəbil şairlərindən Molla Babanın təxəllüsü (93-199), **Şəhrəbanu** (f. şəhər hökmdarının arvadı, şəhərin ən tanınmış xanımı) – Cəfərova Bəsti Səfər qızı (1941) Göycə mahalının aşiq-şairlərindən olmuşdur (99-359), **Xosrov** (f. hökmdar, padşah) – Türk əsilli, fars-hind şairi Yəminəddin Əmir Xosrov Dəhləvinin (Hindistan Pətyali şəhəri, 1253-1325) təxəllüsü. O, Laçın adlı bir türk qəbiləsinin ağsaqqalı Seyfəddin Mahmud Şəmsinin oğlu olmuşdur. Dehli sultanı Qiyasəddin Ballənin sarayında yaşayır. “Sultan” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, Nizami Gəncəvidən sonra ilk “Xəmsə” yaratmışdır, **Qazi Bürhanəddin** – “Sərdar şair” adı ilə şöhrətlənən Əhməd Şəmsəddin Məhəmməd oğlu (1344-1398)

Azərbaycan dilində ilk divan yaratmışdır (“Qazi” ə. “din uğrunda mübarizə aparan” və “şəriət məhkəməsində hakim” mənalarında işlənir. Qazi Bürhanəddinin babası da, atası da qazi olmuş, özü də hökmdar oluncaya qədər qazi işləmişdir), **Şəhriyar** (f. hökmdar, padşah) – Məşhur Azərbaycan şairi Məhəmmədhüseyn Hacı İsmayıl Xoşginabi (1905-1988) “Şəhriyar” təxəllüsü ilə şöhrətlənsə də, “Seyyid”, “Doktor” təxəllüslərindən də istifadə etmişdir. Azərbaycan dilində yazdığı “Heydərbabaya salam” poeması məşhurdur (36; “Gənclik” jur. N 8, 1989, səh.24), **Şəhriyar** – Məşədi Mirzə Qəni Məmmədsadiq oğlu Şəhriyar (Şamaxı, 1852 – Göyçay, 1915) 18 il Tehrandə tibb elmini öyrənmiş, “Hacı Həkim” ləqəbi ilə şöhrətlənmişdir. Bir neçə şeiri qalmışdır. **Nəvvab** – Mir Möhsün Mir Əhməd oğlu Ağamirzadə (Şuşa, 1833-Şuşa, 1919) mükəmməl təhsil almışdır. Azərbaycan və fars dillərində 20-dən çox əsər yazmışdır. 1872-ci ildə “Məclisi-üns” Natəvanın sarayına köçəndən sonra “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşların məclisi”) ədəbi məclisini yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir (82 – 239-460), **Rəşidbəy** Əfəndiyev – Əfəndiyev Rəşid İsmayıl oğlu (1863-1942); maarif xadimi, şair, nasir, etnoqraf, tərcüməçi), **Fatma xanım** – Əliyeva Fatma Əli qızı (1893-1975; şairə), **İnqilab xan Rəvan** – Vəlizadə İnqilab Bəhmən oğlu (1937; nasir, dramaturq), **Salman Qazi** – Şamil Salman Qərib oğlu (1952; şair) (36) və s.

Azərbaycan dilində peşə-sənət və məşğuliyyət adları ilə əlaqədar çoxlu antroponim, toponim, ideonim və s. kimi onomastik vahidlər mövcuddur. Onların da müəyyən hissəsini “peşə-sənət bildirən təxəllüslər” təşkil edir. “Peşə-sənət bildirən təxəllüs – Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri peşə-sənət və ya məşğuliyyət bildirən sözlərdən düzələn təxəllüs. Həm ədəbi-bədii, həm də siyasi təxəllüslər peşə-sənət bildirən sözlərdən düzələ bilər: Cızbızçı, Şəbehgərdən (C.Məmmədquluzadə), Şeirçi (Molla Mahmud Çakər), Cəmaləddin müəllim (Cəmaləddin Fani Məmmədzadə), Çayçı (Həsən Münsif Seyid Yusifzadə), Həmmal (Bayraməli Abbaszadə (Q.Məmmədli)” (3-382).

2. Alim, filosof, səyyahlıq və s. ilə əlaqədar titlonim təxəllüslər. Bu titlonim təxəllüsləri də öz funksiyalarına görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) Elmi yaradıcılıqla əlaqədar olan siyasi titlonim təxəllüslər; 2) Ədəbi-bədii yaradıcılıqla əlaqədar olan titlonim təxəllüslər.

1) Elmi yaradıcılıqla əlaqədar olan siyasi titlonim təxəllüslər. **Bir alim** – Sabir Tahirzadə, **Ədibül-Hükəma** (ə. həkim, müdrik və filosofların tərbiyəçisi), **Səyyahi**, **Səyyahi Gəncərani** – Hacı Səlim Qasımzadə, **İmza Səyyah** – Salman Mümtaz, **Kəşf edən** – Cəfər Bünyadzadə, **Kimyagər** – Mir Əbdülvahab Mirağazadə, **Köhnə filosof** – Səməd Mənsur Kazımzadə, **Genetik** Həsənli – Məmməd Həsənli (aqronom), **O səyyah** – Məmmədəli Manafzadə, **Tənqidçi** –

Süleyman Məlikov, Əjdər Süleymanzadə, **Səyyah** – Məşədi İbrahim, Nasirli Yaqub, Üzeyir Hacıbəyov (66) və s.

2) Ədəbi-bədii yaradıcılıqla əlaqədar olan titlonim təxəllüslər. Çələbi – O, Əbülfəzayıl Hüsamülhar-vəddin Həsən ibn Məhəmməd ibn Həsən və “Əxi” adı ilə məşhurdur. O, Azərbaycanın məşhur şəxsiyyətlərindən və Cəlaləddin Mövləvinin canişini olmuşdur. 1284-cü ildə vəfat etmiş və Mövlanənin məzarında dəfn olunmuşdur. “Çələbi” – “mövlana”, “seyidəna” və “seyyidi” mənasını ifadə edir. Gözəl şeirləri vardır. **Çələbi** – Çələbi Məhəmməd Hüseyn Təbrizdə məscid, hamam və bazar tikdirmiş, öz adı ilə adlandırmışdır. **Çələbi** – Çələbi Məmmədrza Paşa Təbrizi İsfahanın Abbasabad məhəlləsində yaşayan Məhəmməd Hüseyn Çələbinin əmisi oğludur. Misir və Həbəşistanın paşası olmuşdur. Şeirlər yazmışdır. 1624-cü ildə Məkkədə vəfat etmişdir. **Çələbibəy** – Kəmaləddin Şeyx Əbülfəzl Təbrizin əşraf və zadəganlarından olaraq, Çələbibəy Əllami adı ilə məşhur olmuşdur. Atası Mirzə Əlibəy Şah Təhmasib zamanında Təbrizin kələntəri olmuşdur. O, Hindistana getmiş, Qəndəharda yaşamış və vəzifə sahibi olmuş, əvvəllər Şeyda, sonra isə Fariq təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdir (65 – 399-402). **Fələki** (ə.fələyə mənsub, göyə aid) – Əbülizam Həkim Cəlaləddin Məhəmməd Şirvani Əbülülə Xaqani Şirvaninin müasiri olmuş, 1145-ci ildə vəfat etmişdir. Nücum elmi ilə məşğul olduğuna görə “Fələki” təxəllüsünü qəbul etmişdir. **Fələki** – Əla Abdulla ibn Əli ibn Məhəmməd Təbrizin XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərində yaşayan alim və ədiblərindəndir (65 – 349,350). **Üsuli** (ə. hüquqşünas; islam təriqətlərindən biri və buna aid olan) – Xanlıqlar dövründə Dağıstan şairlərindən Davud Üsuli (51-152), **Səyyah** – Səlim Qasım oğlu Səyyahın atası bakılı, anası Litva müsəlmanlarından Olanın qızıdır. 1869-cu ildə Vilyusda anadan olmuş, 1873-cü ildən Bakıda yaşamışdır. 8 il Vilyusda, İstanbul və Misirdə təhsil almışdır. Sağlığında 7 kitabı çap olunmuşdur (47-53). **Kaşif** (f. kəşf edən) – Cəfər Məmmədzadə Kaşif 1894-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Mamağan qəsəbəsində anadan olmuşdur. Cənubi Azərbaycanda başlanmış milli-azadlıq hərəkatının əsgəri kimi şeirlər yazmış, 1947-ci ildə Tehran cəlladları tərəfindən öldürülmüşdür (28-46). **Kəşşaf** (ə. kəşf edən, kəşfiyyatçı) – Saleh Asim – Kəşşaf İsməli oğlu (1941; şair). Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur (36-350,762), **Hafiz Həzərli** (ə. baxma, baxış, göz yetirmə; fikir, mülahizə, düşüncə, rəy...) – Eynullayev Hafiz Minaxan oğlu (1966; nasir), **Nəzəri** (ə. nəzəriyyəyə aid olan, təcrübi olmayan) – İran şairlərindən 2 nəfərin təxəllüsüdür. Biri Şamlı tayfasındandır, ikincisi isə Kaşanlıdır (93-475).

3. Şair, nasir, aşıqlıq, dram, teatr və s. sənətləri ilə bağlı olan titlonim təxəllüslər. Bu qrup təxəllüsləri də iki yerə ayırmaq olar: siyasi və ədəbi-bədii.

1) **Siyasi titlonim təxəllüslər: Mütəşair** (ə. şairlik iddiasında olan, qafiyəpərdaz) – Səməd Mənsur Kazımzadə, **Palanduz şairlərindən Niyzədar** – Sabir Tahirzadə, **Krılodan tərcümə edən, Şəbehgərdan** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Müəmmaçı** (ə. Klassik Şərq ədəbiyyatında mənzum tamaşa, xronoqram, müəmma yazan) – Mirzə Ağa Salamov (şair), **Köhnə dastançı, Qədimki dastançı, Saxta şair Kabla Qubuş, Ədibi bimisli Kərbəlayi Qobuş** – Mir Mahmud Kazımovski, **Şeirçi, Təbii şair, Şair** – Molla Mahmud Çakər, **Sahirbəy, Sahir Əyya** – Həsən İxfa Əlizadə, **Tazə şair** – Mirzə Əli Möcüz, **Ən böyük ədib, Yanşax** (aşiq) – Cəfər Bünyadzadə, **Yaralı şair** – Bağır Həbibəoğlu, **Hekayəçi** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Rejissor Mollaoğlu** – Ruhulla Axundov Sidqi (artist), **Həpəndüşşüəra qraf Qor-heyren** – Salman Mümtaz, **Şeir maraqlısı** – Heydər Əfəndiyev, **Məddahi-sahibqran** – İsabəy Əzizbəyov, **Biədəb şair** – Bədrəddin Seyidzadə, **Öz şairimiz** – Əliqulu Nəcəfov, **Aşiq Məna** – Rəsul Rza, **Aşiq** – Cavanşir Əbdül Səmədov Zəngilani, Məmmədbəy Cavanşir Behbudbəy oğlu, Mirzə Molla Zeynalabdinəoğlu (şair), **Qəhqəhəçi** – Əsəd Əyyubi, **Teatroçu** – Süleyman Məlikov, Seyid Hüseyn Sadıqzadə, **Ədəbiyyat maraqlısı** – Süleyman Rüstəm, **Ədəbiyyatçı** – Paşayev Mir Cəlal, **Ədib** – Mürşid Balaqədəş Səttar oğlu, **Köhnə şair** – Mirzə Məmməd Axundov, **Tamaşaçı** – Əsəd Tahir, Hacı İbrahim Qasimov, Dadaş Bünyadzadə, Xəlil İbrahimov, Məmməd Qarayev, Məmmədtağı Cəbrayilov, Seyid Hüseyn Sadıqzadə, **Felyetonçu** – Məmməd Səid Ordubadi, **V.Vasif, Vasif** (ə. vəsv edən) – Monastrski Mon..., **Vasif** – Qafarzadə Əbdülxalıq Cənnəti (şair), **Nəzmi** (ə. sıraya aid, nizama dair, şeirə məxsus) – Məmməd Hüseyn Həsənzadə, **Aktyor, Mənsur Əyyar** (ə. mənsur – dağınıq, pərakəndə; nəsrilə yazılmış; ə. əyyar – hiyləgər, fəndgir; avara. Ad birləşməsi “Hiyləgər Mənsur, Avara Mənsur” mənasındadır) – Cəfər Cabbarlı (66) və s.

2) **Ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər: Aşiq Paşa** – XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində yaşamış və Yunis İmrə səpkisində şeirlər yazan şair Əlinin təxəllüsü, **Aşiq** – XVII əsr Azərbaycanın ustad aşiqi Sarı Aşiq (15-8, 88), **Nazim** (ə. nəzmə çəkən, şair) – XIX əsr şairi Molla Məhəmməd Şəfi vələdi – Molla Allahverdi Ərdəbili (93-216), **Vəssaf** (ə. həmişə vəsf edən, tərifləyən, məddah) – XIX əsrdə Lənkəranda təşkil edilmiş “Fövcül-füsəha” poetik məclisinin üzvlərindən biri Mirzə Rəcəb Kərbəlayi Kazım oğlu Vəssafın (1843-1925) təxəllüsü (23-94), **Möcüz** (möcüzə göstərən, möcüzə sahibi) – Mirzəli Möcüz Hacı Ağa oğlu (1873-1934) Cənubi Azərbaycanın Şəbüstər kəndində anadan olmuşdur. Sabir üslubunda şeirlər yazmışdır (15-738), **Nizami** (ə. nizamlı, müntəzəm, qanun və nizama aid, qanun-qaydaya əsasən) – XI əsr şairi Əbül Qasım Əzizan ibn Məhəmməd Xəttat Nizami Təbrizi (Görünür, “Xəttat”lıq onun peşəsi, “Nizami” isə şairlik təxəllüsü olmuşdur (16-37), **Nizami** – İlyas ibn Yusif əbu Zəki Müəyyəd

(1141-1209) Azərbaycan intibahının ən qüdrətli nümayəndəsidir. Farsca divanından başqa, Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq “Xəmsə” yaratmış, ədəbiyyatı yeni-yeni mövzular, ideyalar, obrazlarla zənginləşdirmişdir. Böyük bir ədəbi məktəb yaratmışdır (38-78), **Şair** – XVIII əsr Azərbaycan şairi (Qazax qəzası Daşkəsəmən sakini) İskəndər ağa Hüseynağa oğlu Qiyasbəyovun təxəllüsü (57 – 120-129), **Şair** – İskəndər ağa Şairin (Qazax,1820-Qazax,1873) təxəllüsü. O, aşiqanə qəzəllər və satirik şeirlər yazmışdır (47-450). (Burada adı çəkilən birinci şair İskəndər XVIII, ikinci şair İskəndər isə XIX əsrdə yaşamışdır. Zənnimizcə, burada söhbət eyni İskəndər ağadan gedir), **Nəzmi** – Məmməd zadə Əli Məhəmməd oğlu (1878-1946; ədəbiyyatşünas). O, müstəqil şəkildə Şərq ədəbiyyatını öyrənmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının məsul katibi olmuşdur (20-205), **Dastançı** – Məmmədli Manafzadə (Təbriz, 1888 – Aşqabad, 1937) 1913-1914-cü illərdə “Molla Nəsrəddin”, “Məzəli” jurnallarında istifadə etdiyi təxəllüs (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 19 fevral, 1988), **Sahir** (ə. sehr edən; sehrbaz, sehrçi) – Cənubi Azərbaycanın görkəmli şairlərindən Həbib Sahir (1903, Təbriz - ?) (27-75,225), Əli **Nazim** (ə. nizama salan; nəzmə çəkən, şair) – Mahmudzadə Ələkbər Mahmud oğlu (1906-1941; tənqidçi, ədəbiyyatşünas) Təbrizdə anadan olmuşdur. Leninqrad Şərqşünaslıq İnstitutunu qurtarmışdır. Ali Pedaqoji İnstitutda kafedra müdiri olmuş, yuxarı sinif şagirdləri üçün dərslük yazmışdır (20-204), **Məddah** (ə. tərifləyən, mədh edən, mədhiyyəçi) – Əliqulu Qəmküsar Nəcəfovun ana babası şair Məşədi Əsədin təxəllüsü. O həm də **Məddan** (ə. tərifləyən, mədh edən, mədhiyyə yazan, mədhiyyəçi) təxəllüsündən də istifadə etmişdir (70-152, 192), **Dastançı** Əli Qurban – Qurbanov Əli Abdulla oğlu (1928-2004; şair), Nəcəf **Nazim** – Quliyev Nəcəf İslam oğlu (1922; tənqidçi, ədəbiyyatşünas), **Aşıq Şirin** – İsmayılov Şirin Məhərrəm oğlu (1847-1937; aşiq, şair), **Aşıq Talib** – Aşıq Ələsgərin oğlu Aşıq Talib (1877-1979; aşiq – şair), **Aşıq Teymur** – Hüseynov Teymur Səfər oğlu (1895-1980; aşiq), **Aşıq Oruc** – Əhmədov Oruc Vəli oğlu (1920-1976; şair), **Aşıq Şəmşir** – Qocayev Şəmşir Qurban oğlu (1893-1980; şair), **Aşıq Mirzə Bilal** – Mikayılov Bilal Mustafa oğlu (1872-1937; aşiq-şair), **Aşıq İdris** – Məhərrəmov İdris Şirin oğlu (1894-1944; aşiq-şair), **Aşıq İslam** – Yusifov İslam Qara oğlu (1893-1968; şair-aşıq), **Aşıq Kamandar** – Əfəndiyev Kamandar Həmid oğlu (1929; aşiq-şair), **Aşıq Mehdi** – Mehdiyev Mehdi Ataş oğlu (1923; şair-aşıq), **Aşıq Mirzə** - Bayramov Mirzə Əhməd oğlu (1888-1960; şair-aşıq), **Aşıq Nəbat** – Cavadov Nəbat Paşa qızı (1914-1973; aşiq-şair), **Aşıq Pənah** Pənahov Əlipənah Ələsgər oğlu (1926-1978; aşiq-şair), **Aşıq Əkbər** – Cəfərov Əkbər Zərbalı oğlu (1953-1990; aşiq-şair), **Aşıq Əsəd** – Rzayev Əsəd Əhməd oğlu (1874-1951), **Aşıq Əhməd** – Rüstəmov Əhməd Ədil oğlu (1921; şair), **Aşıq Əhməd Sadaxlı** – Nəbiyev Əhməd Mustafa oğlu (1932; aşiq-şair), **Aşıq Ağalar** – Mikayılov Ağalar Bilal oğlu (1913-1988; aşiq) (36) və s.

4. Təlim prosesi, müəllim-şagird, tələbə (insan-insan) münasibətləri və nətiqlik ilə əlaqədar olan titlonim təxəllüslər.

1) **Siyasi titlonim təxəllüslər:** **Mürşid** (ə. yol göstərən, məlumat verən rəhbər, müridlərə rəhbərlik edən təriqət başçısı) – Əliağa Vahid, Balaqardaş Səttar oğlu, **Mürid**, **Müridçi** (ə. şagird; tərəfdar, ardıcıl; bir təriqətdə şeyx və ya mürşidin ardınca gedən) – Molla Mahmud Çakər, **Mirzə Kəfənsiz** (ə. “əmir” və farsca “zadə” sözlərindən düzələn “mirzə” həm “yazı-pozu bilən dəftərxana işçisi, həm də titul mənasında işlənir. Əsl addan əvvəl gələndə ləqəb, sonra gələndə titul mənasında işlənir) – Cəlil Məmmədquluzadə, **Şagird Dai** – Əbdülrəhman Gülməmmədoğlu, **İstanbul darülfünuni-Osmeni tələbəsindən Göyçayi Q.Faiz** – Əfəndizadə Qafur, **Maarifçi** – Əhməd Cəfərov (Anadolu; artist), **Mömin müəllim** – Xəlil İbrahimov, **Müəllim Y.Kənan**, **Mirzə Qoşunəli**, **Mirzə Qoşunəli Təbrizi** – Yusif Rəhimzadə, **Məktəb müdiri Nəcmi** – Yəhya Şükürov, **Mirzə Səncərani** – Həsən İxfa Əlizadə, **Mirzə Qoşunəli** – Ələkbər Üryan, Həsən İxfa Əlizadə, **Mirzə Gərnəş** – Rüstəm İskəndərzadə (Salyandan), **Mirzə Xəbərçi** – Nəriman Nərimanov, **Mirzə Qurqur** – Əliheydər Qarayev, **Bir müəllim** – Üzeyir Hacıbəyov, **Teleqraf Güllü** – Böyükxanım Mehdiyeva, **Mürid Əyyar** (ə. hiyləgər mürid) – Cabbar Əsgərzadə, **Müəllim Məmməd Nari** – Məmmədəli Xəlifzadə, **Öyrədən** – Fərhad Ağazadə, **Müridül-məşayix** (ə. şeyxlərin şagirdi) – Əli Məhzun Rəhimov, **Baş mürid** – Salman Əskərov, **Xəbərçi** – Ələkbər Babayev, Əvəz Sadıq, **Xəbər verən** – Əli Zəbun Əkbərov, **Ramiz** (ə. rəmzlə - üstüörtülü danışan) – Ənvər Qasımzadə (yazıçı), Mirzə Əli Abbasov (artist), **Dilavəri Dövrən** (f., ə. dövrənin qəhrəmanı, zamanın dilavəri) – Hacı İbrahim Qasimov, **Dilmanlı** (f. çox dil bilən) – İbrahim Əfəndiyev, **Dərviş** – Nəcəf bəy Vəzirov, **Dərviş şah** – Məşədi Quliyev, **Qədimki Cəfəng** – Məmməd Hüseyn Həsənzadə, **Lağlağı** (lağa qoyan, yumorla danışan) – Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Rzaqulu Nəcəfov, Ömər Faiq Nəmanzadə (66) və s.

2) **Ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər:** **Müsahib Gəncəvi** (ə. söhbət edən; həmsöhbət; lətifə və söhbətləri ilə hökmdarları məşğul edən) – Uğurlu xan Ziyad oğlu (1634-1704) Qacar elinin Ziyadoğlu qolunun məşhur nümayəndəsi, şair, dövlət xadimi kimi şöhrətlənmiş, Şah Abbasın ən yaxşı müsahibi olduğu üçün “Müsahib” təxəllüsünü qəbul etmişdir (14-174). **Müsahib** – Kəlbəli xan Müsahib Gəncəvi (Gəncə və Qarabağ bəylərbəyi Ziyadxanın oğlu, Cavad xanın nəvəsi. X.Natavanın dayısı). Şeirlər yazan Kəlbəli xan insanlarla yaxşı müsahib olduğu üçün “Müsahib” təxəllüsünü götürmüşdür (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 13.07.1984). **Xətib** (ə. xütbə oxuyan, gözəl danışan) – Xətib Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Təbrizi (1030-1109) Azərbaycanın məşhur ədiblərindəndir. Ərəb dilçiliyinə və ədəbiyyatşünaslığa aid çoxlu əsərləri vardır. Ərəbcə şeirlər də yazmışdır. **Xətib**

– Xətib Öməri Şeyx Vəliyyəddin Əbu Abdulla Təbrizi 1348-ci ildə vəfat etmişdir. “Böyük şəxsiyyətlərin adları haqqında kamil kitab” və s. əsərlərin müəllifidir. **Xətib** – Mir Məhəmməd Təbrizi Təbrizin ədib və xətiblərindən və şəxsiyyətlərindəndir. 1538-ci ildə vəfat etmişdir. **Xətibi** – Xətibi Hüseyn ibn Həsən Urməvi Azərbaycanın XI əsrdə yaşayan söz ustalarından olmuşdur. **Dərviş Əşrəf** – XV əsrin söz ustalarındandır, 1450-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir. Əşrəf Marağayinin şeirlərinin bir hissəsi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə yazdığı 5 məsnəvidən ibarətdir. **Danişmənd** (f. alim, bilikli, elmlı) – Mirzə Əbdülbaği Təbrizdəndir və Azərbaycanın məşhur alim və xəttatlarındandır. O, 1629-cu ildə vəfat etmişdir. **Xətib** – Mövlanə Şəmsəddin Məhəmməd ibn Müzəffər Xalxali Azərbaycanın adlı-sanlı alimlərindən olmuş və 1344-cü ildə vəfat etmişdir (65), **Hadi** (ə. doğru yol göstərən, düz yola çağırən, bələdçi) – Ağa Məhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu (1879-1920) atasını çox erkən itirmiş, uzaq qohumu Mustafa Lütfinin himayəsində böyümüşdür. O, romantizmin görkəmli nümayəndəsi, öz xalqına bağlı istedadlı şair olmuşdur (29-796). **Mirzə Həsən** – “Mirzə” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Həsənlinin (? – 1833/34) babası Əli Məhəmməd Ağa Qarabağ xanı İbrahim xanın məsləhətçilərindən olmuşdur (21-39). **Natiqi** (ə. yaxşı danışan) – Təbrizdə “Etimad” mədrəsəsinin müəssisi, müdiri, Təbriz “Şairlər məclisi”nin sədri, ana dilində bədii əsərlər yazan Mir Mehdi Etimad (1900-?) (97-314). **Baba Dərviş** – XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə İsmayıl Qasirin oğlu Mirzə Səbihin təxəllüsü (“Ulduz” jur. N 1, 1989, səh.95), **Hüseyn Natiq** – şair musiqişünas Mir (f. başçı, rəis, rəhbər) Möhsün Nəvvab Qarabağının oğlu Mir İbrahim Ağamirzadənin təxəllüsü (1871-1948; şair (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 08.09.1989), Şəmistan **Nəzirli** (ə. xəbər gətirən, düz yola çağırən, müjdəçi) – Əliyev Şəmistan Əmiraslan oğlu (1942; nasir, publisist) Qərbi Azərbaycandandır (20-663). **Mirzə Mikayıl Seydi** – Rzaquluzadə Mirzə Mikayıl Məhəmməd oğlu (1860-1916; şair), Akif **Söz Afşan** (f. səpən, səpələyən, saçan; “Söz Afşan” isə “söz səpən” mənasındadır) – Salahov Akif İsfəndiyar oğlu (1961-2001; şair). **Dərviş Cavanşir** – Məmmədov Cavanşir Musa oğlu (1954; şair, nasir, publisist) (36) və s.

5. Müxtəlif vəzifə adları, qəzet, kitab nəşri və hərbciliklə əlaqədar olan titlonim təxəllüslər. Bunları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Müxtəlif vəzifə adları ilə əlaqədar olan titlonim təxəllüslər:

a) Siyasi təxəllüslər: Vəkili-naməlum millət – Mirzə Fətəli Axundov, **Mömin çinovnik, İmza: Komitetin bir üzvü** – Salman Mümtaz, **İstefa vermiş fərraş** – Məmmədəli Səfərov, **Müdiri Məsul Əbülhövl** (ə. qorxu, dəhşət sahibi; ətraf sahibi) – Süleyman Məlikov, **Xadimi-millət** – Əliqulu Nəcəfov, **Baksoyuz**

üzvü – Cəlil Məmmədquluzadə, **Xadimü-füqəra Dəxo** – Ələkbər Dehxuda, **Xadim**(ə. ictimai fəaliyyətdə mühüm xidmətləri olan şəxs) – Balaqardaş Əliquluzadə, Məmmədsadiq Axundov, **Diplomat** – Hacı İbrahim Qasimov, **Bomb** (“bombaçı” sözünün ixtisar forması) – Abbaszadə Məşədi Məmməd, **Bombaçı** – Hacı Səlim Səyyah Qasimzadə, **Bombi** (“bombaçı” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış forması) – Heydərخان Əmoğlu, **Şəhneyn tərəqqi** (ə. gecə işləyən tərəqqi məmuru, tərəqqi gecə darğası) – İbrahim Tahir Musayev, **Qullarağası** – Eynalı Sultanov (66) və s.

b) Ədəbi-bədii təxəllüslər: Nazir (ə. baxan, nəzər salan; idarə edən, nəzarət edən) – XIX əsr Azərbaycan şairi Abbas ağa Qaibzadənin (1810-1869) təxəllüsü, İsmayıl **Katib**, **Z.Katib** – Zeynalov İsmayıl Novruz oğlu (1898-1939; şair; Qazax, Qıraçkəsəmən). Naxırçı, əkinçi işləmiş, fəal komsomolçu olmuş, müxtəlif rayonlarda komsomol və partiya komitəsi katibi işləmişdir (20-282), **Amil** (ə. məmur, icraçı, işçi, vəkil, agent) – İsmayıl Məşədi Hacıdadaş oğlu Səmədzadə Nərimanov adına texnikumu və AzNKİ-ni bitirmişdir, 150-yə qədər şeiri vardır (47-206). **Katib** – Mirzə Məhəmməd Məşədi Bayram oğlu (Şuşa, 1833-Şuşa, 1888; şair, xəttat), “Məclisi- fəramuşan”ın iştirakçılarındandır. **Daruğə** - İsmayıl bəy Allahqulu bəy oğlu Daruğə Şuşa şəhərinin darğası olmuşdur. “Daruğə” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış və “Məclisi-üns”ün iştirakçısı olmuşdur (82-171,279), **Divanbəyoğlu** – Sübhanverdixanov Abdulla bəy Vəliağa oğlu (1883-1936; nasir, pedaqoq), **Nazir** – Qaibzadə Abbas ağa Mirzə Nəbi Əfəndi oğlu (1849-1919; şair, tərcüməçi (36-17, 22) və s.

2) Qəzet, jurnal və kitab nəşri ilə əlaqədar olan titlonim təxəllüslər. Bu qrupa aid olan titlonim təxəllüslərin, demək olar ki, hamısı siyasi təxəllüslərdir: **Mürəttib** – Qulam Məmmədli və İlyas Abbaszadə, **Həbdülmətinçi** (“Həbdülmətin” qəzetinin adı ilə bağlıdır), **Nəşriyyatçı** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Həman müxbir Yeniyetmə** - Xəlil İbrahimov, **Mürəttiblər** – Səməd Mənsur Kazımzadə, **Müxbiriniz Malxülyalı** – Sabir Tahirzadə, **Müsəhhih** (ə. təshih edən, düzəldən), **Mühərrir** – Seyid Hüseyin Sadıqzadə, **Mütərcimi Filankəs**, **Mütərcim Ü.**, **Müxbiriniz Usta Murad Bəna** – Üzeyir Hacıbəyov, **Qəzetçi**, **Qəzetnəvis** – Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyin “Şərqi-Rus” qəzetində istifadə etdiyi təxəllüsü, **Müxbiriniz Köhnə zurnaçı** – Məmmədəli Səfərov, **Siqqətül mühərrireyn** – Əli Şövqi, **Müxbiri-Səyyar** – Əli Fəhmi Cəfərzadə, **Sədanın Petrovski müxbiri Qələm** (Burada “Səda” qəzet adıdır) – Sabit Manafzadə, **M.Ə.Naşir** – Mirəli Seyidov, **Qara Müxbir** – Nemət Həsən oğlu Əhmədov, **Müavini Ari** (“Ari” qəzet adıdır) – Dadaş Bünyadzadə, **Yazanı N.** – Yaqub Nəsirli, **Müxbiriniz Kələmguş** – Cəfər Bünyadzadə, **Buxara müxbiri** – Sadıq Cümbülzadə, **Ağzidualı müxbiriniz Dümbülünski**, **Aşqabad müxbiriniz Həpəndül-Məmalik**, **Hərbi müxbiriniz**

Cənnətalbəy, Hərbi müxbiriniz Hacı Gülabdan, Hərbi müxbiriniz Qaraquş, Müxbiriniz Silləli, Xüsusi müxbiriniz Cümbüllüt, Müxbiriniz İynə, Müxbiriniz Hacı Gülabdan, Müxbiriniz Hacı Lüleyin, Müxbiriniz Eşşəkdağlayan, Müxbiriniz Dübbəçi Mirzalı, Müxbiriniz Damulla, Müxbiriniz Boynu qıraxmallı, Müxbir – Əskərov Salman Mümtaz Məmmədəmin oğlu, Yazan – Böyükağa Talıblı (66), Mühərrir (ə. yazan, yazıçı; redaktor) – Mirzə Əli Mühərrir Hacı Abbas Ağəhin oğludur, “Məclisifəramuşan”ın iştirakçılarından olmuş, klassik üslubda Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. O həm də gözəl xəttat olmuşdur (82-338) və s.

Nümunələrdən təkəcə sonuncu “Mühərrir” sözü ədəbi-bədii təxəllüsdür.

3) Hərbçiliklə əlaqədar olan titlonim təxəllüslər: Rami (ə. atan, atıcı) – XIV əsr Azərbaycan şairlərindən olan Mövlana Şərəfəddin Rami Təbrizi. O, “Şərəf” təxəllüsündən də istifadə etmişdir (“Elm və həyat” jur. N 9, 1989, səh. 17), **Zabit** (ə. əmr edən, hökm edən; nizamlayan, zəbt edən, alan, tutan; hərbi və polis sistemində komanda heyətində olan şəxs) – XIX əsrdə yazıb-yaradan Azərbaycan şairlərindən birinin təxəllüsü (56-47), **Salar** (f. “başçı, rəis; komandan, komandir” kimi izah edilsə də, “salor” türk xalqlarının tarixində mühüm rol oynayan qədim türk tayfa adlarından biridir. Türk dilləri ailəsinin “Qarluq” adlanan üçüncü qrupuna daxil olan Salar dili də bununla əlaqədardır. “Dədə Qorqud” dastanlarındakı Salur Qazan da bu tayfanın nümayəndəsidir. Qədim Oğuzlarda Salar, doğrudan da, elə sərkərdə mənasında işlənmişdir) – Mirzə Hüseyn Məmmədəğa oğlu Salar mükəmməl təhsil almış, rus divanxanasında işləmişdir. Salar 1845-ci ildə Mirzə Adıgözəlbəyovun “Qarabağnamə” əsərini müəllifin öz diktəsi üzrə təliq xətti ilə podpolkovnik M.P.Qolubyakin üçün köçürmüşdür. Azərbaycan və farsca şeirlər də yazmışdır (82-253), **Topçu** – Məhəmmədəli Sultan əslən Herisdəndir. O, XX əsrin söz ustalarındandır, fars və türk dillərində şeirlər yazmışdır (65-336), **Zabit** – Güman edilir ki, Qazax mahalının Hacı-Əmirli kəndində yaşayan Nəbi Əfəndinin təxəllüsüdür. Varşava ordusunda zabit-poruçik rütbəsində xidmət etmişdir (9-256), **Hüsaməddin** (ə. dinin qılıncı) – Əbdülmömin oğlu Həsən, təxəllüsü Hüsam və ləqəbi Müzəffərdir. O, XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının söz ustalarından olmuşdur. Əslən Xoy şəhərindəndir (65-396), **Zabit** – XVIII əsrin II yarısında yaşayıb-yaradan Azərbaycan aşığının təxəllüsüdür (7-216) və s.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında az da olsa, hərbiçiliklə əlaqədar olan siyasi titlonim təxəllüslərə rast gəlmək olur: **Niyzədar** – Sabir Tahirzadə, **Nişançı** – İbrahimxəlil Səfərəlizadə, **Sərhəng Əyyar** (“sərhəng” f. sərkərdə, qoşun başçısı, alay komandiri; polkovnik; başçı, rəhbər, “əyyar” isə ə. hiyləgər, fəndgir; avara

kimi mənaları vardır. Ad birləşməsi bütövlükdə “Hiyləgərlər komandiri”, “Avaralar başçısı” mənalarında işlənir) – Cəfər Cabbarlı, **Rami** (ə. atan, atıcı) – Abdulla Divanbəyov, **Xəncər** – Əmin Sadiq, **Şəmşir**, **Şəmşirək** (f. qılınc), **Şəmşir Əyyar** (f.,ə. hiyləgər, avara qılınc) – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Yanqılış** – Əli Azəri, **Nizə** - Qəhrəman Əliyev Sarovlu (66) və s.

6. Xarratlıq, dəmirçilik, hamballıq və s. sənətkarlıqla əlaqədar titlonim təxəllüslər. Bunları da siyasi və ədəbi-bədii olaraq iki qrupa ayırmaq olar.

1) Siyasi titlonim təxəllüslər: Gəmiçi – Əli Bayramov (ictimai xadim), **Qoca Hambal** – Məmmədli Manafzadə, **Ələkçi** – Məmməd Rəhimov, **Dəmirçi** – Murtuza Nağıyev, **Dəmirçioğlu** – Süleyman Rüstəm, **D.Oğlu** – Süleyman Məlikov, Süleyman Rüstəmzadə, **Hambal** – Cəlil Xəlilov, Məmmədli Manafzadə, Bayramli Abbaszadə, **Nəccarzadə** - Əbdülxalq Qafarzadə Cənnəti (şair), **Nəccar** – Əbdülrəhim Talıbov (yazıçı), **Tabaqçı** – Məmmədli Əsədullazadə, **Suvaqçı** – Əkbər Babayev, **Pıçaxçı oğlu** – Baba Babayev (66) və s.

2) Ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər: Həmmal, Həmmal Qardaş – Bayramli Abbaszadənin (Sərab mahalı, 1859 – Bakı, 1926) təxəllüsü. Məşrutə inqilabında iştirak etmiş, “Mirzə Gülzar” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, Bakıya gəldikdən sonra “Merkuri” körpüsündə hambal işləmiş və M.Ə.Sabirin məsləhəti ilə “Hambal” təxəllüsündən istifadə etmişdir (27-98; 66-102), **Telefonçu** – Afiyət Məmmədrza Abdulla oğlu(1926-1995; nasir, publisist, tərcüməçi), **Arabaçı Ayaz** – Allahverdiyev Ayaz Vilayət oğlu (1967; şair), Əbdüləli **Bənnə** – Əbdüləli Yusifov (1897-1958; şair) gənclikdə bənnəlik etmişdir, Qəzənfər **Səzbənd** – Tağılı Qəzənfər Əli oğlu (1946;şair), Məstan **Dəmirçioğlu** – Əliyev Məstan Rəsul oğlu (1935; şair, publisist) (63), **Nəccar** (ə. xarrat, dülgər) – Usta Məmmədhasən Nəccar (1819-1917; şair) Lənkəranda dülgərlik etdiyinə görə “Nəccar” təxəllüsündən istifadə etmişdir (82-103), **Həddad** (ə. dəmirçi) – Ələkbər Pakzadə (1901-1966;şair) Təbriz inqilabçısı ailəsində anadan olmuş, dəmirçilik etmişdir və M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin davamçısı olmuşdur. Ölümündən sonra şair Yəhya Şeyda onun şeirlərini çap etdirmişdir (28-89), **Səyyaf** (ə. cildçi; kitabçı, kitab alverçisi) – Hüseyn Səyyaf 1906-cı ildə Təbrizdə anadan olmuş, mollaxanada oxuya-oxuya cildçi işləmiş və təxəllüsü də bununla əlaqədardır (28-113), **Xarrat Qulu** – Kərbəlayi Qulu Məhəmməd oğlu Yusif Şuşa və ətraf kəndlərdə “Pərinaz oğlu” adı ilə tanınmış, xarratlıq etdiyi üçün “Xarrat Qulu” adı ilə daha çox şöhrətlənmişdir. Şair və musiqişünas olmuş, “Yusif” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. XIX əsrin 70-ci illərində Qarabağda musiqi məktəbinin əsasını qoymuşdur (82-265), **Dülgər** – Şəki şairi Rəsul İsmayıl oğlunun (1825-1888) təxəllüsü. Şairin sənəti dülgərlik və memarlıq olmuşdur (52-263), **Qasid** (ə.

məktub və s. aparıb-gətirən adam; elçi; qəsd edən) – Cənubi Azərbaycan şairi Bağır Yəzdaninin (1956) təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 08.11.1991), Davud **Sərracoğlu**, Davud **Sərrac** (ə. yəhər, palan tikən usta) – Vahabov Davud Rzaqulu oğlu (1930; şair). O, “Ordubadlı” təxəllüsü ilə daha çox şöhrətlənmişdir (63) və s.

7. Heyvandarlıq, əkinçilik, bağbanlıq və s. sənət sahələri ilə əlaqədar olan titlonim təxəllüslər. Bunları da iki qrupa ayırmaq olar: siyasi və ədəbi-bədii.

1) Siyasi titlonim təxəllüslər: Muzdur Vəliyev – Əli Vəliyev (yazıçı), **Rəncbər hambal** – Bayraməli Abbaszadə, **Dehqan** (f. kəndli, əkinçi; orta əsrlərdə mülkədar; bağban” kimi izah olunur. Lakin zənnimizcə, “dehqan” mürəkkəb sözdür: “deh” – kənd və “qan” xan mənasındadır və “kənd xanı”, “kəndin böyüyü” deməkdir) – Məşədi Abbaszadə, **Mehtər, Mehtər Nədim** (ə. “nədim” həmsöhbət, müsahib; söz və lətifələri ilə əyləndirən, güldürən), **Mehtər Nəim** (“nəim” ə. nemətli, bol; Cənnətin bir hissəsi) – Əbdülvahab Mirağazadə, **Bağban** – Sabir Tahirzadə, **Çoban** – Üzeyir Hacıbəyov, **Mömin Naxırçı** – Əli Razi Şəmçizadə, **Avçı** – Səfərəlizadə İbrahimxəlil, **Toxucu** – Əkbər Əkbərov, **Çayçı** – Həsən Münsif Seyid Yusifzadə, **Bakılı arabaçı bir türk** – Əlabbas Müznib, **Danaburan** – Əliqulu Nəcəfov, **Əkinçi** – Həsən Mirzəyev, M.S.Ordubadi, **Əkinçioğlu** – Həsən bəy Məlikov, Həsən Mirzəyev, Rəşid Əlibəyli, **Hətəkçi** – Ömər Faiq Nemanzadə (66) və s.

2) Ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər: Gülçin (f. gül dərən, gül yığan; bağban) – Hüseyn Cavidin ilk təxəllüslərindən, **Rai** (ə. çoban; keşiş) – Yusifzadə Əli Rai 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Maarif Nazirliyində işləmiş və əsərlərini bu dövrdə çap etdirmişdir. 14 yanvar 1920-ci ildə Parisə ali təhsil almağa göndərilənlərdən biridir (66; “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 28.07.1989), **Zare** (ə. əkinçi, rəncbər) – XVIII əsr Şəki-Şirvan Bəylərbəyisi Məmməd Hüseyn xanın öz sarayında təşkil etdiyi şairlər məclisində iştirak edən Hacı Məhəmmədin təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 11.08.1989), **Dəbbağ** (ə. xam dərinə aşılardan) – Məşədi Həsən Dəbbağ “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin fəal üzvlərindəndir(15-161), **Çoban Əfqan** – Aşıq Ələkbər Namazovun təxəllüsü. O, Qıraxkəsəmən kəndində anadan olmuşdur və kiçik yaşlarından varlılara nökrə olub, çox ağır həyat keçirmişdir. Çoban Əfqan sadə, oynaq qoşmalar yazmışdır (10-98), **Bağban** – Bağban Məhəmməd (Cəbrayıl, 1835-1914) Şərikan kəndində anadan olmuş, naxırçılıq etmiş, sadə qoşmalar yazmışdır (11-351), **Qəvvas** (ə. oxqayıran, ox ustası; dalğıcı, üzgüçü) – Paşayeva Rəqibə (1960; şair, nasir), **Çoban Rəşid** – Əlləzov Rəşid Mustafa oğlu (1941; şair), **Fariz Çobanoğlu** – Zalov Fariz Zal oğlu (1971; publisist), **Çingiz Əkinçi** – Çingiz Əsəd

bəy oğlu (1920; şair, publisist), Məmməd **Əfşan** (f. səpən, səpələyən, saçan) – Məmmədov Məmməd Hüseyn oğlu (1939; şair, publisist) (36), **Səyyad** (ə. ovçu) – XVIII əsrin II yarısında yaşayıb-yaradan aşığın təxəllüsü (7-216) və s.

8. Zərgərlik, dərzi, aşıpazlıq, xırda alverçilik və s. ilə əlaqədar olan titlonim təxəllüslər. Bu qrup təxəllüslər az olsa da, onları iki qrupa ayırmaq olar:

1) Siyasi titlonim təxəllüslər: Halvaçalan, Cızbızçı – Cəlil Məmmədquluzadə, **Xırdavatçı, İmza: Xırdavatçı** – M.S.Ordubadı, **Xırdavatçı** – Əli Heydər Qarayev, **Xırdaçı** – Ağaəli Qasimov, **Yamaqçı** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Qızılçı** – Əbdülvahab Seyidzadə, **Bir dərzi** – Məşədi Məmməd Abbaszadə, **Aşıpaz** – Məmməd Hacı Musa oğlu, **Papiros satan** – Əliağa Vahid, **Əttar** (ə. ətir satan, dərman, ədviyyat və s. satan) – Əbdülxalıq Cənnəti Qafarzadə (şair), **Yoncasatan** – Mirzə Məmməd Axundov, **Kooperativçi** – Qəhrəman Əliyev Sarovlu (66) və s.

2) Ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər: Seyid Zərgər – Mir Əbdülvahab Mirağa oğlu Mirhəsənov (Bakı, 1880-Bakı, 1920) əvvəllər baqqal və papaqçılıq, sonralar zərgərlik etmiş və “Zərgər” təxəllüsünü seçmişdir. “Məcməüş-şüəra”nın iştirakçılarındanır, **Şəməmduz** – Məhəmməd Süleyman oğlu Şəməmduz çarıq tikməklə məşğul olduğuna görə bu təxəllüsü seçmişdir. Bir neçə şeiri qalmışdır. **Qənnadı** (ə. şirniyyat, şirni məmulatı) – XIX əsr Şamaxı şairlərindən Ələkbər Məşədi Rəcəb oğlu Qənnadı “Beytus-Səfa” şairlərindəndir (82-163, 382, 437), **Dəllək** – XVIII əsr Azərbaycan aşıqlarından Dəllək Murad (9-147), **Xəyyat** (ə. dərzi) – Xəyyat Mirzənin təxəllüsü (1885-1929). Tovuzun Bozalqanlı kəndində anadan olmuş, aşıqlıq sənətinə dərzi şagirdi olarkən yiyələnmiş, heç bir aşıqdan öyrənməmişdir (12-166), **Seyid Zərgər** – Əbdülvahab Mütəllibzadə (şair)(66) və s.

9. Musiqi, rəssamlıq, həkimlik, xəzinədarlıq və s. ilə əlaqədar olan titlonim təxəllüslər. Bunları da öz funksiyalarına görə iki qrupa ayırmaq olar:

1) Siyasi titlonim təxəllüslər: Xalq rəssamı, Avarə Rəssam – Əzim Əzimzadə, **Zurnaçı, Musiqiçi, Musiqar** (f. dimdiyində çoxlu dəşiklər olduğundan külək əsdikcə müxtəlif səslər çıxaran əfsanəvi bir quş; çoxlu dəşikləri olan tütək) – Üzeyir Hacıbəyov, **Zurnaçı** – Bayraməli Abbaszadə, **Fotoqraf, Molla Nəsrəddin idarəsinin təbibisi Mozalan** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Tarzən** – Qulam Məmmədli, **Dəndansaz** (f. dişdüzəldən, diş həkimi) – Hamid Səmədov, **Doktor** – Rəşid Sürəyya, **Doktorbaşı** – Azəri Əli, **Doktor Petrovski** – Səməd Mənsur Kazımzadə, **Sarıpapaqlı həkim, Xəzinədar Məşədi Cabbar** – Salman Əskərov, **Bəzəkçi** – Cəlil Yusifzadə, **Nəqqaş** – Mirzə Baxış Təbrizi, **Həkim nuni-səğir** – Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, **Çahargah** (Azərbaycan muğamlarından birinin adı)

– Müslüm Maqomayev, **Tənbur** (ə. simli Şərq musiqi aləti) – İsrafil Nəzərov (məşhur jurnalist), **Həcəmət** (ə. qanalma əməliyyatı) – Hacı İbrahim Qasimov, **Həcəmətqulu** – Əli Nəzmi Məmmədzadə (66) və s.

2) Ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər: Xazin (ə. 1.xəzinəni idarə edən, xəzinədar; 2. mühafiz; anbardar, anbar müdiri) – Ağası Məhəmməd Əmin. Ağası onun ləqəbidir. I Şah Abbasın sarayında yaşayan şairlərdəndir, **Xazin** – Mirzə Şərif Mirzə Nuru bəyin oğlu və İsfahanın Abbasabad məhəlləsində yaşayan hörmətli təbrizlilərdəndir. O, Bəxtiyar hakimi Yusifxanın vəziri olmuşdur. Gözəl şeirlər yazmışdır (65-24, 261), **Təbib** – Gəncə şairi Mirzə Mehdi Nacinin ikinci təxəllüsü (52-180), **Müsəvvir** (ə. təsvir edən; rəssam, şəkilçəkən) – Mirzə Məhəmməd Müsəvvir (Qəzvin, 1855 – Bakı, 1901) 1876-cı ildə Bakıya köçmüş, “Məcməüş-şüəra”nın fəal üzvlərindən olmuşdur. Gözəl rəssam və dövrünün qüvvətli şahmat ustası olmuşdur. **Təbib** – Mirzə Sadiq Lətif oğlunun təxəllüslərindən biri, **Təbib** – Mirzə Heydərqulu Hacı Əliməmməd oğlu Təbib mahir xəttat idi, həm də xalq təbabətini gözəl bildiyindən “Təbib” təxəllüsünü qəbul etmişdir, **Nəqqaş** (ə. nəqşbənd, nəqş edən; Allah, Tanrı) – Usta Zeynal (XIX əsrdə yaşamışdır) gözəl nəqqaş olmuşdur. “Əncüməni-şüəra”nın fəal üzvlərindən olmuşdur (82), **Mirzə Ağa Təbib** – XIX əsr Şamaxı şairlərindən olan Mirzə Ağa ibn Ağa İbrahim ibni Hacı Ağababanın təxəllüsü. Məşhur həkim olmuşdur. **Gənci** (f. xəzinə, dəfinəyə aid) – XIX əsr Ərdəbil şairlərindən Məhəmməd Bağır ibn Kazım Ərdəbili (93-76), **Xazin** – Mir Əbdülhüseyn Təbrizi (1873-1918) Təbrizin Xiyaban məhəlləsində anadan olmuşdur. Açıq fikirli mübariz şair, Səttarxan hərəkatının müğənnisi olmuşdur (27-96), **Rasim** (ə. rəssam, rəsm çəkən) – Məhəmməd Rasim Cavad oğlu Quluzadə (1895-1974) Bakıda anadan olmuş, şeirlərini “Rasim” təxəllüsü ilə yazmışdır (47-138), Abbas **Səhhət** (ə. gerçəklik, həqiqət; sağlamlıq) – Mehdizadə Abbasqulu Əlabbas oğlu (1874-1918; şair, tərcüməçi). Tehran Tibb Universitetini qurtarsa da, müəllim işləmişdir. Romantik üslubda şeirlər yazan şair M.Ə.Sabirin ən yaxın dostu olmuşdur, Yusif **Nəğməkar** (ə. nəğmə yazan, nəğmə oxuyan) – Mədədov Yusif Məhəmməd oğlu (1955; şair), **Nəva** (f. avaz, ahəng, nəğmə; muğam adı) – Qarabağ şairlərindən Cəfərquluxanın təxəllüsü. O, İbrahim xanın böyük oğlu Məhəmməd həsən ağanın oğludur (51-350), **Nəva** – Pənah xanın nəvəsi, İbrahim xanın qardaşı oğlu Cəfərqulu xan M.F.Axundovla məktublaşmış, şeirlərində “Nəva” və “Arif” təxəllüslərindən istifadə etmişdir (21-63) (Burada birinci Cəfərqulu xan İbrahim xanın nəvəsi, ikincisi isə İbrahim xanın qardaşı oğlu kimi təqdim olunur. Bu adları dəqiqləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb edir. Lakin bizə elə gəlir ki, burada söhbət eyni adamdan – Cəfərqulu xandan gedir. Çünki ad vermə ənənəsinə görə, ən yaxın qohumlara - əmioğlanlarına, dayıoğlanlarına, bacıoğlanlarına, qardaşlara və s. yaxın qohumlara eyni adlar vermək məqbul

sayılmır), **Sərraf** (ə. bir dövlətin pulunu başqa bir dövlətin puluna dəyişən adam) – XIX əsr şairi Hacı Əbdürrəhim Ərdəbili (93-3), **Sərraf** – XX əsr Cənubi Azərbaycanın ustad şairi Hacı Rzanın təxəllüsü (“Novruz” qəz. 27.08.1992), **Zorən təbib** (zorla həkim olan), **Zurnaçı** – Cəfərov Məmməd Zeynalabdin oğlunun (1909-1982; nasir, tənqidçi, ədəbiyyatşünas) ilk əsərlərini imzaladığı təxəllüsləri, Əli **Təbib** – Əli Təbib Sarıbala (1933; şair, dramaturq) Tibb Universitetini qurtardığı üçün “Təbib” təxəllüsündən istifadə etmişdir, **Doktor** – Nəriman Nərimanov (Tiflis, 1870 – Moskva, 1925; nasir, dramaturq, publisist, ictimai xadim) Novosibirski Tibb Universitetini qurtarmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində epik romanın və tarixi faciə janrının banisidir, İbrahim **Təbib** – İbrahim Quliyev Həsənli (1927; şair), **Həkim** Qəni – Hüseynov Qəni Hüseyn oğlu (1920; şair, tərcüməçi), Mənzər **Niyarlı** (f. şəkil, rəsm, əks; gözəl, sevgili) – Eynullayeva Mənzər Əsəd qızı (1950; nasir) (36), **Gənci** – Ömər Osman oğlu Gənci (Gəncə, 1080-1085 – 1155) öz mədhiyyə və elegiyaları ilə məşhur olmuşdur (16-38).

10. Peşə-sənət olmayan, lakin peşə-sənət məzmunlu sözlərdən düzələn titlonim təxəllüslər. Bunların bəziləri məşğuliyyət məzmunu bildirən dilənçi, qumarbaz və s. məzmunlu sözlərdən düzəlir. Bu qrup təxəllüsləri də daşıdıqları funksiyaya görə iki qrupa ayırmaq olar:

1) Siyasi titlonim təxəllüslər: Fəhlə, Söz yığan, Əməleyi mövta (ə. meyitlərin əməlləri) – Cəlil Məmmədquluzadə, **Məsləhətçi, Obaşdançı, Çaydaçapan** – Sabir Tahirzadə, **Məsləhətçi** – Fəzil Seyidov, **Sizin müxlüsünüz** (ə. səmimi) **Lal, Nökərin Kələm Guş** – Cəfər Bünyadzadə, **Acıdil** – Asim Məşədi Şirəli oğlu Əbdülrəhman, **K.İşçi qızı** – Kövkəb Ələkbərova, **Zəvvar** (ə. ziyarətə gedənlər və ya gələnlər dəstəsi; ziyarətçilər) – Məmməd Kərimov, **Lağlağacı** – Əmin Sadiq, **Xülyacı** – Sadiq Abbasov, **Xulçı** – Yusif Rəhimov, **Fəhlə** - Əbülfəz Xəlilov(şair), **Harayçı qardaş** – Məmmədağlı Əlizadə, Nəcəfbəy Vəzirov, **İşçi** – Molla Mahmud Çakər, **İşçi Məs.** – Məmmədəli Səfərov, **Dıgdiğçi** – Molla Sadiq Rahil Süleymanzadə, **Ordan-burdaçı** – Üzeyir Hacıbəyov, **Bacadan baxan** – Mirzəyev Həsən Kişləli, **Öyrədici** – Fərhad Ağazadə, **Paxıraçan** – İsfəndiyar Babayev, **Nökəriniz Hərdəmxəyal** – Məmməd Səid Ordubadi, **Tazə xəbərçi** – Həsən Səbri Məmmədzadə, **Əməkçi** – Rəhman Məmmədov, **Məşrutəçi** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Sözün doğrusunu danışan** – Əli Məmməd Mustafayev, **Qumarbaz** – Həsən Mirzəyev, **Salyan qumarbazı** – Əliağa Raqib Qasimov, **Mühacir** (ə. 1) 622-ci ildə Məkkədən Mədinəyə köçən müsəlman; 2) bir ölkədən başqa ölkəyə köçən adam), **Y.Müsafir** (ə. 1) səfər edən; yolçu; 2) qonaq, mehman) – Yəhya Şükürov, **Səyyar** (ə. seyr edən, gəzən-dolaşan, hərəkət edən; daşınan və s.) – Hüseyn Minasazov (66) və s.

2) **Ədəbi-bədii titlonim təxəllüslər: Pənahi** (ə. yardımçı, himayəçi) – Qədim Pəhləvi dilində yazılmış “Bəxtiyarnamə” dastanını XIII əsrdə Cahənşah xan dövründə yaşayıb-yaradan və bu dastanı farsca nəzmə çəkən şairin təxəllüsü (Fədai. “Bəxtiyarnamə”. ADU. Bakı, 1957, səh.3), **Mücrüm** (ə. cinayətkar, təqsirli; qəbahətli, suçlu) – XIX əsr Cənubi Azərbaycan şairlərindən Əli Ərdəbilinin təxəllüsü (26-227), Muxtar **Fail** (ə. işləyən, iş görən) – Muxtar Balaqədəş oğlu Cəbrayılzadə (1903-1973; şair) Bakı şəhərinin Nardaran kəndində anadan olmuş, təhsil ala bilməmiş və “Fail” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır, **Səyyar** – Həsən İbadulla oğlu Atayev (Həsən Səyyar) əruz və heca vəznlərində şeirlər yazmışdır (47-126,172), **Piruz Dilənçi** – Cənubi Azərbaycan şairi Piruz Dilənçinin əsl adı Əli, soyadı İsmayıl Piruz, atasının adı Baratəlidir. 1965-ci ildə Tehrandə anadan olmuşdur. 1988-ci ildə Tehran Universitetinin Memarlıq fakültəsini bitirmişdir. İlk kitabı “Etelati ümumi” fars, 2-ci kitabı “İlk əsərlər” adlı şeirlər kitabı Azərbaycan dilində çap olunmuşdur (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 23 may 1996), Mirhaşım **Müsafir** – Talışlı Mirhaşım Mirmurtuza oğlu (1926; şair) (36-604), **Tərrah** (ə. cibəgirən, cibgir; oğru) – Məşədi Məhəmməd Tərrah XIX əsrin ikinci, XX əsrin əvvəllərində yaşamış, “Beytüs-Səfa” şairlərindəndir. O, M.Ə.Sabirin ən yaxın dostu olmuşdur (82-161), **Rahzən** (f. yolkəsən, quldur, çapqın) – Qarabağ şairi Məşədi Əbdül (? – 1896) gəncliyində şeirlərini bu təxəllüslə yazmış, sonralar “Şahin” təxəllüsündən istifadə etmişdir (52-140).

İ D E O N İ M T Ə X Ə L L Ü S L Ə R

Titlonim təxəllüslər insanın fiziki əməyi, müxtəlif həyat fəaliyyəti ilə, peşə, məşğuliyət sahəsi və vəzifəsi ilə əlaqədar olan söz və müxtəlif söz birləşmələri əsasında meydana gəlsə, ideonim təxəllüslər isə insanın zehni fəaliyyəti ilə bağlı olan sözlərdən yaranır. “İdeonim – İnsanın əqli, ideoloji və bədii fəaliyyət sahəsindəki denotatları bildirən xüsusi ad kateqoriyası... Onomastikada ideonim termini adətən pragmatonim termininə qarşı qoyulur. Sadə desək, mənəvi mədəniyyət əşyalarının xüsusi adlarını bildirən ideonimlərə bədii ədəbiyyat və ya elmi əsər adları, musiqi və rəsm əsərlərinin xüsusi adları, arxitektura və heykəltəraşlıq əsərlərinin və s. adları daxildir” (3-222).

İdeonim təxəllüslər isə bütövlükdə və ya komponentlərindən biri müxtəlif ideonimik adlardan ibarət olan təxəllüslərə ideonimik təxəllüslər deyilir. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında ideonimik təxəllüslərdən geniş istifadə olunmuşdur. “İdeonim” termininin əhatə dairəsi isə çox genişdir. Lakin onların hamısından təxəllüs kimi istifadə edilmir. Çünki ideonimik təxəllüslər əsasən bədii əsərlərdə (şifahi və yazılı ədəbiyyatda) yaradılan obraz adlarından və qəzet, jurnal

adlarından və ya onların bir komponentlərinin adlarından yaradılır. Bu baxımdan onları iki qrupa ayırmaq olar: 1. Bədii obraz adlarından ibarət ideonimik təxəllüslər; 2. Müxtəlif qəzet və jurnal adlarından düzələn ideonimik təxəllüslər.

1. Bədii obraz adlarından ibarət ideonimik təxəllüslər. Bədii əsərlərdə işlənən obraz adlarının müəyyən hissəsini poetik antroponimlər təşkil edir. “Folklor və bədii ədəbiyyat qəhrəmanlarından götürülmüş təxəllüs. Belə təxəllüs seçən müəlliflər ideyaca həmin qəhrəmanlara yaxın olduqlarını nəzərə çarpdırırlar. Deyilənlərə görə, Aşıq Hüseyn öz sənətini Gəncə yaxınlığındakı Alaladı kəndində yaşayan məşhur dəmirçi “Məcnun” təxəllüslü şair Kəblə Bağırdan öyrənmişdir (Aşıq Ələsgər. Əsərləri. II c). Seyid Əbülqasim Nəbatinin təxəllüslərindən biri də “Məcnun” olmuşdur (Nəbati. Əsərləri). Abdulla Şaiqin ilk təxəllüslərindən biri də “Keçəl” olmuşdur (Abdulla Şaiq. Xatirələrim). Bəhlul – Seyid Hüseyn (“Bəhlul”, 1907), Bəhluli-divanə - Salman Əsgərov (“Tuti”, 1916), Koroğlu – Böyükağa Talıblı (“Yeni iqdam”, 1915) (Q.Məmmədli)” (3-95).

1) Siyasi ideonimik təxəllüslər: Cırtdan (nağıl qəhrəmanı) – Cəlil Məmmədquluzadə, Salman Əskərov, **Molla Nəsrəddin** (lətifə qəhrəmanı) – Ömər Faiq Nemanzadə, Sabir Tahirzadə, **Molla Əmi** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Nofəl Tənbəl**, **Nofəl** (“Leyli və Məcnun” poemasında obraz adı. “Nofəl” adı, zənnimizcə, iki sözdən ibarətdir: “nov” farsca “yeni, təzə”, “fələh” isə “səadət, müvəffəqiyyət, xoşbəxtlik” mənalarında işlənir. Əsərdəki Nofəl obraz adının səciyyəsi, fəaliyyəti adın həm leksik mənasına, həm də xarakterinə uyğun gəlir) – Əliağa Vahid İskəndərzadə, **Məcnun** (“Leyli və Məcnun” poemasında obraz adı; ə. dəli, divanə; eşqə mübtəla olan, vurğun) – Həsən Həsənov, **Gavə** (ə. Firdovsinin “Şahnamə”sində Dəmirçi Gavənin adındandır və inək, öküz deməkdir) – Əhməd Abbasov, **Dəqyanus**, **Dəqyanuszadə** (N.Gəncəvinin əsərlərində tez-tez xatırlanan Dəqyanus guya Roma imperatoru Nay Messi Tvint Troyan (200-251) dövründə zülmədən qurtulmaq üçün 6 nəfər vəzir bir dağa gəlirlər. Bir çoban və iti də onlara qoşulur. Onlar mağarada 309 il yatdıqdan sonra ayılırlar. Cır-cındır içində olan vəzirlər ciblərindəki pulları xərcləmək istəyirlər. Lakin köhnə olduğu üçün o pullara heç nə vermirlər. Yenidən mağaraya qayıdan sakinlər əbədi yuxuya gedirlər... Bədii ədəbiyyatda “Dəqyanus zamanı” ən qədim zaman mənasında işlədilir. “Dəqyanus” adı isə “dağ” və “Yunus” adlarından ibarətdir. Hazırda Naxçıvanda eyni adlı dağ da vardır. “Dəqyanus” adına “Quran”da da təsadüf olunur. Roma imperatorunun adında xatırlanan “Troyan” isə Homerin əsərlərində yunanların vuruşduğu troyalıların və Troya şəhərinin, “Troya müharibələri” adlarındakı “Troya” adı ilə eyni kök və mənədadır və “türk” adı ilə əlaqədardır. Bəzi mənbələrdə isə “İtaliya” sözünün türk mənşəli olması və ilk adının “Odaliya” adlanması fikirlərinə də təsadüf olunur) – Əli Səbri Qasimov, **Sənani** (“Şeyx

Sənan” adlı ərəb əfsanəsi və H.Cavidin eyni adlı faciəsinin qəhrəmanı Sənanın adı ilə əlaqədardır və ərəbcə “işlək, çalışqan, zəhmətsevər, təriflənen, mədh edilən, kəskin, sivri” mənalarındadır. Ərəb tarixçisi Tariq ibn Sənanın adından yaranmışdır. Səna dağı və şəhərinin adı da məhz onun adı ilə bağlıdır) – Əli Mirzə İbrahimov, **Zülqərneyn** (N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının əsas qəhrəmanı İskəndər Zülqərneynin adı ilə əlaqədardır), **İbn Zülqərneyn** (ə. Zülqərneynin oğlu) – Rüstəm İskəndərzadə, **Pərviz** (N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının qəhrəmanı Xosrovun ikinci adı. Farsca “pərvaz” sözündən olub və “uçma, uçuş; uçmağa yeni başlayan quş balası” mənasındadır) – Seyid Cəfər Cavadzadə, **Makedonski** (Makedoniyalı İskəndərin adındandır) – Qulam Məmmədli (66) və s.

2) Ədəbi-bədii ideonimik təxəllüslər: Məcnun – Şəmkirli Aşıq Hüseynin (1811-1891) Alabaşlı kəndində yaşayan ustadı Kəblə Bağır adlı dəmirçi aşığın təxəllüsü (9-299). **Molla Nəsrəddin** (Lətifə ustadı və qəhrəmanının adı ilə əlaqədardır. Onu XIII əsr Azərbaycan alimi Nəsrəddin Tusinin adı ilə bağlayanlar da vardır. Lakin Türkiyədə Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olması, XVI əsrdə yaşaması haqqında məlumatlar da vardır. Molla Nəsrəddinin yaşadığı kənd də bəllidir və o kənddə onun heykəli də ucaldılmışdır. Molla Nəsrəddin Türkiyə və Orta Asiya xalqlarında “Xoca Nəsrəddin” adı ilə məşhurdur) – Böyük inqilabçı-demokrat Cəlil Məmmədquluzadə 1906-cı ildə nəşr etdirməyə başladığı “Molla Nəsrəddin” adlı satirik jurnalın adını məhz məşhur lətifə ustadı və qəhrəmanının adı ilə əlaqələndirmişdir. “Molla Nəsrəddin” həm də bu görkəmli sənətkarın ədəbi-bədii təxəllüsüdür. Lakin digər sənətkarlar da bu addan siyasi təxəllüs kimi istifadə etmişlər (6). **Sidqi** – Axundov Ruhulla Fətulla oğlunun (1886-1959) təxəllüsüdür. Məşhur Azərbaycan aktyoru, SSRİ xalq artisti olan Ruhulla Axundov “Dövlət-bisəmər”də Sidqi rolunu gözəl oynadığı üçün onu “Sidqi Ruhulla” deyər çağırmağa başladılar. Sonralar o, bu təxəllüslə məşhurlaşmışdır. “Sidq” ərəbcə “doğruluq, gerçəklik, səmimilik, saflıq, ürək təmizliyi” deməkdir (S.Rəhman. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı, 1958, səh.118) və s.

2. Müxtəlif qəzet və jurnal adlarından düzələn ideonimik təxəllüslər. Məlumdur ki, bütün qəzet və jurnal adları ideonimlərin müəyyən qrupunu təşkil edir. Qəzet və jurnal adlarından düzələn ideonimik təxəllüslərdən müəlliflər əsasən siyasi təxəllüs kimi istifadə edirlər. Bu təxəllüslər müəlliflərin işlədikləri və ya əsərlərini çap etdirdikləri qəzet və jurnalların adı, yaxud ona uyğun söz və ifadələrlə əlaqələndirirlər: **Ağa Tuti** (“Tuti”,1916) – Seyid Hüseyn Sadıqzadə, **Azəri** (“Azərbaycan”, 1944-1945) – Qulam Məmmədli, **Tuti** (“Tuti”, 1916) – Cəfər Bünyadzadə, Səməd Mənsur Kazımzadə, Şeyxəliyağa Rəsizadə, **Arı** (“Arı”, 1910-1911) – Dadaş Bünyadzadə, **Arı bəy** (“Arı”, 1910) – Nəriman Nərimanov,

Müavini Ari (“Ari”, 1911), **Müvəqqəti Tuti** (“Tuti”, 1916) – Dadaş Bünyadzadə, **Bayquş** (“Tuti”, 1915-1916; Yəqin ki, müəllif təxəllüsünü qəzetin adına uyğunlaşdırmışdır) – Bədrəddin Seyidzadə, **Allahsız** (“Allahsız”, 1932-1933) – Fazil Seyidov, **Çahargah** (Azərbaycan muğamlarından birinin adı) – Müslüm Maqomayev, **Qəzetçi, Qəzetnəvis** (“nəvis” farsca yazan, yazıçı; “Şərqi-Rus”, 1904) – Məmmədəğa Şahtaxlı, **Babayi Əmir** (“Babayi-Əmir”, 1915-1916), **Baba Nəsim, Bariq Əyyar, Nəim Əyyar, Nəsim Əyyar** (ə. “əyyar” – hiyləgər, fəndgir) – Əlabbas Müznib Mütəllibzadə (“Babayi-Əmir”, 1915-1916), **Sağıt Əyyar** (ə. böyük hiyləgər, etibarını itirmiş fırıldaqçı), **Səyyar Əyyar** (ə. seyr edən fırıldaqçı) – Həsən Səyyar (“Babayi-Əmir”, 1915-1916) (Çox maraqlıdır ki, fırıldaqçı, hiyləgər və s. mənasında olan “Əyyar”lara ancaq “Babayi-Əmir”də rast gəlmək olur), **Molla Nəsrəddin bəy, Molla Quş, Molla Əli, Molla Əmu, Molla Nəsrəddin idarəsindən təbibi Mozalan, Yuxusuz molla, Molla Fırıldaq, Molla Nəsrəddin** – Cəlil Məmmədquluzadə (“Molla Nəsrəddin” Mirzə Cəlilin ədəbi-bədii təxəllüsü olsa da, böyük sənətkar bu təxəllüsün müxtəlif formalarından siyasi təxəllüs kimi də geniş istifadə etmişdir. Tərkibində “molla” olan təxəllüslər, əsasən “Molla Nəsrəddin” jurnalında işlənmişdir), **Molla Qulu, Molla Nəsrəddin** – Ömər Faiq Nəmanzadə, **Molla Zoru, Mollapərəst** – Mirzə Məmməd Axundov, **Molla Minaxanım** – İbad Əliyev, **Molla Nəsrəddin, Molla Cibişdanqulu, Molla Əmu** – Mirzə Ələkbər Sabir, **Mollapərəst həmsəri** – Mir Mahmud Kazımovski, **Kəlmə Əyyar** – Əjdər Hüseynzadə, **Əyyari Təyyari** – Abbasəli Giryan, **Mürid Əyyar** (hiyləgər şagird, fırıldaqçı tərəfdar) – Cabbar Əsgərzadə, **Şəbrəng Əyyar** (qara fırıldaqçı, gecə rəngli hiyləgər) – Mikayıl Seydi, **Şəmşir Əyyar** (f., ə. fırıldaqçı qılınc, hiyləgər qılınc) – Əli Nəzmi Məmmədzadə (“Babayi Əmir”), **Məğmum molla** – Misirxan Məmmədəğa (“Molla Nəsrəddin”), **Müsavatçı şair Əli Razi** – Əli Razi Şəmçizadə (“Müsavat”, 1918), **Hambal, Hambali Azərbaycani, Hambal Azərbaycani, Hambal qardaş, Həmmali Gülzari** – Bayraməli Abbaszadə (şair; Bakıda yükdaşıyan, hambal olduğu üçün “Hambal” və digər qəzetlərdə bu təxəllüslə çıxış etmişdir. Digər müəlliflər də “Hambal” qəzetində bu təxəllüslə çıxış etmişlər), **Hambal** – Cəlil Xəlilov, Yaqub Nəsirli, **Hambal, Qoca Hambal** – Məmmədəli Manafzadə (“Hambal”, 1925), **Həbülmətinçi** (XX əsrin əvvəllərində Kəlküttədə nəşr olunan “Həbülmətin” qəzetinin adı ilə əlaqədardır) – Cəlil Məmmədquluzadə, **Şeypur** (“Şeypur”, 1918-1919) – Məmmədəli Səfərov, Əjdər Cəlili, **Şeyx Şeypur** – Abbas Səhhət Mehdizadə (“Kəlniyyət”, 1910), **Əkinçi** – Həsən Mirzəyev (Bu təxəllüs “Əkinçi” qəzetinin adı ilə əlaqədar olsa da, XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan “Kəndçi” qəzetində də istifadə olunmuşdur) – Həsən Mirzəyev, **Əkinçi Həsənoğlu** – M.S.Ordubadi (“Kəndçi” qəz. 1924), **Əkinçioğlu** – Həsən bəy Məlikov (“Əkinçi” qəz.), **Əkinçioğlu** – Rəşid Vəlibəyli (“Kəndçi” qəz. 1924), **Şəhneyn tərəqqi** – İbrahim Tahir Musayev (“Tərəqqi”, 1908-1909), **Hacı**

Leylək – Cabbar Ələkbərzadə (“Ləklək”, 1914), **Hac Leylək** – Qurbanəli Şərifzadə (“Molla Nəsrəddin”), **Ədəbiyyatçı** – Mir Cəlal Paşayev (“Ədəbiyyat qəzeti”), **Kəlniyət** (Bu ad orta əsrin məşhur təlxəklərindən Kəl – keçəl İnayətdən götürülüb və sonradan “Kəlniyət” şəklinə düşmüşdür) – Hacı İbrahim Qasimov (“Kəlniyət”, 1912-1913), **Damğa** – Süleyman Məlikov (“Damğa”1925-1926), **Zənbur** (ə. bal arısı) – Mirzə Əbdülxalıq Axundov (“Zənbur”,1909-1910), **Zənbur** – Zinət Nuşirəvanova (“Molla Nəsrəddin”), **“İttifaq”pərəst, Müznib “İttifaq”pərəst** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Yoxsul** – Həmid Sultanov (“Azərbaycan fəqərəsi”), **K.İşçiqızı** – Kövkəb Ələkbərova (“Zəhmət”, 1926), **Kasıb** – Ruhulla Axundov (“Azərbaycan fəqərəsi”, 1920), **Kənd aşıqi** – Hacı Səlim Sanılı (“Yeni kənd”, 1927), **Kirpi** – Əbülfəz Sadıqov (Əvəz Sadıq), Qulam Məmmədli, Seyfəddin Abbasov (“Kirpi”, 1952-1959), **Müəllim Davud** – Davud Ağamirzəyev (“Əfkari-mütəllimin”, 1919), **Müəllim Cəfər** – Cəfər Bünyadzadə (“Məktəb”, 1912), **Bəhai** (ə. Bəhailik məzhəbinə mənsub olan; Adətən partiya və müəyyən ictimai, siyasi cəmiyyət və dini təriqət adları da insan təfəkkürünün məhsulu olduğu üçün ideonim adlanır) – Məmməd Səid Ordubadi, **Bəhlul** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə (“Bəhlul”, 1907), Məzahir **Səhər** – Süleymanzadə Məzahir Bəybala oğlu (1952; şair, publisist; Milli azadlıq hərəkatı başlayanda o, “Səhər” qəzetini təsis etdi və redaktoru oldu) və s.

Ədəbi-bədii təxəllüslər içərisində erqonimlərdən (idarə və təşkilat adları) düzələnlərə də təsadüf olunur: **Etimad** (ə. istinad, dayanma; inam, güvənmə, inanma) – Mir Mehdi Seyid Məhəmməd oğlu 1900-cu ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Mədrəsə təhsilini bitirdikdən sonra Təbrizdə “Etimad mədrəsəsi” açmış və 15 il gənc nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. “Etimad” təxəllüsü ilə yanaşı, “Natiqi” təxəllüsündən də istifadə etmişdir. Şeir kitabları çap olunmuşdur (27-214), **Tərbiyə** (ə. bəsləyib-yetişdirmək; böyütmə; alıxdırmaq, vərdiş etdirmək) – Böyük Azərbaycan alimi və ədibi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyə Təbrizi (1875-1940) 1896-cı ildə Təbrizdə yeni üsulla idarə olunan “Tərbiyə” adlı kitabxananın əsasını qoyduğu üçün bu adla şöhrətlənmişdir. M.Tərbiyətin İstanbulda da “Tərbiyə” adlanan kitabxanası var idi (65-3) və s.

ARİSTONİM TƏXƏLLÜSLƏR

Professor Z.Verdiyeva Azərbaycan antroponimikasında ilk dəfə olaraq aristonim təxəllüslər haqqında yazmışdır: “Siyasi təxəllüslərin növlərindən olan aristonim təxəllüslər müəllifin əsl adına, təxəllüsünə aid olmayan ad, ləqəb və titulun əlavə edilməsi ilə düzəlir” (96-98). Başqa bir ədəbiyyatda isə oxuyuruq: “Müəllifin həqiqi adına ona aid olmayan ləqəb və ya titulun artırılması ilə düzələn

təxəllüs: Naxələf Sadıq – Molla Sadıq Süleymanzadə, Nərimanbəyov Nəriman – Nəriman Nərimanov (Q.Məmmədli)” (3-86).

Demək, aristonim təxəllüslər müxtəlif formalı söz birləşmələri şəklində olur. Bu təxəllüslərin bir və ya iki komponenti müəllifin əsl ad, ata adı, soy adı və ya təxəllüsündən ibarət ola bilər. Azərbaycan dilində mövcud olan aristonim təxəllüslər içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, ad birləşməsinə artırılan sözlər müəllifin bəzi əsas və ya köməkçi adları ilə əlaqədar olsa da, onlar hər dəfə digər söz və ya ünsürlərlə dəyişdirilir, tanınmaz hala salınır. Elə buna görə də aristonim təxəllüslər əsasən siyasi təxəllüslərdən ibarət olur: **Ağdam** Davud – Davud Ağamirzəyev, **Ağdaş Abdülqəfur** – Qəfur Əfəndizadə, **Azərbaycan məhbusu S.H.Tağızadə** - Seyid Həsən Tağızadə, **Qoca** Salman – Salman Nərimanov, **Dəli Nemətulla** – Nemət Bəsir, **Əbdülhəqir Həsən M.Əkinçioğlu** – Həsən bəy Məlikov, **Əyyari Müniri** – Ağadadaş Müniri, Əli **Yezid** – Əli Həsənov, Əli **Rai** – Əli Yusifzadə, **Gic Seyid** – Mir Əbdülvahab Seyidcəfər, **Mahmud Əmi** – Mahmudbəy Mahmudbəyov, Məmmədəli **Təbəqçi** – Məmmədəli Əsədullazadə, **Mirzə Sadıq Naxələf, Naxələf Sadıq** – Molla Sadıq Süleymanzadə, **Molla Nəsrəddinbəy** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Moskva** Oruc – Oruc Orucov, **Müəllim Y.Kənan** – Yusif Rəhimzadə, Paşayev **Monhayzer** – Mir Cəlal Paşayev, **Pən Abbas** – Makuli Abbas, **Poltaratski İ.Həqqi** – İsmayıl Həqqi (türk zabiti), Süleyman **Bəndəmi** – Süleyman Xəlilov, **Ufa** Xulufu – Vəli Xulufu, Faiq **Cəmcəmli** – Faiq Məmmədov (jurnalist), **Xadimül-şəriə** Zəki – Zəki Əşəri Hacızadə, **Heydəri Bombi** – Heydərxan Əmoğlu (inqilabçı), **Həqiqi Mücahidlərin xaki-payi** Qafar Həsənzadə - Mirzə Qafar Zünuzi Həsənzadə, Hüseyin **Fəthi** – Hüseyin Fətullazadə, **Çaharçuy** Ə.Əsədullayev – Əbdüləli Əsədullayev (66) və s.

Z O O N İ M T Ə X Ə L L Ü S L Ə R

Azərbaycan təxəllüslərinin müəyyən hissəsini zoonim təxəllüslər təşkil edir. “Zoonim – 1. İnsandan başqa hər hansı canlınin, zooloji varlığın xüsusi adı. Buraya əhliləşdirilmiş ayrı-ayrı çöl heyvanlarının, sirkdə, heyvanxanada işləyən və ya bəslənilən heyvanların, bədii əsərlərdə xüsusiləşmiş ad kimi işlənən canlıların adları, əsatiri canlıların adları və s. daxil edilir” (3-481). Bura at, it adları, iri dırnaqlı mal-qara, xırdadırnaqlı ev heyvanları, ev quşları, pişik, dəvə, aslan, şir, tülkü, siçan və s. canlıların adları daxildir.

Prof. M.Çobanov zoonim təxəllüslər haqqında yazır: “Azərbaycan antroponimiyasında zoonimlər, daha doğrusu müəyyən quşların adını bildirən sözlər də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən təxəllüs kimi qəbul edilmişdir. Məsələn,

Murtuz Məşədi Rza oğlu Məmmədov Bülbül (SSRİ xalq artisti, XX əsr), Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri (şair, XIX əsr), Tağı Şahbazi Simurğ (yazıçı, XX əsr), Mirzə Abbas Şahin (şair, XIX əsr), Əbdülbağı Bülbülcan Kərbəlayi Əli oğlu Zülalov (xanəndə, XIX – XX əsrlər)” (31-45).

Müəllif ərəbcə “Cənnət quşu” mənasında olan və əsl adı bilinməyən XVII əsr şairinin “Hüman” təxəllüsünü də zoonim təxəllüs hesab etmişdir. İkincisi, “Simurğ” və “Human” zoonim yox, əsatiri-mifik (real həyatda mövcud olmayan) quş adlarıdır. Elmi ədəbiyyatda ona “mifozoonim” deyilir. Daha doğrusu, quş adlarını “zoonim”in bir növü olan ornitonim öyrənir.

“Zoonim təxəllüs – zoonimlə ifadə olunan təxəllüs: Anaş Qurbağa (Cəlil Məmmədquluzadə və Ü.Hacıbəyov), Qurbağa (Cabbar Əsgərzadə), Qırxayaq (Məşədi Qafar Abıyev), Əqrəb (Hacı İbrahim Qasimov və bir çox müəlliflər), Əfi (Seyid Hüseyin Sadıqzadə), Zəli (C.Məmmədquluzadə), İlan (M.Ə.Sabir), Kirpi (Əjdər Süleymanzadə və bir çox müəlliflər), Gomuş (Səməd Mənsur Kazımzadə), Aslan (Ə.Əzimzadə) (Q.Məmmədli)” (3-48).

Əgər nümunələrə diqqət yetirilsə, məlum olar ki, burada müxtəlif heyvan adları ilə yanaşı, həşərat adları da vardır. Adətən, zoonim yunanca iki sözdən ibarətdir: **zoo** – insandan başqa, digər canlılar, **onim** isə ad deməkdir. **Zoonim** – heyvanların xüsusi adları mənasında işlənir. **Zoonim təxəllüslər** isə insandan başqa, digər canlıların ümumi adlarından leksik yolla təxəllüs kimi istifadə olunması ilə meydana gəlir. Azərbaycan dilində zoonim təxəllüslər çoxdur. Onları təxmini olaraq dörd qrupa bölmək olar: 1. Heyvan adlarından düzələn zoonim təxəllüslər; 2. Ornitonimlərdən (quş adlarından) düzələn zoonim təxəllüslər; 3. Entomonimlərdən (həşərat adlarından) düzələn zoonim təxəllüslər; 4. Axtionim (balıqların ümumi adları) adlardan qüzələn zoonim təxəllüslər.

1. Müxtəlif heyvan adlarından düzələn zoonim təxəllüslər. Bu təxəllüslər əsasən aslan, gomuş, təkə (dağ keçisi və ya sürünün önündə gedən keçi, tülkü, kirpi, qurbağa, ilan, əqrəb, kərtənkələ və s. canlıların ümumi adlarından düzəlir. Bəzən də mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi formasında olan təxəllüslərin bir komponenti zoonimin bədən üzvündən və ya hər hansı zoonimlə əlaqədar olan müəyyən bir sözlərdən ibarət olur. Bu təxəllüslərin hamısı, demək olar ki, siyasi təxəllüslərdir və müəllifləri mürtəce qüvvələrdən qorumağa xidmət edir: **Qurbağa**, **Noxtasız**, **Məhkəmə pişiyi**, **Hoşhoş** (Adətən, eşşəyi hərəkətə gətirmək üçün bu sözdən istifadə olunur) – Cabbar Əsgərzadə, **Zəli**, **Anaş Qurbağa** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Anaş Qurbağa**, **Əqrəb**, **Tısbəğa** – Üzeyir Hacıbəyov, **Molla Qurqur** – Əli Razi Şəmçizadə, **Aslan** – Əzim Əzimzadə, **Gönü soyulmuş**, **Xərquş** (Farsca “xər” – eşşək, “quş” isə qulaq deməkdir və söz “eşşək qulağı”, daha

doğrusu, “uzunqulaq” mənasında işlənir) – Əlabbas Mütəllibzadə, **Şahmar** – Əbülfəz Abbasquluyev, Altun **Qaflan** – Əjdər Süleymanzadə (Türk dillərində **qaplan** – aslan, şir, pələng mənasında işlənir), **Kəlilə Dimnə** - Həsən Mirzəyev (Qədim Hind əfsanələri əsasında yaranan “Kəlilə və Dimnə” əsərinin əsas qəhrəmanları Kəlilə və Dimnə adlı öküzlərin adlarıdır), **Xaldan Tülküsi** – Həmid Səfərov, **Əqrəb** – Hacı İbrahim Qasimov (Bu təxəllüsdən Məmmədəli Mənafzadə, Məmmədəli Saib Əliyev, İbrahimxəlil İsadzadə, Həsən Rəhmanov, Mikayıl Seydi Məmmədzadə də istifadə etmişdir), **Kirpi** – Əbülfəz Sadıqov (Əvəz Sadıq) (Bundan Əjdər Süleymanzadə, Qulam Məmmədli, Seyfəddin Abbasov və başqaları da istifadə etmişlər), **Əfi** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə, Seyid Hüseynzadə Mir Həsən, **H.Əqrəb** – Məmməd Hüseyn Həsənzadə, **Qızıl Əqrəb** – Məmmədəli Saib Əliyev, **İlan** – Sabir Tahirzadə, **Hacı Əqrəb** – Əliağa Vahid, **Kərtənkələ** - Rəşid Vəlibəyli, Məmmədəli Səfərov, **Quyruğu belində** - Mirzə İshaq Möhsünzadə, **Yeni müxbiriniz Şahmar İlan** – Salman Əskərov, **Gomuş** – Əsgər Mənsur Kazımzadə, **Təkə** - Mir Əhməd Mir Dadaşzadə, **Əqrəbüldövlə** - Ömər Faiq Nemanzadə, **Əqrəbülbazar**, **Əqrəbülvüzərə**, **Əqrəbülqələm**, **Əqrəbüləza**, **Əbdülərərə**, **Əqrəbülziya**, **Əqrəbülintixab**, **Əqrəbülmehtər**, **Əqrəbülməişət**, **Əqrəbülmillət**, **Əqrəbülçəraid**, **Əqrəbülfal**, **Əqrəbünnəs** – Hacı İbrahim Qasimov, **Gavə** (farsca inək, öküz; Ə.Firdövsinin “Şahnamə”sində Dəmirçi Gavənin adındandır) – Əhməd Abbasov, **Tısağa** – Üzeyir Hacıbəyov (66) və s.

Azərbaycan ədəbiyyatında az da olsa, zoonimlərdən ibarət ədəbi-bədii təxəllüslərə təsadüf olunur: **Aqşin** Ağkəmərli (**Aqşin** – “böyük” mənasında olan **ağ** və qədim türk dillərində **qurd** mənasında olan **şono** sözündən düzəlmiş, **Böyük qurd** deməkdir. V əsrin əvvəllərində Aşina Şono böyük bir imperiyanın və **Aşinalar** sülaləsinin əsasını qoymuşdur. Bu türk emperatorunun totemi “Bozqurd” olduğu üçün **Aşina** – **Aqşin** həm də etnonimdir) – Qasimi Neməti Məhəmməd Tağı Əbdüləli oğlu (1960, şair, nasir, publisist) (36-52), **Əjdər ol** – Cəbiyev Əjdər Feyzulla oğlu (1958; şair tərcüməçi) (36-233) və s.

2. Ornitonim təxəllüslər. “Ornitonim – quşların ümumi adı (apelyativ): bülbül, sərçə, bayquş, qartal, leylək, toyuq, xoruz, bildirçin, turac, sağsağan, qarğa” (3-363). Ornitonim təxəllüslər isə quşların ümumi adlarının leksik-semantik yolla xüsusi ada çevrilməsi üsulu ilə meydana gəlir. “Ornitonim təxəllüs – Quş adlarından düzəlmiş təxəllüs. Bəzən də təxəllüsün bir komponenti ornitonimdən ibarət olur: Əndəlib (Qaracadaği), Hop-hop (M.Ə.Sabir), Sərçə, Bayquş (Əhməd Abbasov), Qaraquş (Hüseyn İsmayılov), Hacıleylək, Ləklək (Cabbar Əsgərzadə), Hacıleylək (Qurbanəli Şərifzadə), Ala qarğa (Ömər Faiq Nemanzadə), Şahin (Həbib Ağzadə), Cücə (Qəhrəman Sarovlu Əliyev), Simurğ (Tağı Şahbazi),

Sığırcın, Çalağan (Salman Əskərov), Xoruz (Əzim Əzimzadə), Xoruz Beçə (Cəfər Cabbarlı), Bülbülcan (Əbdülbağı Zülalov) (Q.Məmmədli)” (3-364) və s.

1) Siyasi ornitonim təxəllüslər. Bu təxəllüslər müəlliflərin şəxsiyyətini mürtəcə qüvvələrdən qorumağa xidmət edir: **Yeni cüçə, Yetim cüçə** - Əli Məhzun İrəvanlı Rəhimov, **Ləklək, Hacı Leylək** – Cabbar Əskərzadə, **Hacı Leylək** – Qurbanəli Şərifzadə, **Molla Quş, Hophop** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Qaraquş** – Hüseyn İsmayılov, **Bazar cüçəsi, Ağa Tuti** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə (“Tuti” qəzetinin adı ilə əlaqədardır), **Hudhud** – Hüseynzadə Hüseyn Təbrizi, **Gecəquşu** – Qulam Məmmədli, Əbülfəz Abbasquluyev, **Quqquliqu** – Səfa, **Mehtəri Cüllüt** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Dağıstan bülbülü** – Rəhim Hüseynzadə, Müvəqqəti **Tuti** – Dadaş Bünyadzadə (“Tuti” qəzetinin adı ilə əlaqədardır (66) və s.

2) Ədəbi-bədii ornitonim təxəllüslər: Tuti – Əbülfətxan ibn İbrahimxan ibn Pənahxan Cavanşir (Qarabağ valisi) misli-bərabəri olmayan şair idi. **Tuti** – Ağabacı adı ilə məşhur olan Ağabəyim Əbülfətxanın bacısı olmuşdur. Şuşa şəhərində öldürülmüş İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacarın qanını bağlamaq və İranla münasibətləri yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə İbrahim xan qızı Ağabəyim Ağanı Fətəli şaha hədiyyə göndərmişdi. Fətəli şahın baş hərəmi olsa da, ömrü boyu ona qadınlıq etməyən Ağabəyim Ağa da qardaşı Əbülfətxan kimi **Tuti** təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. **Tuti** – Molla Həsən Əhəri XX əsrin şirindilli şairlərindən biridir. Şeirləri 1926-cı ildə Təbrizdə çap edilmişdir. **Bülbül** – Mirzə Məhəmmədağlı Təbrizi türk dilində şeirlər yazan XIX əsr söz ustalarındandır (65-20, 78, 338), **Şahin** – Mirzə Əbdül Hüseynəli oğlu (Şuşa, 1849-Buynarsk, 1900) “Məclisi-fəramuşan”ın iştirakçısı olmuş və bədahətən şeirlər deyərmiş. O həm də müəllimlik etmişdir. **Bülbül** – Molla Saleh Bülbül (Zəngilan, 1851-?) “Məclisi-fəramuşan” məclisində iştirak edərmiş. Gözəl səsi olduğu üçün “Bülbül” təxəllüsü ilə klassik üslubda şeirlər yazarmış. **Bülbül** – Məşədi Məhəmməd Kərbəlayı İsmayıl oğlu Şuşada hər iki məclisdə iştirak etsə də, “Məclisi-fəramuşan”ın üzvü olmuşdur. Gözəl səsi olduğu üçün “Bülbül” adlanmışdır (82-294, 307, 321), **Şahin** – Hüseyn Şahin Niftulla oğlu Əsədullayev (Bakı, 1921) bu təxəllüslə şeirlər yazmışdır (47-295), **Qumru** – XIX əsr Azərbaycan şairlərindən Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri (1819-1891), **Bülbülcan** – Əbdülbağı Kərbəlayi Əli oğlu Zülalov (XIX-XX əsr, xanəndə) (31-69, 72), **Bülbül** – XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı Mirzə Xəlil Bülbül (“Ulduz” jur. N 2. 1992, səh.50), **Bülbül** – Məşhur Azərbaycan müğənnisi, SSRİ xalq artisti Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov (Şuşa, 1897-Bakı, 1961) (“Azərbaycan” jur. N 6 1985, səh. 136-141), **Şahin** – Mir Abbas Hüseynqulu oğlu (XX əsrin əvvəllərində, şair), **Pərviz** – Seyid Cəfər Cavadzadə, Həbib Ağazadə (1941-1945-ci illərdə “Şahin” qəzetində) (Bu təxəllüsdən gəncliyində Səməd Vurğun da istifadə etmişdir), **Hophop** (şanapipik)

– M.Ə.Sabir (66), Polad **Bülbüloğlu** (müğənni və ictimai xadim; məşhur müğənni Bülbülün oğlu), **Qumru** – XIX əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Həsən ibn Şirəli Ərdəbili (93-201), **Qartal** - Əliyev Məstan Rəsul oğlu (1935; şair, publisist), **Pərviz** (f. uçmağa başlayan quş balası) – Şiriyev Böyükxan Balaxan oğlu (1953-2003, şair; Böyükxan Pərviz) (36-135,586) və s.

3. Entomonim təxəllüslər. “Entomonim təxəllüs – Həşərat adları ilə ifadə olunan təxəllüs: Ağcaqanad – İbrahim Tahir Musayev, Mozalan – Ə.Haqverdiyev, Cırcırma, Hörümçək – C.Məmmədquluzadə, Mığmığa – Səməd Mənsur Kazımzadə (Q.Məmmədli)” (3-129). Əldə olan entomonim təxəllüslərin, demək olar ki, hamısı siyasi təxəllüslərdir və onlar XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmışdır və əsasən satirik qəzet və jurnallarda işlənmişdir.

S.Ə.Şirvaninin təzkirəsində “Ari” adlı bir təxəllüsə təsadüf olunur: **Ari** – Kərəm Hüseynbəy adlı şairin təxəllüsü (93-347). Bizə elə gəlir ki, təkcə bu, ədəbi-bədii təxəllüsdür. Çünki XX əsrin əvvəllərində satirik mətbuatda işlənən “Ari” və ya “Arı”lar “Arı” qəzetinin adı ilə əlaqədardır. Amma S.Ə.Şirvanidəki “Ari” təxəllüsü isə yəqin ki, bal, şirinlik ilə bağlıdır. Çünki bu qüdrətli söz ustasının dövründə “Arı” adlı qəzet və ya jurnal nəşr olunmamışdır.

Azərbaycan mətbuatında işlənən aşağıdakı entomonim təxəllüslərə təsadüf olunur: **İmza Vızvıza**, **Mozalan** (Mozalan – sürfələri heyvanların bədənlərində tüfeyli kimi yaşayan ikiqanadlı cücü, iri milçəkdir), **Mozalan bəy**, **Cırcırma**, **Ditdili**, **Mığmığ**, **Məşədi Mozalan bəy**, **Məşədi Mozalan**, **Hörümçək**, **Vızvıza Sənin nökerin Mozalan** – Cəlil Məmmədquluzadə, **İran qurdu** – Sabir Tahirzadə, **Mozalan** – Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (Bu təxəllüsdən Qurbanəli Şərifzadə, Salman Mümtaz, Ömər Faiq Nemanzadə də istifadə etmişdir), **Mığmığa** – Səməd Mənsur Kazımzadə, **Məşədi Mozalan** – Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, **Çəgirtkə** - Murtuza Nağıyev, **Ari**, **Mömin Ari** – Dadaş Bünyadzadə (Bu təxəllüslər “Ari” qəzetində işlənmişdir), **İmza Qırxayaq**, **Eşşək arısı** – Salman Mümtaz, **Vızvıza** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Hörümçək** – Cəfər Cabbarlı, **Arı bəy** – Nəriman Nərimanov, **Ağcaqanad** – İbrahim Musayev, Cəfər Bünyadzadə, **Zənbur** – Mirzə Əbdülxalq Axundov (“Zənbur”da), Zinət Nuşirəvanov, **Textabiti** – İsmayılov Kərəm (66) və s.

4. Axtionim təxəllüslər. “Axtionim – balıqların ümumi adları: kütüm, ziyad, çəki, ağ balıq, kilkə, qızıl balıq, xəşəm. Axtionim təxəllüslər isə balıq adları ilə ifadə olunan təxəllüslərdir. 1917-ci ilin oktyabrına qədər rus yumoristik jurnallarında Şuka, Akula, Okun kimi imzalara tez-tez rast gəlmək olurdu” (3-39). Azərbaycan mətbuatında isə təkcə Nardarani Hacı Əlinin istifadə etdiyi “Şorbalıq” (66-111) təxəllüsünə təsadüf olunur.

ASTRONİM TƏXƏLLÜSLƏR

“Astronim – Hər hansı ayrıca bir səma cisminin, o cümlədən planetlərin, ulduzların, səyyarənin, kiçik planetlərin (asteroid və planetlərin), bürclərin xüsusi adı: Günəş, Ay, Qütb ulduzu, Çoban ulduzu, Ülkər, Ağyol, Kəhkəşan//Hacılar yolu//Şaman yolu, Zühəl, Müştəri, Mars, Mərrix, Oğlaq, Arslan, Əqrəb” (3-88).

Göründüyü kimi, nümunələrin hamısı xüsusi isimlərdir. Demək, astronomilər fəza cisimlərinin – ulduz, bürc, planetlərin və s. xüsusi adlarıdır. Astronim təxəllüslər isə astronomilərlə ifadə olunan təxəllüslərdir. “Astronim təxəllüs – 1.Əsərin müəllifin adının yerində qoyulmuş bir və ya bir neçə ulduzcuq. 2.Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri astronomilərdən düzələn təxəllüs: Yulduz (Məmməd Kazım Ələkbərli), Keyvan Əyyar (Cəfər Cabbarlı)” (3-89).

Azərbaycan ədəbiyyatında və mətbuatında müxtəlif astronomilərdən düzələn təxəllüslərə təsadüf olunur. Çox maraqlıdır ki, astronomi təxəllüslər təkcə səma cisimlərinin xüsusi adlarından deyil, ümumi adlarından da düzələ bilər. Məsələn, yuxarıdakı nümunədə Məmməd Kazım Ələkbərlinin “Ulduz” təxəllüsü ümumi astronomidir. Demək, “zoonim” dedikdə insanlardan başqa, digər canlı heyvan və quşların həm ümumi, həm də xüsusi adları zoonim olduğu kimi (Qırat, Şəbdiz, Gülgün və s. adları da, at, inək, aslan və s. adlar da zoonim adlanır), astronomilər də ümumi (ulduz, bürc, planet, səyyarə, kometa və s.) və xüsusi (Ay, Günəş, Zöhrə, Mars, Venera və s.) ola bilər.

M.Çobanov astronomi təxəllüsləri nəzərdə tutaraq yazır: “Bu qrup təxəllüslər dilimizdə az işlənir. Məsələn, Mirzə Əliqulu xan Əxtər (XIX əsr), Əsəd Pərvin (XIX əsr), Şair Xurşid (XVII əsr) və s. Burada təxəllüs qəbul olunmuş “əxtər” sözü fars dilində “ulduz”, Pərvin sözü “Ülkər, Sürəyya” ulduzlarının adını, Xurşid isə “Günəş” mənasını ifadə edir” (30-68). Demək, M.Çobanov da “astronim” dedikdə həm ümumi (əxtər), həm də xüsusi (Ülkər, Sürəyya, Günəş) astronomiləri nəzərdə tutmuşdur.

XVII əsr Azərbaycan şairi Qövsü Təbrizinin “Seçilmiş əsərləri”nin giriş hissəsində oxuyuruq: “Qədim mənbələri tədqiq edərkən aydın olur ki, Təbriz şəhərində hələ XVI əsrdən başlayaraq Qövsü təxəllüsü ilə yazan şairlər yaşamışdır. Həmin mənbələr əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, ana dilində gözəl qəzəlləri olan Əlican Qövsinin atası və babası da şeir yazıb Qövsü təxəllüsünü işlətmişlər. Lakin bu sənətkarların içərisində Əlican Qövsü daha çox şeir və sənətlə maraqlanıb şöhrətlənə bilmişdir” (Göstərilən əsər. Bakı, 1958, səh.3). Məlumdur ki, “Qövs”

ərəb sözüdür və Günəşin noyabr ayında daxil olduğu 12 bürcdən birinin adıdır. “Qövs” sözü də “qövsə aid”, “qövsə məxsus”, “qövs kimi”, “Qövs şəklində” mənalarında işlənir.

Çox maraqlıdır ki, “Onomastikada yaxın anlayışları bildirən “kosmonim” və “astronim” terminləri çox zaman o qədər də fərqləndirilmir, bunlardan biri digərinin yerində işlədilir” (3-255). “Kosmonim” haqqında oxuyuruq: “Kosmonim – 1. Kosmik fəzanın, qalaktikanın, ulduzlar toplusunun adları: Böyük Ayı bürcü, Kiçik Ayı bürcü, Orion bürcü, Qartal bürcü... 2. Kosmonim səciyyəli, kosmonim xüsusiyyətlərinə malik olan. Kosmonim termin” (3-256).

Doğrudan da, onomastik ədəbiyyatda “kosmonim” və “astronim” terminləri yaxın mənalı sözlər kimi qiymətləndirilir və sinonim terminlərdir. Kosmonim təxəllüslər – kosmik fəzada mövcud olan planetlərin və planetlərin səthində xüsusi adı olan ərazilərin adları ilə ifadə olunan təxəllüslərdir. Bununla bərabər, irəlidə qeyd olunmuşdu ki, əsərin sonunda müəllifin adının və ya təxəllüsünün yerində durğu işarələrindən və ya ulduzcuqlardan da istifadə olunur ki, onlara da “astronim” deyilir. Elmi ədəbiyyatda isə bu cür astronim təxəllüslərə “stiqmonim təxəllüslər” deyilir: “Stiqmonim təxəllüs – müəllifin adının yerində sual (?), nida (!), mötərizə (), tire (-), bir neçə nöqtə (...), nömrə (N), paraqraf, hətta müxtəlif həndəsi fiqurlar və s. kimi işarələrin işlədilməsi. Bu cür işarələrdən Azərbaycan antroponimiyasında ən çox M.Ə.Sabir istifadə etmişdir. Onun istifadə etdiyi işarələr bunlardır: (-),(...) 3 nöqtə, (.....) 5 nöqtə, (.....) 7 nöqtə, (.....) 8 nöqtə, (.....) 9 nöqtə, (.....) 10 nöqtə, (.....) 11 nöqtə və s.” (3-414).

Azərbaycan antroponimiyasında şair, yazıçı və digər sənətkarlarımız həm siyasi, həm də ədəbi-bədii astronim təxəllüslərdən istifadə etmişlər.

1) Siyasi astronim təxəllüslər: Hilal (ə. 1-2 gecəlik Ay; aypara) – Əlabbas Mütəllibzadə, **M.Hilali** (ə. 1-2 gecəlik Ay kimi; aypara kimi) – Məmməd Zeynalov, **Hilali** – Məmməd Zeynalzadə, Molla Nəcəfqulu Hacı Molla Əbdüləli Şirvani, **M.Zeynalzadə Hilali** – Məmməd Zeynalzadə, **C.Şəfəqi** (“şəfəq” ərəbcə Günəşin çıxması və batması ərəfəsində göyün qızarması; “Şəfəqi” – şəfəqə məxsus), **Keyvan Əyyar** (f.,ə. Hiyləgər Zühəl planeti) – Cəfər Cabbarlı, **Nəyyari Nuri** (ə. Günəşin nuru, Ayın işığı) – Qulamhüseyn İsmayılzadə (66) və s.

2) Ədəbi-bədii astronim təxəllüslər: Yulduz – Məmməd Kazım Ələkbərli, **Şəms** (ə. Günəş) – Məmmədəli Vaizzadə, Hacığa Məmməd Əlizadə, **Şəms Cədid** (ə. yeni, təzə Günəş) – Əli Sultanov(ədəbiyyatşünas) (66), **Xurşid** (f. Günəş) – XVIII əsrin II yarısında yaşayıb-yaratmış aşığın təxəllüsü (7-216), **Şəmsi** – Şah İsmayıl Xətai sarayında varsağı növündə şeirlər yazan Məhəmməd bəy Şəmsi (14-

332), **Şəms** – XIX əsrdə yaşamış şair Şəms Təbrizinin əsl adı Əsəddir (93-208), **Süheyli** (ə. Göyün cənub tərəfində çox parlaq bir ulduzun adı) – Mirzə Əhməd Süheyli açıq fikirli vətənpərvər ədib və istedadlı şair olmuşdur. Buna görə də 1911-ci ildə çar məmurları onu dar ağacından asmışlar (37-130), **Hilali** – XIX əsr şairlərindən Mirzə Əbdüləli Hacı Molla Nəcəf oğlu (Rövzəxan). Hilali Şirvani gəncliyində xanəndəlik, sonralar isə rövzəxanlıq etmişdir. “Beytüs-Səfa” şairlərindəndir, **Müştəri** (ə. alıcı, şey alan; Yupiter planeti) – Məhəmməd ağa Mirzə Sədray oğlu Müctəidzadə (1875, Şuşa – 1956, Bakı). “Məclisi-üns”ün üzvü olmuşdur. “Riyazül-əşiqin” adlı təzkirəsi 1910-cu ildə Türkiyədə nəşr olunmuşdur (82-155,234), **Bədr** (ə.14 gecəlik Ay, bütöv Ay) – Təbriz əhalisindən olan başqa bir söz ustasının da təxəllüsü Bədr olmuşdur, **Bəhram ya Bəhrami** (ə. Mars planeti) – Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Bəhram Mirzənin təxəllüsü. O da o biri qardaşları – Sam Mirzə və Əlqas Mirzə kimi həm söz ustası, həm də xəttat olmuşlar (65-44, 53), **Neyyur** (ə. Günəş, Ay; nurlu, işıqlı, parlaq) – Novruz Ağagül oğlu Ağayev. Novruz Nəyyur (1870-1948) Saray kəndində anadan olmuşdur. Mollaxanada oxuyan Novruz əvvəl baqqala, sonra daşyonana şagird olmuş, ömrünün sonlarında Respublika Əlyazmaları Fondunda işləmişdir, **Bədri, Bədri Seyidzadə** - Bədrəddin Mir Kazım oğlu Seyidzadə (Bakı, Keşlə kəndi, 1882-1945) şeirlərini müxtəlif qəzet və jurnallarda aşağıdakı imzalarla çap etdirmişdir: “Bədri”, “Ənqa”, “Hüseynli”, “Bədrəddin Hüseynli”, satirik şeirlərini isə “İynə”, “Sancaq”, “Bayquş”, “Bərq Əyyar” və s. (Zənnimizcə, şairin “Bədri” təxəllüsü onun “Bədrəddin” əsl adının ixtisarı nəticəsində yaranmışdır – A.P.), **Şəfəq** – Tamella Soltan qızı Ağayeva (Bakı, 1940) göz həkimi, şair və nasirdir. Şeirləri ilə tez-tez qəzet və jurnallarda çıxış edir (47), **Şəmsi** – Hacığa Məmmədzadə, **Nuray** – Rəfiqə Ağamoğlan qızı Hüseynova (1942, Xaçmaz; şair) (25-171), **Şəms (İsmayıl Şəms)** – İsmayıl Qasım oğlu yazıçı, tərcüməçi və ADU-nun şərqsünüslük fakültəsinin müəllimidir (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 23.06. 1989), **Günyaz** – Sağlığında öz şeirlərini çap etdirməyə ehtiyat edən Knyaz Nəsirli onlarla publisist yazının, iki pyesin, bir çox mahnıların müəllifi kimi tanınır (“Ulduz” jur. N 9, 1987, səh.40) (Son tədqiqatlar göstərir ki, Rus onomastikasında etimologiyası bəlli olmayan sözlər sırasına daxil etdikləri “boyar” türk dillərindəki “bəy” və “ər” sözlərindən düzəlmişdir. Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində “bekar” (bek və ər) titulu “bəy oğlu”, “bəyzadə” kimi izah olunmuşdur. Rus titulaturasında etimologiyası şəffaf olmayan titul kimi qeyd olunan “knyaz” isə “xan – kan” və “az – oğuz” sözlərindən düzəlməsi haqqında məlumatlar mövcuddur), **Mahi (Məhərrəm Mahi)** (f. Aya məxsus olan) – Quliyev Məhərrəm Alı oğlu (1924; şair), **Tuncay** – Abbasova Əminə Abbas qızı (1943; nasir, şair), **Bağır Ulduz** – Bağirov Bağır İbrahimxəlil oğlu (1929; ədəbiyyatşünas, tənqidçi, publisist, dramaturq), **Rəfiqə Şəms** – Əsədova Rəfiqə Heybət qızı (1952; şair, publisist),

Nurəngiz Gün – Qulubəyli Nurəngiz Xudadat qızı (1938; şair, nasir, publisist), **Məhi** – Əlidust Məhərrəm Abbas oğlu (1945, şair, ədəbiyyatşünas) Cənubi Azərbaycan şairlərindəndir (36), **Ərgünəş (Allahverdi Eminov)** – Allahverdi İsgəndər oğlu Eminov (1941; yazıçı, ədəbiyyatşünas, pedaqoq, publisist, jurnalist) və s.

TEONİM TƏXƏLLÜSLƏR

“Teonim – 1. Hər hansı dini pantionda allahların, ilahi varlıqların xüsusi adları: Yəzdan, İyzət, Hörmüzd, Əhrimən (Zərdüştilikdə), Ra, Hut, Hu (Qədim Misirdə), Şiva, Çandra, Krişna, Budda (Hindistanda), Perun, Dajbaq, Striboq (Qədim slavyanlarda), Zevs, Demetra, Poseydon, Apollon, Afina (Qədim Yunanıstanda), Tanrı, Çələbi, Allah, Xuda.

2. Teonim səciyyəli, teonim xüsusiyyətinə malik olan. Teonim vahid. Teonim birləşmə” (3-425).

Teonim təxəllüslər isə teonimlərdən düzələn və ya komponentlərindən biri teonimlərdən ibarət olur. Az da olsa, Azərbaycan təxəllüsləri içərisində teonim təxəllüslərə təsadüf olunur. Onlar əsasən ədəbi-bədii təxəllüslərdən ibarətdir: **Tovfiq** (ə. Allahın yardımı, Tanrının köməyi) – Əbdürrəhman Əfəndizadə, **Həq** (“Həqq” ə. Allah, Tanrı, Haqq) – Hacı İbrahim Qasimov, **Qədirli** (“Qədir” ə. çox qüdrətli, ən qadir; Allahın gözəl adlarından biri) – Mövsüm İsrafilbəyov (ictimai xadim), **Raziq** (ə. ruzi verən; bəsləyən) – Bilal Şeyxzadə (Şamaxıdan) (66), **Həqqi** (ə. Allaha aid, Tanrıya məxsus) – Bəhruz Həqqi (1943; ədəbiyyatşünas, nasir) (36-120), İsmayıl **Həqqi** – İsmayıl Səməd oğlu Həsənzadə Həqqi (1882-1944) “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş mürəttibi işləmiş və qəzetlərdə əməkdaşlıq etmişdir. O, maarifpərvər ziyalı olmuşdur (97-310), **Həqqi** – Bakı milyoneri İsa bəy Aşurbəyov. O, 1913-cü ildə “Şəlalə” adlı jurnalın nəşrinə başladı (“Azərbaycan” jur. N 1, 1988, səh. 143), **Həqqi** – “20 Yanvar” qəzetinin təsisçisi və redaktoru Səlim Məmmədovun təxəllüsü. 23 avqust 1992-ci il tarixdə öz evində həyat yoldaşı Firəngiz Rəcəbova ilə birlikdə qətlə yetirilmişdir (“Azadlıq” qəz.25.08.1992), **Rəhman** (ə. rəhmli, şəfqətli; Allah, Tanrı) – XX əsrin görkəmli yazıçısı və dramaturqu Mahmudov Sabit Kərim oğlunun təxəllüsü (Sabit Rəhman. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1958), **İlahi** Ərdəbili (ə. Allaha aid, Tanrıya məxsus; ay Allah, ay Tanrı) – Kəmaləddin Hüseyn ibn Xacə Şərəfəddin Əbdülhəqq, təxəllüsü İlahi. Ərdəbil şəhərindəndir. Şah İsmayılın müasiri olmuş, bir sıra elmi əsərlərini Şah İsmayılın adına yazmışdır. 70 ildən çox yaşayaraq 1543-cü ildə vəfat etmişdir. **İlahi** Təbrizi – Mirzə Mehdi. Nadir şah Əfşarın müasirlərindəndir. Onun

gözəl, yüksək səviyyəli şeirləri vardır. **İlahi** Həkim Ərdəbili – XIX əsr söz ustalarındandır. 1878-ci ildə vəfat etmiş və şeirləri türk dilindədir (65 – 168,170, 171), **Səməd Ölməz** (“səməd” ə. əbədi, daimi; əbədi mövcud olan – Allah) – Cənubi Azərbaycan şairi Aydın Təbrizinin böyük oğlu 16 yaşlı Əlinin (1975) təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 08.11.1991) və s.

AGIONİM TƏXƏLLÜSLƏR

“Agionim – Müqəddəs varlıqların (şəxs, yer, heyvan, cisim, əşya) adı: Məhəmməd peyğəmbər, Həzrət Əli, İmam Hüseyin, Kəbə, Kərbəla, Məşhəd, Həcərüləsvəd, Düldül, Rəfrəf, Buraq, Zülfüqar, Zöhrə, Zənzəm, Kövsər...” (3-38). Agionim təxəllüslər isə agionimlərdən və ya komponentlərindən biri agionimlərdən ibarət olan təxəllüslərdir. Agionim təxəllüslər əsasən peyğəmbər, imam və onların adları ilə ifadə olunur. Agionim təxəllüslər də iki cür olur:

1. Siyasi agionim təxəllüslər: Məhəmməd (ə. bəyənİLən, tərİfəlayİq) – Qarabağlı Molla Məmməd (şair), **Ruhulqüds** (ə. müqəddəs ruh; İsa peyğəmbərin adlarından biri; mələk Cəbrailin adlarından biri) – Məhəmməd Hadi (şair), **Əli Yezid** (ə. “Əli” – yüksək, ali) – Əli Həsənov, Yusif **Kənan** (Yusif peyğəmbərin vətəninin adı) – Yusif Rəhimzadə (şair), **Yusif** – Yusif Hacıyev, Əbdülxalıq (şair), **Ə.Yusif** – Yusif Şirvan Əsgərov, Yusif Əzimzadə, Ənvər Yusifoğlu (66) və s.

2. Ədəbi-bədii agionim təxəllüslər: Məhəmməd – XIV əsr görkəmli Azərbaycan şairi Əssar Təbrizi (Əssar Təbrizi. “Mehr və Müştəri”. Bakı, 1988. səh.260), **Məsihi** (ə. xristianlıqda təzə doğulmuş uşaqların alınına ətirli yağlı maddə sürtdüklərindən ərəbcə xristianlara “məsihi” deyirlər; xristian, xristianlıq; İsa peyğəmbərin adlarından biri) – Məsihinin (1580-1656) ana dilində olan “Vərqa və Gülşa” poeması əldə edilsə də, “Danəvi dan” və “Zənburi əsəl” poemaları aşkar edilməmişdir (XVII əsr təzkiyəçiləri Məsihi təxəllüslü şairlərdən dəfələrlə bəhs etmişlər. Lakin XIX əsrə qədər “Vərqa və Gülşa” əsəri haqqında heç bir məlumat yox idi. Məsih, Məsiha və Məsihi təxəllüslü üç şair olmuşdur...Təzkiyəçilər müəyyənləşdirmişlər ki, “Vərqa və Gülşa” poemasının müəllifi Rükəddin Məsud Məsihi olmuşdur; 7 – 120) (20-120). **Mürtəza** (ə. bəyənİlmİş, seçİlmİş – Həzrət Əlinin ləqəbidir) – Mürtəzaqulu Sultan Şamlu (? – 1693-1694) Saib Təbrizi ilə tanış olmuş, azərbaycanca və farsca şeirlər yazmışdır (20 – 301). **Məsih** – Məhəmməd ibn Əmin Kazım Təbib. “Kazım Təbib” adı ilə məşhur olan Məhəmməd II Şah Təhmasibin müasirlərindəndir. **Taha** (ə. Məhəmməd Peyğəmbərin adlarından biri) – Hacı Şeyx Mehdi ibn Şeyx Məhəmmədrza ibn Hacı Nəcəf Təbrizi (1825-1905) dövrünün ən qüdrətli müctəhidlərindən olmuşdur (65 –

202, 325), **Taha** – Müasir Təbriz şairlərindən Münirə Təbrizinin təxəllüsü (24-238), **Rəsul** (ə. elçi, qasid; səfir, peyğəmbər) – XIX əsr Şəki şairlərindən Hacı Rəsul ibn Zərgər Kərimin təxəllüsü (52-266), **Yusif** – Mirzə Əbdülxalıq Yusif (Bakı, 1853 – Bakı, 1924) əvvəllər Aşqabadda ticarətlə məşğul olmuş, sonra Bakıda yaşamışdır. Kiçik bir divanı vardır. “Məcmüü-şüəra”nın fəal üzvlərindən olmuşdur. Atasının adı Yəqub olduğu üçün “Yusif” təxəllüsünü götürmüşdür (82-387). **Əhməd Cavad** (ə. Əhməd - ən tərifəlayiq, ən tərifli, mədh olunmağa ən layiq) – Axundzadə Cavad Məhəmməd oğlu (1892-1937; şair, tərcüməçi, professor) (36) və s.

TEOFOR TƏXƏLLÜSLƏR

“Teofor ad – Dini təfəkkürlə bağlı yaradılmış şəxs adları” (3-424). Teofor təxəllüslər isə teofor adlardan düzələn təxəllüslərdir. Demək, elmi ədəbiyyatda **İlahə, Allahyar, Allahverdi, Xudayar, Tanrıqulu** və s. adlar teofor əsl adlar hesab olunur. Bunlardan başqa, peyğəmbər, imam, seyid, dini titul və vəzifə adlarından düzələn təxəllüslər də buraya daxildir. Teofor təxəllüslərin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Teonimlərlə əlaqədar olan teofor təxəllüslər. Əgər teonim təxəllüslər ayrılıqda teonimlərdən ibarət olursa, teonim teofor təxəllüslərin komponentlərindən biri teonimlərdən ibarət ola bilər. Demək, teonimlərlə əlaqədar olan teofor təxəllüslər əsasən müxtəlif quruluşlu mürəkkəb sözlər və müxtəlif forma və mənəli sərbəst söz birləşmələri şəklində olur. Bu teofor təxəllüsləri də funksiya və vəzifələrinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1)Teonimlərlə əlaqədar olan siyasi teofor təxəllüslər: Subhanqulu, İmza: Sübhanqulu (ə. “sübhan” – ilahi; tərif, alqış, mədh, eşq olsun) – Salman Mümtaz Əskərov, **Həbibulla** (ə. Allahın dostu) – Məmmədəğa Şahtaxlı, **Allahqulu** – Mustafa Lütfi İsmayılov, **Allahpərəst** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Həqq tərəfdarı** – Yusif Vəzir Cəmənəminli, **Həqq sevən** – Abdulla oğlu Möhsün, **Allah bəndəsi** – Firudinbəy Köçərli, Ələşrəfbəy Səfərbəyov (66) və s.

2)Teonimlərlə əlaqədar olan ədəbi-bədii teofor təxəllüslər: Haqverdi – Qubadlı rayonunun Hal kəndində yaşayan və Ə.Nəbatinin təsiri ilə lirik şeirlər yazan Haqverdi İbrahim oğlu (56-104), **Rahil** (ə. keçid, pillə; yolla getmə; Günəş allahı; Allahın sevimlisi) – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan şairi Mirzə Sadıq Süleymanzadə. “Məcmüü-şüəra”nın iştirakçılarındandır, lakin həyatı haqqında məlumat yoxdur. O, Sədinin “Gülüstan”

əsrinin bir hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir (82-423; “Novruz” qəz., 2.07.1992) və s.

2. Agionimlərlə əlaqədar olan teofor təxəllüslər. Elmi ədəbiyyatda müqəddəslərin şərəfinə verilmiş şəxs adları (Tanrıların, peyğəmbərlərin, imamların, müqəddəs yerlərin, ocaqların, pirlərin, şeyxlərin, əşyaların şərəfinə verilən adlar nəzərdə tutulur): **Fatma, Zəhra, Mədinə, Məhəmməd, Əli, Abbas, Kazım** və s. Agioqrafik adlardan düzələn təxəllüslər isə “agioqrafik təxəllüslər” adlanır. “Agioqrafik təxəllüs – Müqəddəslərin adlarından (Agionim adlardan) götürülmüş təxəllüs: Yusif Kənan (Yusif Rəhimzadə), Kəblə Qənbər (Məmmədli Səfərov), Əbülqasim Firdovsi (“Əbülqasim” – Məhəmməd Peyğəmbərin künyəsidir)” (3-37).

Azərbaycan dilində peyğəmbər, imam və islam dini ilə əlaqədar teofor təxəllüslərə təsadüf olunur: **Maqometanın** – Mir Fəttah Musəvi, **Əli şiəsi, Müsəlman** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Bir müsəlman-** Rzaqulu Nəcəfov, **Musilmanın** – Eynalı Sultanov, Mir Fəttah Musəvi, **Məhəmməd Əsgəri** – XIX əsrin I yarısında Dağıstanla həmhüdüd olan sahələrdə şeirləri yayılan nəqşbəndi şairinin təxəllüsü (56-18) və s.

3. Seyidlik, dini fəxri və vəzifə adları ilə əlaqədar olan teofor təxəllüslər.

1)Siyasi teofor təxəllüslər: Molla Cibişdanqulu (“Molla” ə. “maulana” – “mənim ağam” deməkdir. İslam dininin meydana gəlməsindən sonra yaranan dini məktəblərdə şagird və tələbələr öz müəllimlərinə “mənim ağam” – maulana deyə müraciət edirdilər. Sonralar fonetik dəyişikliyə uğrayan bu söz “mövlanə” şəklinə düşür. Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Mövlanə Məhəmməd Füzuli və başqaları məhz bu adla şöhrətlənmişlər. XVIII əsrdən başlayaraq mollaxana və mədrəsələrdə dərs deyənlərə bu sözün fonetik dəyişikliyə uğrayan “molla” deyə müraciət edirdilər. Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və başqaları məktəbdarlıqla məşğul olduqları üçün “molla” adlanmışlar. Bu söz tədricən “molla” sözünün sinonimi olan “müəllim” ilə əvəz edilmişdir. Demək, “molla” və “müəllim” sözləri “maulana” sözünün müxtəlif şəkildə fonetik dəyişikliyə uğramış formalarıdır. Azərbaycan dilində teofor təxəllüslər çoxdur: **Molla** – Sabir Tahirzadə, **Molla Haray** – Cabbar Əskərzadə, **Molla Balbala** – Əliağa Vahid, **Molla Bayquşalı, Axund** (Elmi ədəbiyyatda “axund” dini titulu müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Lakin onu qazax dilində “el sənətkarı” mənasında olan “akın” ilə əlaqələndirənlər də vardır. Zənnimizcə, bu daha düzgündür. “ASE”-də göstərilir ki, türk ölkələrində mədrəsələri qurtaranlara məhz “axund” deyilir. “Axund” dini vəzifə adı “molla”ya nisbətən daha yüksək vəzifə hesab edilir. Çünki Axund olmaq üçün əvvəl hökmən molla olmaq lazımdır. “Axund Molla Pənah Vaqif” antroponimik birləşməsində

olduğu kimi) – Məmmədsadiq Axundov, **Axund Molla Tatarqulu**, **Məşədi Qasım** – Mirzə Cəlil, **Kabla Qənbər** – Məmmədəli Səfərov, **Məşədi Sijimqulu** – Əli Nəzmi, **Seyid Sırtıx**, **Seyid Musəvi**, **Mir Musəvi** – Seyid Mir Həsən Məsimov, **Şeyx Dünbül**, **Cəhənnəmlik** – Cəfər Bünyadzadə, **Cəhənnəmi** – Əbdülxalıq Qafarzadə (66) və s.

2) Ədəbi-bədii teofor təxəllüslər: Seyyid – Seyid İmadəddin Nəsimi, **Vaiz** (ə. moizə edən, minbərdən vəz söyləyən, nəsihət edən; nəsihətçi) – Mirzə Məhəmməd Rəfi Vaiz Qəzvini (1617-1678) farsca və ana dilində şeirlər yazmışdır (74-284), **Vaiz** – Vaiz Əfəndi Şirvani XIX əsrin görkəmli Şamaxı şairlərindəndir (93-468), **Mir** – XIX əsr Azərbaycan şairi Xurşidbanu Natəvanın ikinci ərindən olan şair oğlu Mir Həsənin (1870-1903) təxəllüsü (15-161), **Mina** (ə. Allahın olduğu göy) – Əbdülhəmid Ələsgərov (1855-1926) Bakıda yaşamış və “Mina” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır (47-37), **Miriş** – Mir İbrahim Mir Möhsün (Nəvvab) oğlu Mirişi (Şuşa, 1871-1948) ilk təhsilini atasından almış, atasının təşkil etdiyi şeir və musiqi məclislərində iştirak etmiş, “Mir”, “Miriş” təxəllüsündən istifadə etmişdir(82-341), **Seyyid** – Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Seyid Hüseyin Sadıqzadə Mir Kazım oğlu (1877-1937; nasir, tənqidçi) (36) və s.

4.Dindarlıq, asilik, dini təriqətlərlə əlaqədar olan teofor təxəllüslər.

1) Siyasi teofor təxəllüslər: Şiələr (ə. 1.partiya; tərəfdar; 2.İmam Əlinin və onun övladlarına tərəfdar olan müsəlman təriqəti), **Dinsiz**, **Mömin**, **Babı** (ə. Babilik məzhəbinə mənsub olan; dinsiz), **Ağzi oruc** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Saladin** (ə. “salə” – illik, dinin ili) – Ağalar Vəzirov (şair), **Sofi** (ə. təsəvvüf tərəfdarı; zahid) – Cəfər İsmayılzadə, **B.Mürşid** (ə. yol göstərən, məlumat verən rəhbər; müridlərə rəhbərlik edən təriqət başçısı) – Balaqərdəş Səttaroğlu, **Təqi** (ə. mömin, dindar) – Rüfət Mirzə Təqixan, **Rövzətpərəst** (ə. şiə imamlarının ölümünə həsr olunmuş şeiri, mərsiyəni sevən) – Məmmədəli Manafzadə, **Mömin** (ə. dindar) – Ömər Faiq Nemanzadə, Qəzali Gilasov, **Guşənişin** (ə. dünyadan əl çəkib ibadətlə məşğul olan) – Riza Zaki Lətifbəyov, **Fərivər** (ə. ikinci dərəcəli mömin) – Abdulla Abdullazadə, **İmansız**, **Dinsiz**, **Laməzhəb** (ə. məzhəbsiz, yolsuz, dini etiqadlara inanmayan) – Feyzulla Əliquluzadə, Əhməd Səfərov, **Asi** (ə. itaət etməyən, sözə qulaq asmayan; üsyançı; günahkar; coşan) – Rəhim Şövqi Rzazadə, Abdulla bəy Foladov, Molla İbrahim Zaman oğlu, **Allahsız**, **Kafir** – Fazil Ziyadov, **Mülhid** (ə. Allaha inanmayan; dinsiz) – Əliəğa Vahid, Həsən Səyyar (şair), **Dindar**, **Din dirəyi** – Sabir Tahirzadə, **Dindar xəbərçiniz Çuxur məhəlləli** – Salman Əskərov, **Bəhai** (ə. bəhailik məzhəbinə mənsub olan) – M.S.Ordubadı, **Gah inanan, gah inanmayan** – Cəlil Məmmədquluzadə (66) və s.

2) Ədəbi-bədii teofor təxəllüslər: Zahid (ə. Allah adamı, mömin, ibadətlə məşğul olan, ömrünü yalnız Allaha ibadətlə keçirən şəxs) – Lənkəranlı ziyalı Şeyx Zahid Rövşən Əmir (1215-1300). Bu təxəllüsü ona müəllimi Seyid Cəmaləddin vermişdir. Əsl adı Tacəddin İbrahimdir. Onun qızı Bibifatma Şah İsmayıl Xətəinin ulu babası Şeyx Səfiyyəddinə (1252-1334) ərə verilmiş, onun oğlu Şeyx Sədrəddin Musa (1305-1392) Şah İsmayıl Xətəinin IV ulu babası olmuşdur (23-83). **Bəhai** – I Şah Abbasın (1578-1629) zamanında yaşamış şair Bəhaəddinin (Məhəmməd Bəhaəddin Amilinin (? – 1620) təxəllüsü (51-552). **İman** (ə. inanma, etiqad, inam) – Adı Molla Mömindir, XVII əsr alim və şairlərindəndir. Bu təxəllüsü ona müəllimi Molla Möhsün Feyzi vermişdir(65-171), **Qüdsi** (ə. müqəddəs olan, müqəddəsə aid olan) – Abbasqulu Ağa Bakıxanovun (1794-1847) təxəllüsü, **Qüdsi** – Mirzə Ağarəhim Nəsir oğlu (? –XIX əsrin 80-ci illərində 75-80 yaşlarında vəfat etmişdir) Ordubadın Vənənd kəndində yaşamış, “Əncümənüş-şüəra” məclisinin fəal üzvlərindən olmuşdur. **Asi** (ə. üsyan edən, itaət etməyən) – Məmmədismayıl Əbdüssəlam oğlu Asi (Buzovna, 1848-?) Azərbaycan və fars dillərində klassik üslubda şeirlər yazmışdır. **Vəhdəti** (ə. Allahın birliyinə inanan, birlik) – Hüseyn bəy Vəhdəti “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərindəndir. Bir neçə şeirindən başqa, haqqında əlavə məlumat yoxdur (36-60,418,427) (Cəfər Rənzinin məlumatına görə, Vəhdəti Bakıda anadan olmuş və XX əsrin əvvəllərində yaşamış və 130-a qədər şeiri saxlanılır; 47-103), **Asi** – “Məclisi fəramuşan”ın üzvlərindən olan və lirik şeirlər yazan Abdulla bəy Əlibəy oğlunun (Şuşa,1841-1874) təxəllüsü. Gənc yaşlarından içkiyə aludə olduğu üçün laübalı həyatı ilə əlaqədar olaraq “Asi” təxəllüsünü qəbul etmişdir. Şeirlərinin çoxu itmişdir. O, Qasım bəy Zakirin nəvəsi Əlibəy Fuladovun oğlu Abdulla bəydir (82-248; 56-394), **Saad** (ə. səcdə edən) – Hüseynqulu Abbasqulu oğlu İskəndərov (Hüseynqulu Sacid; Bakı, 1860-Bakı, 1936) müxtəlif peşələrdə çalışmaqda şeirlər də yazmışdır (47-111), **Saləddin** (ə. din ili) – Mehdiyev Əli (Əli Saləddin) Musa oğlu (1937-2003; şair, ədəbiyyatşünas, tənqidçi), **Abid** (ə. ibadətlə məşğul olan; ibadət edən) – Əhmədov Əmin Mütəllib oğlu (1898-1937; şair) (36-256,279) və s.

5.Fanilik, ruh, qeyb, gizlilik, qurbanlıq və s. ilə əlaqədar olan teofor təxəllüslər. Sözsüz ki, bunların hamısı dini səciyyə daşıyır, lakin onlar elmi ədəbiyyatda “mifonim” yox, “teofor” adlar hesab edilir. Əslinə qalsa, mifonim hesab edilən mələk adları (Əzrayıl, Cəbrayıl, Mikayıl, İsrafil, Harut, Marut və s. cin, şeytanlar da gözə görünmür, dini səciyyə daşıyır. Bunların dini cəhətdən mövcudluğu haqqında çox danışılsa da, elm isə bu barədə sovet dövründə olduğu kimi hələ də susur. Bizə elə gəlir ki, mifonim hesab edilən bütün mifoantroponim, mifotoponim, mifozoonim və s. mifik varlıqların hamısının xüsusi adları vardır.

Lakin haqqında danışılan bu dini səciyyəli təxəllüs anlayışlarının xüsusi adları yoxdur. Bəlkə, elə buna görə də onlar “teofor adlar” hesab edilir.

Teofor sözlər və onlardan düzələn təxəllüslər içərisində elələrinə də rast gəlmək olur ki, onlar reallıqla heçlik arasında da hesab oluna bilər. Məsələn, “fani” və “fəna” sözləri ərəbcə “puç, heç olan, dağılan; daimi olmayan; məcazi mənada isə “çox zəif, aciz” kimi başa düşülür. Burada bu sözlərin “dağılan, daimi olmayan” sözlərindən elə başa düşülür ki, nə isə mövcuddur, lakin daimi deyil. Bu sözləri mifonimlər haqqında düşünmək olmaz. “Qurban” və “qurbanlıq” isə sözün həqiqi mənasında mifonimlərə aid edilə bilməz. “Qurban” ərəb sözüdür və “bir niyyət üçün kəsilən heyvan” və “bir yolda fəda olma” mənaları vardır. Məlumdur ki, “Qurban bayramı”nın meydana gəlməsi dini səciyyə ilə - İbrahim peyğəmbərin öz oğlu İsmayılı Allah yolunda qurban kəsmək istəməsi ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın bütün müsəlman xalqları bu bayramı çox təntənə ilə qeyd edirlər. Ən qədim yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Dirsə xan da qurban kəsməklə, kasıblara nəzir-niyaz paylamaqla Buğac adlı oğlu həyata gəlmişdir. Bir çox dastanlarımızda, hətta Nizami Gəncəvinin bəzi qəhrəmanları da həyata nəzir-niyazla gəlmişlər.

Təsadüfi deyildir ki, real həyatda da insanlar müəyyən niyyətləri həyata keçirdiyi üçün qurbanlar kəsirlər. Əlbəttə, bu, qurban kəsməyin dini xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. “Qurban” sözünün irəlidə izah olunan birinci mənası dini səciyyə daşdığı halda, ikinci mənası isə sırf reallıqla əlaqədardır. Əgər insanlar vətən, xalq yolunda canlarını qurban verirsə, sözsüz ki, bu, reallıqla bağlıdır. Xalq qəhrəmanı Mübariz İbrahimov şəhid olacağını bilə-bilə düşmənlə üz-üzə gəlməkdən qorxmadı, doğrudan da, misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərərək Vətən yolunda qurban getdi... Bunlar bir daha göstərir ki, bu tipli təxəllüslər bəzi xüsusiyyətlərinə görə teofor təxəllüslərin digər növlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

1) Siyasi teofor təxəllüslər: Hatifi qeybi (ə. qeybə məxsus olma; gizli, sirli) – Əlabbas Mütəllibzadə; **C.Fani, Fani** (ə. puç, heç; çox zəif) – Cəmaləddin Məmmədzadə, **Fani** – Hacı Nəcəfqulu Məmməd Hüseyn Naxçıvani (şair), **Ruhi-Reyxan** (ə. ruha mənsub olan reyhan) – M.S.Ordubadi, **M.M.Hatifi** – Mirzə Məmməd Axundov, **Ruhi** – Mustafa Əbdülməcrid oğlu, Əkbər Ruhi Əliyev, **Qurban** – Abdulla Zərrinə (66) və s.

2) Ədəbi-bədii teofor təxəllüslər: Qurbani (ə. qurbana aid, qurbanlığa məxsus) – Şah İsmayıl sarayına yaxın olan Qurbani tarixi şəxsiyyətdir. Onun adı ilə bağlı “Qurbani” dastanı da yaradılmışdır. “Qurbani” ad deyil, təxəllüsdür. “Yetim Qurbani”, “Dirili Qurbani”, “Yazıq Qurbani” və s. təxəllüslərindən də istifadə etmişdir (9-9), **Ruhi-Bağdadi** – Məhəmməd Füzulinin kiçik müasiri

olmuş, 1605-ci ildə vəfat etmişdir. Divanı 1870-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. **Qaib** (ə. hazırda olmayan, gözdən uzaq olan) – XIX əsr Ərdəbil şairlərindən Əbdürrəhman ibn-Mahmud Ərdəbili (93), **Fənai** (ə. yoxluğa, faniliyə aid; təsəvvüfdə mənəvi təkamülün yeddinci pilləsi) – Fənai Şeyx Əhməd öz dövründə məşhur şəxsiyyətlərdən olan Xalxali Şeyx Əbu Yəzidin nəvəsidir. Alim və şair olmuşdur, 1577-ci ildə vəfat etmişdir, **Fəna** – Mirzə Əbdürrəsul Fəna Mirzə Məhəmməd Həsən Faninin oğlu olmuş və Zünuzun məşhur söz ustalarındandır. 1886-cı ildə 70 yaşında idi. **Fani** – Mirzə Həsən Zünuzi Hüseyini seyidlərindən olan Mirzə Əbdürrəsulun oğludur, 1758-ci ildə Xoy şəhərində doğulmuşdur. Elmi əsərləri və şeirləri vardır. **Fani** – Mirzə Sadıq Təbrizi 1839-cu ildə anadan olmuş, ömrünün çoxu Gəncədə keçmişdir. Fars və türk dillərində şeirləri vardır. **Fani Təbrizi** – Təbrizin şan-şöhrətli şəxsiyyətlərindəndir. Min beyt şeiri vardır. **Hatif** (ə. qışqıran; qeybdən gələn səs; vicdanın səsi; dəruni səs) – Seyid Əhməd Hatifin ulu babası Səfəvilər dövründə Ordubaddan İsfahana getmiş və orada yaşamışdır. O, fəlsəfə, tibb və riyaziyyat elmlərində öz dövrünün yeganə alimi idi, 2 min beytdən ibarət ərəb və fars dillərində divanı vardır. 1783-cü ildə Qum şəhərində vəfat etmişdir (65), **Fani** – Əliqulu Qəmküsar Nəcəfovun şair əmisi Məmmədhüseyn Nəcəfovun təxəllüsü, **Hatif** – Mirzə Məhəmməd Axundzadə (1875-1923; müəllim, dramaturq) Gəncədə anadan olmuşdur (70), **Fəna** – Şairə Fatma xanım Kəminənin atası Bəybala Əlyar oğlunun (1797-1867) təxəllüsü. O, Cənubi Azərbaycanın Gərmərud mahalındandır. Vaxtilə babası köçüb Şuşaya gəlmiş Səfiqulu xanın atası Məhəmmədhəsən xanın sarayında mirzəlik etmişdir. **Zəbih** (ə. qurban gətirilmiş; qurbanlıq; nəyə görə sə canını fəda etmək) – Gəncədə mükəmməl təhsil almış, “Divani-hikmət”in fəal üzvü olmuş bir şairin təxəllüsüdür. Təbrizə köçsə də, bu təxəllüslə yazıb-yaratmışdır, **Fəna** – Mirzə Rəhim Mirzə Məhəmmədbağır oğlu. Atası Mehdiqulu xanın mirzəsi olmuşdur. “Məclisi-üns”ün ilk təşkilatçılarından olmuş, “Tarixi-cədid-Qarabağ” adlı əsərin müəllifidir (82). **Zəbih** – Gəncə şairi Ağaismayılın (1797-1868) təxəllüsü. O, bu təxəllüsü qəbul etməklə özünü atası İbrahim tərəfindən Zəbuh dağına qurban kəsilmək – zibh olunmaq üçün aparılan İsmayıl ilə eyni adlı olmasına işarə edir (51), **Ruhi** – Gəncə şairlərindən Ələkbər Şah Ağazadə (1895-1918) adlı şairin təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 08.06.1990), **Qurban Səid** – Anası azərbaycanlı, atası yəhudi olan Lev Nissinbarın (1905, Bakı-1939, İtaliya) təxəllüsü. Anasının xatirəsinə və yəhudi olduğunu gizlətmək üçün Məmməd Əsəd adını və bu təxəllüsü qəbul etmişdir. Bu təxəllüslə “Əli və Nino” romanını yazmış, Almaniya, Avstraliya və s. ölkələrdə yaşamış, 14-dən çox bədii və tarixi əsərin müəllifidir. Bu vaxta qədər bu təxəllüs Y.V.Çəmən zəminliyə aid hesab edilirdi (“Odlar yurdu” qəz. Avqust, N 8, 1989), **Zəbuh** – Şair Novruz Gəncəlinin atası İsmayılın təxəllüsü. Dəmirçi İsmayıl quyu qazmaqla da məşğul olardı. Onun növhə və mərsiyələri indi də dini mərasimlərdə

oxunur (“Bakı” qəz.10.04.1990), **Pünhan** (f. gizli, məxvi; gözə görünməz; qaib) – Mirzə Ələkbər Mirzə Əliqulu oğlu Lənkərani Qurbanov. Tibb Universitetinin müəllimi olmuş, 1950-ci illərə qədər yaşamışdır. O, Mirzə İsmayıl Qasirin şagirdi, əməkdar artist Hacıməmməd Qafqazlının atası olmuş, “Təbib”, “Səbur”, “Çakər”, “Pünhan” təxəllüsləri ilə şeirlər yazmışdır (23-90), **Ruhi** (Ələkbər Ruhi) – Əliyev Əkbər Mirzə Əli oğlu (1908-1980) şair, nasir, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, f.e.d. və professor olmuşdur. Aşqabad şəhərində doğulmuşdur. Gəncə Müəllimlər Seminariyasını, Azərbaycan Dövlət Ali Pedaqoji İnstitutunu qurtarmış, Aşqabad Dövlət Pedaqoji İnstitutunda, Türkmənistan Dövlət İnstitutunda, Türkmənistan Yazıçılar İttifaqında işləmişdir. 15 şeir, poema, tənqidi məqalələr toplusu nəşr etdirmişdir. O, 1980-cı ildə Aşqabadda vəfat etmiş, orada dəfn olunmuşdur (20-186) və s.

MİFONİM TƏXƏLLÜSLƏR

Onomastikanın ən maraqlı şöbələrindən biri də mifonimlərdir. “Mifonim” yunanca iki sözdən ibarətdir: “mif” – “real həyatda olmayan bütün canlı və cansız əşyalar” mənasında işlənir. “Onim” isə “ad” deməkdir. Demək, “mifonim” – real həyatda olmayan bütün canlı və cansız əşyaların, varlıqların adı mənasındadır. Onlar da ümumi və xüsusi sözlərdən ibarət olur. Dini və klassik ədəbiyyatda istifadə olunan **Cəbrayıl, Əzrayıl, Mikayıl, Harut, Loğman, Promotey, Münkər, Nəkir, Yel baba, Od ana, pəri, Buraq, Ovçu Pirim, Marut, Yəcuc, Məcuc, Ağ div, Qara div, Ağ qoç, Qara qoç, Simurğ, mələk, əjdaha, div, cin, xoxan, xortdan** və s. mifonimlər hesab olunur. Qədim dövrlərdə əsatir və nağıllarda işlədilən və hər hansı onomastik sahəyə daxil olan bu adlar ən çox mifoantroponimlər, mifotoponimlər, mifozoonimlər, mifofitonimlər, mifopersonimlər, habelə teonimlərdən ibarətdir. Mifonimlər dini təsəvvürlərlə bağlıdır. Bizə elə gəlir ki, buna görə də mifonimləri teofor adların növü də hesab edilə bilər.

Bədii ədəbiyyatda mifonim adlara çox təsadüf olunur: Lənət sizə kor **şeytan!** **Əzra, Əxra**, rədd et bunları...Ya **Məlixə, Səlixə**, ya **Bəlixə!** Qaldırım Parisi yerindən, vurun yerə (M.F.Axundov) (3-30).

Əldə olan təxəllüs nümunələri arasında mifoantroponim təxəllüslər çox azdır: **Dəccal** (ə. Qiyamət günündə eşşəyi tərsə minib zühur edərək əfsanəvi şəxs; yalançı, fırıldaqçı; dəcəl) – Məmmədəli Əliyev, **Dəmdabaca** (uşaqları qorxutmaq üçün yalandan uydurulmuş mövhumi vücut) – Hacıbəy Vəzirov (66) və s.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında istifadə olunan mifonim təxəllüslərin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Mifozoonim təxəllüslər. Mifozoonim təxəllüslər – bütövlükdə və ya komponentlərindən biri mifozoonimdən ibarət olur. Çox maraqlıdır ki, aşağıdakı mifonimlərin antroponim və ya zoonim olmasını müəyyənləşdirmək çətindir: **Goreşən** (Buna el arasında “xortdan”, “kaftar” da deyilir), **Şeytan** (ə. İblis; məc. xəbərçi, çuğul) – Cəlil Məmmədquluzadə, **Şeytan** – Molla Mahmud Çakər, **Xortdan** (Güya gecə qəbirdən xortlayıb çıxır, yatmış adamların qanını soran qorxunc mövhumi bir vücuddur) – Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, **Nuxa şeytani** – Rəşid Vəlibəyov, **Xoxan** – Əbdülqasım Şəkili, **Xortdanbəy** – Salman Əskərov, **Cin** – Üzeyirbəy Hacıbəyov, **Cin tutan** – Əbdülkərim İmanzadə, **Şeytan Rəcimov** – Məmmədəli Cəfərov (66), **Xənnas** (f. xonsa-axtalanmış; ə. İblis, Şeytan) – doktor Molla Əbdülxalıq Axundov (Cəlil Məmmədquluzadə. Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar. Bakı, 1961. səh. 213) və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bunların hamısı siyasi təxəllüslərdir.

2. Mifoornitonim təxəllüslər. Real həyatda olmayan əsatiri quş adlarından ibarət olan təxəllüsləri “mifoornitonim təxəllüslər adlandırmaq olar. Onların həm siyasi, həm də ədəbi-bədii növlərinə aid nümunələr vardır: **Səməndər** (f. İran əsatirində odda yaşayan quş) – Seyid Cəfər Cavadzadə (66), Əbdüləli Ağəmin oğlu Mirzə Səməndər (Dərbənd, ?-Bakı, 1920) öz bacarığı ilə Dərbənd, Bakı, Şamaxı şairlərinin rəğbətini qazanmışdır (82-476). **Simurq** (qədim İran əsatirində Əlbürzdə yaşayan böyük bir quş; Zümrüd quşu) – Əliqulu Nəcəfov, Seyid Cəfər Cavadzadə, **Ünqa** (ə. Simurq) – Mir Bədrəddin Seyidzadə, **M.M.Səməndər** – Ziya Lənkərani Axundzadə (66), **Simurğ** – Tağı Şahbazi Simurğ (1889-1939; nasir, publisist) Bakıda anadan olmuşdur. Əvvəl mollaxanada, sonra rus-tatar məktəbində oxumuş, inqilabi hərəkata qoşulmuşdur. Xarkov darülfünununun təbiyyət şöbəsinə daxil olur, lakin tibb şöbəsinə dəyişilir. “Hümmət” təşkilatında fəal çalışmışdır. 1919-cu ildə Bakıya qayıdır və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərmişdir (20-535) və s.

3. Mifotoponim təxəllüslər. Toponimlərin oykonim, oronim, polisonim, hidronim və s. növləri olduğu kimi mifotoponimlərin də o cür müxtəlif növləri ola bilər.

1) Siyasi mifotoponim təxəllüslər: Kövsərbəy (“kövsər” ə. Cənnətdə olan bir bulağın adıdır) – Cəfərov Məmmədəli, **Cəhənnəmi** (ə. Cəhənnəmə layiq, Cəhənnəmlik), **Ə.X.Cənnəti** – Əbdülxalıq Qafarzadə (şair), **Cəhənnəmlik** – Cəfər Bünyadzadə, **Cinani** (ə. Cənnətlərə aid, Behiştərə məxsus), **Nəim Əyyar** (“nəim” ə. nemətli, bol; Cənnətin bir hissəsi; “əyyar” ə. hiyləgər, fırıldaq) – Əlabbas Mütəllibzadə, **Duzəxi** (f. Cəhənnəm) – Əbdülxalıq Qafarzadə, Sabir Tahirzadə, **Ray** (r. Behişt) – Camo Hacinski (66) və s.

2) Ədəbi-bədii mifotoponim təxəllüslər: Cənnəti – Mirzə Əbdülxalıq Qafar oğlu (Bəzi mənbələrdə atasının adı “Səfərəli” kimi göstərilir; Bakı, 1855-Bakı, 1931) daşyonan ailəsində anadan olmuşdur. O, “Məcməüş-şüəra”nın fəal üzvlərindən olmuşdur. Azərbaycan və fars dillərində yazdığı şeirlərində “Əttar”, “Vasif”, “Nəccar zadə”, “Daşkəsənoğlu”, “Cənnəti” təxəllüslərindən istifadə etmişdir (82-392). **Rövzət** (ə. Cənnət bağı, Behişt; mərsiyə; dini hekayə) – Dəmirçizadə Rövzət Qafar oğlu (1939; şair) Şəkiddə anadan olmuşdur (20-477). **Kövsəri** (ə. Kövsərə məxsus) – XVII əsrdə yaşayıb Nizami ənənələrini davam etdirən Azərbaycan şairlərindən birisi də Mir Əqil Kövsəri Ərdəbilidir. (Qulamhüseyn Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. “Elm”. Bakı, 1979, səh.313). **Behişt** – Təbriz şəhərinin hakimlərindən olan Mirzə Rəhimin təxəllüsü. O həm məşhur həkim, həm də istedadlı şair olmuşdur. 1932- ci ildə vəfat etmişdir (27-67) və s.

4. Mifoxrematonim təxəllüslər. “Xrematonim – 1.Maddi mədəniyyət əşyalarının, silah, musiqi alətləri, zərgərlik məmulatları, qiymətli daşlar, avadanlıq əşyalarının və s. xüsusi adı. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin Nizami adına Ədəbiyyat muzeyində və ev-muzeylərində saxlanılan, görkəmli şəxsiyyətlərin Tarix muzeyində və diyarşünaslıq muzeylərində mühafizə edilən əşyalarının hər biri ayrılıqda xrematonimə daxildir...

Yüksək dəyərlilik və nadirliyi ilə fərqlənən əşyalara xüsusi adlar verilir. Bu kimi ad qrupu onomastikada mənəvi mədəniyyət adları ilə qarşılaşdırılır. Həmişə xüsusi adları olan mənəvi mədəniyyət hadisələrini ümumi şəkildə “ideonim” adlandırırlar. Beləliklə, xrematonimlər ideonimlərə qarşı qoyulur.

2. Xrematonim səciyyəli, xrematonim xüsusiyyətinə malik olan” (3-209,210).

“Xrematonim təxəllüs – Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri xrematonimlərdən ibarət olan təxəllüs: Həbil Kaman (məşhur kamaçaçalan Həbil Əliyev), Tapança dəstəsi (Əliqulu Nəcəfov), Bombaçı (Hacı Səlim Qasımzadə) (Qulam Məmmədli)” (3-210). Real həyatda olmayan xrematonimik adlardan ibarət olan təxəllüslər isə “mifoxrematonim təxəllüslər” hesab edilir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında mifoxrematonim təxəllüslər hələlik yox dərəcədədir: **A.Sur, Abdulla Sur** (ə. böyük buyuzdan qayrılmış şeypur. Qiyamət günü mələk İsrafilin çalacağı şeypur. İsrafilin Suru – İsrafilin şeypuru) – Azərbaycanın görkəmli maarif və mədəniyyət xadimi Abdulla Sur Ağa Məhəmməd oğlu Məmmədzadə - Abdulla Tofiq (1882-1912; ədəbiyyatşünas, publisist, tənqidçi) Gəncədə anadan olmuşdur. İlk təhsilini də Bakıda almışdır, ərəb və fars dillərini öyrənmiş, Gəncə məktəbi-xeyriyyəsində müəllimlik etmişdir. 1903-cü ildən “Şərqi-Rus” qəzetində

işləmiş, Azərbaycan və Gürcü ədəbiyyatına aid məqalələr yazmışdır. “A.Sur”, “Qafar zadə”, “A.Tofiq”, “Gəncəli”, “Bir adam” və s. təxəllüsləri ilə yazıb-yaratmışdır (66-19; 36- 24; 14-476) və s.

5. Mifofrenonim təxəllüslər. Məlumdur ki, “frenonim” insan ağılı, insan düşüncəsi ilə əlaqədar olan müxtəlif məfhumların adları ilə bağlıdır. “Mifonim” isə real həyatda mövcud olmayan canlı və cansız varlıqların adlarını bildirir. Çox maraqlıdır ki, frenonimlər də, mifonimlər də mücərrəddir, gözlə görünməzlər. Bu baxımdan “Qeybi”, “Qaib” sözləri ilə bağlı olan təxəllüsləri də “mifonim təxəllüslər”ə aid etmək olar. Bunlardan “Qeybi” siyasi, “Qaib” isə həm siyasi, həm də ədəbi-bədii təxəllüslərdir: **Qeybi** (ə. qeybə mənsub olma; göz önündə olmayan; gizli, sirli) – Sabir Tahirzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Məmməd Axundov, **Qaib** (ə. hazırda olmayan, gözdən uzaq olan; olmayan) – Abbasğa Qaibov (Bunun təxəllüsü soyadının ixtisarı ilə yaranmışdır). **Qaib** – XIX əsr Ərdəbil şairlərindən Əbdürrəhman ibn-Mahmud Ərdəbilinin təxəllüsü (93-212) və s.

3. APELYATİVLƏRDƏN DÜZƏLƏN TƏXƏLLÜSLƏR

Bütün xüsusi isimlər kimi təxəllüslər də həm onomastik vahidlərdən (xüsusi adlardan), həm də ümumi sözlərdən (apelyativlərdən) yarana bilər. Bura qədər deyilənlərdən bəlli olur ki, digər onomastik vahidlərdən düzələn təxəllüslərdə onimlər ancaq əvvəlki funksiyasını dəyişərək onomastik cəhətdən antroponimə (təxəllüsə) çevrilir. Məsələn, Xalq şairi Hüseyn Hüseynzadə dünyasını vaxtsız dəyişən oğlu Arifin adından təxəllüs kimi istifadə etmiş və “Hüseyn Arif” adıyla şöhrətlənmişdir. Xalq yazıçısı Anar Rəsul oğlu Rzayev isə öz əsl adından təxəllüs kimi istifadə etmiş, “Anar” təxəllüsü ilə tanınmışdır. Demək, bu təxəllüslər həm təxəllüs oluncaya qədər xüsusi ad olmuş, həm də təxəllüs olandan sonra xüsusi ad olaraq qalır.

Unutmaq olmaz ki, bu təxəllüslərin düzəldiyi xüsusi adlar da leksik mənası olan apelyativlərdən düzəlmişdir. Məsələn, irəlidə haqqında danışılan “Arif” təxəllüsü şəxs adından yaranmışdır. Lakin Təbrizdə anadan olan, bir müddət orada yaşayan və ömrünün sonunda Şuşada məskən salan Ağa Hüseyn Təbrizinin təxəllüsü də “Arif”dir (“Azərbaycan tarixi” I c. Bakı, 1961. Səh. 408). “Arif” isə ərəbcə bilən, bilici, anlayan, hər şeydən xəbərdar; hər şeyi tez dərk edən deməkdir. Hər iki təxəllüsün leksik mənası eynidir. Lakin əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci təxəllüs xüsusi şəxs adından, ikinci təxəllüs isə apelyativdən düzəlmişdir.

Dildə mövcud olan müxtəlif quruluşlu və müxtəlif məzmunlu ümumi sözlərdən – apelyativlərdən düzələn təxəllüslər isə leksik mənalı sözlərin leksik yolla onimə, antroponimə, daha doğrusu, təxəllüsə çevrilməsi yolu ilə yaranır. Azərbaycan dilində müxtəlif quruluşlu və müxtəlif məzmunlu apelyativlərdən düzələn təxəllüslər çoxdur. Onları da təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

FRENONİM TƏXƏLLÜSLƏR

Yunan dilində iki sözdən – “phren” (ağıl) və “onim” (ad) sözlərindən düzəlmiş, müəllifin ağıl və xarakterində, həyat və yaradıcılığında özünün müəyyənləşdirdiyi və ya onun ətrafındakıların diqqətini cəlb etdiyi hər hansı ən əsas keyfiyyət və xüsusiyyətləri özündə əks etdirən təxəllüslərin bir növüdür. Elmi ədəbiyyatda bu cür təxəllüslər “frenonim təxəllüslər” adlanır. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq dünya ədəbiyyatında müxtəlif frenonim təxəllüslərdən geniş istifadə olunmuşdur.

“Frenonim təxəllüs – Müəllifin xarakterində, həyat və yaradıcılığında ən əsas xüsusiyyətləri göstərən və həm müəllifin özü tərəfindən seçilən, həm də başqaları tərəfindən verilən təxəllüs (Başqaları tərəfindən verilən bu təxəllüslər daha çox ləqəbə oxşayır): Nizami Gəncəvi (ərəbcə “nəzm” sözündən, “nizama düzən” deməkdir), Məhəmməd Füzuli (çox bilən, çox danışan), Molla Pənah Vaqif (xəbəri olan və bilən adam), Xurşid banu Natəvan (gücsüz, zərif), Əli qulu Qəmküsar (təsəlli verən, həmdərd), Abbas Səhhət (sağlamlıq), Abdulla Şaiq (şövqlü, həvəsli), Mikayıl Müşfiq (mehriban, məhəbbətli), Cəfər Xəndan (gülən), Səməd Vurğun (gözəlliyə bənd olan, aşiq olan, vurulan) və s...

Şərqi bir çox görkəmli şairləri ədəbiyyat aləminə özlərinin qəbul etdikləri təxəllüslərlə, ləqəblərlə daxil olmuşlar. Bu cür ləqəblər də frenonimlərə daxildir, çünki sonralar həmin ləqəblər də təxəllüsə çevrilmişdir. XII əsrin məşhur Azərbaycan şairi Xaqaniyə bu təxəllüsü (Xaqani – “xaqana layiq” deməkdir) “Xaqan” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Şirvanşah Mənuçöhr xüsusi fərmanla vermişdir”(3-188).

Frenonim təxəllüsləri müəlliflər, adətən özləri qəbul edirlər və bu zaman təxəllüslər müəlliflərin bilik, bacarıqlarını düzgün xarakterizə edir. Lakin müəllifi düzgün xarakterizə etməyən frenonim təxəllüslər də vardır. Müəllifin xarakterini, bilik və bacarığını, istedadını düzgün xarakterizə edən frenonim təxəllüslər başqaları tərəfindən verilən eyni mənalı ləqəblərə bənzəyir. Frenonim təxəllüslərin, bəlkə də, ilk nümunələrindən biri Roma ədəbiyyatında təmsil ustası kimi şöhrətlənən Polibiyə məxsusdur. O, öz təmsilini “Fyodr” (yunanca “şən”

deməkdir) təxəllüsü ilə yazardı. Bu təxəllüs şairin həm xarakteri, həm də təmsillərin məzmunu ilə sıx əlaqədar olardı. XVI əsr fransız şairi (Peşəsi təkər düzəldən fəhlə olan Ojye əyalət dialektində şeirlər yazar və Ojye-Qayyar (ojye – şənlik mənasındadır) adı ilə məşhurlaşmışdı. Sovet şairləri içərisində Artyom Neveseliy “Demyan Veseliy” təxəllüsündən istifadə etdiyi üçün “Artyom Veseliy” adı ilə şöhrətlənmişdir (34 – 110-111).

Frenonim təxəllüslər içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, onlar müəllif haqqında qeyri-dəqiq məlumat verir. Bir çox siyasi təxəllüslər müəlliflərin xarakterini yalandan səciyyələndirdiyi kimi, frenonim təxəllüslər də onların xarakterini qeyri-dəqiq səciyyələndirə bilər: “Yalançı frenonim təxəllüs – Müəllifin xarakteri haqqında qeyri-dəqiq məlumat verən təxəllüs: Avarəqulu (Əliağa Vahid), Allahpərəst Babı (C.Məmmədquluzadə), Acıdil (Əli Nəzmi Məmmədzadə), Dəli Nemətulla (Nemət Bəsir), Əli Yezid (Əli Həsənov), Kabla Seyid Sırtıx (Seyid Mir Həsən Yusifzadə), Mirzə Sadıq Naxələf, Naxələf Sadıq (Molla Sadıq Süleymanzadə (Q.Məmmədli)” (3-476).

Azərbaycan ədəbiyyatında frenonim təxəllüslər çoxdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Elm, bilik, əxlaq, düşüncə, yaddaş, istedad, coşmaq və s. ilə əlaqədar olanlar. Bu təxəllüsləri də öz funksiyalarına görə iki qrupa ayırmaq olar:

1) Siyasi frenonim təxəllüslər: Dərin savadlı – Cəlil Məmmədquluzadə, **Əqəlli Bəhlul Danəndə** (Ağıllı bilici Bəhlul) – Salman Mümtaz Əskərov, **Zaki** (ə. çox zehinli; tez anlayan; zəkali, ağıllı; saf; təmiz) – Ələjdər Səidzadə, Riza Lətifbəyov, **Çox bilmiş** – Cahangir Məmmədov, **M.Ə.İstedadlı** – Məmmədəli Tarverdiyev, **Kəmşüür** – Cəfər Cabbarlı, **M.Nadi** (ə. çağırın, nida edən; bağırın) – Mir Abbas Mirbağirov, **Bisavad** – Həsən Mirzəyev, Üzeyir Hacıbəyov, **Coşqun** – Əli Səmədzadə, **Ə.Nadi** – Əli Nağıyev, **Nadi** – Hənəfi Zeynəli, Məmmədəli Xəlifəzadə, **Nida, Kəlmə Əyyar** – Əjdər Hüseynzadə, **Zəvzək** (çox danışan, naqqal, boşboğaz, lağlağı) – Üzeyir Hacıbəyov (66) və s.

2) Ədəbi-bədii frenonim təxəllüslər: İsgəndər Coşğun – Hübətov İsgəndər Məhəmməd oğlu (1927-1996; şair, dramaturq) Göyçay şəhərində doğulmuş, M.Əliyev adına Teatr İnstitutunun teatrşünaslıq fakültəsini bitirmişdir. Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunun poeziya şöbəsini qurtarmışdır və müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. **Mübariz** Əlizadə - Əlizadə Məmməd Əli oğlu (1911-1979; şair və tərcüməçi) Cənubi Azərbaycanın Xamnə qəsəbəsində anadan olmuş, Zaqafqaziya Universitetinin partiya jurnalistikası fakültəsini bitirmiş, müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. “SSRİ-ni qoruyanlara” adlı ilk şeirlər kitabı

1934-cü ildə nəşr olunmuşdur (20 – 277-422), **Əz tərəfi-Mirzə Bisavad** – Əvvəl “Günəş”, sonra “Yeni həqiqət” qəzetinə əlavə edilən “Palanduz”da “Şikayət” adlanan yazının müəllifi M.Ə.Sabirə isnad edilən imza (“Azərbaycan” jur. N 5. 1987. səh.115-116), **Kəlami** (ə. sözə, kəlməyə aid, nitq, danışığa məxsus) – Cənubi Azərbaycan şairi Cəfər Bəqayei (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 28.08.1985), **Hali** (ə. xəbərdar, agah) – Gəncə hakimi Cavad xanın və Xurşid banu Natəvanın nəslindən yetişən və XVIII-XIX əsrlərdə Gəncədə yaşayan şair Fətəli bəyin təxəllüsü (56-392), **Azad** – “Füyuzat”ın 24-cü nömrəsində axırıncı səhifədə şeiri çap olunan şairin təxəllüsü (Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. II c. Bakı, 1967, səh.206), **Bikari** (ə. fikirlərə aid, fikirlərə məxsus) – Şah İsmayıl Xətəinin yaxın dostu, azərbaycanca lirik şeirlər yazan şair Murad xanın təxəllüsü (Məmmədov Əzizağa. Şah İsmayıl Xətəi. Bakı, 1961, səh. 43), **Vaqif** (ə. xəbərdar, agah; gözüaçıq, məlumatlı) – Mirzə Əbülhəsən Kamiranzadə (şair), **Fəhmi** (ə. anlayışla bağlı olan) – Əli Cəfərzadə, **R.Zəka, Rəfiq Zəka, Rəfail Zəka** (ə. dərin düşüncə, zəhin, ağıl, çalışqanlıq; fərasət, çiçəklik) – Rəfiq Cəfər Xəndan oğlu Hacıyev (şair), **Fazil** (ə. fəzilət sahibi, fəzilətli; gözəl əxlaqlı) – Mirzə Ələkbər Sabir (şair), **H.Saleh** (ə. nəsihət edən, öyüd verən) – Hüseyn Əlizadə, **Q.Azad** – Qulam Hüseyn Beqdeli, **İ.Hafiz** (ə. saxlayan, qoruyan; “Quran”ı əzbər bilən) – İsmayıl Hüseynov (66), **Danış** (f. bilik, elm, məlumat) – Danış Ağa Mirzə Lütəli fars, ərəb dillərində nəzm və nəsrə yazan görkəmli şəxsiyyətlərdən olmuşdur, **Qüdrət** (ə. bacarıq, istedad; güc, qüvvət) – Mirzə Abbas Mirzə Şəfi oğlu. Hər ikisi məşhur xəttat olsa da, Mirzə Abbasın şeirləri 1845 və 1859-cu illərdə Təbrizdə nəşr olunmuşdur, **Vaqif** – Molla Nəsrulla Xalxali Vaqif Məhəmməd Ömər Xalxalının oğlu və Şah Süleyman Səfəvinin müasiri olmuşdur, **Vaqif** – Molla Əliqulu Xalxali Molla Nəsrulla Xalxalının bacısı oğludur. İncə təbli şair olmuş və divanı vardır, **Fəzli** (ə. ləyaqət, fəzilət; fayda, xeyir; bəxşiş, mərhəmət) – Azərbaycanın böyük şairi məşhur Məhəmməd Füzulinin oğludur. 1580-ci ildə xristianlar qara, yəhudilər qırmızı papaq qoymağı şüar etmişdilər. Fəzli onları tənqid edən şeir yazmışdır, **Hifzi** (ə. saxlamağa, qorumağa aid, yadda saxlamağa dair; əzbərlənməyə məxsus) – Təbriz şairlərindən Hacı Mahmudun təxəllüsü. Təzkiyəçilər Hafizinin də adını və təxəllisünü qeyd edir, seçilmiş şeirlərindən nümunələr verirlər, **Cuya** (f. axtaran, araşdıran) – Adı Mirzə Darabbəydir. Təbrizdəndir. İki qardaşı vardır: **Guya** təxəllüslü Kamran bəy və **Təskin** təxəllüslü Mirzə Fətəli Kəşmirdə anadan olmuşdur. 7 min beytdən ibarət divanı var. 1706-cı ildə vəfat etmişdir. **Xəyali** – Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd ibn Hacı İbrahim ibn Səbahəddin Bərdəinin oğlu Şeyx Əhməd Gülşənzadənin təxəllüsü (65), **Arif** – Nişat və Ağaməsih Şirvaninin müasiri Ağahüseynin (?-1805) təxəllüsü, **Arif** – Şirvan şairlərindən Lahici – Şirvaninin təxəllüsü, **Hidayət** (ə. doğru yol göstərmə, rəhbərlik) – M.F.Axundovun əlaqə saxladığı İran tarixçisi və filoloqu Rzaqulu xanın (1810-

1871) təxəllüsü, **Hali** – Quba və Səlyan hakimi Fətəli xanın sarayında yaşayan və əslən Gəncəli olan Fətəli bəyin təxəllüsü (51), **Hadi** (ə. doğru yol göstərən) – XIX əsr Qarabağ şairləridən Həsən bəy Rzaqulu bəy oğlunun təxəllüsü. O, “Həsən Qara” təxəllüsündən də istifadə etmişdir, **Müttəle** (ə. xəbərdar, məlumatlı; işlə tanış olan) – İrəvan şairlərindən Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədovun (1832-1892) təxəllüsü, **Hadi** – Seyid Əzim Şirvaninin müasiri Qudyal sakini kapitan Sultanovun təxəllüsü, **Feyzi** (ə. nemət, bolluq, məhsul bolluğu, bərəkət; elm, mərifət; yaxşılıq, ruh yüksəkliyi) – XIX əsr Dərbənd şairlərindən Molla Feyzullanın təxəllüsü, **Naseh** (ə. nəsihət edən, öyüd verən) – Şamaxı şairlərindən Ağaəli bəy Əfəndizadənin (1856-XX əsrin əvvəlləri) təxəllüsü (52-68,135,207, 326), **Zehni** (ə. zəhnə, ağıla məxsus olan, əqli) – M.Füzuli dövründə qəzəlxanlılığı ilə məşhur olan şairin təxəllüsü, **Elmi** (ə. elmə aid, biliyə məxsus) – M.Füzuli dövründə qəzəllər yazan şairin təxəllüsü (17-81), **Ürfani** (ə. bilik, mərifət; ariflik, yaxşılıq, xeyir) – XVII-XVIII əsr Azərbaycan şairlərindən birinin təxəllüsü, **Arif** – XVII-XVIII əsr Azərbaycan şairi Saib Təbrizinin müasiri olan və farsca şeirlər yazan İtğa Hüseyn Təbrizinin təxəllüsü. S.Təbrizi öz təzkirəsində onun qəzəllərindən nümunələr vermişdir, **Arif** – XVII-XVIII əsr Cənubi Azərbaycan şairi Hacı Abdulla Təbrizi, **Arif** – XVII-XVIII əsr Şirvan şairlərindən Arif Təbrizi (7-217, 240,242), **Agəh** (f. xəbəri olan, xəbərdar, vaqif; oyaq, ayıq, gözüaçıq, ayıq-sayıq) – Hacı Abbas Hacı Məhərrəm oğlu Agəh(?-1892) “Məclisi-üns”ün ilk üzvlərindəndir, **Vaqif** – Əbülhəsən Vaqif (Salyan, 1845-Bakı,1914) Salyanda ruhanilərlə yola getmədiyi üçün Bakıya gəlmiş, neft mədənlərində və limanda fəhləlik etmiş, “Məcməüş-şüəra”nın iştirakçılarından olmuşdur, **Bisavad** – Muxtar Əli oğlu Bisavad (Maştağa, 1847-1938) bənnalıq etmiş və “Məcməüş-şüəra”nın iştirakçısı olmuşdur, **Xəyali** (ə. fikrə aid, düşüncəyə məxsus) – Mirzə Möhsün Xəyali (1824-1904) bir müddət Qubada müəllim işləmiş, Bakıya köçərək quberniya idarəsində işləmişdir, **Xəyali** – Mirzə İsa Hacı Məmmədrəhim oğlu (Ərdəbil, 1850-Lənkəran,1917) 1891-ci ildən Lənkəranda müəllim işləmiş, “Fövcül-füsəha”nın fəal üzvlərindən olmuşdur (82-36,178, 91, 378, 401), **Fəhmi** (ə. anlayışla bağlı olan) – M.Ə.Sabirin həmyerlisi Əlinin (1886-1915) təxəllüsü. O, dövrünün tanınmış mühərrirlərindən biri olmuşdur və Sabirin vəfatını oxuculara ürəkəğrısı ilə xəbər vermişdir, **Qabil** (ə. qəbul edən; istedadlı, qabiliyyəti olan) – Mərv və Bayraməlidə ticarətlə məşğul olan, həm də şairlik edən şamaxılı tacir Hacı Kazım bəyin təxəllüsü (38-40, 233), **Nadi** (ə. çağırın, nida edən; bağırın, çığırın) – XX əsrin 40-cı illərində Cənubi Azərbaycanda Milli Respublika yaranarlardan biri Seyid Cəfər Cavadzadə Pişəvəri (1892, Xalxali-1947, Bakı). O, “Müstəar”, ”Əcul”, “Əhməd Pərviz” imzalarından da istifadə etmişdir, **Arif** (Arif Qəzvini) – Cənubi Azərbaycanda xanəndə, musiqişünas və şair kimi şöhrətlənən Mirzə Əbülqasım Qəzvini (1882-1933) (27-205, 456), **Bisavad** – Teymur Əsgər oğlu

Əhmədov (Qasım İsmayılov, 1903-1983) Tap-Qaraqoyunlu kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur. 2 il kənd məktəbində təhsil almışdır. Şeirləri öz evində mühafizə edilir. Müxəmməs, qoşma, divani, gəraylı, ustadnamə və qıfıləndlər yazmışdır (10-348), **Arif** – Məşhur Cavad xanın igidliyi və ölümü haqqında bir müxəmməs və “Eylədi” adlı qoşma yazan Əbdürrəhman ağa Dilbazovun bacısı oğlu Mustafa ağa Şeyxi oğlu (1774-1845) təxəllüsü. Bir müddət Sibirdə sürgündə olmuşdur. Onun qürbətdə yazdığı “Ağlaram” rədifli qoşması məşhurdur (57-42; “Novruz” qəz. 30.07.1992), **Vaqif** – Axund Molla Pənah (1717-1797) Qıraqsalahlı kəndində anadan olmuş, Şuşaya köçmüş, əvvəl müəllim, sonra İbrahim xanın sarayında vəzir işləmişdir. Həm klassik, həm də aşıq şeiri üslubunda yazan şair ədəbiyyat tariximizdə realist ədəbi məktəbin yaradıcısıdır (14-552), **Fazil xan Şeyda** (“fazil” ə. fəzilət sahibi, fəzilətli; “şeyda” isə f. eşq dəlisi, vurğun, məftun) – Cənubi Azərbaycan şairi Fətullahın təxəllüsü. Təbrizdə anadan olmuş, ruhani təhsili almışdır. 1828-ci ildə A.Bakıxanovla tanış olmuş və Abbasqulu ağa onu qraf Paskeviçlə tanış etmişdir. Rusiyanı səyahət edib vətənə qayıtdıqdan sonra ruhanilikdən əl çəkmiş və “Fazil xan Şeyda” təxəllüsü ilə satirik şeirlər yazmışdır. 1838-ci ildə Tiflisə gəlmiş, rus təbəəliyini qəbul etmişdir. 1852-ci ildə Tiflisdə vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur (15-44), **Coşğun** – Hüseyinqulu Katibi 1910-cu ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. O, gənc yaşlarından yazmağa başlamışdır. Hüquq elmi ilə əlaqədar çoxlu kitab və məqalələri vardır. 1979-cu ildə 15 cildlik əsərləri nəşr olunmuşdur. Doktor Katibi 1955-1977-ci illərdə ali məktəblərdə hüquqdan dərs demişdir. Farsca kitablarından başqa, Azərbaycan dilində də “Coşğun” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır (28-147), **Fazili-Şeyda** – XIX əsrdə Marağa yaxınlığındakı Şəqaq kəndində anadan olan şair Mehdi bəy Şəqaqi həm də “Mehdi” təxəllüsündən istifadə etmişdir, **Fikri** (ə. əqli, zehni) – XIX əsr Ərdəbil şairlərindən Kərbəlayi Zeynalabidin Ərdəbilinin təxəllüsü, **Fazil (Fazil Rumi)** – XVIII əsr şairi Hacı Tahir Əfəndi ibn-Hacı Əli Əfəndi Rumi (93-75, 203, 272), **Fəhmi (Əli Fəhmi)** – Əli Ələkbər oğlu Ələkbərov (1919-1975) Bakının Sabunçu kəndində anadan olmuşdur. O, Tibb İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə qurtarmış, Sabirabadda həkim işləmişdir. Qiyabi yolla ADU-nun filologiya fakültəsini bitirmiş və Azərbaycan tarixi kafedrasında müəllim işləmişdir. Klassik Azərbaycan və Şərq poeziyasını, əruz vəznini mükəmməl bildiyi, həm ana dilində, həm də ərəbcə çoxlu şeirlər bildiyi üçün şair Mikayıl Müşfiq gənclik dostu Əliyə “Fəhmi” təxəllüsünü vermişdir. Əli Fəhmi həm əruz, həm də heca vəznlərində şeirlər yazmışdır (82-271; “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 29.03.1975), **Hafiz (Zərbəli Hafiz)** – Zərbəli Mirzağa oğlu Səmədov Bakıda fəhlə ailəsində anadan olmuş, ADPI-ni bitirmişdir. “Hafiz” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır, **Arif** – Əminəyə Arif oğlu Əlisoltanov 1920-ci ildə Maştağa qəsəbəsində anadan olmuşdur. Orta məktəbi qurtardıqdan sonra

Nərimanov adına texnikuma daxil olmuş, 1941-ci ildə cəbhəyə getmiş və həlak olmuşdur. “Arif” təxəllüsü ilə əruz və heca vəznlərində ana dilində çoxlu lirik şeirlər yazmışdır, **Zaki** (ə. çox zehinli, zəkalı; hər şeyi tez anlayan) – Əlabbas Baba oğlu Məhəmmədov 1922-ci ildə Bakının Buzovna kəndində kəndli ailəsində anadan olmuşdur. ADPI-ni bitirdikdən sonra Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir. Gənc yaşlarından “Zaki” təxəllüsü ilə əruz və heca vəznlərində Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır, **Asəf** (Süleyman peyğəmbərin çox ağıllı və tədbirli vəzirinin adı) – Əliheydər Məmməd Hüseyin oğlu Babayev (1854-1934; şair) mollaxana və rus-tatar məktəblərində oxumuş, səyahətçi kimi şöhrətlənmişdir (44-201, 281, 297), Ramiz **Duyğun** – Məlikov Ramiz Məmməd oğlu (1938; şair, publisist), İlqar **Fəhmi** – İlqar Paşayev Əliabbas oğlu (1975; şair), Allahverdi **Aqil** (ə. aqil - ağıllı, yetkinlik yaşında olan) – Əsgərov Allahverdi Fərman oğlu (1959; şair, nasir, publisist), **Aqil** İman – Hacıyev İman Həsən oğlu (1958-1996; şair), Nemət **Bəsir** (ə. bəsir – fərəh, görücü; görüb anlayan, bəsirətli; gözüaçıq) – Hacıyev Nemət Məhəmməd oğlu (1889-1943; şair) Bakı şəhərinin Balaxanı qəsəbəsində anadan olmuşdur. “Dəli Nemət”, “Əyyar”, “Məşəl”, “Köhnə Əyyar” kimi gizli imzalardan da istifadə etmişdir, Məhəmməd **Hadi** (ə. doğru yol göstərən, doğru yola çağırın) – Romantik poeziyanın görkəmli nümayəndəsi Ağaməhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu (1879-1920; şair, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi). Şamaxıda anadan olmuşdur. Atasını çox erkən itirdiyi üçün anası başqa ərə getmiş, kimsəsiz Məhəmmədi yaxın qohumu şair Mustafa Lütfi öz himayəsinə götürmüşdür. Acınacaqlı ömür sürsə də, öz xalqına, vətəninə sədaqətli olmuşdur, Cəbrayıl **Fikrət** (ə. düşünmə, fikirləşmə) – Əliyev Cəbrayıl İsgəndər oğlu (1936, şair), Sona **Xəyal** (ə. fikir, düşüncə; arzu edilən; kabus və s.) – Hacıyeva Sonaxanım Həmid qızı (1961; şair), Aşıq Xaspolad **Coşğun** – Mirzəliyev Xaspolad Salman oğlu (1919; aşiq-şair), **Xəyalli** – XX əsr Göycə mahalının Dağkənd kəndində yaşayan el şairi Eldar Həsənin atası, **Xəyalli** – Həsən Xəyalli Göycə mahalında anadan olmuş, şifahi xalq nümunələri toplamış, “Xəyalli” təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır, **Rəmzi** (ə. rəmzlə olan, rəmzlə danışan) – İsmayılzadə Cəfər Balaəmi oğlu (Cəfər Rəmzi; 1905-1996; şair, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi) Mərdəkəndə anadan olmuşdur, ibtidai təhsildən sonra əkinçi və kitabxanaçı işləmişdir. Ali təhsil aldıqdan sonra Şərqsünaslıq İnstitutunda elmlər namizədi kimi fəaliyyət göstətmiş, “Sufi” və “Rəmzi” təxəllüsləri ilə şeirlər yazmışdır (36), **Nida** – XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatda jurnalist kimi şöhrətlənən Şəki ziyalısı Məşədi Mehdi Sadıqovun təxəllüsü (“Aydınlıq” qəz. 04.09.1982) və s.

2. Arzu, inam, hörmət, təmkinlik, xeyirxahlıq, dostluq, xatırlamaq və s. ilə əlaqədar olan frenonim təxəllüslər. Onları da iki qrupa ayırmaq olar:

1) Siyasi frenonim təxəllüslər: Qəyyur (ə. qeyrət çəkən; qeyrətkeş) – Şair Osman Sarıvəllinin ilk təxəllüsü, **Qəyyur Əyyar** (ə. "əyyar" – hiyləgər, fəndgir) – Cəfər Cabbarlı, **Qiymətkeş** – Kərbəlayi Vəli Mikayılov, **Sabit** (ə. tərپənməz; dayanan) – Hacı Şeyxəli oğlu Nadir (şair), Əbdürrəhman Mahmudov (dramaturq), Mirzə Hadi Hacı Məhəmməd oğlu Kərbəlayi Biləcərili, **Əmin** (ə. qorxusuz, qorxmaz; təhlükəsiz, sakit, əmanət saxlayan) – Cəlil Məmmədquluzadə, **Sakit** – Mirəhmədzadə Mirhəsən(şair), **Samit** (ə. səssiz, sabit, susmuş) – Tağı Şahbazi, Sabit Rəhman Mahmudov, **Xeyirxah** – Sultanməcid Əfəndiyev, **Səmimi** – Tağı Şahbazi, **Sənin xeyirxahın Dəli Nərgiz** – Səkinə Ələkbərova, **Rəfiq** (ə. yoldaş, arxadaş, tərbiyəli, əxlaqlı, köməkçi), **Vicdan** (ə. qəlbən hiss etmə, dəruni duyğu; insaf, ədalət duyğusu; mənəvi hisslər) – Cəfər Bünyadzadə, **Talib** (ə. tələb edən, istəyən; şagird; tələbə) – Osman Cüməzadə, **Ümmid, Ümidvar** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Təssübkeş** – Balaqədəş Səttaroğlu, **Rəhimsiz** – Üzeyir Hacıbəyov, **Dai** (ə. dua edən, duaçı; səbəbkar, bais; iddia; arzu, dilək) – Yusif Rəhimzadə, Əbdülrəhman Gülməmməd oğlu, **Yoldaş** – Sultanməcid Əfəndiyev, Üzeyir Hacıbəyov, **Rəqib** (ə. istəyən, arzulayan, qoruyan; mühafizəçi) – Əliəğa Qasimov, Cavadzadə Seyid Cəfər, **Kazımlı** (ə. səbirli, qəzəbini udan) – Baxşəli Axundov (66) və s.

2) Ədəbi-bədii təxəllüslər: Sofi (ə. günahlarının bağışlanmasını xahiş edən) – Hacıəğa Zeynalov, **Həmdi** (dua-mədhə aid; şükürə məxsus) – Əhməd Qara Ağazadə (66), **Ülfət** (ə. alışma, ünsiyyət; dostluq, məhəbbət) – Mehriban, incə düşüncəli şair olan Mirzə Məmmədqulu əslən Azərbaycandır. Valideynləri Şah Abbasın tövsiyəsi ilə İsfahana köçmüş və orada anadan olmuş, yaşayıb-yaratmışdır. **Raci** (ə. rica edən, xahiş edən) – Hacı Mirzə Əbülhəsən 1831-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Onun oğlu Naci təxəllüslü Əbdülməcid də şair olmuş və divanı vardır. **Fəxri** (ə. hörmətli, şərəfli; şərəfləndirən) – Fəxri Mirzə Abbas "Hacı Mirzə Ağası" adı ilə məşhurdur. O, Müslüm İrəvaninin oğludur və Məhəmməd Şah Qacarın müəllimi və sonralar isə baş vəziri olmuşdur. **Cahi** (f. vəzifəyə aid, hörmətə məxsus, qiymətə dair) – İbrahim Mirzə Əbülfətin təxəllüsüdür. O, Səfəvilər sülaləsindən olan Zəhirəddin Bəhram Mirzənin oğlu I Şah Təhmasibin kürəkənidir. II Şah İsmayıl taxta çıxandan sonra 1576-cı ildə onu edam etdirir. O, "Təmkin" təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır. **Lətifi** (ə. mülayim, xoş olan; gözəl, şirin olan; incə, nazik) – Zəhirəddin Qazızadə Ərdəbilinin təxəllüsüdür. **Zakir** (ə. zikr edən, yada salan, xatırlayan) – Qasım bəy Əlibəy oğlu (1784-1857) Şuşada anadan olmuşdur. Mükəmməl təhsil almış, gənclikdən Füzulu və Vaqif üslubunda şeirlər yazmışdır. Açıqfikirli olduğu üçün həmişə təqiblərə məruz qaqılmışdır, həbsdə, sürgündə olmuşdur. Lirik və epik əsərlər yazan Zakir ədəbiyyat tarixində ictimai satiranın banisi hesab edilir. **Səbur**

– Səbur Mirzə Ələkbər Təbrizin məşhur xəttatlarından. Altı min beytdən ibarət divanı vardır. Qəsidələri Fətəli şah, Abbas Mirzə və digər tarixi şəxsiyyətlərin mədhinə həsr edilmişdir. **Dəxil** (ə. kimsəyə pənah aparan; yad) – Axund Molla Hüseyn Marağainin təxəllüsüdür və XIX əsr şairlərindəndir. **Sakit** (f. süqut edən, səssiz, səssiz-səmirsiz) – Adı Mirzə Məhəmməd Əmin və atası Mirzə Mömin ibn Xacə Mirzəbəydir. “Sakit” təxəllüsünü müasiri olduğu Saib Təbrizidən almışdır (65). **Məmnun, Məmnuni** (razı qalan; minnətdar; şad, svincli) – Dərbənd şairlərindən Mirzə Həsən Əfəndi ibn Əlhac Abdulla əfəndi Əlqədarinin (1834-1910) təxəllüsü. **Vəfa** (ə. əhddə, dostluqda möhkəm olma; verilmiş vədi yerinə yetirmə, sadıq olma, sədaqət) – Xurşidbanu Natəvanın atası Knyaz Mehdiqulu xanın şeir yazarkən istifadə etdiyi təxəllüsü (52) (Bu təxəllüsdən Xurşidbanu Natəvanın Xasay xan Usmiyevdən olan oğlu Mehdiqulu xan Usmiyev də (1856-1909) istifadə etmişdir. O, dövlət qulluğunda olmuş və general rütbəsinə qədər yüksəlmiş, Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır; 82), **Əmani** (ə. ümidlər, arzular, niyyətlər) – XVI əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şeirinin inkişafında mühüm rol oynayan Məhəmməd adlı şairin (1536-1619) təxəllüsü. I Şah Abbas dövründə hərbi yürüslərdə iştirak edən Əmani Yəzd hakimi olmuşdur. Azərbaycan dilində mənzum hekayənin yaradıcısıdır (38-297). **Müşfiq** (ə. şəfqətli, mərhəmətli, ürəyiyumşaq, mehriban) – Mirzə Nəcəfqulu Məşədi Əbdülməcid oğlu Müşfiq Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat yoxdur. Lakin mədh və qəsidələri ilə məşhur olmuşdur. **Sabit** – Mirzə Hadi Sabit Bakının Biləcəri kəndində anadan olmuş və “Məcməüş-şüəra”nın iştirakçılarındandır. **Səbur** – Baxış bəy Əsəd bəy oğlu Səbur (Şuşa, 1863- Daşkənd, 1931) Qasım bəy Zakirin qız nəvəsi Asinin bacısı oğlu olmuşdur. Realni məktəbi qurtarmış, dövlət idarələrində qulluq etmişdir. Sonralar Daşkənddə yaşamışdır. Şuşaya gələndə “Məclisi-üns”də iştirak etmişdir (82). **Şakir** (ə. şükr edən, təşəkkür edən) – Qarabağ şairlərindən Bababəy Şakir (Qarabağ, Mehriban k., 1780-1845) Qasım bəy Zakirin qohumu və dostu olmuşdur (18-26). **Ə.Səbur, Səbur** – 1910-1911-ci illərdə nəşr olunmağa başlayan “Yeni füyuzat” jurnalının baş redaktoru Ə.Kamal, redaktoru isə Əli Paşa (Səbur) Hüseynzadə olmuşdur (66-41;21-126). O, 1885-ci ildə Bakıda anadan olmuş, rus və müsəlman məktəbində təhsil almış, eyni zamanda müəllim işləmişdir. **Ricayi** (ə. xahiş, istəyə aid; ümid, arzuya məxsus) – Əliməmməd Nurməmməd oğlu Dayızadə (Bakı, 1890-Bakı, 1943) ilk təhsilini mollaxanada, sonra isə İstanbulda almışdır. Şeirlərinin əksəriyyəti klassik üslubdadır. **Sabit** – Mirzə Hadi Hacı Şıxəli oğlu Sabit Biləcəridə doğulub, ömrünün çoxunu səyahətlərdə keçirib. Gözəl səsi varmış, ancaq çox az şeiri qalmışdır. **Niyazi** (f. yalvarma, dua etmək, yalvarıb-yaxarma) – Mirəbdülmümin Mirəbdülbaği oğlu Mirfeyzullayev (Bakı, 1897-Maşağa, 1967) gənc yaşlarından “Niyazi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. **Arzu** – Xanımana Nəcəf qızı Abbasova

(Arzu) 1936-cı ildə Saray kəndində anadan olmuşdur. O, 1960-cı ildən dövrü mətbuatda çıxış edir. **Yavuz** (qəzəbli, əsəbi) – Əlibala İsgəndər oğlu Şərifzadə (Əli Yavuz; Masazır k., 1907- ?) əvvəl Pedaqoji məktəbi, sonra Azərbaycan Dövlət Darülfünunu qurtarmışdır. Gənc yaşlarından şeirlər yazmışdır (47). Əli **Razi** (ə. “razi” – məmnun, razılaşan) – Əli Məşədi Yəhya oğlu Şəmçizadənin (1888-1939; şair) təxəllüsü (ASE. IV c. Bakı, 1980. səh.167). **Rahim** (ə. rəhmli, mərhəmətli) – Hüseyinov Məmməd Abbas oğlu (1907-1977; xalq şairi) Bakıda anadan olmuş, API-nin Şərqsünaslıq fakültəsini qurtarmış, müəllim işləmişdir. Yazıçılar İttifaqında şeir bölməsinin rəhbəri və təşkilat katibi, müdafiə bölməsinin rəhbəri işləmiş, İranda xüsusi ezamiyyətdə olmuşdur. Orden və medallarla təltif olunmuşdur. **Rəhman** (ə. rəhmli, şəfqətli) – XX əsr Azərbaycan dramaturqu və yazıçısı Mahmudov Sabit Kərim oğlunun təxəllüsü (Sabit Rəhman. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1958). **Müşfiq** (ə. səfqətli, mehriban, mərhəmətli) – İsmayılzadə Müşfiq Əbdülqədir oğlu (Mikayıl Müşfiq; 1908-1937; şair) Bakıda doğulmuş, ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmış və 18 N li məktəbdə işləmişdir. Şeir yazmaqla yanaşı, tərcümə ilə də məşğul olmuşdur. İlk şeiri “Bir gün” “Gənc işçi” qəzetində nəşr olunmuşdur. **Əli Səbri** – Qasimov Əli Camal oğlu (1892-1983; nasir, tərcüməçi) Naxçıvanın Nehrəm kəndində anadan olmuşdur. Əvvəl Qori Müəllimlər Seminariyasını, sonra isə ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır. Müxtəlif qəzet və jurnallarda işləmiş, sonralar Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda müəllim işləmişdir. Hekayələr yazmış və tərcümələr etmişdir. Ayaz **Vəfalı** – Cəfərov Ayaz Aza oğlu (Cəlilabad rayonu, Sabirabad kəndi, 1937; şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas) ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmış, müxtəlif qəzet və jurnallarda işləmişdir. Şeir, elmi kitabları və tərcümələri vardır. **Zeynal Vəfa** – Zeynalov Zeynalabdin İsmayıl oğlu şairdir və 1938-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur və publisistdir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır. Bir müddət qəzetdə ədəbi işçi olmuş, daha sonra əvvəl Naxçıvan, sonra isə Bakıda Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində işləmişdir (20), **Sabit** – Məmmədəli Manafzadə (1888, Təbriz – 1940, Aşqabad). Azərbaycan şairi, pedaqoq. Təbrizdə fransız Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. 1905-11-ci illərdə İran inqilabında mücahid kimi vuruşmuşdur. 1910-cu ildə Bakıda və Vladiqafqazda (Orconikidze) müəllim işləmişdir. Aşqabadda Azərbaycan dilində çıxan “Zəhmət” qəzetində çalışmışdır. “Xatirat” adlı ilk şeirlər kitabı Bakıda çap olunmuşdur. “İki fontan” hekayəsinin (1924), “Divan”, “Talan-talan”, “Şərq” və s. pyeslərin və dərsliklərin müəllifidir (ASE. VIII c.), **Vəfa** – Xuraman Məcid qızı Cəlilova (Xaçmaz, 1959; şair) “Vəfa” ədəbi-bədii ictimai-publisistik jurnalının təsisçisi və baş redaktoru. **İlqar** (ə. söz vermə, əhd, vəd) – Cənubi Azərbaycan şairi Səməd Zühuri (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 28.08.1985), **İnsaf** (ə.vicdanın qəbul etdiyi qərar, hərəkət) – İrəc Mirzənin atası Qulamhüseynin

təxəllüsü. O, Cənubi Azərbaycan şairidir. Zeyqəm **Vüqar** (ə. ağırlıq, ciddiyyət, təmkin; öz ləyaqətini gözləmə) – Məhərrəmov Zeyqəm Malik oğlu (1953; şair), Faiq **Sirdaş** – Həsənov Faiq Mobil oğlu (1946; şair, publisist), Bilal **Ənsər** (ə. köməkçi, arxa, tərəfdaş, islamın yayılmasında Məhəmməd peyğəmbərə kömək edən mədinəlilər, yaxın adam; silahdaş) – Ənsərov Bilal Əhməd oğlu (1935; şair), Həmid **Arzulu** – Əliyev Həmid Fərhad oğlu (1939; nasir, dramaturq, tərcüməçi), Rüstəm **Samit** (ə. sakit, səssiz; susan, danışmayan) – Rüstəmzadə Rüstəm Kərim oğlu (1924; şair), Tahir **Talıblı** (ə. tələbkər, istəyən, arzulayan) – Maşayev Aslan İslam (1948; şair, publisist) Ermənistanın Calaloğlu (İndiki Kalinino) rayonunun Evli kəndində anadan olmuşdur. **Qəmküsar** (ə. qəm dağıdan, qəmlilərə təsəlli verən) – Nəcəfov Əliqulu Ələkbər oğlu (1880-1919; şair, publisist, ictimai xadim). Fazil **Fəxri** – Əlizadə Fazil İbad oğlu (1945; şair tərcüməçi), Sabir **Adil** – Əhmədov Sabir Xasay oğlu (1950; şair) (36) və s.

3. Uğur, yaxşılıq, sevinc, şadlıq, ad-san, saflıq, səmimilik, çoxluq və s. ilə əlaqədar olan frenomim təxəllüslər.

1) **Siyasi frenomim təxəllüslər:** **Həqiqətnəvis** (ə. həqiqətsevən) – Abdulla Zərinə, **Həqqədüz** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Güləyən** – Sabir Tahirzadə, **Şöhrət** (ə. məşhur olma, ad-san) – Mir Cəlil Paşayev, **Bürhan** (ə. dəlil, sübut) – Hüseynağa Məmmədbəyov, **Yardımcı** – Əbdülqasım Şəkili, **Qarun** (ə. varlı, çox dövlətli; İsraildə çox varlı olan məşhur bir adamın adındandır) – Əziz Şərif (ədəbiyyatşünas), **Səfai Mərvan** (ə. “səfa” saflıq, xalislik; saf, duru) – Məmməd Səid Ordubadi (66) və s.

2) **Ədəbi-bədii frenomim təxəllüslər:** **Nəcib** (ə. əsil-nəsəbli) – Təriqət əhlinin şeyxi, ariflərin fəxri Nəcibəddin Rzanın təxəllüsü. Əslən Təbrizdən olsa da, İsfahanda doğulmuş və 1664-cü ildə vəfat etmişdir. **Nüsrət** (ə. yardım, kömək, zəfər, qələbə) – Mirzə Nəsrulla Sədrül-Məmalik Ərdəbili bir müddət Məhəmməd şahın müəllimi olmuş, “Nüsrət” təxəllüsü ilə yazıb-yaratmış, 1854-cü ildə vəfat etmişdir. **Bürhan Təbrizi** – Xələf oğlu Hüseyin Təbrizdəndir, lakin Hindistanda Heydərabad valisi Abdulla Qütüşahın adına “Bürhane-qate” lüğət kitabını yazmışdır. **Həqiqi** – Mirzə Cahan şahın oğlu Qara Yusifin təxəllüsüdür. **Məlum** – Məlum Məhəmməd Hüseynbəy. O, Şah Süleyman zamanında ticarət etmək məqsədi ilə Hindistana getmiş və Cəfərxan ilə dostlaşmışdır. Şeirləri çünklərdə saxlanılır. **Bəzmi** (f. eyş-işrətə aid, kef məclisinə məxsus) – Adı Ağa Mirzəlidir. Xoy şəhərində türk dilində yazan söz ustalarındandır. 1875-ci ildə vəfat etmişdir. **Faiz** (ə. daşan, daşqın; nemət sahibi, uğur qazanan) – Molla Heydərəli Ərdəbilli Məsihin oğludur. Xəttatlıqda, rübai və şeir deməkdə məharətli olmuşdur. O, 1670-ci ildə vəfat etmişdir. **Fərrux** (f. xoşbəxt, bəxtiyar, aydın; işıqlı üz, nurlu sifət) –

Mirzəli Bala Təbrizin izzətli və mərifətli şəxsiyyətlərindəndir. **Qüdsi** (ə. müqəddəs; pak, təmiz) – Şeyx İbrahim Gəncəvi (1815-1865) XIX əsr şairlərindəndir. Divanı fars və türk dilindədir. **Müqimi** (ə. yaşayana aid, sakinə məxsus, daimi olana aid) – Həsən bəy Şəkəroğlunun Cahan şaha qohumluğu çatır. “Müqimi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. **Təskin** (ə. sakin etmə) – Adı Mirzə Fətəlidir, Təbrizdəndir və Darabbəy Cuyanın qardaşıdır. O, gənclikdə Aləmgirşah dövründə 1657-1706-cı illərdə baş vermiş hadisələrin əleyhinə çıxmamış və buna görə də “Təskin” olmuşdur. **Şəfa** (ə. xəstəlikdən qurtarma; yaxşı olma, sağalma) – Sədrəddin Məhəmməd Təbrizi qoşun qazisi Molla Rzanın oğludur və təxəllüsü “Şəfa”dır. Fars və ərəb dillərində şeirlər yazmışdır. **Şəfa** – Adı Molla Rzadır və Təbrizin müctəhidlərindəndir. O, Şirazda Kərimxan Zəndin yaxın adamlarından və əsgər qazisi olmuşdur. Şəfanın 3 min beytdən ibarət məsnəvisi vardır. O, 1793-cü ildə Qəzvində vəfat etmişdir. **Salim Təbrizi** – Mahmud bəy Əbülfət bəy oğlu Təbrizin əyanlarından və Cahan şahın övladlarındandır. “Yusif və Züleyxa”, “Məhr və Vəfa”, “Leyli və Məcnun”, “Şahnameyi-Şah Təhmasib” və s. poemaları vardır (65). **Sadiqi** – Sadiq bəy Əfşar. Səfəvilər sarayında dövlət kitabxanasının müdiri olmuş, “Sadiqi Kitabdar” kimi də tanınmışdır. **Zəfər** (ə. məqsədə çatma; qələbə; uğur) – Mürtəzaqulu xan Şamlu (1591-1669). Şah Səfi Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə yüksək dövlət vəzifələrində işləmişdir. 100 min beytə yaxın şeirlər yazmışdır (74 – 51, 127). **Nəşə** (ə. kef, sevinc, şadlıq; kefilik; narkotik maddə) – Azərbaycan şairi və riyaziyyatçı alimi Əbdürrəzzaq Nəşə Təbrizi (XVII əsrin II yarısı – 1774/75) (82-336). **Qüdsi** – İstedadlı alim, filosof və şair Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) Bakı xanlarının nəslindən olan İkinci Mirzə Məhəmməd xanın böyük oğludur və Əmircanda anadan olmuşdur. Sonra o, Qubanın Əmsar kəndində yaşamışdır. 1819 –cu ildən Qafqaz Cənubunda Şərq dilləri üzrə tərcüməçi işləmişdir. O dövrdə dövlət qulluqçuları xristianlığı qəbul etməli imişlər. Buna görə də I Nikolay xristianlığı qəbul etməyən Bakıxanovun ərizəsinə əsasən maaşı saxlanmaqla təqaüdə çıxmasına icazə verir. O, müxtəlif elm sahələrinə aid elmi əsərlər, şeir və poemalar, nəsr əsərləri yazmışdır. **Vəzəh** (ə. açıq, aşkar, aydın) – Mirzə Şəfi Kərbəlayi Sadiq oğlu (Gəncə, 1794-Tiflis, 1852) istedadlı şair, mahir xəttat və müəllim olmuşdur. Atasını Cavad xanın sarayında memarlıq etmişdir. Ruslar Gəncəni işğal edərkən Kərbəlayi Sadiqın da əmlakı talan edilir və o, buna dözməyib vəfat edir. Şəfinin himayədarı Hacı Abdulla onun təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. M.Şəfi M.F.Axundovun müəllimi olmuşdur. O, əvvəl Gəncədə, Tiflisə köçdükdən sonra isə orada 1844-cü ildə “Divani-hikmət” adlı ədəbi məclis təşkil etmişdir. Əslən alman olan F.Bodenştedt fars və türk dillərini öyrətmişdir. Mirzə Şəfi Fridrixin aldığı qiymətli hədiyyə (kostyum) müqabilində şeir dəftərini ona bağışlamışdır. F.Bodenştedt Almaniya da o şeirləri çap etdirir. Bu şeirlər sürətlə yayılır, fransız, ingilis, isveç, norveç, 70-ci illərdə isə

rus dilinə tərcümə olunur. Sonralar F.Bodenştedt “Şəfi” adının onun təxəllüsü olduğunu elan etsə də, artıq gec idi. Çünki bir çox ölkələrdə artıq Mirzə Şəfinin şəxsiyyətini tanıyır və bir şair olduğunu bilirdilər (15). **Həqiqi** – Qaraqoyunluların adlı-sanlı hökmdarlarından Mirzə Cahan şahın (1436-1468) təxəllüsü. Onun sarayında farsca yazan bir çox şairlər hörmətlə qarşılanırdı. Nəsiminin təsiri ilə şeirlər yazan Həqiqi hakim təbəqəyə mənsub olmasına baxmayaraq, intibah ziyalısı idi. **Safi** (safliq, təmizlik) – XIII-XIV əsrlər Azərbaycan şairi Marağalı Əvhədinin (1274-1338) təxəllüsüdür. “Əvhədi” isə onun “Əvhədəddin” dini adının qısaltılmış formasıdır. Divanından əlavə, onun “Dəhnamə” və “Cami-Cəm” poemaları vardır (38). **Süruri** (ə. sevincə aid, şadlığa mənsub) – XVI əsrdə şeirlərində hürufilik ideyalarını şiəlik ideyaları ilə birləşdirməyə cəhd edən şairlərdən birinin təxəllüsü. **Ürfani** (ə. yaxşılıq, xeyir; adətlər, tədbirlər) – XVIII əsrin II yarısında yaşayıb-yaradan aşığın təxəllüsü (8; 7). **Rafei** (ə. yüksələn, qalxan, qaldıran, ucaldana aid) – Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqın sarayında yaşayan şairlərdən birinin təxəllüsü. **Nicati** (ə. xilas olmağa aid, salamat qalmağa məxsus) – M.F.Axundov, Kərim ağa Fateh və şəkili Molla Qasım Zakirin müasiri olan Şəki şairlərindən İbrahim Əfəndinin təxəllüsü. **Qüdsi** – Gəncə şairi Şeyx İbrahim Gəncəvinin (1816-1865) təxəllüsü. Şeyx İbrahim həm də “Naseh” və “Şeyx” təxəllüslərindən istifadə etmişdir (51). **Səfa** (ə. safliq, parlaqliq; təmizlik; səmimiyyət; Məkkə yaxınlığında bir dağın adı) – Qarabağ şairlərindən Mirzə Haqverdinin (? – 1877) təxəllüsü. O, Şuşa qazisi Mirzə Əlinin oğlu olmuşdur. **Səfa** – “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisinin ən fəal üzvlərindən olan Məhəmməd Məşədi Hüseyn oğlunun (1832-1876) təxəllüsü. “Beytüs-Səfa” onun evində təşkil olunduğu üçün bu adla şöhrətlənmişdir (52). **Bəzmi** (f. eyş-işrət, kef məclisi) – Məşədi İsmayıl Bəzmi (Yerevan, 1845-1887) Hacı Kazımzadə Mirzə Məhəmməd Tağı Sidqi Naxçıvanın məktəbində oxumuş, Yerevanda müəllim işləmişdir. Bəzmi bəzən “Əndəlib” təxəllüsü ilə də şeirlər yazmışdır. **Şuxi** (f. şuxluq; oynaqliq, şənlik) – Mustafa ağa Şuxi (Şəki, ? – Şəki, 1895) Kazım ağa Fatehin oğludur. Klassik üslubda yazdığı şeirlərdən çox az qalmışdır. **Vahib** (ə. bağıslayan, hədiyyə verən) – Bakı şairlərindən Kərbəlayi Vahab Məsum oğlu Vahib 1896-cı ildə 40 yaşında Aşqabada köçmüş, 1907-ci ildə orada öldürülmüşdür. Əsərlərindən çox az nümunələr qalmışdır. **Sidqi** (ə. doğruluğa aid, saflığa dair, səmimiliyə məxsus) – Sadiq Əbülhəsən oğlu (Bakı, 1857- Bakı, ?) “Məcməüş-şüəra”nın iştirakçılarındandır. **Sidqi** – Məmmədtağı Kərbəlayi Cəfər oğlu Sidqi (1854-1903) Naxçıvanda anadan olmuş və ömrü boyu müəllim olmuşdur. Bir müddət “Əncüməni-şüəra”ya rəhbərlik etmişdir (82). **Məsum** (ə. günahsız, təqsirsiz; pak, təmiz) – Kazım ağa salikin müasiri Kəmərlı sakini şair İbrahim ağa Qiyasbəyovun təxəllüsü (57-61). **Münsif** (ə. insafli, ədalətli) – Mirhəsən Münsif Yusifzadə (Bakı, 1881-?) ən yaxşı bəna kimi ad-san qazanmışdır. “Tuti” satirik məcmuəsində “Sırtıq”, “Qəmiş”, “Əfi”, “Çayçı”,

“Münsif” imzaları ilə şeirlər çap etdirmişdir. **Qüdsi** – Mirzə Nəcib Əliqulu oğlu Qüdsi bakılıdır. Təhsilini Tehrandə almış və Bakıda müəllimlik etmişdir. O, 1908-ci ildə 80 yaşında vəfat etmişdir. **Faiq** (ə. başqalarından irəli; üstün; əla, seçmə) – Hüseynov Böyükəğa Faiq Murtuz oğlu (1926-1983) 1949-cu ildə Moskva Şərqsünəşliq İnstitutunu qurtarmış, namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. “Faiq” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır (47). **Nabi** (f. safa, təmizə aid olan) – Hacı Yusif Əfəndi (1642-1712) Urfada anadan olmuş, bir müddət Hələbdə yaşamışdır. Divan ədəbiyyatında yeni bir yol açmışdır. Baltaçı Məhəmməd tərəfindən Misrə dəvət almış, bir müddət Qahirədə yaşamış və nəhayət İstanbulda Sultan tərəfindən öldürülmüşdür. **Nişat** (ə. sevinc, şadlıq) **Şirvani** – XVIII əsr şairlərindəndir. Ağa Məsihin müasiri və yaxın dostu olmuşdur. **Fövzi** (ə. qabiliyyətə aid; əldə etməyə dair) – XVIII-XIX əsr şairlərindən Fövzi Əfəndi Rumi. **Zəfər** (ə. məqsədə yetişmə, nail olma; qələbə, uğur) – Məlikşah Səlcuqinin xidmətində olmuş İraq şairlərindən Zəfərəddinin təxəllüsü. **Səfi** – XIX əsr Qarabağ şairlərindən Səfiqulubəy Bababəy Şakir, Qasım bəy Zakir və M.F.Axundovun dostu olmuş “Səfi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. **Nüsrət** – XIX əsr Ərdəbil şairlərindən Nüsrətəlişah Ərdəbili. O, Məhəmməd şah dövründə vəziri-əzəm olmuşdur. **Safi** – XIX əsr İran şairlərindən üçünün təxəllüsüdür: 1. Təbrizli Safidir. Dövrünün məşhur müəllimi olmuşdur; 2. Mir Safidir. Özbəklərin hücumu nəticəsində Xorasanda öldürülmüşdür; 3. Mir Cəfər Safidir. İsfahanlıdır. **Məsrur** (ə. şad, sevincək, şən) – XIX əsr Azərbaycan şairlərindən birinin təxəllüsüdür (93). **Süruri** – Səfəvilər dövründə yaşayan sufi şairlərindən biri (67-142). **Qane** (ə. kifayətlənmə, tamah etməyən, çox istəməyən) – Tiflisdə Mirzə Şəfi Vazehin təşkil etdiyi “Divani-Hikmət” məclisinin üzvü, fars dili müəllimi, şair və alim Hacı Mirzə Yusifin təxəllüsü (Q.Zakirin əsərləri. Bakı, 1964. səh.554). **Şahid** – Görkəmli qəzəlxan şair Ələkbər Şahbaz oğlu Axundovun (1920-1999) təxəllüsü. O, Maştağa qəsəbəsində bağban ailəsində anadan olmuşdur. Zənnimizcə, şair öz təxəllüsünü Ə.Vahidin təxəllüsünə uyğunlaşdırmışdır (Ələkbər Şahid. Qəzəllər. Bakı, 1967). **Sidqi** – Məşhur müəllim və yazıçı Mirzə Məmmədtağı Səfərov Sidqinin oğlu Məmmədəli Səfərov Sidqi (1888-1956) jurnalist, “Molla Nəsrəddin” jurnalının köhnə əməkdaşlarından biri (97-33). **Uğurlu** – Şair Salmanın təxəllüsü. O, 1916-cı ildə Kəlbəcər rayonunun İstibulaq kəndində anadan olmuş, 1970-ci ildə vəfat etmişdir (10-448). **Sadiq** (ə. doğru, düz; sədaqətli, vəfalı) – Zeynəb Süleyman qızı Sadiq (1956, Bakı; şair) (25-251). **Fatma Əzizcan** (ə. sevimli, istəkli) – Cənubi Azərbaycanda yaşayan müasir el sənətkarı Fatma xanımın təxəllüsü (“Azərbaycan” jur. №3, 1987. səh.164). **Səfvət** (ə. saflıq, xalislik, təmizlik) – Məmmədəli Səfvət Təbrizin qocaman maarif xadimlərindən biridir. İstedadlı alim və şair olmuşdur. 1878-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Qocaman maarif xadimi Səfvət uzun müddət Sovet İttifaqı ilə mədəni əlaqə saxlayan İran

Cəmiyyətinin Təbriz şöbəsinin sədr müavini işləmişdir. Qum şəhərində vəfat etmişdir (27-189). Hüseyn **Düzgün** – Hüseyn Sədiq Düzgün 1945-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Təbriz Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. “Azadlıq beşiyi” jurnalı nəşr edir. Həbs olunur, müəllimlikdən məhrum edilir. İnqilabdan (yəqin ki, 1979-cu il İran inqilabı nəzərdə tutulur – A.E.) sonra yenə müəllim işləyir və jurnallar nəşr etdirir (29-252). **Şüri** (ə. başlama, işə girişmə) – XIX əsrdə Lənkəranda təşkil olunmuş “Fövcül-füsəha” poetik məclisinin üzvlərindən biri Usta Hüseynqulu Allahverdi oğlu Dübəndiguz Şürinin (1826-1894) təxəllüsü (23-94). **Bariz, Bariz Niskili** (“bariz” ə. aşkar, aydın, əyani, açıq) – Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına sonuncu nəzirə yazan Cənubi Azərbaycan şairi Abbas İslamın təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17.07.1976; 07.11.1985). **Sadiq** – Xurşidbanu Natəvanın müasiri, şair və həkim Mirzə Sadıqın təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 13.07.1984). **Şəfai** (ə. sağlığa aid, sağlamlığa məxsus) – Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından biri şair Məhəmmədəli Axundov (Bakı, Maştağa, 1890-1967. Maştağa). Yaradıcılığı tədqiq olunmamışdır (“Kitablar aləmində”, №1-2, 1991. səh.87). **Faiz** (ə. 1. daşqın; bərəkətli; hər şeyin yüzdə biri; 2. nail olan; uğur qazanan) – Göyçaylı Qafur Əfəndizadə Qantəmir Faiz təxəllüslü şair öz çeyrlərindən və sevdiyi şeyirlərdən bir cümlə tərtib etmişdir. S.Əzimin də 19 qəzəlini buraya köçürmüşdür (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 28.06.1975). Salman **Mümtaz** (ə. başqalarından ayrılmış, seçilmiş, imtiyazlı) – Əsgərov Salman Məmmədəmin oğlu (1884-1937) Nuxada anadan olmuşdur. Aşqabada köçmüş, Mirzə Əsədullanın məktəbində təhsil almışdır. Ərəb, fars və urdu dillərini öyrənmiş, “Molla Nəsrəddin”in müvəkkili olmuşdur. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatını toplamış və 24 kitabını “Kommunist” nəşriyyatında çap etdirmişdir. **Kərim Faiq** (ə. “faiq” – başqalarından irəli, üstün; əla, seçmə) – Quliyev Kərim Əliqulu oğlu (1925; şair) Ordubad rayonunun Umus kəndində anadan olmuş, 3 yaşından gözlərini itirmiş, Bakıda xüsusi Korlar məktəbini və ADU-nun jurnalistika fakültəsini qurtarmışdır. “Sahildə” adlanan ilk şeiri 1948-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində dərc olunmuşdur. Müxtəlif rayon Korlar Cəmiyyətlərində və kor uşaqlar internat məktəbində Ədəbiyyat dərnlərinin üzvüdür. **Əbdülbaqi Fövzi** – Yusifzadə Əbdülbaqi Nəsir oğlu (1901-1956; şair) Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Gəncə Müəllimlər Seminariyasında oxumuş, seminariya müvəqqəti bağlandığı üçün müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, sonra Moskva Dövlət Universitetində oxumuşdur. İlk məqaləsini “Dilxor”, şeirini “Salik”, hekayələrini “Şahid” və “Şirvani” təxəllüsləri ilə yazmışdır. Ən çox “Fövzi” təxəllüsündən istifadə etmişdir. **Əlisa Nicat** (ə. “nicat” – qurtarma, xilas olma, salamat qalma) – Hüseynov Əlisa Qulam oğlu (1936; şair, nasir) orta məktəbi Lənkəranda, ali təhsilini isə API-nin filologiya fakültəsində almışdır. Naxçıvanın Sədərək kəndində müəllim işləmişdir. “Yol ayrıcında” adlı ilk şeiri “Azərbaycan

gəncləri” qəzetində çap olunmuşdur. **Malik Fərrux** – İbrahimov Malik Fərrux oğlu şair, publisistdir. 1948-ci ildə Laçın şəhərində anadan olmuşdur. ADU-nun jurnalistika fakültəsini qurtarmışdır. “Qartallı dağlar” adlı ilk şeiri “Ulduz” jurnalında 1968-ci ildə çap olunmuşdur. Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində redaktor, böyük redaktor işləmişdir. **Abdulla Faruq** (ə. ədalətli, haqqı batından ayırmaqda mahir olan) – Əfəndiyev Abdulla Musa oğlu (1907; Göyçay - 1944, Sulakçay) Göyçayda Poti kəndində anadan olmuşdur. ADU-nu qurtarmış, aspiranturaya daxil olmuş, əvvəl Moskvada, sonra ADETİ-də oxumuşdur. Çoxlu şeirləri, “Qara Məmməd” mənzum pyesi və “Otuz qəhrəman” adlı poeması vardır. **Məsüm** – Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı, şair Əliyev Məstan Rəsul oğlunun təxəllüsü. O, Tovuz rayonunun Əsrik Cırdaxan kəndində anadan olmuşdur. O, eyni zamanda “Dəmirçioğlu”, “Əsrikli”, “Məstan” imzalarından da istifadə etmişdir. **Mədinə Gülgün** (f. güləyən, şad, şən; gül rəngində olan) – Ələkbərzadə Mədinə Nurulla qızı (1926-1991; şair) Bakıda anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini başa vurduqdan sonra Ərdəbilə köçmüş, Təbriz şəhərində yaşamışdır. Əvvəl toxuculuq karxanasında işləmiş, sonra milli azadlıq hərəkatına qoşulmuşdur. Cənubi Azərbaycanda milli hökumət yaradılarda Təbriz dram teatrında aktyor olmuşdur. “Azərbaycan” və “Vətən yolu” qəzetlərində şeirlər çap etdirmişdir. Bakıya qayıtdıqdan sonra API-nin filologiya fakültəsini qurtarmışdır. Əsərləri bir çox dünya xalqları dilinə tərcümə edilmişdir. Müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşdur. **Cəfər Xəndan** (f. gülən, güləyən; şən, şad) – Hacıyev Cəfər Zeynal oğlu (1910-1961; şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor) Yerevan şəhərində anadan olmuşdur. Gəncəyə köçmüş, Gəncə Pedaqoji Texnikumunu və API-nin filologiya fakültəsini qurtarmışdır (1925-1929), həm də institutun fəhlə fakültəsində müəllim işləmişdir. 1932-1941-ci illərdə aspiranturada oxumuş, Axundov adına Müəllimlər İnstitutunda, API-də, Azərbaycan EA-nın Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında təşkilat katibi işləmişdir. 1941-1946-cı illərdə müharibədə siyasi rəhbər və jurnalist kimi fəaliyyət göstərmişdir. ADU-da dekan olmuşdur (20). **Nərgiz Rüstəmli** (f. sağlam, cüssəli; güclü, pəhləvan) – Qurbanova Nərgiz Əhməd qızı (1956; ədəbiyyatşünas, tərcüməçi). **İbrahim Tahir** (ə. “tahir” – təmiz, pak) – Musayev İbrahim Məşədi Abdulla oğlu (1852-1945; şair, rəssam). **Əliağa Bakir** (ə. saf, təmiz, ləkəsiz) – Əliağa Hacıağa oğlu Rzayev (1923-1998; şair-qəzəlxan). **Qalib Qadir** (ə. qüdrətli, bacarıqlı) – Əhmədov Qalib Əhmədxan oğlu (1949; publisist). **Zahir Əzəmət** (ə. böyüklük, ululuq) – Zahir Xanoğlu oğlu Rəhimov (1975; şair). **Ağamalı Sadiq** – Əfəndiyev Ağamalı Əhməd oğlu (1947-1995; şair, nasir). **Şadiman** (f. şad, sevincək, sevincli) – Şirinxanım Kərimbəyli Ağabala qızı (Şirinxanım Şadiman; 1955; şair, dramaturq). **Şənol** – Əliyev Şükür Məmiş oğlu (Şükür Şənol; 1955; şair). **Səfa** – Nəbiyev Səfa Cahangir oğlu (1916-

1960; şair). **Safruh** (ə. təmiz ruh, saf ruh) – Əliyev Elman Ağa oğlu (1939; aforist-deyimçi) (36). **Zövqi** (ə. kef, həvəsə məxsus, ləzzətə aid) – Abdullabəy Əfəndizadə. **Ə.Şadi** – Mirələskər Mirzəbəyov. **Səid** (ə. xoşbəxt, bəxtiyar, uğurlu; mübarək) – Hacı Məmmədzadə Əli İrəvani, İsmayıl Sadıqzadə, Mirzə Məhəmməd Axundov (Bu təxəllüsü o, özü yazdığı tərcümeyi-halında göstərmişdir), Məmməd Səid Ordubadi. **M.Məsud** (ə. xoşbəxt, bəxtiyar) – Məmməd Axundov. **Məsud** – Məmmədhüseyn Həsənzadə (şair), Ruhulla Axundov, Yaqub Məsud Tağızadə. **Məsru** (ə. şad, sevincək, şən) – Hidayət İsmayılov, Əli Əbdülxaliq oğlu Qafqazlı, Səməd Vurğun Vəkilov. **Tahir** – Əbdülkərim Məmmədzadə Lənkərani. **Əli Sülhi** – Əli Əmirov. **Sadiq** – Şıxəli Qurbanovun təxəllüsü (O, yazıçı, dramaturq, ictimai-siyasi xadim olmuşdur). **Lütfi** (ə. mehribanlıq, yumşaqlıq edən; yaxşılıq edən) – Mustafa İsmayılov (O, Məhəmməd Hadinin qohumu və himayəçisi olmuşdur). **Gümrah** – Feyzulla Əliquluzadə (66). **Sadiq** – Şuşada “Məclisi-üns”ün üzvü, Şuşa realni məktəbində “İlahiyyat” fənnindən dərs demiş Axund Mirzə Sadiq Lətifov (?-1901). Y.V.Çəmənşəminlinin sevimli müəllimi (“Novruz” qəz. 16.04.1992). **Zövqi** – XIX əsr Şəki şairlərindən Qazi Molla Əhməd Əfəndi. O, M.F.Axundovun yaxın dostu olmuşdur (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 11.08.1989) və s.

4.İgidlik, nikbinlik, böyüklük, sahiblik, ucalıq, şərəflilik, bolluq və s. ilə əlaqədar olan frenomim təxəllüslər.

1) Siyasi frenomim təxəllüslər: Qorxmaz – Şəmsəddin Abbasov, **M.Məsul** (ə. cavabdeh, soruşulan) – Məmmədhüseyn Həsənzadə (şair), **Sami** (ə. yüksək, ali) – Sadıx Abbasov, **Qələmi-Şüca** (ə. igid, qorxmaz qələm sahibi) – Abdulla Zərinə və s. (66).

2) Ədəbi-bədii frenomim təxəllüslər: Vala (ə. yüksək, uca, ali) – Hacağa Zeynalov (şair), Ənvər **Ülvi** (ə. yüksək, uca; ilahi, səmavi) – Ənvər Qasımzadə (66), **Feyzi** (ə. bərəkətə, bolluğa aid; xeyirə, nemətə məxsus) – Seyid Həsən Vaiz Şirvani elmi və fəhəətli bir şəxs olmuşdur. Şeirələrini “Feyzi” təxəllüsü ilə yazardı, **Dara** (f. sahib, malik olan, malik) – Fətəli Şahın oğlu və Zəncanın hakimi Abdulla Mirzənin təxəllüsü, **Təsir** (ə. əsər etmə, iz buraxma; daxilinə işləmə) – Mirzə Möhsün Təbrizin məşhur söz ustalarındandır. O, Səfəvi şahlarından Şah Süleyman və Şah Sultan Hüseyn dövrünün şəxsiyyətlərindən olmuşdur. 1669-cu ildə Yəzdin maliyyə vəziri vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. Fəhəətli və bələğətli şair idi. O, şeirlərini “Şöhrət” təxəllüslü Şeyx Hüseyn Həkimülməmalikə (Şəhid olmuş padşah Sultan Hüseynə işarədir) göndərmiş, onun şeirləri Hindistan şairlərinin rəğbətini qazanmışdır. **Şərif** (ə. şərəfli; müqəddəs; nəcib) – Mövlanə Şərif Təbrizi Azərbaycanın məşhur qəzəl ustalarındandır. O, mübahisədə, tənqid və həcvdə

məharətli idi... O, Şah Təhmasibin müstəvfisi olmuş Xacə Qiyasəddin Əliyə yazdığı həcvnaməyə görə şah onun ölümünə fərman verir. Mövlanə Şərif xahiş edir ki, Şah şeiri onun dilindən dinləsin, sonra öldürsün. Belə də olur. Şah onu bağışlayır və mükafatlandırır. Mövlana Şərif 1549-cu ildə vəfat etmişdir. **Əşrəf** – Adı Əliəşrəfdir. Axund Molla Nəbinin oğludur və əslən Təsucdandır. Azərbaycanın şanşərəfli, bilikli və fəzilətli alimlərindəndir. Bəzən şeir və qəzəl də yazardı. **Saib** (ə. hədəfi vuran; məqsədə müvafiq) – Saib Mirzə Məhəmmədəli Təbrizi (1601-1677) dövrünün ən qüdrətli söz ustalarındandır. Ərəbistan, Afqanıstan, İran, Osmanlı ölkəsini və Hindistanı gəzmiş, məşhur şəxslərlə görüşmüşdür. II Şah Abbas zamanında Mövlana Saib Təbrizi Məliküş-şüəra ləqəbini almışdır. İsfahanda vəfat etmişdir. **Əşrəf** – Adı Mirzə Əlidir və XIX əsr Azərbaycan şairlərindəndir. Təbrizin Gərməri mahalındandır. Bəzən qəzəl də yazardı. **Şükühi** (ə. böyüklüyə aid, ululuğa dair, cəlalə məxsus olan) – Adı Hacı Mehdidir, Təbrizdəndir. Güzgü qayırar və eyni zamanda şeirlər yazarmış. O, 1896-cı ildə vəfat etmişdir. Onun külliyyatı 1966-cı ildə Təbrizdə çap edilmişdir. **Nəimi** (ə. nemətliyə aid, bolə məxsus; Cənnətin bir hissəsinə aid) – Şah Fəzlullah Nəimi Təbrizi (1339-1396) Hürufilik təriqətinin banisidir. Onun şeirlərinin bir qismi Sankt-Peterburq əlyazmaları içərisində, qəzəl, tərcibənd, qitə və rübailərdən ibarət olan divanının əlyazması İstanbuldadır. Alim, şair, mütəfəkkir Nəiminin “Cavidannamə”, “Ərşnamə”, “Növmnamə”, “Məhəbbətnamə” və “Vəsiyyətnamə” kimi əsərləri vardır (14-216). **Məcidi** (ə. şan-şöhrət sahibi; adlı-sanlı; şərəfli) – Azərbaycan yazıçısı və maarif xadimi Soltan Məcidi Qənizadə (1866-1937). **Ali** (ə. yüksək, uca; yuxarı, üst) – II Şah İsmayıl bu təxəllüslə gözəl şeirlər yazmışdır (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 26.06.1992). **Əmin** (ə. qorxusuz, qorxmaz; şübhə etməyən; təhlükəsiz; əmanət saxlayan, sakit) – Marağanın məşhur alimlərindən Mirzə Məhəmməd Nağının təxəllüsü. Şair XIX əsrin ortalarında anadan olmuş və XX əsrin əvvəllərində vəfat etmişdir. Ən çox “Məraği” təxəllüsü ilə şöhrətlənsə də, “Əmin” və “Turumçu” təxəllüsündən də istifadə etmişdir (27-44). **Nikbin** – Süleyman Məmmədəli oğlu Cahani 1925-ci ildə Azərbaycanın Həmin qəsəbəsində anadan olmuşdur. Milli hərəkətdə fəal iştirak edən S.Cahani 1946-cı ildən Bakıda yaşayır. Əvvəl Kirovabad Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda və Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda 2 illik Bitki mühafizəsi kursunda oxumuş və Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu qurtarmış və Gəncədə işləmişdir. “Demişəm” adlı ilk şeiri 1949-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuşdur (28-244). **Əzim** (ə. böyük, ali, yüksək) – Əzim Əzimzadə Aslan oğlu (1880, Bakı, Novxanı – 1943, Bakı), Azərbaycan rəssamı. 1906-cı ildən “Molla Nəsrəddin” jurnalının satirik rəsmlərinin müəllifi olmuşdur. “Əzim”, “Əzimov”, “Ə-v”, “Çujoy”, “Neon”, “Aslan”, “Aslanov”, “Ə.Ə.” və başqa imzalardan istifadə etmişdir (6-67). **Buriya** (f. qorxmayan, heç nədən çəkinməyən; cəsur, qoçaq) – Cənubi Azərbaycan şairi

Məhəmməd Hacı Qulam oğlu (1914-1985; şair, ictimai xadim) Təbrizdə anadan olmuşdur. “Aras” adlı ilk şeirini “Bipərva” imzası ilə dərc etdirmişdir. Uzun illər həbsdə olan şair 1945-ci ildən Bakıda yaşamışdır (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 25.12.1988). **Qantemir** – Qafur Əfəndizadə Faiz (Göyçay, 1888-Maqadan, 1948; müəllim yazıçı) ilk təhsilini atasından almışdır (Atası Sədrəddin mədrəsədə müəllim olmuş və “Sədiyi-Salis” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır). Q.Əfəndizadə əvvəllər “Faiz” təxəllüsündən istifadə etsə də, “Qantemir” təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdir (82-468; “Azərbaycan müəllimi” qəz. 8 fevral 1989). **Bibak** (f. qorxusuz, qorxmadan; qoçaq, cəsur, igid) – Əliağa Məhəmməd oğlu Məhəmmədov (Əliağa Bibak) əvvəllər neft mədənlərində, sonralar daş karxanalarında fəhlə işləmişdir. “Bibak” təxəllüsü ilə lirik və satirik şeirlər yazmışdır. Arxivi oğlu - əməkdar incəsənət xadimi, rəssam Əyyub Məmmədovdadır. **Fətəli Sahib** – Bayramov Fətulla Maarif oğlu (1924; şair, nasir) Ucar rayonunun Qazaiyan kəndində anadan olmuşdur. Müharibədə iştirak etmişdir. Müharibədən sonra ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmış, Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində, “Azərnəşr”də, “Gənclik”, “Maarif” və “İşıq” nəşriyyatlarında işləmişdir. 16 döyüş medalı almışdır (20-560). **Saib** – Məhəmməd Aslan oğlu Əliyev (Bakı, 1890-1980) əvvəl mollaxanada, sonra pedaqoji təmayüllü məktəbdə oxumuş və müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, əruz və heca vəznində şeirlər yazmışdır (47-123). **Ülvi** (ə. yüksək, uca; ilahi, səmavi) – Zərxanım Balaş qızı Vəliyeva (şair), **Dönməz** – Xədicə Ələsgər qızı Məmmədova (1968; Naxçıvan MR, Şərur rayonu; şair) (25), **Nikbin** (f. həyatdan razı, şən, ümidli, gələcəyə inanan) – Xalq şairi Qabil İmamverdiyevin ilk təxəllüslərindən biri (20-114), **Sərvəti** (ə. vərədlətə aid) – Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd ibn Hacı İbrahim ibn Şəhavəddin Bərdəinin oğlu Seyid Əli Gülşənzadənin təxəllüsü (65-187), **Nikbin** – Şair İsrafil Mustafayevin gənclikdə istifadə etdiyi təxəllüs (“Azərbaycan” jur. N11, 1988, səh.187), Əbülfəz **Bərəkət** – Qasimov Əbülfəz Cəbrayıl oğlu (1931; dramaturq, publisist), Zeynəb **Ülvi** – Novruzova Zeynəb Kəmaləddin qızı (1962; şair) Quba şəhərində anadan olmuşdur, Şahin **Ülvi** – Qədirov Şahin Kərim oğlu (1969; şair), Almaz **Ülvi** – Binnətova Almaz Qasım qızı (1969; ədəbiyyatşünas, publisist), Müslüm **Mahir** (ə. məharətli, bacarıqlı) – İsayev Müslüm Seyfəddin oğlu (1951; şair), Şəfəq **Sahibli** (f. sahibi olan, yiyə; dost, yoldaş, tərəfdar) – Bayraməliyeva Şəfəq Şura qızı (1967; şair (36) və s.

5. Fəallıq, comərdlik, mehribanlıq, namus, kömək, mənfiyyət və s. ilə əlaqədar olan frenonim təxəllüslər: **Sai** (ə. səy edən, çalışan, çalışqan) – Abbas İbrahimov, **Nasirli** (ə.,t. kömək edən olan) – Əli Hüseyn Tağızadə, **Nəsir İmadi** (ə. köməkçi dirəyə aid; yardımçı dayağa məxsus) – Nemət Bəsir Hacıyev, **Tofiq Səbri** (ə. məcburi kömək; məcburi uyğunlaşma) – Balaqardaş Əliquluzadə, **Namus**

mədəni – Əli Azəri (66), **Minnət** (ə. özünü mənən borclu bilmə) – İsfahan şəhərində doğulan, Nadir Şah Əfşar dövründə Rey (Tehran) şəhərinin bəylərbəyisi olan, bir çox müharibələrdə iştirak etmiş Kərim xanın təxəllüsü, **Nafe** (ə. fayda, mənfəət) – İranın Rum şəhərində yaşayan bir şairin təxəllüsü, **Naci** (ə. nicat verən; nicat tapan) – XIX əsr Şamaxı şairlərindən Molla Qədirin (1824/29 - ?) təxəllüsü. O, S.Ə.Şirvaninin dostu olmuşdur, **Nəsir** – Məşhur Azərbaycan alimi Məhəmməd ibn Fəxrəddin Razi. “Nəsir” təxəllüsü ilə şeirlər yazan alim Marağada rəsədxana tikdirmiş, akademiya yaratmış, kitabxanaya 400000 kitab toplamışdır. “Zici-Elxani” astronomik cədvəli 1652-ci ildə Londonda nəşr olunmuşdur. Riyaziyyat, məntiq, astronomiya və s. elmlərə aid əsərlər yazmışdır (93). XIII əsrdə yaşayan və Hülaki xanın vəziri olan Nəsrəddin Tusinin ağıllı məsləhətləri ilə Hülaki xan 1258-ci ildə heç bir tələfat vermədən Ərəb xilafətinə son qoydu. Onun tərtib etdiyi Dünya xəritəsində Amerika qitəsi də var idi. Onun “Əxlaqi-Nasirin” kitabı isə fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya və s. elmlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. **Cani** (f. 1. cana aid; canı ilə fədakarlığa hazır olan; 2. cinayət edən, cinayətkar. Zənnimizcə, təxəllüs birinci mənədadır) – Cani Ordubadi (XIX əsrdə yaşamışdır) “Əncümənüş-şüəra”nın fəal üzvlərindən olmuşdur. **Naci** – Mirzə Mehdi Naci (1805-1887) Gəncədə doğulmuşdur. “Divani-hikmət”in fəal üzvlərindən olmuşdur. Mirzə Şəfi Tiflisdə yaşayarkən Gəncədə “Divani-hikmət”ə öləncə qədər Naci rəhbərlik etmişdir. O, dövrünün gözüaçıq, mütərəqqi şairi, bilikli həkimi və yüksək zövqlü rəssamı, xəttatı, həkkakı olmuşdur. Naci “Təbib” təxəllüsü ilə də şeirlər yazmışdır (82-24; 93-472). **Cani** – Mirzə Ağacan Qaradağdandır. XIX əsrin axırlarında yaşayan Cani türk dilində tənqidi şeirlər və həcrlər də yazmışdır (65). **Nafe** – Şəki şairlərindən Hacı Mahmud Əfəndinin (1811-1876) təxəllüsü (52-259), Mütəllib **Akifi** (ə. çalışqan, səyli; tənha, tək yaşayan) – Mütəllib İbrahimxəlil oğlu Mütəllibov 1902-ci ildə Bakıda anadan olmuş və “Akifi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır (47-168). **Etisami** (ə. özünü qoruma; bir şeyə möhkəm yapışan, özünü günahdan qoruma) – İbtidai və orta təhsilini xüsusi müəllimlərdən və atası – görkəmli ziyalı Yusif Etisamülmükdən alan şair Pərvin xanım (Təbriz, 1906-1941). Onun anası dövrünün məşhur şairi olan və “Şuri” təxəllüslü Mirzə Əlihüseyn xanın qızı idi (29-276). **Tofiq** (ə. uyğunlaşma, müvafiq etmə; yardım, kömək; Allahın köməyi, Tanrının yardımı) İlham – Şahbazov İlham Eynəli oğlu (1941-2000; şair), Ömər **Faiq** (ə. başqalarından irəli; üstün; əla, seçmə) – Nemanzadə Ömər Faiq (1872-1937; publisist) öz məqalə və felyetonlarını “Ümidvar”, “Lağlağı”, “Dərmdənd”, “Heyran”, “Dəli”, “Çoban” və s. gizli imzaları ilə çap etdirmişdir (36-701,880). **Cahid** (ə. cəhd edən, çalışqan) – İbrahimxəlil Səfərəlizadə, **Nafiz** Şirvani (ə. nüfuz edən, təsir göstərən; nüfuzlu, hökmü keçən) – Əhmədbəy Atamalibəyov, **C.Əkrəm** (ə. ən kəramətli; daha alicənab; çox lütfkar, lap comərd) – Əsəd Əyyubi, **Cövdət** (ə. yaxşılıq, xalislik,

nöqsansızlıq; üstünlük), **Axsaxlı Əhməd Cövdət, Əhməd Cövdət** – Əhməd Pepinov, **Cavad Qudaud** – Əhməd Axundov, **Ehsan Nicdət** (ə. ehsan – yaxşılıq, yaxşılıq etmə; bağışlama, bəxşiş; bağışlanan şey) – Əsəd Əyyubi, **Asim** (ə. ismətli, namuslu; günahkar, təqsirkar) – Müzəffər Nəsirli (şair) (66) və s.

6. Qəm, dərd, acizlik, fağırılıq və s. ilə əlaqədar olan frenonim təxəllüslər. Həyatda xoşbəxtliklə bədbəxtlik, sevinclə kədər, insanların müsbət və mənfi əxlaqi keyfiyyətləri olduğu kimi, həm siyasi, həm də ədəbi-bədii təxəllüslər içərisində də bu cəhətlər özünü göstərir.

1)Siyasi frenonim təxəllüslər: Məlul (ə. usanmış, bezmiş; kədərli, qəmli, qüssəli) – Hüseyn Məmmədzadə, **Məğmum molla** (ə. “məğmum” – qəmli, qüssəli; tutqun, buludlu) – Misirxanov Məmmədəğa, **Asiz** – Xəlifə Məmməd (şair) (Şair Camo Cəbrayılbəyli, şair Cabbar Əskərzadə, şair Mirzə Yusif Mərəndi, Osman Cüməzadə, Axund Molla Ələkbər, şair Hacı Əlibala oğlu da bu təxəllüsdən istifadə etmişlər), **Acizləri qığıldayan** – Ələkbər Sabir Tahirzadə, **Dilxun** (f. ürəyi qana dönmüş, çox kədərli) – Məmmədrza Səməndərov, **Dərdmənd** (f. dərqli, kədərli, qəmli; aşıq, vurğun), **Bir nəfər ürəyi dağlı** – Cəlil Məmmədquluzadə, Kərimbəy İsmayılov, **Dəralı, Naməyus** (ə. ümitsiz, naümid) – Ömər Faiq Nəmanzadə, **Nakam** (f. kama çatmayan, arzusu ürəyində qalan) – Əli Mücrüm Tağızadə, **Boynuburuq** – Mirzə Ələkbər Tahirzadə (Əli Şövqi də bu təxəllüsdən istifadə etmişdir), **Zari** (f. ağlama, nalə) – Cəmşid Naxçıvanlı, **Üryan** (f. ağlama) – Paşa Hüseynov (bakılı), **Zəlil** (ə. həqir, yazıq, alçaq) – Abbas Təbrizli (şair), **Binəva** (f. yazıq, fağır, bədbəxt), **Binəva bəy** – Əliheydər Qarayev və s. (66).

2)Ədəbi-bədii frenonim təxəllüslər: Zari – Xanlıqlar dövründə kəndxudaların etdiyi zülm və əziyyətləri göstərən və mənzum ərizələr yazan şairin təxəllüsü(7-239), **Məhzun** (ə. dərqli, qəmli, kədərli) – XVIII- XIX əsrlərdə yaşamış Dərbənd şairi Hüseynli xan Məhzun. “Dərd” şeirindən bəlli olur ki, şairin atası və özü Dərbənd xanı olmuşlar (“Ulduz” jur. N2, 1990. səh.50), **Aciz** – Xəlifə Məhəmməd Sərab mahalındandır, məşhur xəttat olmuş, şeirlərini “Aciz” təxəllüsü ilə yazmışdır. Şeirləri türk dilindədir. 72 yaşında Təbrizdə vəfat etmiş, Surxab qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. **Dilriş** (f. ürəyi yaralı, qəmli, kədərli) – Kərbəlayi Əli türk dilində yazan şairlərdəndir. “Dərviş” sinəzən dəstəsi onun adı ilə məşhurdur. **Dilgir** (f. qəmli, incik) – Kərbəlayi Məhəmməd Əttar (? - 1865) Azərbaycanın qəzəl yazan şairlərindəndir. **Cürmi** (ə. günaha aid, təqsirə məxsus; yazıq, fağır) – Adı Məhəmməddir. XIX əsr Təbriz şairlərindəndir. O, Hacı Seyid Əzim Şirvaninin müasirlərindəndir. Yusif adlı bir bakılı şair Cürmünün həvələri haqqında bir sıra şeirlər demişdir. S.Ə.Şirvani ona cavab olaraq uzun bir şeir yazmışdır. Bu şeirlər S.Ə.Şirvaninin divanında Təbrizdə çap edilmişdir (65). **Aciz**

(ə. əlindən iş gəlməyən) – Molla Ələkbər Hacı Əlibala oğlu (Təbriz,1836-Lənkəran,1899) Lənkəranda “Fövcül-füsəha”nın fəal üzvlərindən biri olmuşdur. **Dilxun** (f. ürəyi qana dönmüş, çox kədərli) – Mirzağa Əbdüssalam oğlu şeirlərini “Dilxun” və “Müztər” təxəllüsləri ilə yazmışdır. “Məcməüş-şüəra”nın gənc iştirakçılarından olmuşdur. **Baki** (ə. ağlayan; ağıçı) – Məşədi Əyyub Hacı Ocaqqulu Baki “Məclisi-fəramuşan”ın üzvlərindəndir. “Riyazül-məhəbbət” (“Məhəbbət bağçası”) adlı divanı Respublika Əlyazmaları fondunda saxlanılır. **Nalə** (f. fəğan, inilti) – Mirzə Məhəmməd həsən (1850-1917) xanəndə-şair olmuşdur. **Məhzun** (ə. dərddli, qəmli, kədərli) – Görkəmli lirik şairlərimizdən biri Mirzə İsmayıl Məşədi Qasım oğlu (Şuşa,1821-1894) cavanlığından sərrac və əttarlıq, sonralar isə müəllimlik etmişdir. “Məclisi-fəramuşan”ın iştirakçısı olmuş, Azərbaycan və farsca şeirlər yazmışdır. **Nakam** (f. kama çatmayan, arzusu ürəyində qalan) – Mirzə İsmayıl bəy Məmmədağa oğlu Sədrəddinbəyov klassik üslubda yazmışdır. “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Xəyalati-pərişan”, “Gəncineyi-ədəb”, “Lətifnamə” kimi əsərləri vardır. **Kəminə** (f. aciz, həqir) – Fatma xanım Bəybala qızı Tahirzadə “Məclisi-fəramuşan”ın iştirakçılarındanıdır. Azərbaycan və farsca şeirlər yazmışdır. Atası Bəybala da şair idi. Mir Möhsün Nəvvabın dediyinə görə, onun 400 beytlik şeiri varmış və şeirlərini “Kəminə” təxəllüsü ilə yazarmış. **Binəva** (f. yazıq, fağır, bədbəxt) – Mirzə Məhəmmədəli Binəvanın ömrünün sonları “Məcməüş-şüəra”nın ilk dövrlərinə təsadüf edir (82). **Zari** – XIX əsr İrəvan şairlərindən Mirzə Abbasın təxəllüsü, **Hüzni** (ə. qəm, qüssə, kədər) – Şəki şairlərindən Molla Məhəmmədin (? – 1822) təxəllüsü, **Pürqəm** (f. dərddli, çox kədərli, qəmli) – XIX əsr Cənubi Azərbaycanın mənbələrdə haqqında çox az məlumat olan şairlərindən birinin təxəllüsü, **Fani** (ə. puç, dağılan; məc. çox zəif, aciz) – Əslən Təbrizdən olsa da, Gəncədə yaşamış şair Mirzə Sadıq Molla Əsədulla oğlunun (1839-1909) təxəllüsü (52), **Dilqəm** (f., ə. ürəyi qəmli, qəlbi kədərli) – XVIII əsrin sonu və XIX əsrin birinci yarısında Şamaxor (Şəmkir) rayonunun Dəllər-Cırdaxan kəndində yaşayan el sənətkarı Yəhya bəy Dilqəm. **Şikəstə** (f. qırılmış, sınımış; üzgün; qəlbi sınımış, incimiş; solğun, solmuş; klassik Azərbaycan muğamlarından birinin adı) – Aşıq Abbas Tufarqanlıının (XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində yaşamışdır) təxəllüsü. O, “Qul”, “Bikəs” təxəllüslərindən də istifadə etmişdir. O, “Abbas və Gülgəz” dastanını yaratmışdır (11-181,55). **Fəğani** (ə. fəryada aid, naləyə dair, əfğana məxsus) – Əlipaşa Fəğani Dəmirov (Şamaxı, 1912-1975) Qaracaəmirli kəndində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından aşıq şeiri üslubunda şeirlər yazmışdır (10-396). **Dilgır** – 1927-ci ildə təqribən 38 yaşında olduğu zaman Təbrizdə boyaqçılıqla məşğul olmuşdur. Həyat və məişəti ağır keçdiyi üçün bu təxəllüsü (qəmli, incik) qəbul etmişdir. **Dilgır** – “Molla Nəsrəddin” jurnalının Təbriz müxbiri və müvəkkili olmuş İsgəndər xan Qaffari Sürxpuşun təxəllüsü. Mürtəcə qüvvələr onu ciddi təqib etmişlər (21-27).

Aciz – Şair, mühərrir Cabbar Ələkbərzadə. O, “Molla Nəsrəddin” və başqa satirik jurnallarda “Məhkəmə pişiyi”, “Hacıleylək”, “Noxtasız” və s. gizli imzalarla iştirak etmişdir. **Məhzun** – Şair, jurnalist Əli Hacızeynalabdin oğlu Rəhimov (1886-1934). “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəal iştirak etmişdir (97-312). **Aciz** – Lənkəranda XIX əsrdə təşkil olunmuş “Fövcül-füsəha” poetik məclisinin üzvlərindən biri Mirzə Ələkbər Acizin (1800-1896) təxəllüsü. 1856-cı ildə “Divani-Aciz” adlı kitabı çap edilmişdir (23-93). **Məhzun** – XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə İsmayıl Qasirin müasiri Molla Abbasın təxəllüsü (“Ulduz” jur. N1, 1989, səh.94). **Məhzun** – Fəxrəddin Məmmədəli Həsən oğlu (1899-1986) Gədəbəy qəsəbəsində anadan olmuşdur. 1938-ci ildə Təbrizə getmiş, az sonra Tehrana köçmüşdür. Gənc yaşlarından yaradıcılığa başlamış, şeirləri aşuqlar tərəfindən məclislərdə oxunmuşdur. 1986-cı ildə Tehrandə vəfat etmişdir (28-49). **Cürmi** – XIX əsr Bakı şairlərindən biri olan Məhəmmədəğa Cürmi “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin sədri olmuşdur. **Giryan** (f. aqlama, sızlama) – Cəfərqulu Xəlil oğlu Səhərbəyov (Cəfərqulu Giryan) “Giryan” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. **Qəmgin** Abdulla – Abdulla Bərkədemir oğlu Bərkədemirov (Bakı, Güzdək kəndi 1897-?) əruz və heca vəznlərində şeirlər yazmışdır (47-39,130). **Nesçastniy** (r. səadəti olmayan, bədbəxt) – Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin imzalarından biri (“Elm və həyat” jur. N12,1987, səh.14). **Ə.Məhzun** – Əli Rəhimov, **Məhzun** – Əbdülkərimzadə Kərbəlayi Əli Şirvani (66), Cavad **Qəmli** – İsmayılzadə Cavad Yunis oğlu (1962-1990; şair), Kazım **Kədərli** – Əzizov Kazım Həmid oğlu (1962; şair), Mükafat **Kədərli** – Hüseynov Mükafat (1941; şair), **Kövrək** – Mehdiyev Müsrəddin Qənbər oğlu (Müsrəddin Kövrək; 1947; şair) (36), **Qəmi** – XIX əsr Ağdaş mahalının Qəzi kəndində yaşayan şairin təxəllüsü (93-150), **Natəvan** (f. zəif, qüvvətsiz, üzgün; gücsüz) – Qarabağın sonuncu hakimi Mehdiqulu xanın qızı şair Xurşidbanunun (1832-1892) təxəllüsü. O, 1872-ci ildə “Məclisi-üns”ü sarayına köçürmüş və ona rəhbərlik etmişdir və s.

Əgər diqqət yetirilsə, məlum olar ki, sovet dövründə yaşayıb-yaradan sənətkarların əksəriyyəti müxtəlif təqiblərə, zorakılıqlara, irticaya, repressiyaya məruz qalsalar da, qəm, kədər, acizlik və s. ilə əlaqədar olan təxəllüslərdən istifadə etməmişlər. Bu da sosializm cəmiyyətinin ən demokratik, ən ideal və ədalətli bir cəmiyyət hesab edilməsi ilə əlaqədar idi.

7. Avamlıq, günahkarlıq, müqəssirlik, tüfeylilik, hiyləgərlik, nanəciblik və s. ilə əlaqədar frenonim təxəllüslər.

1)Siyasi frenonim təxəllüslər: Günahkar, Mürtəd (ə. dönük, məsləkindən dönmüş), **Yalançı, Müləvvəs** (ə. bulaşlıq, pis, murdar, çirkli, qarışıq) – Əlabbas Mütəllibzadə, **Qəcələ, Hərdəmxəyal, Uzundanışan, Vələdüzzina, Qanmaz,**

Sırtıx, Cəfəng, Cüvəllağı, İmza Cüvəllağı (kələkbaz, fırıldaqçı) – Əliqulu Nəcəfov, **Cüvəllağı, Dəmdəməki, Dəngəsər** (f. dəng etmə, təngə gətirmək), **Sırtıx oğlu, Molla Fırıldaq** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Yaramaz, Füzul** (ə. yersiz söz, artıq ifadə), **Laübalı** (ə. səhlənkar, qeydsiz, çəkinmədən, özünü əziyyəyə salmaq istəməyən), **Məlik Naqqal** – Sabir Tahirzadə, **Cəfəng** – Məmmədəli Səfərov, **Sarsaqqulu, Sarsaqqulu Fələkzadə** – Cəfər Bünyadzadə, **Yeni Fırıldaqçı, Fırıldaqçı Sarsaqqulubəy** – Əli Nazim (Batumdan), **Fırıldaqçı** – Əliheydər Qarayev, **Qahir Əyyar** (ə. qalib fırıldaqçı, səbr edən hiyləgər) – Əliğa Vahid, **Fizul** – Balaqədəş Səttaroğlu, **Çərənçi, Qatılov, Yalançı** – Üzeyir Hacıbəyov, **Çərənçi** – Rəşid Vəlibəyli, **Şəbrəng Əyyar** (f. gecə rəngində olan hiyləgər, qara fırıldaqçı) – Mikayıl Seydi, **Kələkbaz, Bağ Əyyar** (bağ fırıldaqçısı), **Bahir Əyyar** (ə. çox hiyləgər; mahir fırıldaqçı), **Heyvərə, Əyyari-çərənçi** – Hacı İbrahim Qasımov, **Uzunçu** – Mir Mehdi Ələsgərzadə, **Heyvərə, Əyyar, Banbılı** – Əli Razi Şəmçizadə, **Əvam** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə, **Əyyar beçə, Əyyari Kəmsüür** (şüuru düz olmayan fırıldaqçı), **Dolab Əyyar** (f.,ə. hiyləgər su çarxı) – Cəfər Cabbarlı, **Əyyaş** (ə. vaxtını eyş-işrətlə keçirən, içki düşkün) – Mirzə Mehdi Ələskərzadə, **Əyyari Təyyar** (ə. uçan fırıldaqçı) – Abbasəli Giryan, **Gic tələbə** – Həsən İxfə Əlizadə, **Sırtıx xan, Sırtıx** – Mir Həsən Seyid Yusifzadə, **Bahir Əyyar** (ə. çox hiyləgər) – Əmin Abid Mütəllibzadə, **Xam** – Molla Mahmud Çakər, **Gic Seyid** – Mir Əbdülvahab Seyidzərgər, **Bitəəssüb** (ə. fanatikcəsinə tərəfdar olmayan) – Süleyman Rüstənzadə (şair), **Rəqibi** (ə. rəqabət apararı) – Süleyman bəy Qasımbəyov, **Qafil** (ə. bixəbər, qəflətdə olan, sayıq olmayan; məc. yuxuda olan) – Mirzə Qulam (şair), **Mərdimazar** – Əmin Sadıq, **Nanəcib** – Hüseynağa Ağayev, **Bədzat** (f. qeyri-qanuni doğulan; əsli-kökü məlum olmayan; dəcəl, nadinc) – Əbdülxalıq Axundov, **Zəhlətökən** – Məmməd Musazadə, **Yalançı millətpərəst** – Zərif Əfəndiyev, **Dəngəsər** – Heydər İsmayılov, **Boşboğaz** – Şahsevən Molla İbrahimxəlil Salyanlı (66) və s.

2)Ədəbi-bədii frenonim təxəllüslər: Əmmar (ə. tamah; çox əmr edən, hakim) – Samanilər əsrində yaşayan bir şairin təxəllüsü (51-518), **Füzuli** – Mövlanə Məhəmməd Süleyman oğlu (1494-1556) türk, fars, ərəbcə yazan ən qüdrətli söz ustalarındandır. Mövlana Məhəmməd, Molla Füzuli adı ilə şöhrətlənən şair öz təxəllüsü haqqında yazır: “Mən bütün ülum və fünunu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım. Bunu ifadə edən bir təxəllüs tapdım. Çünki füzul lüğətdə “ülm” və “fünun” kimi fəzlin cəmidir”. Füzulinin 3 divanı, 4 poeması və 4 nəsr əsəri mövcuddur (14-354). **Tüfeyli** (ə. başqasının hesabına yaşayan) – XVI əsrdə şeirlərində hürufilik ideyalarını şiəlik ideyaları ilə birləşdirməyə cəhd edən bir şairin təxəllüsü (8-58), **Tüfeyli** – Səfəvilər dövründə yaşayan sufi şairlərdən birinin təxəllüsü (67-142), **Rüsva** (f. biabır, bədnam) – XIX

əsr Şirvan şairlərindən Bahar Şirvaninin qardaşıdır. Adı Hacı Məhəmməd Hüseyn, atasının adı Hacı Əbülqasım bəy Şirvanidir. Şeirlərini bu təxəllüslə yazmışdır. **Rəşki** (f. qısqanma, həsəd; həsəd aparən, qısqanan) – İran şairlərindən iki nəfərin təxəllüsüdür: 1. Mövlana Şərəf Kaşanidir və Gilanda yaşamışdır; 2. Möhsün xan Həmədanidir və Təbrizdə öldürülmüşdür (93-115,477). **Qafil** – “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisinin üzvlərindən biri Ələkbər Namaz oğlunun (1818-1891) təxəllüsü (56-390; 52-92). **Tüfeyli** – Cahanşah padşahın məmluqlarındandır. O, birinci şairdir ki, belə bir təxəllüslə məşhur olmuşdur. O, özünü Tüfeyli ibn Övfə, Tüfeyli ibn Əmrə və ya Tüfeyli ibn Zülal Kufəyə bənzətmişdir. Çox güman ki, sonuncu bənzətmə daha doğrudur... O da Tüfeyli ibn Zülal kimi qonaqlıqlara çağırılmamış gedərdi. **Müznib** – Fətəli ibn Hacı Həsən Təbrizi – İrəvani (65-230, 339). **Mücrim** (ə. cinayətkar, günahkar, təqsirli, qəbahətli, suçlu) – Mücrim Kərim XVIII əsrdə Kirmanşahdan Cəbrayıl gəlmiş, Cəfərqulu xan Nəvadan torpaq alıb ev tikmişdir. İndiki Cəfərabad məhz o kənddir. Ən çox aşiq şeiri üslubunda yazıb-yaratmışdır. **Mücrüm** – XIX əsrdə Vardanlı kəndində yaşayan Vardanlı Mücrüm Kərim ən çox klassik üslubda yazıb-yaratmışdır. Şeirləri “Sünbülüstən” adlı çünkdə toplanmışdır (9-201). Sözsüz ki, Vardanlı Mücrüm Kərimlərin şeirləri də qarışdırılmışdır. Lakin göründüyü kimi, Mücrüm Kərim ən çox aşiq şeiri, Vardanlı Kərim isə klassik şeir üslubunda yazıb-yaratmışdır. **Mücrim** – XIX əsrdə Lənkəranda təşkil edilmiş “Fövcül-füsəha” poetik məclisinin üzvlərindən biri Molla Məhəmməd Hacı Əli oğlunun (1830, Ərdəbil-1915, Masallı) təxəllüsü (23-94). **Qasir** (ə. qısa, gödək; nöqsanlı, həddi-bülüğa şatmamış, gücsüz) – Mirzə İsmayıl Səlim oğlu Axundov (Ağdaş, 1805-Lənkəran, 1900) Ağdaşın Ləki kəndində anadan olmuşdur. Şamaxı, Əhər və Təbrizdə, sonra Lənkəranda yaşamışdır. “Fövcül-füsəha”nın təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdur. O, “Qanuni Mirzə İsmayıl” adlı dərslik də yazmışdır. **Müznib** (ə. günahkar, müqəssir) – Muxtar Müznib Zabratı Bakının Zabrat kəndində anadan olmuşdur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamışdır, “Məcməüş-şüəra”nın iştirakçılarındandır və ancaq bir-iki qəzəli qalmışdır (82-73,425). **Naşı** (ə. təcrübəsiz, xam) – Cənubi Azərbaycan şairi Hacı Mehdi Şukuhi (1829-1896) bu təxəllüslə şeirlər yazmışdır (29-100). **Müznib** – Əhmədov Əliabbas Mütəllib oğlu (Əliabbas Müznib;1883-1938; şair, ədəbiyyatşünas, tarixçi, jurnalist) Bakıda anadan olmuşdur. Ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. “Zənbür” (1909-1910), “Şahabi-saqib” (1911), “Babayi-Əmir” (1915-1916) jurnallarının naşiri və redaktoru kimi şöhrətlənmişdir. 1926-cı ildən göz xəstəliyinə görə fərdi təqaüdə şıxmışdır. **Qəyyur-əyyar, Şəbrəng əyyar** – Şair, nasir, dramaturq Cəfər Cabbarlının (1899-1934) “Babayi-Əmir” jurnalında çap etdirdiyi şeirlərində istifadə etdiyi təxəllüslər. **Dəmdəməki** – Məmməd Cəfərin təxəllüslərindən biri (20-187,367,652). **Hərdəmxəyal** (f.,ə. fikrini tez-tez dəyişən) – Mollanəsrəddinçi və görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadinin (1872-1950) təxəllüsü. O, “Zığ-

zığ”, “Divanə”, “Qardaşın İbrahim”, “Ruhi-reyhan”, “Bəhayi”, “Tati” və s. kimi imzalardan da istifadə etmişdir (6-62). Azadə **Taleh** – Hüseynova Azadə Abbas qızı (1964; şair, publisist), **Qafil** – Axundov Ruhulla Məhəmməd oğlu (Ruhulla Qafil; 1834 – 1913; publisist, tərcüməçi) 36-103,744) və s.

8. Qorxaqlıq, vahidlik, peşmançılıq, hədərlilik, məchulluq və s. hal-vəziyyət ilə əlaqədar olan frenonim təxəllüslər.

1) Siyasi frenonim təxəllüslər: **Qorxaq** – Cəlil Məmmədquluzadə, Salman Mümtaz, **Qorxmaz** – Şəmsəddin Abasov, **Qorxmaz Xaçatur** – Xaçatur Qorxmazov, **Yetim Məmmədəli, Məstan, Şahi Gərguki** – Sabir Tahirzadə, **Piyaniskə** (r. içki düşkünü) – Cəfər Bünyadzadə, **Günnam** (f. adı batmış, yaddan çıxmış; anonim, adsız, imkansız) – Muxtar Əfəndizadə, **Mikrobdan qorxan** – Nəriman Nərimanov, **Həmişə kefli** – Üzeyir Hacıbəyov, **Nadim** (ə. peşman olan, peşmançılıq çəkən) – Hüseyn Quluzadə, **Kefsiz** – Məmmədzadə Əli Nəzmi, **Nahi** (ə. qadağan olunmuş) – Mirzə Məmməd Axundov, **Yersiz** – Tağı Şahbazi, **Tənbəl** – Əliağa Vahid, **Nadinc** – Əli Rza Rizazadə, Qarasultan Gülşəni, **Odinokiy** – Məmməd Qarayev (66) və s.

2) Ədəbi-bədii frenonim təxəllüslər: **Fərdi** (ə. yalnız olaraq, xüsusi olaraq; təkbaşına) – Fərdi Ərdəbili XVI əsrin görkəmli söz ustalarındandır. İstedadlı şairlər onun şeirlərini çox yüksək qiymətləndirmişlər. **Fərdi** – Fərdi Təbrizi əvvəllər şərbafliq etmiş, sonralar təsəvvüf təriqətinə meyl etmiş və dərvişliklə məşğul olmuşdur. Müəmma və digər janrlarda şeirlər qoşardı. **Vahid** Molla Rəcəbəli – Təbriz şairlərindəndir. II Şah Abbas dövründə yaşamış və şahın rəğbətini qazanmışdır (65-58,351,352), **Vəhid** – Xaqani Şirvaninin əmisi şair Vəhidəddinin təxəllüsü (21-14). **Vəhid Qəzvini** – İmadüddövlə Mirzə Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvini (XVII əsr). Beş Səfəvi şahının dövründə mühasiblikdən vəzirliyə qədər yüksəlmişdir. Onun 100 min beytdən ibarət şeirləri və II Şah Abbasa həsr etdiyi “Abbasnamə” əsərini yazmışdır (74-169). **Yetim** – Yetim Səyyad “Yetim Səyyad” dastanının müəllifidir. Onun atası Əhməd, anası da Leyla xanımdır. Lakin Səyyad özünü həmişə “Yetim Səyyad” adlandırır. “Yetim” onun təxəllüsüdür (95-205). **Nadim** (ə. peşman olan, peşmançılıq çəkən) – Mirzə Baxış (1785-1880) Nəvahi kəndində ruhani ailəsində anadan olmuş, mükəmməl mədrəsə təhsili almışdır. Əvvəllər mirzəlik edən şair, sonralar doğma kəndində müəllimliklə məşğul olmuşdur. Satirik şeirimizin inkişafında xüsusi xidmətləri vardır. “Miskin Baxış”, “Şikəstə Baxış”, “Xəstə Baxış” kimi təxəllüslərdən də istifadə etmişdir. **Bikəs** (f. kimsəsiz, adamsız, qohum-əqrəbası olmayan) – Hacı Hüseyn Bikəs “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən olmuşdur. **Vəhidi** – Qazax Şairlərindən Hacı Ağa Rəhim ağa Dilbazov (1826-1873) “Nəqşbəndi” təriqətinin

nümayəndələrindəndir. O, Əbdürrəhman ağa Dilbazovun əmisi oğlu olmuşdur (15-43,160,168; “Novruz” qəz. 30.06.1992), Gülağa **Tənha** – Qənbərova Gülağa Məmməd oğlu (1959; şair), Müzəffər Şükür **Məchul** – Şükürov Müzəffər Nuhu oğlu (1941; şair), **Nafilə** (ə. bihudə, hədə, nahaq) – Həsənəliyeva Nafilə İbad qızı (1958; şair, dramaturq), **Vahid** – XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl sahəsində Füzuli yadigarı hesab edilən Əliağa Məmmədqulu oğlu İsgəndərov (1895-1965). O, müxtəlif illərdə və müxtəlif mətbuat orqanlarında “Molla Balbala”, “Tahir əyyur”, “Avaraqulu”, “Hacı əqrəb”, “Mülhid”, “Tənbəl”, “Nofəl”, “Tənbəl şair”, “Mülhid-Tənbəl-Nofəl” və s. imzalarından istifadə etmişdir (36; Əliağa Vahid. Seçilmiş əsərləri. Ic. Bakı, 1975) və s.

9. Sevgi, məhəbbət, həvəs, həsrət və s. ilə əlaqədar olan frenonim təxəllüslər. Sevgi, məhəbbət, həvəs və s. kimi ülvü hisslərlə əlaqədar olan təxəllüslər nisbətən çoxdur. Çünki burada aşiqin Allaha, məşuqəyə, vətənə, xalqa və s. olan münasibəti öz əksini tapır. Bəzən də xalqın, vətənin müəllifə olan münasibəti təzahür edir. Yəni söz və ifadədə vətən, xalq və ya hər hansı bir obyekt müəllifə övladlıq münasibəti bildirilir.

Təxəllüsləri ilk dəfə leksik cəhətdən təsnif edən M.Çobanov bu bölgünü “sevgi, məhəbbət, arzu və dostluq, mehribanlıq və s. bildirən sözlər əsasında düzələn təxəllüslər” adlandırmışdır. Müəllif “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” adlı kitabında aşağıdakı təxəllüsləri nümunə kimi göstərmişdir: Şair Mirzəzadə Eşqi (XIX əsr, “Eşqi” ərəbcə sevginin ən yüksək dərəcəsi, ehtiramla sevmə, yüksək həvəs deməkdir), Şair Müştəq – adı məlum deyil (XVIII əsr, “Müştaq” ərəbcə arzulayan, istəyən, şövqlü, həvəsli deməkdir), Şair Əli Müştəqi (XIX əsr), Şair Həbib – adı məlum deyil (XV-XVI əsrlər, “Həbib” ərəbcə dost, sevgili, sevilən deməkdir), Şair Mehdiquluxan Vəfa (XIX əsr, “Vəfa” ərəbcə dostluqda, əhdə möhkəm olma, sadıq olma), Şair Əzizi, adı məlum deyil (XVII əsr, “Əzizi” əziz, mehriban, istəkli deməkdir), Şair Mikayıl Müşfiq (XX əsr, “Müşfiq” ərəbcə mehriban, mərhəmətli, məhəbbətli, sevən deməkdir (30-69).

M.Çobanov “Familiya. Təxəllüs” adlı kitabında da bu fikri təkrar etmişdir. Z.Verdiyeva da M.Çobanovun bölgüsünü olduğu kimi saxlamışdır. Faktlar göstərir ki, hər iki müəllif dilimizdə mövcud olan təxəllüslərin hamısını toplamadığı üçün 5-10 təxəllüs nümunə göstərməklə kifayətlənmişlər. Əldə olan təxəllüs nümunələri kifayət qədər çox olduğu üçün biz ancaq “sevgi, məhəbbət və həvəs” ilə bağlı olan təxəllüsləri bu qrupa daxil etdik.

Z.Verdiyevanın nümunə göstərdiyi “Vəfalı” sədaqət, “Ruhi” – can, hərəkət, fəaliyyət, mənasında işləndiyi üçün reallığı düzgün əks etdirmir (96-121).

1) Siyasi frenonim təxəllüslər: **Həvəsli** – Əziz Şərif, **Vətən xadimi** – Hüseyn Axundzadə, **Eloğlu** – Cəfər Cabbarlı, Yaqub Nəsirli, Ağəli Qasimov (şair), İldırım Almaszadə, **Həbibulla** (ə. Allahın dostu) – Məmmədəğa Şaxtaxtlı, **Şövqi** (ə. şövqə aid olan; arzulu, istəkli) – Rəhim Rzazadə, Mir Xəlil Camibəyzadə, **Həqq sevən** – Abdulla oğlu Möhsün, **Həqq tərəfdarı** – Yusif Vəzir, **Millətpərəst** – Şıxəli Nəsirov (qubalı), **Ədibbaz** – Eynalı Sultanov, **Vətənpərəst** – Məhəmməd Hadi, **Kənd aşıqi** – Hacı Səlim Sanılı, **Vətənoğlu** – Mirzə İbrahimov, **Millətçi** – Nəriman Nərimanov, **Millət tərəfdarı** – Üzeyir Hacıbəyov, **Məcnun** – Həsənov Həsən, **Sevdayi** (ə. sevdalı; aşiq, vurğun) – Sabir Tahirzadə, **Şeyda** (ə. eşq, vurğun, məftun) – Yəhya bəy Hacıbəyov, **Müştaqi** (ə. şövqi olan; arzulayan; bir şeyi çox istəyən) – Bəxtiyar Məmmədhüseyn Nəcəf oğlu Bəxtiyarlı (şair), **Fərdi** (ə. bir məqsəd uğrunda qurbangetmə; əvəz, bələd) – Heybətəy Axundov (qubalı şair) və s. (66).

Bu siyasi frenonim təxəllüslər içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, onlar (məsələn, Vətənoğlu, Məcnun, Müştəqi, Həqq, Şeyda, Şövqi və s.) işləndikləri dövrdə ədəbi-bədii təxəllüslər olmuşdur. Lakin həmin müəlliflər həm öz dövrlərində, həm də müasir dövrdə məşhur müəlliflər olmadıqları, bu təxəllüslərlə şöhrətlənmədikləri üçün biz bu təxəllüsləri də siyasi hesab edirik. Sözsüz ki, həm siyasi, həm də ədəbi-bədii təxəllüslər mənsub olduqları müəlliflərin əsl adları deyil, lakin onları müxtəlif cəhətdən xarakterizə edən köməkçi adlarıdır.

2) Ədəbi-bədii frenonim təxəllüslər: **Fədai** – İlk dəfə şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə tərəfindən haqqında məlumat verildiyi şairin təxəllüsü (7-51), **Fədai** – XVI əsrin ikinci yarısında yaşayan və “Bəxtiyarnamə” poemasının müəllifi (38-297; Bizə elə gəlir ki, burada haqqında danışılan Fədailər elə eyni şairlərdir). **Şövqi** – Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə Səfəvinin təxəllüsüdür. Şah Təhmasibin qorxusundan Hindistana qaçmış, Kabildə vəfat etmişdir (93-484). **Fədayi** – Kazım ağa Salikin müasiri Salahlı sakini şair Mirzə Məhəmməd Qayıbovun təxəllüsü (57-44), **Müştaq** – Şəki hakimi Hacı Çələbinin nəvəsi Şəki və Şirvan hakimi və şair Məhəmməd Hüseyn xanın təxəllüsü. Şəkiddə Xan sarayını o tikdirmiş və gözəl şeirlər yazmışdır. O, M.V.Vidadinin dostu olmuşdur. Vidadi “Müsibətnamə” mənzuməsini onun ölümü münasibətilə yazmışdır. **Valeh** (ə. vurulmaq, bənd olmaq; çox heyrətlənmiş, heyran olmuş) – Qarabağ şairi Kərbəlayi Səfi (1766/76-1834) adlı şairin təxəllüsü (51-196,320), **Fərdi** – Aşiq şeiri üslubunda şeirlər yazan XIX əsr şairlərindən Nəbi Əfəndi Qayıbovun təxəllüsü, **Aşiq** (ə. sevən, vurulan) – Q.Zakirdən sonra Qarabağda Vaqif şeiri üslubunda şeirlər yazan Məhəmməd bəy Aşiq (Zəngilan, 1776-?). Atası Behbud bəy Cavanşirlər nəslindən olduğu üçün “Cavanşir Zəngilani” adından da istifadə etmişdir (56-40,197). Aşiq-şair Məhəmməd bəy Aşiq ən yaxşı şeirlərini Aşiq

Pəriyə yazmışdır (15-242). **Kişvəri** (ə. ölkəyə aid, məmləkətə məxsus) – XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərində yaşayan sənətkarlardan olan Nemətulla Kişvəri Dilməqaninin təxəllüsü. Anadilli şeirimizin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Kişvəri məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin təsiri ilə də şeirlər yazmışdır. **Həbib** (ə. sevgili, sevimli dost) – XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan və Göyçayın Bərgüşad kəndində anadan olan şairin təxəllüsüdür. Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yəqub (1478-1490) fərasətli kənd uşağı olan Həbibini saraya gətirmiş və o, şair kimi yetişmişdir. Həbibinin 1470-ci ildə anadan olması təxmin edilir. Şah İsmayıl Xətəinin sarayında yaşayan Həbibini Ş.İ.Xətai “Gürzəddin bəy” adlandırırdı (38-207,210). **Məftun** (ə. vurğun, aşiq; heyran, valeh) – Adı Əbdürrəzzaqbəydir. O, Təbrizin keçmiş bəylərbəyisi olan Nəcəfqulu xanın oğludur (1762-1827). Əbdürrəzzaqbəy Dünbülü dövrünün görkəmli alimi olmaqla yanaşı, fars və ərəb dillərində nəzm və nəsr əsərləri yazmışdır. **Füsuni** (ə. işvə və naza məxsus; sehirə və ovsuna aid) – Mahmud bəy Abdulla oğlu Təbriz şairləri içərisində öz yerini tutmuşdur. O, nəzm, nəsr, xəttatlıq və nücum elmində şöhrət qazanmışdır. Füsuni 1617-ci ildə vəfat etmişdir. **Şeyda** – XIX əsr Şəbüstər şairlərindən Mirzə Lütfullanın təxəllüsü. Şeirləri türk dilindədir (65-204,355,417). **Valeh** – Mahmud Dəstpişi 1934-cü ildə Ərdəbildə anadan olmuşdur. 1955-ci ildən müəllimlik etməyə başlayan Mahmud ara-sıra “Valeh” təxəllüsü ilə də şeirlər yazmışdır. İranda şair, rəssam, heykəltəraş, xəttat kimi məşhurlaşmışdır (29-216), **Şuri Bəxşayişi** (“şuri” farsca eşqə aid; sevgiyə məxsus; qalmaqal, hay-küy) – Mirzə Əbülhüseyn xanın ləqəbi “Qəvamül-ədalət”, təxəllüsü isə “Şura” idi. O, XIX əsrin əvvəllərində Təbriz yaxınlığındakı Bəxşayiş kəndində anadan olmuş və 1898-ci ildə vəfat etmişdir. **Millətçi Çəsməkənan** – Şeyxəli Rza oğlunun təxəllüsü. Çəsməkənan kəndində anadan olmuş, ruhani təhsili almış və 1933-cü ildə 70 yaşında vəfat etmişdir. Məzmunlu və rəvan şeirlər yazmışdır. **Mirzadə Eşqi** – Azadlıq uğrunda son nəfəsinə qədər mübarizə aparmış Seyyid Məhəmmədrzanın atası Hacı Seyyid Əbülqasım Həmədani (1893-1924). 15 yaşından siyasi şeirlər yazmağa başlamış, Rza şah tərəfindən faciəli şəkildə öldürülmüşdür (27-48,68,165). **Şeyda** – Yəhya Şeyda Nəsən oğlu 1924-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Təhsilini Təbrizdəki Hindistan mədrəsəsində almış və mexanika şöbəsini qurtarmışdır. 1943-46-cı illərdə milli azadlıq hərəkatının fəallarından olmuş, onu tərənnüm etmişdir. **Məftun** – Yədulla Əmini Cənubi Azərbaycanın müasir (yəni XX əsrin 90-cı illərində) şairlərindən biridir. O, “Məftun” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, şeir kitabları vardır (28-195, 206). Abdulla **Şaiq** (ə. bir şeyə şövqü, həvəsi olan; şövqlü) – Talıbzadə Abdulla Mustafa oğlu (Tiflis,1881-Bakı, 1959; şair, nasir, dramaturq, pedaqoq) yaradıcılığının əvvəllərində “Valeh”, 1905-ci ildən sonra “Şaiq” təxəllüsündən istifadə etmişdir. Mirzə **Müştaq** – Mirzəyev Mirzə Bağır oğlu (1913-2001; şair, dramaturq) Bakıda anadan olmuş,

M.F.Axundov adına İnstitutu qurtarmışdır. Müxtəlif məktəblərdə müəllim və direktor işləmiş, 1943-cü ildə könüllü olaraq müharibəyə getmişdir. Müharibədən sonra “Pioner” jurnalında, Radio Verilişləri Komitəsində, “Azərnəşr”də redaktor işləmişdir. Yaradıcılığa “Qara əlcəkli” hekayəsi ilə başlamışdır. Teymur **Elçin** – Əliyev Teymur Süleyman oğlu (1924-1992; şair) Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Orta məktəbi Bakıda bitirmişdir. ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır. “Gənc işçi” qəzetində əmək fəaliyyətinə başlamış, Radio Verilişləri Komitəsində işləmiş, müharibədə iştirak etmiş, sonrakı illərdə komsomol və partiya orqanlarında fəaliyyət göstərmişdir. Həsən **Elsevər** – Fətullayev Həsən Mehdi oğlu (1925; şair, nasir, dramaturq) Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. M.F.Axundov adına Dövlət Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu qurtarmışdır. Əmək fəaliyyətinə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında artistlikdən başlamışdır. Müharibədə iştirak etmiş, müharibədən sonra məktəbdə dəstə rəhbəri, Naxçıvan Radio Verilişləri Komitəsində müxbir, redaktor, Naxçıvan 1Nli orta məktəbdə müəllim işləmişdir. Ədəbi fəaliyyətə 1942-ci ildə “Şərq qapısı” çap etdirdiyi “Azərbaycan fəxr edir” adlı ilk şeiri ilə başlamışdır. Səməd **Vurğun** – Vəkilov Səməd Yusif oğlu (1906-1956; şair, dramaturq, tərcüməçi tənqidçi, ədəbiyyatşünas, publisist). İki dəfə SSRİ Dövlət mükafatı (1941, 1942), Azərbaycan SSR EA Həqiqi üzvü (1945), Azərbaycan SSR Əməkdar İncəsənət xadimi (1943), filologiya elmləri fəxri doktoru (1956), Azərbaycan Xalq şairi (1956). Qazax qəzasının Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminariyasını qurtarmış, müxtəlif rayonlarda müəllimlik etmişdir. 1929-1931-ci illərdə Moskvada II Dövlət İnstitutunun Ədəbiyyat fakültəsində oxumuşdur. API-də aspirant olmuşdur. Azərbaycan Sovet Yazıçılarının I qurultayında məsul katib seçildiyi üçün aspiranturanı tərk edir. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuş, əsərləri bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur (20-16,185,408,513,541,601). **Məftun** – Verağa Ağakərim oğlu Zülfüqarov 1914-cü ildə Bakının Kürdəxanı kəndində anadan olmuşdur. Tibb İnstitutunu qurtardıqdan sonra Kəlbəcər rayonunun Ağcakənd kəndinə göndərilmişdir. Şair 1941-ci ildə Kəlbəcərdə vəfat etmişdir (47-246). **Şeyda** – Əsl adı Molla Fətulladır (Təbriz,1809-Tiflis,1852). Satirik şeirlərinə görə, Təbrizdən 1838-ci ildə Tiflisə gəlmiş, “Fazil xan Təbrizi” adını və rus təbəliyini qəbul etmişdir. Ərzurumda A.S.Puşkinlə görüşən də o olmuşdur. O, “Divani-hikmət” ədəbi məslisinin fəal üzvlərindən idi. **Fədai** – Bəhram bəy Əsəd bəy oğlu Fədai (Şuşa,1856-?) Q.Zakirin nəvəsi və Asinin bacısı oğludur. “Məclisifəramuşan”ın iştirakçılarındanır. Klassik üslubda Azərbaycan və farsca şeirlər yazmışdır. **Şeyda** – Nəcəfqulu bəy Məmməd həsən oğlu Şeyda (Şuşa,1858-?) Şuşada hər iki ədəbi məclisin yığıncaqlarında iştirak etmiş, klassik üslubda şeirlər yazmışdır. **Müştaq** – Əlabbas Müştaq “Məcməüş-Şüəra”nın şairlərindəndir. İki şeiri qalsa da, özü haqqında əlavə məlumat təsadüf edilməmişdir (82-

13,105,324,333,415). **Məcnun** – Şəmkirli aşiq Hüseynin (1811-1891) Alabaşlı kəndində yaşayan ustadı Kəblə Bağır adlı dəmirçinin təxəllüsü. Aşiq Hüseyn aşıqlıq sənətini məhz ondan öyrənmişdir. **Şeyda** – Aşiq Əziz Əsgər oğlunun təxəllüsü. O, 1891-ci ildə Qazax rayonunun Köçəsgərli kəndində anadan olmuşdur (29-299;12-247). **Şeyda, Sofi Şeyda** – Görkəmli yazıçı Sultanməcid Qənizadənin istifadə etdiyi təxəllüslər (Sultanməcid Qənizadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1965), **Şeyda** – Qəmə bəyim Vəzirova (Qarabağ, 1881-Bakı, 1933; şair, dramaturq). Batmanqılınc Cəfərqulu xanın nəvəsidir. 8 yaşında yazdığı şeir Xurşidbanu Natəvanın xoşuna gəlmiş və ona “Şeyda” təxəllüsü vermişdir (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 10 iyun 1983; “Elm və həyat” jur. N3, 1989).

Teymur Əhmədovun “XX əsr Azərbaycan yazıçıları” adlı geniş həcmli kitabında Qəmərbəyim Qarabaği haqqında başqa bir məlumata təsadüf olunur: “Qəmərbəyim Sevda (1881-1938) – Qəmərbəyim Qarabaği (şairə, dramaturq. “Sevda” təxəllüsünü ona Xurşid Banu Natəvan vermişdir” (36-492). Bu iki ad və təxəllüslər müqayisə olunduqda, məlum olur ki, Xurşidbanu Natəvanın təxəllüs verdiyi qız elə Qəmərbəyim Vəzirova Qarabağidir. Lakin Xurşidbanunun verdiyi təxəllüsün “Sevda” və ya “Şeyda” olması mübahisə doğurur. “Sevda” f. eşq, məhəbbət; həvəs, arzu, istək, “Şeyda” isə f. eşq dəlisi; vurğun, məftun mənalarını bildirir. Mənalar çox yaxın olsa da, onların dəqiqləşdirilməsi vacibdir. **Şeyda** – Yəhya bəy Hacıyev (1874-?; şair, müəllim) “Məriz” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məhərrəm bəyin nəvəsidir (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 01.02.1978), **Şeyda** – XIX əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Mehdi Kənkərli (?-1866), “Nisar” təxəllüsü ilə də şeirlər yazmışdır. Atası Mirzə Əbu Məhəmməd Şahzadə Abbas Mirzənin müasiri olmuşdur (“Ulduz” jur. N 1, 1989, səh.92), **Fəda** – Səkinə xanım Axundzadə Heybət (O, bu təxəllüslə şeirlər yazmışdır) qızı. “Zavallı cocuq” (1911), “Zülmün nəticəsi” (1914), “Elmin mərifəti” pyesləri, “Gəlin və qaynana” komediyası, “Əbülfəz və Rəna” romanı, 260 misradan ibarət şeirləri vardır (“Ulduz”, N 1. 1966, səh.72). **Şaiq** – XX əsr Azərbaycan alimi və şairi Mirzə Xosrov Axundov (Şuşa, 1889-?). O, “Şuşanın tarixi”, “Xalq təbabətinə dair”, “Xatirələrim”; “Pedaqoji mülahizə və təcrübələrim” və s. əsərlərin müəllifidir (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 10.11.1989). **Aşiq** – Mirzə Əli Aşiq (Şuşa, 1848-1894) gözəl xəttat olmaqla yanaşı, müəllimlik etmişdir. “Məclisi-fəramuşan”ın iştirakçılarındanır. Klassik üslubda şeirlər yazmışdır. O, alim və şair Mirzə Xosrov Axundovun atasıdır. **Aşiq** – Zəngilanlı Məhəmməd bəy Aşiqin oğlu Əbdülsəməd bəy Aşiq (1845-1915) Şuşadakı hər iki ədəbi məclisdə iştirak etsə də, ən çox “Məclisi-üns”ün yığıncaqlarında fəal olardı. Klassik və aşiq şeiri üslubunda gözəl şeirləri vardır (82-202, 289). **Aşiq** – Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri Məhəmməd bəy Cavanşir (Qarabağ, ?-Ordubad, 1861).

Ordubad və Zəngəzur Rusiyaya birləşdirildikdən sonra dövlət əleyhinə çıxan adam kimi qələmə verildiyi üçün Ordubada göndərilmiş və orada yaşamışdır (18-529). **Aşıq** – XIX əsr Şirvan şairlərindəndir, adı Murad bəy, atasının adı Qasım bəy Şirvanidir (93-82). **Nemət Eltəkin** (Qədim türklərdə “təkin” – “tegin” – “tekin” titulu olmuşdur və hökmdarların varisi olan oğluna verilərdi. Əgər xanın 8 oğlu olsaydı, onlardan ancaq birinə “teqin”, qalanlarına isə “şad” titulu verilərdi. Xan öləndən sonra ancaq “teqin” – “təkin” varis olardı, “şad”lar isə əyalət hakimləri və ya sarayda müxtəlif vəzifələrdə çalışardılar) – Mehdiyev Nemət Bayraməli oğlu (1941; nasir, publisist). **Eldar, Elduası** – Abbasov Eldar Əli oğlu (1956; şair) “Eldar Əli Abbas”, “Eldar Laçınli”, “Eldar Abbasov” imzaları ilə də yazır. Məmməd **Elli** – Təhməzov Məmməd Cabbar oğlu (1941; ədəbiyyatşünas, şair, folklorçu, publisist) Qərbi Azərbaycanın Qafan rayonu Sizinək kəndində anadan olmuşdur. Barat **Vüsal** – Aliyev Barat Alı oğlu (1951; şair), Həsən **Valeh** (ə. heyretə düşmüş, çaşib qalmış, vurğun, ehtirasa uymuş) – Əliyev Həsən Əli oğlu (1938; şair), Simax **Şeyda** – Yuşlayev Simax Barux oğlu (1936; şair), **Şurlu** (f., t. “şur”-eşqli, sevgilisi olan; hay-küy) – Mirzəyev Mirzə Cəlil oğlu (1874-1915; şair pedaqoq, teatr xadimi), Yəhya **Şeyda** – Yəhya Həsən oğlu (1924; şair, ədəbiyyatşünas) Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. Dayandur **Sevgin** – Tağıyev Dayandur Dünyamalı oğlu (1929; şair), Maşallah **Məftun** (ə. aşiq, vurğun; heyran, valeh) – Nəbiyev Maşallah Sərdar oğlu (1956; şair, publisist, tərcüməçi), Əzizağa **Elsevər** – Ələkbərov Əzizağa Bəhram oğlu (1952; nasir, publisist), **Atasevər** – Tofiq Turan Atasevər (1928; şair) İrəvanda doğulmuş, Türkiyəyə köçmüş və orada yaşayıb-yaradır. Bəhmən **Vətənoğlu** – Abbasov Bəhmən Kalış oğlu (1932; şair), Zəkiyyə **Elruh** – Pənahova Zəkiyyə Həsən qızı (1962; şair), **Elçi** – Abbasəli Yəhyəvi (1943; şair, folklorşünas), Museyib **Eloğlu** – Məmmədquluyev Museyib Məhəmməd oğlu (1942; şair), **Y.Eloğlu** – Yaqub Nəsirli, Rəhilə **Elçin** – İbrahimova Rəhilə İbrahim qızı (1951; şair, publisist), Sadıq **Elcanlı** – İbrahimov Sadıq Qurban oğlu (1956; nasir, ssenarist, publisist), Əbülvahab **Yurdsevər** – Əbülvahab Yurqsevər (1898-1976; ədəbiyyatşünas), Məleykə **Elcanlı** – Ağamirova Məleykə Ağaləkbər qızı (1958; şair), Nizami **Məmmədcanlı** – Ömərov Nizami Alı oğlu (1950; şair), Nəzir **Eltəkin** – Əhmədov Nəzir Laçın oğlu (1925; şair), Nurkərim **Həsrət** (ə. əldən çıxan şeyi istəmə) – Seyidov Nurkərim Əhməd oğlu (1959; şair), Eldar **Həsrət** – Məmişov Eldar Kəmaləddin oğlu (1967; şair), **Həsrət** – Abbasov Əlirza Azadxan oğlu (1963; şair) (36), **Həsrət** – Əbülfəzl Əmiraslan oğlu Hüseyni 1925-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Azadlıq hərəkatında partizan dəstəsinə rəhbərlik etmişdir. Milli hökumətin süqutundan sonra Bakıya köçmüş, ADU-nu qurtarmış, şeirlərini “Həsrət” təxəllüsü ilə yaratmışdır. M.Ə.Sabirin farsca şeirlərini Azərbaycan dilinə çevirmişdir. S.Vurğunun, R. Rzanın şeirlərini tacik dilinə

tərcümə etmiş və nəşr etdirmişdir. H.Cavidin “Xəyyam” pyesini tərcümə edərək Tacikistanda tacik dilində tamaşaya qoymuşdur. AREA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda işlərkən klassiklərin əsərlərini nəşrə hazırlamışdır(28-236).

Başqa bir mənbədə də “Həsərət” təxəllüslü bir şair haqqında belə bir məlumat verilmişdir: “Həsərət – Məmməd Hüseyn Şəhriyarın yaxın qohumu Mirəbülfəzl Hüseyni (Təbriz, ?-1987, Bakı). M.Şəhriyar “El bülbülü” şeirini Həsərətə nəzirə yazmışdır” (“Gənclik” jur. N 8, 1989, səh.24). Amma bizə elə gəlir ki, bu Həsərətlər eyni şairdir. Adı Mirəbülfəzl Əmiraslan oğlu Hüseyni (Təbriz, 1925-1987, Bakı) olmuş, Təbriz və ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan həsrəti ilə yazıb-yaratdığı üçün “Həsərət” təxəllüsündən istifadə etmişdir.

FİZİONİM TƏXƏLLÜSLƏR

Adətən, təbiət hadisələri ilə əlaqədar olan təxəllüslər “fizionim təxəllüslər” adlanır. “Fizionim təxəllüs – Təbiət hadisələrinin adları ilə əlaqədar olan təxəllüs: Nəsimi “zəif əsən külək, nəsim küləyi” (Seyid İmadəddin Nəsimi), Səbuhi “səhər küləyi” (M.F.Axundov), Xəzri “Xəzər dənizi tərəfdən əsən külək” (Nəbi Xəzri Babayev), İldırım (Seyid Cəfər Cəfərzadə)” (3-187). Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında təbiət hadisələri ilə əlaqədar olan təxəllüslər çoxdur. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Təbiət hadisələri ilə əlaqədar olan apelyativ fizionim təxəllüslər:

1) **Siyasi fizionim təxəllüslər:** **Nəsim** (ə. xəfif, lətif külək, yel, meh), **Baba Nəsim** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Nəsim Əyyar** (ə. hiyləgər külək, fırlıdaqçı meh), **Asif** (ə. sərt, şiddətlə əsən) – Mon. Monastrski, Mir Hüseyn Lənbərani, **Gav-Mahi** (“Gav” – Guya Yer kürəsini belində saxlayan inək, öküz, “Mah” isə Ay deməkdir. “Gav-Mahi” isə “bütün dünya “ mənasında işlənir) – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Həyat** – Əbdülməbud Sərkərov (66) və s.

2)**Ədəbi-bədii fizionim təxəllüslər:** **Xəzani** (f. payıza aid, saralıb-solma vaxtına məxsus) – Xəttat və şair kimi şöhrətlənən təbrizli Mirzə Şərifin təxəllüsü. Ən çox şeirləri ilə şöhrətlənmişdir (7-83), **Nəsimi** (ə. səhər mehi, küləyi) – Seyid Əli İmadəddin Nəsimi (1369-1417) bu təxəllüslə şöhrətlənsə də, “Seyyid”, “Seyyid Hüseyni”, “Hüseyni” (İlk dəfə “Ənəlhəq” deyən və diri-diri dərisi soyulan VII əsr sufi ərəb şairi Həllac Hüseyn ibn Mənsurun şərəfinə) təxəllüslərindən də istifadə etmişdir. “Nəsimi” təxəllüsünü Fəzlullah Nəiminin təxəllüsünə uyğunlaşdırmışdır (38-195; 14-265). **Xəzani** – Tərcümeyi-halı haqqında heç bir məlumat olmayan XVI əsr Azərbaycan şairlərindən birinin təxəllüsü. Şah İsmayıl Xətəinin kiçik

oğlu Əlqas Mirzə böyük qardaşı Şah Təhmasibin göstərişi ilə orduyla Şirvana göndərilir. O, Şahruxu məğlub edir və Şirvan hakimi olaraq qalır. Sonra müstəqil Şirvan dövləti yaratmaq fikrinə düşərkən Şah Təhmasib ordu çəkir və onu məğlub edir. Bu zaman Xəzani Əlqas Mirzənin saray şairi və katibi olmuşdur. Xəzani də Əlqas Mirzə ilə birlikdə Türkiyəyə qaçır və orada Sultan Süleymanın sarayında “Şahnamə” yaratmağa başlayır. “Əsiri” təxəllüsü ilə də şeirlər yazan Xəzani Türkiyədə “Əflatun” adı ilə şöhrətlənmişdir (14-313). **Zamana** – Adı Mirzə Məhəmməd Nənətəraş (ağacdan yəhər qasnağı yonan) və Təbrizin məşhur söz ustalarındandır. “Zamana” təxəllüsü ilə məşhur olan şair XVII əsrin söz ustalarındandır. **Əssar** (ə. sirlər) – “Əssar” təxəllüslü Əlişah Təbrizi 1848-ci ildə doğulmuşdur. 25 min beytdən ibarət divanı vardır (65-132,146). **Mövcü** (ə. dalğaya aid olan, ləpəyə məxsus olan) – Şeyxülislam Mövcü Əhəri (XVII əsr) Qövsi Təbrizinin müasiri olmuş və onunla məktublaşmış, şeirləşmişdir (74-254). **Mühit** (ə. 1. əlavə edən, bir şeyin ətrafını alan; 2. İnsanların yaşadığı təbii və ictimai şəraitin məcmusu; çevrə, okean) – Kazım ağa Salikin müasiri şair Şıxlı Əbdürrəhman ağanın təxəllüsü (57-41), **Səbuhi** (ə. sübhə aid, səhər adamı) – Azərbaycanın böyük maarifpərvəri, dramaturqu, şairi, materialist filosofu Mirzə Fətəli Axundovun (Şəki, 1812-Tiflis, 1878) şairlik təxəllüsü və o, “Əkinçi” qəzetində “Vəkili-naməlum” təxəllüsündən də istifadə etmişdir. **Bahar** – Mirzə Nəsrullah Hacı Əbülqasım oğlu Bahar Şirvani (1834, Şamaxı-1883, Tehran) ilk təhsilini Şamaxıda almış, bahar aylarında anadan olduğu üçün müəllimi Molla Baba şeirlər yazan şagirdinə “Bahar” təxəllüsü vermişdir. Bir neçə il Hindistanda yaşamış, 1858-ci ildə Tehrana qayıtmışdır. “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisini o, adlandırmışdır. İran şahı Mirzə Nəsrullanın sarayında “Məliküş-şüəra” olmuşdur. Fars, türk, ərəb, fransız və urdu hind dillərində yazdığı şeirlərdən ibarət divanı vardır (82-117). **Ərşi** (ə. Ərşə məxsus göy sakini) – Zəki Abdulla oğlu Hacızadə (1850-1919) Xızıda anadan olmuşdur. Əvvəl kənd mədrəsəsində və Bakıda, sonra isə İraqın Nəcəf şəhərində mükəmməl təhsil almış, “Ərşi” təxəllüsü ilə fars və ərəb dillərində şeirlər yazmışdır (47—29). **Fitrət**, Əli **Fitrət** (ə. yaradılış, xilqət, zat, təbiət) – Molla Məhərrəm Ruhaninin ailəsində anadan olan Əli Fitrət (1890-1948) mürəttiblik sənətini öyrənmiş, şeirlər yazmış və müxtəlif qəzetlərdə çap etdirmişdir. 1945-ci ildən Cənubi Azərbaycanda milli demokratik azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından olmuş, 1946-cı ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası İran Ordusu tərəfindən dağıldı, Əli Fitrət həbs edildi və zindanda öldürüldü (28-24). **Leyli** (ə. gecəyə mənsub, gecə olan) – Bakıda yaşayan şairə Məşədi xanımın (1892-1912) təxəllüsü (24-137). **Xəzani** – Qarabağ tarixi haqqında Azərbaycan dilində yazılmış ilk “Kitabi-tarixi Qarabağ” əsərinin müəllifi Mir Mehdi Xəzani (“Ulduz” jur. N 11, 1984, səh.53). **Tufan** – Azərbaycan musiqişünası Məmmədəğa Məmmədzadə. Hazırda Vyanada yaşayır. O, müğənni

Sara xanım Qədimovanın keçmiş əri və bəstəkar – müğənni Tamella Məmmədzadənin atasıdır (“Odlar yurdu” qəz. N4. Fevral 1989). Nəbi **Xəzri** – Babayev Nəbi Ələkbər oğlu (1924-2007; şair, nasir, dramaturq, publisist, tərcüməçi). O, SSRİ və Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan SSR Əməkdar İncəsənət xadimi, Azərbaycan Xalq şairi olmuşdur. Nəbi Xəzri Bakının yaxınlığında Xırdalan kəndində anadan olmuş, ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olmuş, müharibədə iştirak etmiş, “Kommunist” qəzetində korrektor, Azərbaycan Radio Komitəsində diktör, “Vətən uğrunda” jurnalında ədəbi işçi, Leninqrad Dövlət Universitetində tələbə, M.Qorki adına Ədəbiyyat Universitetində tələbə olmuşdur. Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqında... və s. yerlərdə müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Əsərləri bir çox dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş, bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur (20-433). **Asiman** (Asif **Asiman**) – Quliyev Asif Məhəmmədəli oğlu (1955; şair), **Daşqın** (Məzahir **Daşqın**) – Axundov Məzahir Həmzə oğlu (1909; şair), **Səda** (Oruc **Səda**) – Bayramov Oruc Təhməz oğlu (1934; şair), **Daşqın** – Hüseyinzadə Əli Həsən oğlu (1958; şair, nasir, tərcüməçi), **Sədalı** (İsa **Sədalı**) – Əliyev İsa Hüseyin oğlu (1924-1949; şair) Şəmkir rayonunun Təzəkənd kəndində anadan olmuş, cəmi 22 il yaşamışdır. Şeirlərini “İsa Müştəğ”, “Katib İsa”, “Şəmkirli İsa”, “Xəstə İsa” və başqa imzalarla möhürbənd etmişdir. Lakin “İsa Sədalı”-nı daha çox işlətməmişdir. **Fitrət** (Məzahir **Fitrət**) – Mahmudov Məzahir Nəsir oğlu (1940-1995; şair), **Dövrən** (Məsudi **Dövrən** – Dövrənin Məsudu) – Məmmədov Məsud Əlağa oğlu (1937; şair-ədəbiyyatşünas), **Səma** (Məleykə **Səma**) – Əhmədova Məleykə Əhməd qızı (1957; şair), **Duman** (İlqar **Duman**) – Qocayev İlqar Zülfüqar oğlu (1958; şair, nasir), **Əsrar** (Vaqif **Əsrar**) – Əliyev Vaqif Müslüm oğlu (1948; şair, publisist), **Yağmur** (Zümrüd **Yağmur**) – Abıyeva Zümrüd İsrəfil qızı (1971; nasir, ədəbiyyatşünas) Masallıda anadan olmuşdur. Əli **Vulkan** – Əli Vulkan (1887-1981; şair) Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra şeirlərini “Əli Usta” təxəllüsü ilə yazmışdır. **Zaman** (Vahid **Zaman**) – Fərzəliyev Vahid Hümmət oğlu (1934; şair) və s. (36).

2. Od, işıq, aydınlıq, istilik ilə əlaqədar olan fizionim təxəllüslər.

1) **Siyasi fizionim təxəllüslər:** **Şəhab** (ə. alov, şölə) – Mir Cəlal Paşayev, **Ziyai** (ə. işığa aid, nura məxsus) – Səməndərzadə, **Suzan** (f. yandıran, yandırıb-yaxan, çox isti) – Zeynal Zeynalov, **Çıraq** – Əsəd Əyyubi və Yusif Vəzir, **Nəcimi** (ə. göyə aid olan, ulduza aid olan) – Ağabəy İsrəfilbəyli, **Nəcimi Krasnoyarski**, **Nəcmi** – Şükürov Yəhya, **Nəri** (ə. oda məxsus, oda aid olan; Cəhənnəmə aid olan) – Abdulla Divanbəyoğlu (yazıçı), Məmmədəli Xəlifəzadə, **Səhəri** – Məmmədətağı Bağırov (artist), **Bərq** (ə. ildırım, şimşək; parıltı, parlama), **Bədr Əyyar** (ə.

hiyləgər ildırım, fırıldaqçı şimşək) – Bədrəddin Seyidzadə, **Bariqə, Bariq Əyyar** (ə. hiyləgər parıltı, fırıldaqçı ildırım) – Əlabbas Mütəllibzadə (66) və s.

2) Ədəbi-bədii fizionim təxəllüslər: İşraq (ə. parlatma, işıqlandırma) – Dövrünün elmlə, kamallı və fəzilətli şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Farsca şeirlərini “İrşaq”, türkcə şeirlərini isə “Fəttah” təxəllüsü ilə yazmışdır. O, 1761-ci ildə Marağa şəhərində vəfat etmişdir. **Firuğ** (ə. işıq, nur, ziya, şölə; cəlal, rəvnəq) – Şair Hacı Abdulla Təbrizdandır. Hindistanda Mirzə Məhəmmədəli Firuğ İsfahani ilə şeirləşmiş və qələbə çalmışdır. Bəlkə, elə buna görə də Firuğ təxəllüsünü qəbul etmişdir. O, 1795-ci ildə vəfat etmişdir. **Xüruşi** (f. gurultulu-parıltılıya aid, hayküyə dair) – Xüruşi Hüseynbəy Təbrizin böyük şəxsiyyətlərindən olmuş, Şah Abbas dövründə yaşamışdır. Düz və sədaqətlə işlədiyi üçün dövlət qulluqçusu işləmişdir. Şeirlərini bu təxəllüslə yazmışdır. **Bərqi** – Adı Abdulla, özü Xoy şəhərindəndir. Bir zaman Zəncan mahalının Xəmsə şəhərində yaşayan Zəncan hakimi Abdulla Mirzənin (Fətəli şahın oğlu) yanında olmuşdur. O, 1831-ci ildə vəfat etmişdir (65-49,175,355,372). **Qasimi** (ə. işıq şüaları saçan) – Görkəmli hökmdar-şair Şah Qasım Ənvar (1355-1433-cü illər) Azərbaycan və fars dillərində yazıb-yaratmışdır (14-235), Haşimbəy **Saqib** (ə. dələn, deşən; məc. çox parlaq, çox işıqlı) – Haşimbəy Hacıbəy oğlu Heybətəy (Buzovna, 1870-1931) “Saqib” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. **Şölə** (ə. alov parıltısı, işıq) – Molla Abbas Hacı Abdulla oğlu Şölə İsfahanda anadan olmuş, 60-cı illərdə Gəncəyə köçmüş, evlənmiş və burada yaşamışdır. “Divani-hikmət”in fəal üzvü olmuşdur. **Şəmi** (ə. şəmə aid, şəmə məxsus olan) – Əhmədağa Şəmi “Əncümənüş-şüəra”nın üzvlərindən olmuşdur. **Zui** (ə. işığa mənsub, aydınlığa məxsus olan) – Mirzə Mahmud Cavad oğlu (1843-?) “Beytüs-Səfa”nın üzvlərindən olmuşdur (82). **Şüai** (ə. şüaya aid olan) – XIX əsr Dərbənd şairlərindən Mirzə Kərəm İbrahim oğlu Şüai (XIX əsrin əvvəlləri-1894). Azərbaycan, ərəb və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Onun “Dərbəndnamə” əsəri də vardır. Divanı 1880-ci ildə Təbrizdə nəşr olunmuşdur (“Ulduz” jur”. N 2, 1980, səh. 51). **Ziyai** (ə. işığa aid, aydınlığa məxsus, nura dair) – Ərdəbildə anadan olan və Lənkəranda yaşayan Cənubi Azərbaycan şairi İsa Ziyai Ərdəbili (26-206), **Şeyx Nuri** – Məşrutəçi və azadxahların qəddar düşməni Şeyx Fəzlullah (27-246), **Ziya, Yaxşı Ziya** – Yaxşı bir ədəbiyyat müəllimi, gözəl bir alim, tənqidçi və şair Mirzə Yusif (Abdulla Şaiq. Xatirələr. “Gənclik”. Bakı 1973, səh.99), **Cahansuz** (f. dünyanı yandıran, aləmi alovlandıran) – Gəncə şəhərində yaşayıb-yaradan şairə Zərnişan Hidayətəy qızı Seyidzadənin (1898-1945) təxəllüsü (13-133), **Füruği** (ə. işıq, nur, ziya, şölə) – XIX əsr Şamaxı şairlərindən Əli Heydər ibn Xudavərdinin təxəllüsü (93-151), **Münir** (ə. nurlandıran, işıq verən, parlaq) – M.Ə.Sabirin müasiri olan şairlərdən Ağə Məmməd İsmayılın təxəllüsü (98-260). **Zövi** (ə. işıq, nur, aydınlıq) – XIX

əsrin 60-cı illərində Novoçerkassk gimnaziyası Şərq dilləri şöbəsinin müəllimi Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun təxəllüsü (51-564). **Zövi** – Hacı Seyid Əzim Şirvani ilə müasir olan Şamaxı şairlərindən Molla Məhəmmədin təxəllüsü (52- 97), **Müniri** – Ağadadaş Cəfərov (1863-1940) Bakı şairlərindəndir, Hövsan kəndində anadan olmuşdur. Dövrünün məşhur şairi kimi tanınmışdır. **Şüai** – Məmmədağa Mikayıl oğlu Məmmədov (1909-1979) Bakıda Fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. Pedaqoji İnstitutu qurtardıqdan sonra müəllimlik etmiş, “Şüai” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. **Nuri, Nurmahmud** – Mirmahmud Ağamir oğlu Ələsgərli (Maştağa, 1895-1958) müxtəlif qəzet və jurnallarda satirik şeirlər çap etdirmişdir (47-46,136,217). **Nuri Nuriyev** – Məmmədsadiq Əfəndiyev (tərcüməçi), **Gündüz** – Gündüz Abasov (yazışı), **İldırım** – Seyid Cəfər Cavadzadə, **Üfüq** (ə. dan yri) – Əhməd Fəxri Qəmərinski Məlikov (artist)(66), **Ziyatay** (Ələkbər **Ziyatay**) (ə.,t. işığa tay, nura bərabər olan) – Cəfərov Ələkbər Həsən oğlu (1913-1982; şair, tərcüməçi) Gəncədə anadan olmuş, Gəncə İnşaat texnikumunu və API-nin filologiya fakültəsini qurtarmış, müxtəlif redaksiyalarda işləmişdir. Şeir yazmaqla yanaşı, çoxlu tərcümələri də vardır. **Cahanəfruz** (ə. cahanı yandıran, şölələndirən, parlardan) – Dilanova Cahan Hüseyn qızı (1922-1984; şair, dramaturq) Tovuz rayonunun Oysuzdu kəndində anadan olmuşdur. Gənclik illərində Aşqabadda yaşamışdır. ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır. 36 nömrəli məktəbdə müəllim işləmiş və şeirlər yazmışdır (20-141-194). **Sönməz** – Kərim Məşrutəçi 1928-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş, Təbriz danişgahının hüquq fakültəsini qurtarmışdır. “Varlıq” jurnalında fəal iştirak edir. Onun bütün şeirləri vətənin və xalqın azadlığına, xoşbəxtliyinə həsr olunmuşdur. Şairin “Sönməz” təxəllüsü də məhz bununla bağlıdır (29-146). Ramiz **Rövşən** (f. “rövşən”-açıq, aydın; işıqlı) – Əliyev Ramiz Məmmədəli oğlu (1946; şair, kino-dramaturq) Bakıda anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır. “Azərbaycanfilm”də “Mozalan” satirik kinojurnal studiyasında redaktor olmuşdur. Heydərəli **Nural** – Qədimov Heydərəli Allahverdi oğlu (1939; şair, tənqidçi), İlyas **Alovlu** – Xəlilov İlyas Qulu oğlu (1940; şair), Nuridə **Atəşi** (f. od rəngində, od kimi) – Qədimova Nuridə Göygöz qızı (1965; şair, nasir, tərcüməçi, publisist), Teymur **Atəşli** – Teymur Mustafa oğlu (1923-1976, şair), Əjdər **Atəşin** – Ağayev Əjdər Əbdülhüseyn oğlu (1937; şair, publisist, tənqidçi, pedaqoji elmlər doktoru, professor), Nizami **Aydın** – Salmanov Nizami Arif oğlu (1961-1992; şair, tərcüməçi), **Aydın** Əbdüləhəd – Tağıyev Əbdüləhəd Əhməd oğlu (1952; nasir, publisist), Məstan **Günər** – Əliyev Məstan Rəsul oğlu (1935; şair, publisist, ədəbiyyatşünas), Paşa **Qəlbınur** – Musayev Paşa İsmayıl oğlu (1952; həkim-şair), Həyat **Şəmi** – Şamıyeva Həyat Rəhman qızı (1972; şair), Təvəkkül **Yanar** – Səlimov Təvəkkül Muxtar oğlu (1937; şair), Namiq **Yanar** – Şirinov Namiq Telman oğlu (1968; nasir), Mikayıl **Yanar** – Rəhimli Mikayıl Binnət oğlu (1938;

şair), Cavanşir **Yanar** – Kəlbəliyev Cavanşir Təvəkkül oğlu (1958; şair), Fəxrəddin **Ziya** – Talıbzadə Axund Yusif Mustafa oğlu (1877-1923; ilahiyyatçı, tərcüməçi, dramaturq), Fəridə **Ləman** (ə. parlamaq, parıldamaq) – Mustafayeva Fəridə Kamal qızı (1953; şair), Xıdır **Alovlı** – Alovlı Xıdır Binnətoğlu (1939; şair, publisist), Fətulla **Fəcri** (ə. “fəcr” – 1) dan vaxtı, səhər tezdən; 2) Günəş çıxmazdan qabaq Göydə görünən qırmızılıq, şəfəq, şəfəqə aid kimi mənalarda işlənir) – Abdullayev Fətulla Abdulla oğlu (1931; şair, publisist), Firidun **Şimşək** – Abdullayev Firidun Səfərəli oğlu (1923-2004; şair, publisist), Əli **Şimşək** – Bayramov Əli Yusif oğlu (1945; şair, nasir, publisist), Yusif **İldırım** – Yusif İldırım (1928-1975; şair, bəstəkar, sənətşünas) əslən azərbaycanlıdır və Türkiyədə İqdırın Başburun mahalında anadan olmuşdur. **İldırım** Almaszadə - Almaszadə Almas Əbdülməhəmməd (1907-1952; şair). Məzahir **Səhər** – Süleymanzadə Məzahir Bəybala oğlu (1952; şair, publisist) “Səhər” qəzetinin təsisçisi və redaktoru (36), **Səhər** Ərdəbili – Müasir Cənubi Azərbaycan şairəsi Həmidə Rəisizadə Ərdəbili (“Azərbaycan” jur. N 3, 1987, səh.164), **İldırım** – Müasir şair Elçin Vəliyev (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 01.03.1991) və s.

SOSİOLOJİ VƏ SAĞLAMLIQLA ƏLAQƏDAR

TƏXƏLLÜSLƏR

Bu təxəllüslər müəlliflərin cəmiyyətdəki sosial vəziyyətləri, ictimai mövqeləri və sağlamlıqları haqqında həqiqi və ya məcazi şəkildə müəyyən məlumat verir. Bu təxəllüslərdə eyni zamanda müəlliflərin başqaları tərəfindən incidilməsi, alçaldılması, hər hansı məsələyə görə tənqə gətirilməsi və s. ilə əlaqədar olan təxəllüslərlə yanaşı, onların bədbəxtliyi, tələsizliyi, yoxsulluğu, köləliyi, məhkumluğu, kədərliyi, məyusluğu, fəqriyyəti və s. ilə bağlı olan təxəllüslərə də təsadüf olunur.

1)Siyasi təxəllüslər: Məhbusi Dərbəndi (Dərbənd məhbusu) – Məmməd Abdullazadə, **Məhkum** (ə. hökm olunmuş, cəzası məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş adam) – Əjdər Süleymanzadə, **Bir naxoş** – Məmmədəli Səfərov, **Xəstə**, **Qızdırmalı** – Cəlil Məmmədquluzadə (“Qızdırmalı” təxəllüsündən Əliqulu Nəcəfov da istifadə etmişdir), **X.S.Yoxsul**, **Yoxsul** – Həmid Sultanov, **Rəncur** (f. xəstə, azarlı; dərddli, incik) – Balaqədəş Səttaroğlu, **Əfsurdə** (f. büzüşmüş, solğun; ruhdan düşmüş) – Ağabala Mikayılzadə, **Məczub** (ə. cəzb olunmuş, divanə; ruhi xəstə) – Mirzə Ələkbər Sabir, **Sərgərdan** – Rüsrem İskəndərov (Bundan Əlabbas Mütəllibzadə və Əliqulu Nəcəfov da istifadə etmişdir), **Kasıb** – Ruhulla Axundov, İsmayıl Zeynalov, **Avarəqulu** – Əliaga Vahid (şair), **Salus Əyyar** (ə. hiyləgər avara; işi-peşəsi ikiüzlü olmaqdır) – Nüsrət (çəkməsilən), **Bixud** (f. özünü itirmiş; özündən getmiş, huşsuz) – Mirzə Bağır (azərbaycanlı şair), **Həqir** (ə. qədr-qiyməti

olmayan, alçaq tutulan, hörmətsiz) – Nemət Bəsir Hacıyev, **Mühəqqər** (ə. təhqir olunmuş; alçaldılmış, alçaq) – Tağızadə Əlihüseyn, Ziya Əfəndiyev, Məmməd Rizazadə, **Məlul** (usanmış, bezmiş; kədərli, qəmli, qüssəli) – Hüseyin Məmmədzadə, **Əldai Sərsəm Mirzə** (“sərsəm” f. soyuqlama; qızdırma; meningit) – Cəfər Bünyadzadə, **Həqir Həqiqi** (“həqir” ə. qədr-qiyəti olmayan, alçaq tutulan, hörmətsiz) – Kərbəlayi Yaftuməli və Cəfər Bünyadzadə, **Bəxti qara Binəva** – Əliheydər Qarayev, **Bədbəxt Səyyar** – Feyzulla Əliquluzadə, **Baxtsiz** – Cabbar Əsgərzadə, **Məzlum** (ə. zülm edilmiş) – Əliqulu Ələkbəroğlu (şamaxılı şair), **Yoxsul tələbə** - Əbdülqahir Əfəndiyev (Basqaldan), **Yolçu** (yol gedən və dilənçi mənaları vardır), **Lüt** (paltarsız və kasıb kimi mənalarda işlənir) – Əhməd Səfərov, **Divanə** - Məmməd Səid Ordubadi, **Sərsəm** – Yusif Vəkilov, **Dəli** Nemətulla – Nemət Bəsir, **Dəli, Cinun** – Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Üzeyir Hacıbəyov, **Başıqapazlı** – Həsən Mirzəyev, **Lal uşaq** – Üzeyir Hacıbəyov, **Saqit** (ə. düşən, düşmüş, düşük; hökmdən düşmüş, süqut etmiş), **Saqir Əyyar** (ə. düşən fırldaqçı, düşük hiyləgər) – Həsən Səyyar (66) və s.

2) Ədəbi-bədii təxəllüslər: Saili (ə. dilənçi, hücumçu) – XVIII əsrin II yarısında yaşayıb-şöhrətlənən aşığın təxəllüsü, **Məzlum** – XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış şairin təxəllüsü. Onun yazdığı “Vücutnamə”də atasından aldığı dərslər haqqında da məlumat verilir. **Məlali** (ə. usanmaya aid, təngə gəlməyə dair; kədərli, qəmli) – Realizmə meyl göstərərək şeirlər yazan bir şairin təxəllüsü, **Rəncur** (f. naxoş, xəstə; incik, pərt olmuş) – Qazax şairəsi Şahnigar xanım (1850-1890) təxəllüsü. O, Hacı Mirhəməzə Əfəndi Nigarinin qızıdır (52-143). F.Köçərli həmin kitabın başqa bir səhifəsində yazır: “...Şahnigar xanım binti Kazım ağa Qiyasbəyovun təxəllüsüdür” (52- 249). Burada isə “Şahnigar xanım” Kazım ağanın qızı və “Nəqşbəndi” təriqətinin nümayəndəsi kimi göstərilir. Başqa bir ədəbiyyatda isə oxuyuruq: “O, Mirhəməzə Seyyid Nigarinin poeziyasına o qədər vurğun olmuşdur ki, “Quran”ın bir ayəsini xalçaya toxuyub ona göndərmişdir” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 01.06.1990). Görünür ki, bu, xüsusi tədqiqat tələb edir. **Xəstə** Qədir – XIX əsr Şəki şairlərindən olmuş, atası Qasım Nuru oğludur (52-269). **Məcruh** (ə. yaralanma, yaralı; biabır edilmiş, ləkələnmiş) – Məhəmmədəli bəy Məcruh Muğanı (93-169), **Bəndə** (f. dustaq, kölə, qul; insan, adam, kor-koranə tabe olan) – Mirzə Məhəmmədrəzi Təbrizli Mirzə Şəfinin oğludur. Mirzə Şəfi əyalət vəziri Nadir şah sarayında münşi olmuşdur. O, “Bəndə” təxəllüsünü qəbul etmiş, ərəb, fars və türk dillərində şeirlər yazmışdır. Fətəli şahın tapşırığı ilə “Tarixlərin zinəti” (“Zinətül-təvarix”) kitabını yazmışdır. **Həqiri** (ə. qədr-qiyəti olmayan; alçaq tutulan) – Azərbaycanın xeyirxah şairlərindəndir. Bu şair gündüzlər oruc tutar, “Quran” oxuyar, gecələr isə namaz qılar və ibadətə məşğul olardı. Həqirinin 6 min beytdən ibarət divanı varmış, 1585-ci ildə

Osmanlılar Təbrizi tutanda Həqiri Təbrizi onların əlində ölmüşdür. **Fəqiri** – Fəqiri Təbrizi arifanə şeirlər qoşardı. Onun şeirlərini Həqiri Təbriziyə nisbət edirlər. Ola bilsin ki, Fəqiri və Həqiri eyni bir şəxs olmuş, əlyazmasını köçürənlər “F” və “H” hərflərini dolaşığı salmışlar. **Vüqui** (ə. hadisəyə, vəqiyyə düşmə) – Vüqui Məhəmməd Şərif Təbrizi Azərbaycanın söz ustalarındandır. O, dəmirçi oğlu olmuşdur. Onun 10 minə yaxın şeiri vardır. Vüqui səyahətə çıxmış və 1609-cu ildə Ətəbatda vəfat etmişdir. **Divanə** - Fətəli şah dövründəki şairlərdən birinin təxəllüsüdür. Şeirləri türk dilindədir (65-48,60,347,384). **Bixud** (f. özünü itirmiş; özündən getmiş huşsuz) – Molla Ağa Bixud (1830-1862) Şamaxı şairlərindəndir və Hacı Molla Təqi Şirvaninin oğludur. “Beytüs-Səfa”nın nüfuzlu üzvlərindən olmuşdur (93-123; 21-13). F.Köçərli Bixudun Qarabağ şairlərindən olduğunu göstərir (52-21). **Xəstə** - XVIII əsr Azərbaycan aşığı Xəstə Qasım Tikmədaşlı (9-93), **Bimar** – Şair Bihar Əli İbrahim oğlu Əsgərov Sınıqkilsə kəndində anadan olmuşdur. Şəki ikiillik Müəllimlər İnstitutunu qurtarmışdır. Aşıq şeiri üslubunda şeirləri çoxdur (10-367). **Müztər** (ə. məcbur, naçar; sıxıntı çəkən, təngə gələn) – XIX əsrin II yarısında yaşayıb-yaradan, “Ədibül-üləma” ləqəbi ilə şöhrətlənən və “Gülzari-Bahar” adlı dərsliyi yazan Mir Yəhya Müztər Təbrizi (29-212). **Məhkum** – Əzizməhəmməd Nuru oğlu Məhəmmədov (1908-1980) Maştağa qəsəbəsində bəna ailəsində anadan olmuşdur. Əruz və heca vəzlərində şeirlər yazmışdır. Məcid **Məcrüh** (ə. yaralanmış, yaralı; biabır edilmiş, ləkələnmiş, etibara layiq görülmüş) – Məcid Bağırzadə XX əsrin əvvəllərində Qobu kəndində anadan olmuş, “Səadət” məktəbində təhsil almış və müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, “Məcrüh” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, 75 yaşında vəfat etmişdir (47-158,215). **Məcrü** (ə. cəzb olunmuş, dəli, divanə) – Şərəfəddin Mirzə Məhəmməd Məcrub Təbrizi (XVI əsrin sonu-1682) farsca və Azərbaycan dilində (1869 beyt azərbaycanca) yazarmış və divanı vardır (74-178). **Binəva** (f. yazıq, fağır) – Mirzəbəy Binəva Şirvani XIX əsr Şamaxı şairlərindəndir. **Əsir** (ə. kölə, qul; dustaq; məc. məftun, vurğun) – Molla Məmməd Əsir Şirvani Yerevanın tanınmış şairlərindən olmuşdur. **Şəhid** (ə. bir məslək, əqidə, din uğrunda həlak olan) – Mirzə Əbülhəsən Kərbəlayi Kazım oğlu (Şuşa, 1816-Şuşa, 1884) mükəmməl təhsil almışdır. “Məclisi-fəramuşan”ın iştirakçılarından olmuşdur. Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. **Müztər** – Mirzəgə Əbdüsalam oğlu Dilxunun ikinci təxəllüsü, **Fəqir** (ə. yoxsulluq, ehtiyac; məc. nöqsan, əskiklik, çatışmazlıq) – Hacıgə Fəqir Ordubadi (1836-1885) Ordubadda müəllimlik etmişdir. Bir müddət “Əncümənüş-şüəra” ədəbi məclisinə rəhbərlik etmişdir. O, yazıçı M.S.Ordubadinin atası olmuşdur. **Şəki** (ə. şikayətçi, narazı) – Molla Xəlil Molla Hüseyn oğlu mollalıqla güzəran keçirmiş, “Məclisi-fəramuşan”a yaxın olmuşdur (82). **Xəstə** Qasım – XIX əsrin II yarısında yaşamış Şəki şairlərindən Aşıq Novruzun təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 11.08.1989). **Məcrüh** – Mollanəsrəddinçi şair,

Borçalı qəzasının Kirəc Muğanlı kənd şairi Mirzə Həsən Məmmədovun (1894-1974) təxəllüsü (“Gənclik” jur. N 9(21), 1989). **Səfili** (ə. səfalətə çəkənə aid, yoxsulluğa dair, ehtiyaca məxsus) – Aşıq Pulateli Molla Məhəmməd (Matos Xoca) Hacı Zeynalabdinin yanında aşılıq etmişdir. “Koroğlu” dastanının məşhur ifaçılarından olmuşdur (“Ulduz” jur. N 7, 1989, səh.68). **Səhhət** (ə. sağlamlıq) – Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadə (1874-1918; şair, dramaturq, pedaqoq) Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuş, atasının məktəbində, mollaxanada oxumuş və Tehran Universitetinin Tibb fakültəsini qurtarmış, Məhəmmədəli şahın şəxsi həkimi işləmişdir. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra isə müəllim işləmiş və yaradıcılıqla məşğul olmuşdur (15-829). Piruz **Dilənçi** – Cənubi Azərbaycan şairi Piruz Dilənçinin əsl adı Əli, soyadı İsmayıl Piruz, atasının adı Baratəlidir. 1965 –ci ildə Tehrandə anadan olmuş, 1988-ci ildə Tehran Universitetinin Memarlıq fakültəsini qurtarmışdır. İlk kitabı “Etelati ümumi” fars, 2-ci kitabı “İlk əsərlər” adlı şeirlər kitabı Azərbaycan dilində çap olunmuşdur (36-705; “Azərbaycan müəllimi” qəz. 23.05.1996). **Şaki** (ə. şikayətçi, narazı) – Rəşid bəy Əfəndiyev (1863, Şəki-1942) ilk şeirlərini bu təxəllüslə yazmışdır. O, müəllim, şair, yazıçı və dramaturq olmaqla yanaşı, Zaqafqaziya Darülmüəlliminin müsəlman şöbəsinin elmi ilahi və lisan müəllimi olmuşdur (70-264) və s.

Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox “Miskimli” və “Miskin” təxəllüslü sənətkarlara rast gəlmək olur. “Miskin” təxəllüsünə ilk dəfə Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərində təsadüf olunur. **Miskin** (“miskin” ə. yoxsul, fağır, yazıq, bacarıqsız, aciz) – “Şah İsmayıl Xətəinin yaxın dostu olmuş şair Hüseyn Xətai tərəfdarı olduğu üçün onun “Miskin Xətai” təxəllüsünə uyğun olaraq “Miskin” təxəllüsünü qəbul etmişdir. Dərviş kimi şiəliyi təbliğ etdiyi üçün Hüseyn Abdal adı ilə tanınır. Lakin Miskin Abdal adı ilə daha çox şöhrətlənmişdir” (“Ulduz” jur. N 7, 1985, səh.46-48). O dövrdən başlayaraq “Miskin” təxəllüsündən geniş istifadə olunmuşdur: **Miskin** – Baxış, Şikəstə Baxış adları ilə yazmışdır. **Miskin** – Miskin Əli Zeynallının təxəllüsü (1881-ci ildə Qazax rayonunda yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından naxırçılıq etmiş, sonra dülgər işləmişdir. Lakin aşığı sənətinə vurulmuş, şeirləri xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. **Miskin** – Şair Nəbi Oruc oğlu Miskin (Borçalı, 1877-1945) Faxralı kəndində anadan olmuş, 12-13 yaşlarından şeirlər yazmağa başlamış və “Miskin” təxəllüsündən istifadə etmişdir(10-160, 179,202). **Aşıq Miskin** – Xalq şairi Səməd Vurğunun aşığı dostlarından biri (“Elm və həyat” jur. N 6, 1975, səh.28). **Miskin** – Borçalı aşıqlarından Əsədin təxəllüsü. ADU-nun tələbəsi Kazım Kazımov Borçalıya getmiş, Aşıq Göycə ilə görüşmüş, şair Ağacanın və Miskin Əsədin şeirlərini redaksiyamıza göndərmişdir (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 30.10.1976). **Miskin** – Nağı Salyanlı (şair) (66) və s.

Tanınmış el sənətkarlarından olan Aşıq Vəli Miskinli (Gədəbəy, 1890-1995) də “Miskin” və “Miskinli” təxəllüsündən istifadə etmişdir. O, Gədəbəy rayonunun Miskinli kəndində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından bəy qapılarında muzdurluq etmişdir. İfaçılığın bütün sirlərinə yiyələnmişdir (36-919; 52-321) və s.

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, Şah İsmayıl Xətai (və onun tərəfdarları) “Miskin” təxəllüsündən istifadə etsə də, Xətai heç vaxt yoxsul, fəqir, yazıq, bacarıqsız olmamışdır. Ola bilsin ki, ata və babasının xaincəsinə öldürülməsi, anası, qardaşı və özünün vaxtilə babası Uzun Həsən tərəfindən zindana salınması ilə əlaqədar olaraq bu təxəllüsdən istifadə etmişdir. Bu da həqiqətdir ki, hökmdar şair ən çox məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərində bu təxəllüsdən bəhrələnmişdir. Xətainin məhəbbəti isə həm də ilahi, sufi məhəbbət idi. Bu baxımdan o, hər şeyə qadir olan böyük Allahın qarşısında yoxsul, fəqir, aciz ola bilərdi, çünki real həyatda o, heç vaxt bacarıqsız və aciz olmamışdır. Ş.İ.Xətaidən sonra bir çox aşıqların bu təxəllüsdən istifadə etməsi onların divan ədəbiyyatına ilk dəfə aşıq şeri janrlarını gətirən Şah İsmayıl Xətaiyə olan sonsuz məhəbbət ilə əlaqədar olmuşdur. Bu proses sonralar ənənə halını almışdır.

Məlumdur ki, Mirzə Baxış Nadim mükəmməl mədrəsə təhsili almış və uzun illər Salyan qəzasının mirzəsi işləmişdir. Ömrünün son dövründə isə o, məktəbdə müəllim işləmişdi. Hüquq elminə dərinlən bələd olduğu üçün yazdığı ərizələrlə kəndlilərin pozulmuş hüquqlarının müdafiəsinin bərpasına nail olduğuna görə harın xan və bəylərin təhriki ilə mirzəlikdən azad olunmuşdu... Sözsüz ki, belə bir adam da heç vaxt yoxsul, yazıq, fəqir ola bilməzdi. Demək, Mirzə Baxış Nadim “Miskin” təxəllüsündən ənənəvi şəkildə istifadə etmişdir. Aşıq Vəli isə Miskinli kəndində anadan olduğu üçün bu addan təxəllüs kimi bəhrələnmişdir. Aşığın “Miskin” təxəllüsü isə yoxsul, muzdur olması ilə əlaqədardır. Hər iki təxəllüs müəllifin həyatını düzgün səciyyələndirir.

Azərbaycan klassik poeziyasının və aşıq şeirinin nümayəndələri sosioloji və sağlamlıqla əlaqədar olan təxəllüslərdən geniş istifadə etmişlər. Klassik poeziyada ən çox Şah İsmayıl Xətai sosioloji və sağlamlıqla əlaqədar təxəllüslərdən bəhrələnmişdir. Tədqiqatçılar bəzən bu cür təxəllüsləri “nisbə” adlandırırlar: “Şah İsmayıl Xətai öz şeirlərində bir qayda olaraq özünü “Bəndə Xətai”, “Günahkar Xətai”, “Xətai Xəstə”, “Biçarə Xətai”, “Bağışla Xətainin xətasını”, “Miskin Xətai” və s. nisbələrini təqdim edir” (“Azərbaycan filologiyaya məsələləri”. Bakı,1980).

Əgər “Xətai” Şah İsmayılın anadan olduğu və yaşadığı yer adı olsaydı, onda nisbə hesab edilərdi. Adətən, orta əsrlərdə toponimlərdən təxəllüs kimi istifadə olunmazdı. Odur ki, “Xətai” təxəllüsünün “nisbə” adlandırılması tamamilə səhvdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük bir ədəbi məktəb yaradan Məhəmməd Füzuli də sosioloji və sağlamlıqla əlaqədar olan təxəllüslərdən geniş istifadə etmişdir:

Xəstə Füzuli, nə verərsən cəvab...

Sifəti-hüsnün edər, **Xəstə Füzuli**, nə əcəb...

Mütrib, ağlatma sürudinlə **Füzuli Xəstəni**...

Füzuli Xəstəyə vəslin təmənnadır sənin...

Ta **Füzuli Xəstəyə** vəslin təmənnadır sənin...

Dərdi-hicran natəvan etmiş **Füzuli Xəstəni**...

Arizuməndi – vüsalındır **Füzuli Xəstəndil** və s.

Elmi ədəbiyyatda bəzən “səciyyələndirici təxəllüslər” də adlandırılan sosioloji və sağlamlıqla əlaqədar olan təxəllüslərin başlıca əlaməti efemer keyfiyyətli olması, yazıqlıq semantikalı apelyativlərdən düzəldilməsidir ki, bu vəziyyəti də dinin, xüsusən sufizmin təsiri ilə izah etmək olar. Faktlar göstərir ki, aşıq şeirində də belə təxəllüslər geniş yayılmışdır:

Sən pozmusan, **Yazıq Abbas**, halını...

Şikəstə Abbasam, çəkərəm qəmi...

Heç deməzsən **Qul Abbasın** üzgündür...

Qul Abbası nə kənara atmısan?..

Soruşun, **Qul Abbas**, halın necədir?.

Qul Abbasın gözü səndə... və s.

İlk dəfə XIII əsrdə “Qul Əli” adında rast gəlinən “qul” sözündən aşıq şeirində geniş istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə türk xalqlarında 7-ci ulu babasını tanımayanları “qul” adlandırır və qul kimi bazarlarda satardılar. Bir sözlə, öz əsil-nəcabətini, kökünü bilməyənlər qul hesab olunardı. Məhəbbət dastanlarında da “qul” komponentli aşıq adlarına tez-tez rast gəlmək olur. Aşıq Ələsgər də sosioloji və sağlamlıqla əlaqədar təxəllüslərdən geniş istifadə etmişdir:

Bu söz çox incidir **Qul Ələsgəri!**..

Olsun **Ələskərtək** qulların, dağlar!..

Yazıq Ələsgərəm, abdal olmuşam...

Ucundan **Yazıq Ələsgər...**

Yazıq Ələsgər, canın qurban elə sən...

Gözü yaşlı, ey **Füqəra Ələsgər...**

Ələsgər xəstədir, ocağa düşdü(3-406) və s.

Məlumdur ki, bütün ədəbi-bədii təxəllüslər müəllifin hər hansı bir xüsusiyyəti haqqında məlumat verir və onlar müəllifin xarakteri, xarici görünüşü, peşə və məşğuliyyəti, elmi, dini və dünyəvi görüşləri ilə bağlı olur. Bir sözlə, təxəllüslər aid olduğu şəxsin bu və ya digər xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Doğrudan da, əsl adlarla işlənən bu təxəllüslər, xüsusən sosioloji və sağlamlıqla əlaqədar olan təxəllüslərdə bu, xüsusilə diqqəti daha çox cəlb edir.

Z.Verdiyeva yazır: “Səciyyələndirici təxəllüslər – Bütövlükdə və komponentlərindən biri müəllifi həqiqi və ya məcazi şəkildə xarakterizə edən təxəllüslər adlanır. Bu təxəllüslər ancaq ədəbi-bədii təxəllüslərə aid olur. Burada müəlliflər öz avtonimini gizlətmək yox, hər hansı keyfiyyətini (məsələn, yaradıcılığına aid və ya şəxsi həyatına xas olan spesifikliyi, xarici görünüşündə olan xüsusiyyəti, vəzifəsi, peşə və məşğuliyyətini və s.) nəzərə çarpdırmaq istəyir. Məsələn, Kapitan – M.F.Axundov, Leytenant Y. – Yusif Əzimzadə, Seyid Hüseyin – Seyid Hüseyin Sadıqzadə, Müəllim Naci – Müəllim Naci Rəcəbzadə, Müəllim Davud – Davud Ağamirzəyev, Doktor Nəriman – Nəriman Nərimanov, Hacı Molla Əbdüləli – Molla Nəcəfqulu , Hilali, Molla Əli Şəmçizadə - Əli Razi Şəmçizadə” və s. (96-110).

Əvvələn, ləqəblər təkcə ədəbi-bədii təxəllüslərə yox, həm də siyasi səciyyə daşıyan təxəllüslərə də artırıla bilər. Onlar müəllifi həm həqiqi, həm də yalandan xarakterizə edir. İkinci, ləqəb həm əsl addan əvvəl və sonra, həm də adsız işləne bilər. Yuxarıdakı nümunədə göstərilən kapitan, leytenant, seyid, molla sözləri isə hərbi rütbə və dini titullardır.

Azərbaycan dilində çoxlu siyasi və ədəbi təxəllüslərə aid olan səciyyələndirici təxəllüslər vardır. Bunlar həm də “ləqəb təxəllüslər” adlanır. “Ləqəb təxəllüs – Ləqəb məzmunlu adlardan ibarət təxəllüs: Çoban Əfqan, Şair Nəbi, Müxbir – Salman Mümtaz, Mühərrir – S.Hüseyn, Nadinc – Əlabbas Mütəllibzadə (Q.Məmmədli)” (3-375).

Həm birinci mənbədə nümunə göstərilən hərbi rütbə və dini titullar, həm də ikinci nümunədə “nadinc” təxəllüsü istisna olmaqla bütün ləqəb-təxəllüslər (çoban,

şair, müxbir, mühərrir) peşə və məşğuliyyətlə əlaqədar olduğu üçün “Titlonim təxəllüslər” adlanan bölmədə onlar haqqında geniş bəhs olunmuşdur.

ANTIONİMİK TƏXƏLLÜSLƏR

Antionimik təxəllüslər haqqında ilk dəfə məlumat verən Zenfira Verdiyeva yazır: “Antionim” termini iki sözdən ibarətdir (anti - əks, onim isə ad deməkdir). Bu termin “antonim” termininin təyin kimi işlənməsi nəticəsində yaranmışdır. Antionimik təxəllüslər müəllifin əsl adının semantikasına, xarakter, amal və məqsədinə əks mənəli sözlərdən düzəlir” (96-95).

Başqa bir mənbədə isə oxuyuruq: “Antionimik təxəllüs – Məşhur müəllifin həqiqi adının (və ya təxəllüsünün) semantikasına, onun əməl və məqsədinə əks mənəli vahidlərdən ibarət təxəllüs: Rəhmsiz, Lal uşaq, Kürd (“avam, heç nə başa düşməyən” mənasında), Bisavad – Üzeyir Hacıbəyov; Rəhmətlik, Molla Fırıldağ, Allahpərəst – Cəlil Məmmədquluzadə; Mikrobdan Qorxan – Nəriman Nərimanov; Yaramaz, Yuxulu, Din dirəyi, Dindar – M.Ə.Sabir; Avarəqulu – Ə.Vahid; Avarə Rəssam – Ə.Əzimzadə (Q.Məmmədli)” (3-49) və s.

Antionimik təxəllüsləri “oksimoron təxəllüs” də adlandırmaq olar. “Oksimoron təxəllüs – leksik mənalarına görə avtonimlə ziddiyyət təşkil edən təxəllüs: Bazar cücəsi (Ömər Faiq Nemanzadə), Balaca (Həmid Səmədov), Bisavad (Üzeyir Hacıbəyov), Vələdüzzina (C.Məmmədquluzadə) (Q.Məmmədli)” (3- 333). Demək, antionimik təxəllüslər əsasən siyasi təxəllüslərdən ibarət olur və hər iki mənbədən götürülmüş sitatlar bu qrup təxəllüslər haqqında tam təsəvvür yaratsa da, ikinci sitat onomastik cəhətdən daha dəqiqdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında antionimik təxəllüslərdən daha çox istifadə olunmuşdur. Onlar həm apelyativ, həm də onomastik vahidlərdən yaranır: **M.Matveyev** – Muxtar Muxtarov, **M.N.Çəkic** – Murtuza Nağıyev, **Şəmşir, Şəmşirək, Şəmşir Əyyar, Məşədi Sijimqulu** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Mehtər Nədim, Mehtər Nəim** – Əbdülvahab Mirağazadə, **Mehtəri Cüllüt** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Məlun** – Fəzil Seyidov, **Mancanaq** – Əliağa Vahid (şair), **Mərdümazar** – Əmin Sadiq, **Məhkəmə pişiyi** – Cabbar Əskərzadə, **Məşədi Mozalan, Xortdan** – Əbdülrəhim Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, **Məşədi Fısqırıq** – Seyfi Ələkbər, **Mirzə Qurqur** – Əliheydər Qarayev, **Cırtan, Cırtanqulubəy, Molla Quş, Molla Fırıldağ, Cəfəng, Cüvəllağı, Cızbızçı, Cırcırana, Mirzə Kəfənsiz, Canlı ölümlərin biri, Mığmıq, Hərdəmxəyal, Hərənzadə, Xəstə, Sırtıx oğlu Sırtıx, Qadın, Qanmaz, Rəhmətlik** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Mirzə Təraqqa** – Məmmədli Manafzadə, **Mirzə xəbərçi** – Nəriman Nərimanov, **Mozalan** – Cəlil

Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Salman Mümtaz, **Molla Qurqur** – Əli Razi Şəmçizadə, **Molla Çəyirtkə** - Axund Yusif Talıbzadə, **Molla Cibişdanqulu** – Sabir Tahirzadə, **Noxtalı**, **Mürid Əyyar** – Cabbar Əskərzadə, **Müxbiriniz Eşşəkdağlayan**, **Müxbiriniz Silləli** – Salman Əskərov, **Mığmığa** – Səməd Mənsur KazıMZadə, **Nanəcib** – HüseyNağa Ağayev, **Naxələf**, **Naxələf Sadıq** – Molla Sadıq Süleymanzadə, **Nuxa Şeytani** – Rəşid Vəlibəyov, **Noxtasız** – Əli Nazim Məmmədzadə, **Cadugərin aşnası**, **Sarsaqqulu** – Cəfər Bünyadzadə, **Cənazə** - Rüstəm İskəndərzadə, **Xoxan** – Əbdülqasım Şəkili, **Qumarbaz** – Həsən Mirzəyev, **Piyaniskə**, **Şeyx Dünbül** - Cəfər Bünyadzadə, **Salyan qumarbazı** – Əliağa Raqib Qasimov, **Sancı** – Üzeyir Hacıbəyov, **Saxta şair Kabla Qubuş** – Mir Mahmud Kazımovski, **Seyid Sırtıx** – Seyid Mir Həsən Sadıqzadə, **Sərkərdan** – Əliqulu Nəcəfov, Əlabbas Mütəllibzadə, Rüstəm İskəndərov, **Sərsəm** – Yusif Vəzirov, **Sərçə** - Əhməd Abbasov, **Sırtıx xan** – Seyid Yusifzadə, **Tabaq** – Rüstəm İskəndərzadə, **Tikanlı yol** – Musayev Beydulla, **Xərguş** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Xortdanbəyzadə Sərçəqulubəy**, **Xortdanbəy** – Salman Mümtaz, **Şəbrəng Əyyar** – Mikayıl Seydi (66) və s.

PAYZONİM VƏ UYDURMA TƏXƏLLÜSLƏR

“Payzonim” yunan sözüdür (paizein) və “zarafat edir” mənasındadır (34-228). Yumorist sənətkarlar komik effekt yaratmaq üçün elə adlardan istifadə edirlər ki, həm oxucu diqqətini cəlb edir, həm də onda müəyyən gülüş yaradırlar. Bu, satirik sənətkarların amalına çevrilir. Payzonim təxəllüslər haqqında ilk dəfə “Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminlər lüğəti” kitabında məlumat verilmişdir: “Payzonim təxəllüs – gülüş yaratmaq məqsədi ilə ifadə olunan komik təxəllüs. Bu cür təxəllüslərdən ən çox satirik və yumoristik mövzuda yazan sənətkarlar istifadə edirlər” (3-380).

Q.Məmmədli payzonim təxəllüsləri nəzərdə tutaraq yazır: “Naməlum, gizli, örtülü və ya uydurma imzalar, müəllifi məlum olmayan, müxtəlif təxəllüslər, əsas etibarilə birinci rus inqilabından sonra Azərbaycan mətbuatında, xüsusən satirik qəzet və jurnallarında görünməyə başlamışdır. Bu kimi imzalarla çıxan şeir və nəsr əsərlərinin çoxu satirik səciyyəli olsa da, ədəbiyyatımızda əvvəllər tez-tez rast gəldiyimiz həcvlərə oxşamırdı... Gizli imzaların sahibləri öz əsərlərində ictimai məsələlərə toxunur və mətləb ilə bağlı olan “qəhrəmanın” əməllərinə gülürdülər. Buna görə idi ki, bir çoxları acı gülüş doğuran belə əsərlərdə özlərini görür, şəxsən adları çəkilməsə də, xalq arasında “barmaq ilə göstərilmək şərəfi” qazandıqlarını hiss edirdilər. Belə “qəhrəmanlar” adətən “millət atası” sayılan bəylər, xanlar, ruhanilər, mülkədarlar, dövlət məmurları, tacirlər, mollalar və s. tufeylilər idi”(66-6).

Müəlliflər gizli imzalardan istifadə etməklə irticadan can qurtarmağa çalışırdılar. Gülüş doğuran imzalardan istifadə etməklə onlar geniş oxucu kütləsinin diqqətini öz yaradıcılıqlarına cəlb etmək istəyirdilər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində inqilabi satiranın banisi M.Ə.Sabir Çayda çapan, Boynuyoğun, Molla Çibişdanqulu, Ağlar güləyən, Cingöz bəy və s., inqilabçı-demokrat C.Məmmədquluzadə Lağlağı, Dəli Dəmdəməki, Cırcırma, Dəli və s., satirik şair Əli Nəzmi Əlidəyənəkli, Həcamətverdi, Məşədi Sijimqulu, Kefsiz, Sərsəri və s. Əliqulu Qəmgüsar isə Cüvəllağı, Cüvəllağı bəy və s. kimi payzonim təxəllüslərlə çıxış etmişlər” (3-381).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında, xüsusən satirik qəzet və jurnallarda aşağıdakı payzonim və uydurma təxəllüslərdən geniş istifadə olunmuşdur: **Avarəqulu** – Əliağa Vahid, **Ağzıdualı müxbirimiz Göyatlı** – Əskər Salmanov, **Arvadını boşayan** – Əli Azəri, **Bazar cücəsi** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Düdük, Banbulu, Banbulu xala** – Əli Razi Şəmçizadə, **Başıqapazlı** – Həsən Mirzəyev, **Vələdüzzina, Dəngəsər, Qızdırmalı, Donbalangöz, Cüvəllağı** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Boynuburuq** – Ələkbər Sabir Tahirzadə, Əli Şövqi, **Boşboğaz** – Şahsevən Molla İbrahimxəlil Salyanlı, **Qalyanboğaz** – Qulu Yunusov Ağdaşlı, **Qarınqulu, Danaburan, Cüvəllağı** – Əliqulu Nəcəfov, Hacığa Abbasov, **Qoca zığ-zığ** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Quyruğu belində** - Mirzə İshaq Möhsünzadə, **Dəngəsər** – Heydər İsmayılov, **Eşşəkdağlayan** – Mirzə Qədir İsmayılzadə, **Zəhlətökən** – Məmməd Musazadə, **Zəhrimarül-mülk** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə, **Kəməşüür** – Cəfər Cabbarlı, **Hərdəmxəyal** – M.S.Ordubadi, **Süpürgəsaqqal** – Mustafabəy Behbudov (66) və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi payzonim siyasi təxəllüslər müəllifə aid olmayan uydurma sözlərdən ibarət olur. İrəlidə uydurma təxəllüslər – uydurma ata adı, soyadı, əsl ad haqqında məlumat verilmişdir. “Uydurma təxəllüs – Uydurma sözlərdən və ya apelyativ mənalı sözlərdən düzəldilən və avtonim kimi istifadə olunan təxəllüs. Bu cür uydurma adlar siyasi təxəllüslərə aiddir: **Saqqal darağı** (Paşa Cəfərov), **Sağsağan** (Salman Mümtaz), **Sancaq** (Cəfər Cabbarlı və Bədrəddin Seyidzadə), **Sarsaqqulu** (Cəfər Bünyadzadə), **Sədicə** (Məmmədəli Mənafzadə) (Q.Məmmədli) və s.

M.Ə.Sabir aşağıdakı uydurma təxəllüslərdən istifadə etmişdir: **Yaramaz, Sövdəyi, Boynuyoğun, Duzəxi, Yuxulu, Laübalı, Hörümçək, Çaydaçapan, Din dirəyi, Qabaqda gedən zəncirli, Mirat, Müxlisiniz malxülyalı, Boynuburuq, Qardaşoğlu, Qoca əmu, Qoca iranlı, İran qurdu, Bizim qızcığ, Bir alim, Dindar, Məsləhətçi, Əlhaç, Məstəlişah güzgüsü, Yetim Məmdəli, Obaşdançı, Güləyən, Ağlar güləyən, Yarı könül, Bərq, Məclisdə olan, Şallaq, Gavi-mahi,**

Bağban, Nizədar, Füzun, Zəhrimar, Ə.Haqverdiyev isə “Molla Nəsrəddin” jurnalında **Xortdan, Lağlağı, Həkim nuni-səqir, Ceyranəli, Mozalan və s.** imzalarla çıxış etmişdir. M.S.Ordubadi isə ən çox **Hərdəmxəyal** imzasını işlətməmiş, buna görə də xalq arasında həmin imza ilə tanınmışdır. Digər molla-nəsrəddinçilər kimi, o da özünü senzuradan gizlətməyə çalışmış və bu məqsədlə bir çox başqa imzalardan da istifadə etmişdir: **Zığ-zığ, Divanə, Bəhayi, Tuti** (N.Axundov) (3-466). Uydurma təxəllüslər içərisində xüsusi adlara təsadüf olunsada, apeiyativ təxəllüslər üstünlük təşkil edir.

İNKOQNİTONİM TƏXƏLLÜSLƏR

“İnkoqnitonim təxəllüs – Əsl adını bildirməmək məqsədilə müəllifin təxəllüs kimi istifadə etdiyi uydurma sözlər və adlar. XX əsrin I rübündə Azərbaycan mətbuatında bu cür adlardan geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycan inqilabçı demokratlarından C.Məmmədquluzadə **Ağzi oruc, Adaş Babı, Bekker, Bir nəfər, Bir nəfər ürəyi dağlı, Bir tiflisli, Vızvıza, Qanmaz, Qasımkənd ləzgisi, Qaxqulu, Qorxaq, Qəcələ, Qızdırmalı, Dəli, Dəmdəməki, Dəngəsər, Dərdmənd, Dinsiz, Əli şiasi, Donbalangöz, Əməlayi-mövta və s.**, M.Ə. Sabir isə **Dəli şair, Yaramaz, Sövdəyi, Qabaqda gedən zəncirli, Mirat, Din dirəyi, Çayda çapan, Boynuyoğun, Duzəxi, Boynuburuq, Qoca iranlı, İran qurdu, Molla Cibışdanqulu, Qarınqulu, Məstəli şah güzgüsü, Obaşdançı, Yarıkönül, Çingiz bəy, Acizləri qığıldayan** və s. imzalardan istifadə etmişlər (3- 244).

Bu cür təxəllüslər müxtəlif canlı, cansız, konkret və mücərrəd mənəli isimlər - əşya, alət, ərzaq və s. ilə əlaqədar olan sözlərdən ibarətdir. Bunlar əsasən sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasındadır. Söz birləşmələri leksik vahid olmasada, bütövlükdə müəyyən qrammatik mənalar ifadə edir.

Azərbaycan dilində müxtəlif əşya adları ilə ifadə olunan təxəllüslər çoxdur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, onomastikada maddi mədəniyyət əşyalarının, silah, musiqi alətləri, zərgərlik məmulatları, qiymətli daşlar, avadanlıq əşyalarının və s. xüsusi adı “xrematonimlər” adlanır. Məsələn, top adları: “Çar top”, “Canavar”; qızıl külçə adları: “Dovşan qulağı”, “Dəvə”, “Mefistofel”; almaz adları: ”Qartal”, “Cənub ulduzu”...(3-209). Bunlardan başqa, görkəmli şəxsiyyətlərin muzeylərdə saxlanılan geyim və digər əşyalarının adları da bura daxildir. Azərbaycan dilində bu cür xrematonimlərdən düzələn təxəllüslər vardır: “Xrematonim təxəllüslər – bütövlükdə və ya komponentlərindən biri xrematonimlərdən ibarət təxəllüs: Həbil Kaman (məşhur kamança çalan Həbil Əliyev), Tapança ustası (Əliqulu Nəcəfov), Bombaçı (Hacı Səlim Qasımsadə) (Q.Məmmədli)” (3-210).

Sözsüz ki, Azərbaycan dilində xrematonim təxəllüslər çoxdur, lakin burada müxtəlif sözlərdən əmələ gələn təxəllüslərin hamısına da “xrematonim təxəllüs” demək olmaz. Çünki bu əşyaların hamısı maddi mədəniyyət nümunələri yox, sadəcə olaraq adi məişət əşyaları, canlı və ya cansız əşyaların ümumi adlarıdır.

1) Siyasi inkoqnitonim təxəllüslər: Kərə ağacı, Qaxqulu, Canlı ölümlərin biri, Xabinişin(f. yuxugörmə, yaxşı yuxugörmə) – Cəlil Məmmədquluzadə, **Növbər, Növbərli** – Məşədi İbrahim, **Qara iyirmi altılıq** – Qulam Məmmədli, **Neştər, Güzgü, Mirzə Təraqqa** – Məmmədəli Mənafzadə, **Qozqurabbəy, Qozqurab**, – Əminabid Mütəllibzadə, **Düdük** (ney, nəfəslə çalınan ən sadə musiqi aləti), **Şər** – Əli Razi Şəmçizadə, **Təhvil** – Əli Məhzun Rəhimzadə, **Haqdanışan** – Ağəli Əzizəoğlu, **Adamım, Tartançı** – Əliheydər Qarayev, **Posetitel** – Əziz Şərif, **Taraqqa** – Məşədi Mehdi Sadıqzadə, **M.N.Cəkiç, Oraç, Oraç Cəkiç** – Murtuza Nağıyev, **Kaşa məzəsi, O söz** – Əliqulu Nəcəfov, **Mirat** (ə. güzgü, ayna), **Din dirəyi, Şallax, Patıltı** – Sabir Tahirzadə, **Diri meyit** – Fazil Seyidov, **Qıyıx, Qıyıx bəy, Sizi sevən dostunuz Qıyıq, Köhnə Qıyıq** – Məmmədsadiq Axundov, **Sofi zənbil, Saqqal darağı** – Paşa Cəfərov, **Kələm dolması, Toxmaq** – Seyid Hüseyin Sadıqzadə, **Toxmaq** – Əbdülxəlil Axundov, **Mismar** – Səməd Mənsur Kazımzadə, **Mizrab, Sancı** – Üzeyir Hacıbəyov, **Rizə** (f. tikə, parça; xırda, narın), **Lavaş** – Məmmədəli Səfərov, **Yamaq, Ağac, Həftəbecar** – Hacı İbrahim Qasımov, **Gənc qələm** – Cahanbaxş Cavadzadə, **Şeyx Şeypur, Kabla dəyirmi qoz** – Hacı Səlim Qasımzadə, **Qələm** – Sabir Manafzadə, Fateh Kərimi, **Qələmi Şüca** – Abdulla Zərrinə, **Seyfi** (ə. qılınca aid olan) – Ələkbər Seyfulla oğlu (artist), Rzaqulu Abdullazadə (artist), **Səs, Bina** – Mirzə Məmməd Axundov, **N.Naqus** (ə. zəng) – Heydər Məmmədov, **Qaratikan** – Əli Tağızadə, **Riyazi** (ə. bağçalar, güllüklər; Behişt bağı; riyaziyyata aid) – Qumriyev, **Qaçqın** – Abbas Zamanov, **Qırma** - Əhməd Əhmədzadə, **Tabut, Cənazə** - Rüstəm İskəndərzadə, **Qatma** – Mir Mahmud Növrəs Əsgərzadə, **Altun qələm** – Xəlil Xürrəmbəy Səbribəyazadə, **Kreslo N 8** – Qubad Qasımov, **Çuğundur** – Mirzə İshaq Möhsünzadə (yazıçı), **Zülali** (ə. yumurta ağına aid) – İbrahim Tağızadə (şair, bakılı), **Şorbəliq** – Hacı Əli Nardarani, **Kələm** – Məmmədov M., **Damğa** – Süleyman Məlikov, **Çuvalduz** (iti ucu yastı və əyri iri qıyıq) – Əhməd Səfərov, **Acı dərman** – Əli Muradzadə Balaqardaş, **Çöp** – Balaqardaş Əlimərdanov, **Cərəs** (ə. zəng, zıncırov) – Heydər Məmmədov, **Neştər bəy** – Əlisəttar İbrahimov (şair), **Həna** – İsmayilov Heydər, **Qəmiş** – Seyid Yusifzadə, Nüsrət (çəkməsilən şair), Məmmədəli Səfərov, Qəhrəman Əliyev, **Qəmişqulu** – Süleyman Məlikov, Əliheydər Qarayev, **Şeypur** – Əjdər Cəlili, Məmmədəli Səfərov, **Filfil** (ə. istiot) – Şahsevən Molla İbrahim, Zinət Nuşirəvanov, **İstiot** – Kərimov Nuşirəvan, Zinət Nuşirəvanov, **Zəhər, Sancaq** – Cəfər Cabbarlı, Bədrəddin Seyidzadə, **İynə** - Bədrəddin Seyidzadə, Cəfər Cabbarlı,

Mirələsgər Miribəyli, Əbdülqahir Əfəndiyev, Süleyman Rüstəm, Ömər Faiq Nemanzadə (66) və s.

Adətən hər hansı bitkinin (göyerti, ağac, gül-çiçək, meyvə və s. xüsusi adı fitonim adlanır. Azərbaycan dilində ümumi bitki adlarından düzələn fitonim təxəllüslərə də təsadüf olunur. Yuxarıdakı nümunələrdə adları çəkilən **İstiot**, **Yoncasatan**, **Kələm**, **Kələm dolması** və s. misal göstərilə bilər.

2) Ədəbi-bədii inkoqnitonim təxəllüslər: Sağəri (ə. qədəh, piyalə) – XIX əsr Qarabağ şairlərindən Molla Zeynalabdinin təxəllüsü, **Xaki** (f. torpaqdan ibarət olan, torpaqda yaşayanlar; torpaqdan olan; torpaq rəngli; dünyaya aid, dünyəvi) – Gəncə şairi Məşədi bəy Abdulla oğlu Mirzəyevin (1833-1903) təxəllüsü. O, “Hidayət” təxəllüsündən də istifadə etmişdir. **Riyazi** (ə. bağçalar, güllüklər; Behişt bağı; riyaziyyata aid) – XIX əsr Dərbənd şairlərindən Mirzə Abbasın təxəllüsü. **Ünsiri** (ə. mürəkkəb cisimlərin tərkib hissəsi; element, komponent) – Sultan Mahmud Qəznəvi sarayının şairi olmuş, “Məliküş-şüəra” ləqəbi almış Əbülqasım Ünsiri. O, “Vamiq və Əzra” poemasının müəllifidir (52). **Neştər** – Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından və C.Məmmədquluzadənin ən yaxın dostu və həmyerlisi Eynəli Sultanovun (1862-1935) “Molla Nəsrəddin” jurnalında istifadə etdiyi imzası (21-17). **Ləli** (ə. al rəngli qiymətli daşa aid olan) – Ziba xanım Mustafa xan qızı Ərdəbilinin təxəllüsü (24-114). Başqa bir ədəbiyyatda göstərilir ki, Ziba xanım adlı şairə Qəmər bəyim Şeydanın müasiri olmuşdur. Ləlinin “Ağam canı” rədifli məşhur qəzəlinə sonralar Qəmər bəyim Şeyda və Fatma xanım Kəminə nəzirə yazmışdır (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 10.06.1988). **Gülşən** (f. güllük, çiçəklik) – Roza Səməd qızı İsmayılova (1934; Şəmkir, şair), **Hicran** (ə. ayrılıq, fəraq) – Şövkət Əbülfəzl qızı İmrani (1951, Bakı; şair) (23-180, 236), **Həmrah** (f. yoldaş, yol yoldaşı) – XVIII əsrin II yarısında şöhrətlənən bir aşığın təxəllüsü (7-216), **Xaki** – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Gəncədə yaşayıb-yaradan şair Hidayətbəy Seyidzadənin təxəllüsü (13-133), **Seydi** (ə. ova aid, ovlamağa məxsus) – Mikayıl oğlu Məmmədzadə (1862-1916) – Bakı şairlərindəndir. Ticarətlə məşğul olmuş və ədəbi məclislərdə iştirak etmişdir (47-43). Başqa bir ədəbiyyatda məlumat verilir ki, Mikayıl Seydi “Məcməüş-şüəra”nın fəal üzvlərindən olmuşdur. O, orijinal şeirlər yazmaqla yanaşı, Ə.Nəvainin əsərlərindən tərcümələr də etmişdir. Satirik şeirlərini “Şəbrəng”, “Əyyar”, “Əqrəb” kimi gizli imzalarla yazmışdır (82-380). **Ləli** – XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Məmmədli Ləli (“Azərbaycan” jur. N 3, 1987, səh.161), **Adəmiyyət** – Azərbaycan alimi, səyyah və coğrafiyaşünası Məhəmməd Hüseyn Rükuzadə. O, H.Z.Şirvaninin əsərlərini çox yüksək qiymətləndirmişdir (“Elm və həyat” jur. N 1, 1975, səh.10). **Salik** (ə. yol gedən, yolçu; müəyyən təriqətə mənsub olan) – Hüseyn Cavidin ilk təxəllüsü, **Gövhəri** (f. cavahir, inci, daş-qaş) – Şövqiyyə - Gövhər xanım Şeyxzadə, **Hicrani**

– Məhərrəm Əlizadə (66), **Salik Xoylu** – Molla Hüseyn XIX əsr Azərbaycan şairlərindəndir. **Ləli** – Adı Əlixandır və Hacı Ağa Mirzə İrəvaninin oğludur. 1845-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Gəncliyində ticarətlə məşğul olmuş, sonralar tibb elminə yiyələnmiş, Müzəffərəddin şahın həkimi olmuşdur. “Şəmsülhükəma” fəxri adını almışdır. Fars və türk dillərində olan divanı Təbrizdə 2 dəfə nəşr olunmuşdur. 1907-ci ildə vəfat etmişdir. **Gülşəni** (f. güllüyə aid, çiçəkliyə dair) – Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd ibn Hacı İbrahim ibn Şəhabəddin Bərdəidir. Təbrizdə Dədə Ömər Rövşəninin müridi olmuş, onun tövsiyəsi ilə əvvəlki Heybətə təxəllüsünü Rövşəni təxəllüsü ilə əvəz etmişdir. Rövşəni öləndən sonra onun canişini olmuşdur. Şah İsmayıl dövründə Misirə getmiş, öz təriqətini yaymışdır. Sultan Səlim 1516-cı ildə Misiri aldıqdan sonra Gülşəniyə xüsusi qayğı göstərmişdir. Mövlanə Gülşəninin 2 oğlu olmuşdur. Biri Xəyali təxəllüslü Şeyx Əhməd Gülşənzadədir. Gülşəni 105 yaşında vəfat etdikdən sonra onun yerinə keçmiş və 1569-cu ildə vəfat etmişdir. Gülşəninin ikinci oğlu Sərvəti təxəllüslü Seyid Əli qardaşının yerinə keçir və 1596-cı ildə vəfat edir. Sonra canişinlik başqasına tapşırılır. **Hicri** (ə. hicrətə aid olan) – Atababa Novruzqulu oğlu (1863-1922) Maştağa kəndində anadan olmuşdur. M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin təsirilə şeirlər yazmışdır (47-48,187,189,293). **Salik** – Məhəmmədbağır Hacı Məhərrəm oğlu Salik Şirvaninin həyatı haqqında geniş məlumat yoxdur. Eyni dövrdə Bakıda, Qazaxda və Şirvanda Salik təxəllüslü 3 şair yaşamışdır. “Beytüs-Səfa” şairlərindən olan Salik Şirvaninin cəmi bir qəzəli əldə edilmişdir. **Salik** – Kazım ağa Salik (Qazax,1781-Qazax, 1842) Qazax ədəbi məktəbinin fəallarındandır. Əruz və heca vəznlərində yazmışdır. **Hicri** – Mirzə Sadıq Lətif oğlu (Zəngilan,1812-Şuşa, 1902) ilk təhsilini Şuşada almış, sonra Təbrizdə “Zəmanəsinin Ərəstunu” hesab edilən (Müctəhidzadə) Mirzə Əbülhəsən həkimbaşından və bir nəfər alman həkimindən təbabət elminə yiyələnmişdir. Şuşada dərs demiş, hətta bir dərslik də yazmışdır. “Məclisi-fəramuşan”ın iştirakçılarından olmuş, “Təbib” və “Hicri” təxəllüsləri ilə şeirlər yazmışdır. **Salik** – Ağakərim Hacı Zeynal oğlu Salik şairliklə yanaşı, gözəl xanəndə və musiqişünas olmuşdur. “Məcməüş-şüəra”da şair-xanəndə kimi iştirak etmişdir (82-150,299,373,446). **Gültac** (Nazilə **Gültac**) – Hüseynzadə Nazilə Xəlil qızı (1969; şair), **Zərin** (Şövkət **Zərin**) (ə. qızıldan qayırmış, qızıldan olan; zərli) – Şövkət Hüseynova Qulam qızı (1941; şair), Hacıməmməd **Hicran** (ə. ayrılıq, fəraq; acı təsir) – Vəliyev Hacıməmməd Hüseyn oğlu (1943; şair), Qədir **Güldikən** – Balkarian Qədir (1964; dilçi, tərcüməçi) Təbrizdə anadan olmuş, Bakıda “Xəzər” Universitetində işləyir. **Gövhər Murad** – Qulamhüseyn Saidi (1936-1985; dramaturq, nasir, publisist, ssenarist, tərcüməçi, etnoqraf) Təbrizdə anadan olmuş, Parisdə dünyasını dəyişmişdir (36). **Cövhəri** (ə. cavahirə aid olan) – Cövhəri Mirzə Müqim Təbrizdəndir və zərgər usta Mirzə Ələkbərin oğludur. Ticarətlə məşğul olmuş, Hindistana səfərləri zamanı yaxşı sərvət əldə etmişdir. Herat hakimi Həsən

Şamlunun tərifinə bir məsnəvi yazmışdır. Cövhəri Mirzə Bağır bu Cövhəri deyil, başqasıdır. Bu Cövhəri 1824-cü ildən sonra vəfat etmişdir. **Qətran** (ə. qara maddə) – Həkim Qətran Təbrizi XI əsr Azərbaycanın ən məşhur şairlərindən ən məşhurdur. Ədəbiyyatımızda ilk divanın və “Təvasir” əsərinin müəllifidir. Bəzi təzkirəçilərin yazdığına görə, o dövrdə Tərməz şəhərində də yaşayan Qətran təxəllüslü şair olmuşdur (65-66,411). **Seyfi** – Azərbaycan Sovet rejissoru, aktyor və teatr xadimi Abdullazadə (əsl soy adı Əliyev) Rzaqulu Abdulla oğlu (1894-1937) (ASE I c. Bakı 1976, səh. 16). **Gövhər** – XIX əsrin I yarısında Qrdubadda yaşayan şair Aslanxan Nəsirovun təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 30.10.1976). **Gültəkin** – Şair Əmin Abidin təxəllüsü (1898-1938) (“Gənclik” jur. N 4, 1990, səh.10) və s.

EYDONİM TƏXƏLLÜSLƏR

Elmi ədəbiyyatda müəlliflərin rəngləri, xarici görünüşləri, yaşları, gövdələri və s. ilə əlaqədar olan təxəllüslər “eydonim təxəllüslər” adlanır. Eydonim təxəllüslər haqqında ilk dəfə məlumat verən Z.Verdiyeva yazır: ““Eydonim” yunan sözüdür və “xarici görünüş” mənasını verir. Müəllifin xarici görünüşü ilə əlaqədar olan təxəllüslər eydonim təxəllüslər hesab edilir. Belə təxəllüslər müəllifə əsasən qohumları və digər yaxın adamları tərəfindən verilir. VI-VII əsrlərdə yaşamış ərəb şairi Əbu Bəsir ibn Qeys Əl-Bəkri ərəb ədəbiyyatı tarixində Aşa (koruş), VIII-IX əsrlərdə yaşamış fars şairi Həsən ibn-Xani Əbu Nəvvəs (qıvrımsaç) təxəllüsləri ilə məşhur olmuşdur. “Kor Molla” təxəllüsü ilə şöhrətlənən xalq müğənnisi Türkmənstanda son dövrə qədər yaşamışdır” (96-99).

Demək, eydonim təxəllüslər müəllifin xarici görünüşü ilə əlaqədar olan təxəllüslərdir. XVI əsrdə yaşamış məşhur “Utopiya” əsərinin, utopik sosializmin banisi hesab edilən və boyca çox balaca olan Tomos Mor ilk əsərini Luttl (balaca) təxəllüsü ilə nəşr etdirmişdir. Tomos Mor 1535-ci ildə VIII Henrix tərəfindən edam olunmuşdur (Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, son tədqiqatlar utopik sosializmin banisinin Tomos Mor yox, məşhur ərəb şairi Fərabinin olduğunu sübut edir. Onun “Xoşbəxtlər şəhəri” adlı əsərində ideal bir cəmiyyətdən bəhs olunmuşdur. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində də bu cür ideal bir cəmiyyət haqqında məlumat verilmişdir).

“Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət”də oxuyuruq: “XX əsrin əvvəllərində bir çox azərbaycanlı müəlliflər eydonim təxəllüslərdən istifadə etmişlər: Arıq – Ağahüseyn Rəsulzadə, Balaca – Həmid Səmədov, Qozbel – Məmmədəli Manafzadə, Çolax – Fərhad Ağazadə (Q.Məmmədli)” (3-150).

Müəllüflərin istifadə etdikləri eydonim təxəllüslərin çoxu siyasi təxəllüslər olduğu üçün müəllifi yalından xarakterizə edir. Z.Verdiyevanın tədqiqatlarında göstərilən nümunələr içərisində anatomik təxəllüslərə də rast gəlmək olur. Bu təxəllüslər müəlliflərin xarici görünüşləri ilə əlaqədar olduğu üçün onları əsasən eydonim təxəllüslər kimi qiymətləndirmək lazımdır: “Arıq – Ağahüseyn Rəsulzadə, Balaca – Həmid Səmədov, Qozbel, Qoca Hanbal – Məmmədli Manafzadə, Çolax – Fərhad Ağazadə, Qocabəy, Qoca Əmu, Qoca İranlı – M.Ə.Sabir, Əliqabarı – Həsən Tağıyev, Əliqələmli – Əli Həsənzadə, Zərif – Məmmədhüseyn Həsənzadə, Yaşılqurşaq – Mirzəqədir İsmayılzadə, Keçəl – Abdulla Şaiq, Gözüqıyıx – Rüstəm İskəndərov, Gönü soyulmuş Laqər – Əlabbas Mütəllibzadə, Güdək Sara – Nazim Ələkbərov, Palazqulaq – Əbdülxalıq Axundov və Məmmədli Səfərov, Xəstə - Cəlil Məmmədquluzadə, Şəmşir Əyyar – Əli Nəzmi Məmmədzadə və s.” (96-100).

Nümunələrdən də göründüyü kimi eydonim təxəllüslərin müəyyən hissəsi ancaq müəllifin bədən üzvləri ilə əlaqədar olur. Hər bir dildə insanın bədən üzvlərinin adlarından düzələn adlar ola bilir ki, onlara “anatomik onimlər” deyilir. Onların “anatomik toponim”, “anatomik hidronim”, “anatomik fitonim” və s. kimi növü vardır. Ağbaş kəndi (Dəvəçi), Ağbaşlar (Tovuz), Ağdaban, Bağırsağ (Kəlbəcər), Ağzıbir (Ağdaş), Alabaşlı (Xanlar), Burunlu (Zəngilan və Zərdab), Qayabaşı (Şəki), Qalaboyun (Tovuz, Kəlbəcər) və s.

Antroponimlər içərisində də anatomik əsl ad, ləqəb və təxəllüslərə rast gəlmək olur: Alagöz, Güləndam, Gülyanaq, Qaragöz, Pazıbaş İsmayıl, Qozbaş Balay, Taygöz Nurəli, Donbagöz Bəyim, Üçdodaq Abbas, Üçqulaq Sərxoş, Üçqıç Məhəmməd, Əngiəyri Hüseyn, Durnaboğaz Yunis, Ağzıəyri Turə və s. (3-46,47).

Göründüyü kimi, “Azərbaycan dilinin leksikasında bütövlükdə və ya komponentlərindən biri insan və digər canlıların bədən üzvlərindən ibarət olan xüsusi adlar müəyyən qrup təşkil edir. Ona “anatomik leksika” deyilir”(3-47). Anatomik təxəllüslər isə antroponimik leksikanın bir sahəsini təşkil edir: “Anatomik təxəllüs – bütövlükdə və ya komponentlərindən biri insan, yaxud heyvan bədən üzvlərinin adları ilə ifadə olunan təxəllüs. Anatomik təxəllüslər əsasən siyasi təxəllüslərdən ibarət olur: Gözüqıyıq (Rüstəm İskəndərov), Gözüyuxulu, Güləndam, Qarınqulu (M.Ə.Sabir), Gönü soyulmuş Sağər (Əlabbas Mütəllibzadə), Boynu qırxmallı (Salman Əsgərov), Qaraqulaq (Yaqub Nəsirli), Qarınqulubəy (Hacığa Abbasov və Əliqulu Nəcəfov (Q.Məmmədli)” (3-47).

Lakin faktlar göstərir ki, ədəbi-bədii təxəllüslər içərisində də anatomik təxəllüslərə təsadüf edilir. Buna baxmayaraq, bütün anatomik təxəllüslər də şəxsin xarici görünüşü ilə əlaqədar olduğu üçün onları da bütövlükdə eydonim təxəllüslər

hesab etmək lazımdır. Demək, eydonim təxəllüslərin əhatə dairəsi genişdir. Müəlliflərin xarici görünüşləri (boyu, gözəlliyi, çirkinliyi, bədən üzvləri, rəngi, kobudluğu, zərifliyi və s.) ilə əlaqədar olan bütün təxəllüsləri eydonim təxəllüs hesab etmək olar.

1)Siyasi eydonim təxəllüslər: Gözü tozlu, Cırtdan, Cırtdanqulubəy, Cingöz, Donbalangöz, İmza: Novdan burun, İmza Xuddu keçəl, Yuxusuz, Gözü yuxulu – Cəlil Məmmədquluzadə, **Cingözbəy, Qoca İranlı, Qoca bəy, Qoca əmi, Yuxulu** – Mirzə Ələkbər Sabir, **Kələmkuş** (kələmqulaq), **Müxlisiniz** (ə. səmimi; xalis) **Kələm Guş** – Cəfər Bünyadzadə, **Cırtdan** – Salman Mümtaz Əskərov, **Ə.Neman** (ə. qan; qırmızı) – Əsəd Əyyubi, **Qozbel, Qoca Hambal** – Məmmədəli Manafzadə, **Gözüqıyış** – Rüstəm İskəndərov (Salyandan), **Qoca zıq-zıq, Peşiman qoca** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Qırmızı şair** – Hacı Səlim Qasımov, **Bala uşaq** – Üzeyir Hacıbəyov, **Keçəl** – Abdulla Şaiq Talıbzadə, **Zərif** (ə. incə) – Məmmədhüseyn Həsənzadə, **Qalyanboğaz** – Qulu Yunusov Ağdaşlı, **Lağər** (ə. arıq, zərif) – Əlabbas Mütəllibzadə, Mir Mehdi Ələskərzadə, **Zərif** (ə. incə) – Məmmədhüseyn Həsənzadə, **Bəsim Əyyar** (ə. gülüzlü hiyləgər, gözəl avara) – Əmin Abid Mütəllibzadə, **Palazqulaq** – Əbdülxalıq Axundov, Məmmədəli Səfərov, **Çolax** – Fərhad Ağazadə, **Çopur Yetər** – Böyükxanım Mehdiyeva, **Dılğır** (tükü tökülmüş, qotur) – İskəndərhan Qəffari, **Ağzıqara** – Ələkbər Seyfi, **Süpürgəsaqqal** – Mustafabəy Behbudov, **Qaraqulaq** – Yaqub Nasirli, **Əyriburun** – Əli Şövqi, **Əyriqış** – Vəlibəyli Rəşid, **Qarmıyarıq** – Mirzə İzhaq Möhsünzadə, **Balaca** – Həmid Səmədov (66) və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, onomastikada müxtəlif rəng adları “xromatonim” adlanır. Yuxarıda göstərilən nümunələrdən görüldüyü kimi Azərbaycan dilində xromatonimlərdən düzələn təxəllüslər də vardır. Azərbaycan onomastikasında “xromatonim təxəllüslər” haqqında ilk elmi məlumatı mərhum professor Musa Adilov və bu sətirlərin müəllifi vermişlər: “Xromatonimlərdən ibarət təxəllüslər – Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri xromatonimlərdən ibarət təxəllüs: Qırmızı (Cahanbaxş Cavadzadə), Qırmızısaqqal (Hacı İbrahim Qasımov), Qırmızı şair (Hacı Səlim Qasımzadə), Qara müxbir (Nemət Həsən oğlu Əhmədov) (Q.Məmmədli)” (3-218).

2) Ədəbi-bədii eydonim təxəllüslər: Məhsəti (f. Ay üzli) – XI əsrin sonu və XII əsrin birinci yarısında yaşayan və kübar ailədən olan Mənicə xatun “Böyük xanım” təxəllüsü ilə məşhur olmuşdur. Məhsəti Gəncəvi Azərbaycan intibahının istedadlı nümayəndələrindəndir. Sultan Səncərin sarayında yaşamışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, çox qəşəng olduğu üçün “Məhsəti” adını ona Sultan Səncər vermişdir. Rübai ustası kimi şöhrətlənən şairənin rübailəri saf məhəbbətin

tərənnümünə, şəhər sənətkarlarına, ictimai və fəlsəfi mövzulara həsr olunmuşdur (38-59; 93-473). **Camal** (ə. gözəllik, gözəl üz, qəşəng sifət) – XII əsr isfahanlı şair Cəmaləddin Əbdürrəzzaq Xaqani Şirvaninin dostu olmuş və onunla şeirləşmişdir (21), **Cəmali** (ə. gözəlliyə aid, qəşəngliyə məxsus) – Əmir Yadigarın gözəl və camallı qızı Xanzadə xanım Təbrizinin təxəllüsüdür. **Cürə** (kiçik, balaca) – Mirzə Əbülfət Təbrizin söz ustalarındandır. Altı min beytdən ibarət divanı vardır. “Xosrov və Şirin” məsnəvisi də vardır ki, bitməmişdir. 500 beyti vardır. Onun xətti ilə yazılmış bir sıra kitablar 1841 və 1856-cı illərdə çap olunmuşdur (65-408,414). **Didə** (ə. göz; görmüş) – Mirzə Nəsrullah Qurban bəy oğlu Qurbanbəyov təhsilini Şamaxı və Təbrizdə almışdır. Şamaxıda bir müddət mirzəlik və müəllimlik etmişdir. Bir müddət quberniya idarəsində katib işləmişdir. “Beytus-Səfa”da iştirak etmişdir. Divanı fars və türk dillərində yazdığı şeirlərdən ibarətdir. O, ərəb, rus və erməni dillərində də şeirlər yazmışdır. **Camal** – Abdullayev Xeyrulla Camal oğlu (Xeyrulla Camal; 1929; şair) Salyan rayonunun Xalqarabucaq kəndində anadan olmuşdur. Əvvəl tibb məktəbində, sonra Bakı tibb texnikumunda oxumuş, Göyçay və Bakıda feldşer işləmiş, Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil almışdır. Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində redaktor işləmişdir. Qiyas **Əcaib** (ə. qəribə, qeyri-adi) – Vəkilov Qiyas İsmayıl oğlu (1932-1995; şair), Əsmət **Məhsəti** – Əsmət Həsənovanın təxəllüsü; filologiya eimləri namizədi (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 20.07.1990), **Tahirə Qürrətüleyin** (ə. göz işığı, göz nuru; məc. əziz övlad) – Cənubi Azərbaycan şairəsi Zərrintac (1819, Qəzvin-1951, Tehran) bəzi mənbələrdə “Fatimə” də adlanır. O, qəzvinli Hacı Molla Salehin qızı idi. Onun əmisi Molla Tağı da Qəzvin şəhərinin qazisi idi. Şeyxlərin başçısı Seyid Kazım Rəşti ona “Qürrətüleyin” təxəllüsünü, Seyid Əli Məhəmməd Bab isə onu “Tahirə” (ə. pak, təmiz) adlandırmışdır (24-65; “Azərbaycan” jur. N3,1987, səh. 160).

QOHUMLUQ TERMINLƏRİNDƏN DÜZƏLƏN

TƏXƏLLÜSLƏR

Azərbaycan təxəllüslərinin müəyyən hissəsini müxtəlif qohumluq terminlərindən düzələnlər təşkil edir. Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri qohumluq terminlərindən ibarət olan təxəllüslər qohumluq terminlərindən düzələn təxəllüslər hesab edilir. Müxtəlif qohumluq terminləri ilə ifadə olunan apelyativ təxəllüslər əsasən baba, ata, qardaş, bacı, övlad, oğul, soyadları və s. terminlərin iştirakı ilə yaranır.

1) Qohumluq terminlərindən düzələn siyasi təxəllüslər: Baba Səfər – Sidqi Məmmədəli Səfərov, **Bacılığın Dəli Nərgiz** – Səkinə Ələkbərova, **Bacıoğlu, Qardaşoğlu** – Mirzə İshaq Möhsünzadə (Lənkəranlı), **Bəbirov qardaşları** –

Cəmşid Əmirov, Rəfail Nağıyev, Şakir Abdullayev, **İbnül həkim** (“ibn” ə. 1.oğul, 2.Şəxs adları sistemində ata adının əvvəlinə qoşularaq “ata adı” komponentini yaratmağa xidmət edir və tələffüzdə qoşulduğu addan ayrılır. Məsələn: Əbu Əli İbni Sina İbn Xəldun İbn Müqəffə və s. 3. Ümumi ismə qoşulduqda və ya əmələ gətirdiyi “ata adı” ümumiləşdikdə izafətin birinci tərəfi kimi tələffüz edilir: məs.: İbni-Adəm – Adəm övladı, insan övladı; ibn-bətn – qarın oğlu (qarınqulu, çox yeyən; ibni-vəqt, ibnül-vəqt – zamanə övladı), **Ömər ibni Əbdüd** – Hacı Səlim Qasımzadə (şair), **İbni Zülqərneyn** – Rüstəm İskəndərzadə, **Naxələf** (f. valideynlərin, baba və əcdadların əleyhinə çıxan) – Molla Rahil Süleymanzadə, **Çingiz oğlu** – Yəqub Nasirli, **Qardaşoğlu** – Ağəli Əziz oğlu Lənkəranlı, Mirzə Ələkbər Tahirzadə, **Qardaşın İbrahim** – M.S.Ordubadi (66) və s.

2) Qohumluq terminlərindən düzələn ədəbi-bədii təxəllüslər: Pürxətib, İbn Xətib, Xətiboğlu (“Xətib” ə. xütbə oxuyan; gözəl danışan; natiq; nişanlı, “pur” f. oğul deməkdir. Lakin son tədqiqatlar göstərir ki, “pur” türk mənşəli “pir” sözü ilə əlaqədardır. “Pir”-“bir” – Günəş və ya Tanrı mənalarına malikdir. Hər hansı od, işıq mənbəyinin şüası olur. “Ata” – od, Günəş, “oğul” isə atanın işığını yandıran işığı – piri, nurudur) – Bu üç təxəllüs bir nəfərə aiddir. Sultan Mahmud Qəznəvi dövründə yaşayan Gəncə şairlərindəndir. **Əbüləla** (“əbu” ə. ata; Əlinin atası; sahib, yiyə deməkdir: Əbu İmran – İmranın atası, əbu əba - əbanın sahibi, yiyəsi) – Nizaməddin Mahmud Gəncəvi II Mənuçöhrün saray şairi olmuş, “Şairlərin ustadı” adlanmışdır. Xaqani Şirvaninin ustadı və qayınatası olmuşdur. **Əxəveyn** (ə. qardaşa mənsub, qardaşa aid) – Qazi Qütbəddin Məhəmməd ibn Ömər ibn Fəzl əl-Fazlili (1281-1335) Qəzvindəndir. “Əxəveyn” ləqəbi ilə məşhur olmuşdur. Dövrünün fiqh, üsul və ərəb dili qrammatikasını yazan alimlərdəndir (65-111,139, 268). **Bəni, Banu** (ə. “ibn” sözündən olub “övlad”; nəsil, tayfa mənasındadır) – XX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sahibkarı Şəmsi Əsədullayevin nəvəsi Ümmül Banu (Ümmülbanu). O, kiçik yaşlarından Parisdə yaşamış, bu təxəllüslə tanınan fransız yazıçısı olmuşdur (Anar) (“Bakı” qəz. 09.01.1985). **Ağabacı** – Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı, şair Xurşidbanu Natəvanın bibisi Ağabəyim Ağa Ağabacının (1780-81, Şuşa – 1832, Tehran) təxəllüsü. O, fars və Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. Ağa Məhəmməd şah Qacarın 1797-ci ildə Şuşada başı kəsiləndən sonra İranla münasibəti yumşaltmaq məqsədilə İbrahim xan Ağabacını İran şahı Fətəli şaha ərə vermişdir. Fətəli şahın hərəmxanasında 300 qadını olmasına baxmayaraq, onunla evlənsə də, Ağabacı ona qadınlıq etməmişdir. Lakin o, Fətəli şahın baş hərəmi olmuş və İran siyasətində fəal iştirak etmişdir (65-30). **Ata, Asif Ata** – Əfəndiyev Asif Qasım oğlu (1935-1997; ədəbiyyatşünas, tənqidçi, filosof), **Ana** (Şəlalə Ana) – Hümmətli Şəlalə Qabil qızı (1966; şair, tənqidçi, publisist) (66), **Qardaşoğlanları** – 1922-ci ildən başlayaraq “Molla

Nəsrəddin” jurnalında tez-tez rast gəlinən bu təxəllüs o dövrdə hamının rəğbətini qazanan Hüseyn Kərimov və Məmi Kazımova məxsusdur (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 18.01.1985). Həzər **Atalı** – Həzər Dərgahov (1938; şair, nasir) Şamaxının Mirzə Babalı kəndində anadan olsa da, Masallı rayonu və Bakı şəhərindəki Yetimlər evində tərbiyə olunmuş, 1967-ci ildə ADPI-nin filologiya fakültəsinin axşam şöbəsini (Bu sətirlərin müəllifi ilə birlikdə) qurtarmış, əvvəl Bakıda, sonra isə Şamaxı rayonunun Mirzə Babalı kəndində müəllim işləmişdir. Bir neçə şeir və nəsr əsərlərindən ibarət kitabı nəşr olunmuşdur.

4. MƏNASI ŞƏFFAF OLMAYAN TƏXƏLLÜSLƏR

Həm onomastik, həm də apelyativlərdən düzələn bu çür təxəllüslər çox olmasa da, müəyyən qrup təşkil edir. Azərbaycan təxəllüsləri içərisində mənasi şəffaf olmayan, anlaşılmayan, tərcümə lüğətlərində təsadüf edilməyən və müəlliflə əlaqələnməsini müəyyənləşdirmək çətin olan həm siyasi, həm də ədəbi-bədii təxəllüslərə rast gəlmək olur.

1) **Mənasi şəffaf olmayan siyasi təxəllüslər:** **Pardalaq** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Əlhac** – Sabir Tahirzadə, **Nicdət**, **Vaqvaq** – Əlabbas Mütəllibzadə; **Qudkay** – Baxşəli Axundov, Adil **Nicdət** – Adil Əfəndiyev, **Nicab** – Əbdülxalıq Yusifov, **Qadi** – Mirzə Məmməd Axundzadə, **Əcul** – Seyid Cəfər Cavadzadə, **Darişgənə** - Əbdülvahab Mirağazadə, **Çorabatır** – Əli Hüseynzadə, Hüseyn **Nicdət** – Hüseyn Mütəllibzadə, **Cumbul** – Mirzə Mehdi Ələskərzadə, **Mərrur** – Məmməd Abdulla Salami Səlimov, **Maqqay** – Baxşəli Axundov, **Çərmək** – Naci İbrahim Qasimov, **Əraqi** – Nurməmməd Məmmədov, **Gərşasib** – Məmmədəli Vaizzadə, **Həvəng** – Məmmədəli Həsənov (66) və s.

2) **Mənasi şəffaf olmayan ədəbi-bədii təxəllüslər:** **Bşiri** – XII əsr Azərbaycan şairi Şeyx Əbülqasım Bşiri, **Qumuş** – Xanlıqlar dövründə Dağıstan şairlərindən Yusif Qumuş, **Ürəvi** – Xanlıqlar dövründə Dağıstan şairlərindən İbrahim Ürəvi, **Qədəqi** – Xanlıqlar dövründə Dağıstan şairlərindən Məhəmməd Qədəqi (51), **Əvhədi** – Şeyx Rükəddin (1275-1338) Azərbaycanın Marağa şəhərindəndir. Onun təxəllüsü əvvəllər “Safi” olmuş, sonra Şeyx Hamid Əvhədəddin Girmani ilə yaxın olduğu üçün Əvhədi təxəllüsünü götürmüşdür. Divanı, “Dəhnamə” və “Cami-Cəm” poemaları vardır. **Seyrəfi Xacə Abdulla** – Təbrizli Xacə Mahmud Sərrafın oğludur. O, altı məşhur xəttətdən biri idi və 1341-ci ildə vəfat etmişdir. **Taib** – Mövlanə Şərəfəddin Mahmud Marağanın məşhur alimlərindəndir. Onun gözəl yazısı və maraqlı şeirləri olmuşdur. O, 1523-ci ildə vəfat etmişdir. **Əssar** – “Mövlana” ləqəbi almış Şəmsəddin Hacı Məhəmməd Təbrizi (XIV əsr) Sultan Üveys Elxanilər dövrünün görkəmli söz ustalarındandır. O, qəzəllərini bəzən də “Məhəmməd” təxəllüsü ilə yazardı. “Mehr və Müştəri”

poeması ona məxsusdur. **İşfaq** Təbrizi – Bu təxəllüslə yazan şairin adı “Nüsrət” təxəllüslü Məhəmməd Nəsinin təzkirəsindən götürülmüşdür. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində türkcə şeirlər yazmışdır (1785-1833) (65). **Ağmirək** (**Ağmirək** İsfahani) – XVI əsr miniatür məktəbinə mənsub rəssam Ağa Cəlaləddin Mirək əl-Həsəni əl-İsfahani (ASE I. Bakı, 1976, səh.98). **Bihayi** – İran şairlərindən Mirzə Sədr Gilaninin təxəllüsü, **Əraqi** – Həmədanlı şairlərdən Şeyx Fəxrəddin İbrahimin təxəllüsüdür. Sultan Məhəmməd Xudabəndə zamanında Şam şəhərində intihar etmişdir (93). **Nişati** – Şah Təhmasibin tapşırığı ilə Hüseyn Vaizin “Rövzətüş-şühəda” əsərini farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. **Kəlayi** – Azərbaycanca yazan Bağdad şairləri içərisində diqqəti cəlb edən şairlərdən birinin təxəllüsü (8), **Süpehri** – Məşhur Dərbənd şairi Şüainin kiçik qardaşı Mirzə Cəbrayıl Süpehri (1832-1902) Azərbaycan, ərəb, fars, hətta özbəkçə yazmışdır. Çoxlu şeirləri, mənzum hekayələri, nəsihətnamələri və çap olunmamış kitabları vardır. **Məmai** – Məmo bəy Hacı Əhməd oğlu Məmai (1834-1918) təhsilini Şuşada almış, ticarətlə məşğul olmuşdur. “Məclisi-üns”ün fəal üzvü olmuş, Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Rusiya, Orta Asiya, Türkiyə və İrana səyahət edərək “Səyahətnamə” adlı əsər yazmışdır (82). **Fəσαι** – Azərbaycan alimi, səyyahı və coğrafiyaşünası Hacı Zeynalabdin Şirvaninin müasiri və onun bilikli, məlumatlı olması haqqında xəbər verən alim Hacı Mirzə Həsən (“Elm və həhat” jur. N 1. 1975), **Vüsaqi** – Müslüm Maqomayev “Şah İsmayıl” operasını Mirzə Əbdülqədir İsmayılzadənin “Şah İsmayıl” poeması əsasında yazmışdır. “Vüsaqi” isə nakam şairimiz M.Müşfiqin atası olan Mirzə Qədirin təxəllüsüdür (Fazil Rəhmanzadə. “Haradasa görüşmüşük” kitabı, “Gənclik”. Bakı, 1974, səh.68). **Cad** – 70-ci illərdə Cənubi Azərbaycan şairi Salamulla Cavid (1901-1986) şair Mirmehdi Etimad ilə Azərbaycan dilinin “Sərfi-nəhv” kitabını yazıb, müəllifini gizlədərək “Cad” təxəllüsü ilə nəşr etdirdi (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 16.01.1987). **Raği** – Əbdülxalıq Raği 1868-ci ildə Bakıda doğulmuş, gəncliyində ticarətlə məşğul olmuş, sonralar isə sadə zəhmətlə dolanmışdır (47-51). **Femida** – Təqi Rüfət Təbrizinin (1890-1921) təxəllüsüdür. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin redaktorluğu ilə çıxan “Təcəddüd” qəzetində əməkdaşlıq etmiş, “Azadistan” jurnalında “Femida” təxəllüsü ilə çıxış etmişdir. Şeir və dərin məzmunlu məqalələrində milli-azadlıq hərəkatına yaxından köməklik göstərən Təqi Rüfət Təbrizi verilən cəzalara dözə bilməmiş və intihar etmişdir (27-162). Əyyub **Ləmini** – İsmayılov Əyyub Həsən oğlu (1923; şair, nasir) İranın Astara şəhərində anadan olmuşdur. 1945-cı ildən Azərbaycanda yaşamışdır. **Biçari** (Bu, farsca, bəlkə də, “biçarə” – “çarəsiz” sözü ilə əlaqədardır) – Həsən Biçari (ədəbiyyatşünas, nasir, dramaturq), **İrəc** Mirzə - İrəc Mirzə Qulamhüseyn oğlu (1874-1926; şair, tərcüməçi) Cənubi Azərbaycan şairidir. **Zəyəm** – Sultanzadə Musa Əli Sultan oğlu (Musa Əyyub Zəyəm; 1900-1957; şair) (36). **Xındı** – Aşıq

Xındı Məmməd (Borçalı, 1896-1968) ifaçı aşıq kimi şöhrətlənsə də, onlarla şeirləri vardır (10-301) və s.

III FƏSİL. TƏXƏLLÜSLƏRİN LEKSİK, QRAMMATİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. TƏXƏLLÜSLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini onomastik vahidlər (xüsusi sözlər) təşkil edir. Dilimizin lüğət tərkibində onomastik leksikanın həcmi ilə əlaqədar olaraq A.Ş.Hacıyev yazır: “Aparığımız ilkin müşahidələr göstərir ki, dilimizdə ümumi sözlərlə xüsusi sözlərin nisbəti, demək olar ki, bərabərdir” (41-309). Azərbaycan onomastikasının isə toponimika, antropnimika, zoonimika, kosmonimika, erqonimika və s. kimi sahələri vardır. Bu vaxta qədər Azərbaycan dilinin leksikası, söz yaradıcılığı, qrammatikası və üslubiyyəti tədqiq olunarkən onomastik vahidlər hərtərəfli nəzərə alınmamışdır.

Onomastik leksika isə ona ümumi dil qanunları ilə yanaşı, onomastikanın spesifik xüsusiyyətlərə malik olan öz normaları baxımından yanaşmağı tələb edir. Hər hansı xüsusi adı dərinləndirən, hərtərəfli başa düşmək üçün onomastik sahənin kateqoriyalarını və onların sərhədlərini bilmək vacibdir. Ancaq eksik və qrammatik qanunların hərtərəfli tətbiqi və köməyi ilə xüsusi adların daxili aləmini açmaq və onun mahiyyətinə bələd olmaq olar.

Akademik A.Axundov haqlı olaraq yazır: “Xüsusi adlar dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq, xüsusi adları ümumi sözlərlə məşğul olan elmi üsullar ilə tədqiq etmək mümkün deyil. Buna görə də dilin leksikasını öyrənən leksikologiya elminin ümumi sözlərlə və xüsusi adlarla məşğul olan müxtəlif şöbələrinin olmasına ehtiyac var və hazırda dilçilikdə bu cür “ixtisaslaşma” mövcuddur. Belə ki, ümumi sözlərlə leksikologiya elmi, xüsusi adlarla isə onomastika məşğul olur” (4-246).

“Ümumi sözlər” və ya “ümumi leksika” dedikdə dildə olan bütün ümumi sözləri – leksik və qrammatik mənası olan əsas nitq hissələri nəzərdə tutulur. Onomastikada bu sözlər sadəcə olaraq “apelyativlər” adlanır. “Xüsusi sözlər”, “onomastik leksika” dedikdə isə dildə mövcud olan bütün xüsusi adlar və ad birləşmələri (mürəkkəb adlar) nəzərdə tutulur.

Bu vaxta qədər Azərbaycan onomastikasına, o cümlədən antropnimlərə aid çoxlu tədqiqat əsərləri yazılsa da, hələ də antropnimik leksikanın bir çox

problemləri həll olunmamış qalır. Bu sətirlərin müəllifinin “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlı doktorluq dissertasiyasında bu məsələlər geniş tədqiq olunmuşdur. Bütün onimlər apelyativ leksik vahidlərdən yaransa da, onomastik leksikanın bir çox xüsusiyyətləri apelyativ leksika ilə üst-üstə düşür (77). Burada isə təxəllüslərlə əlaqədar bəzi məsələlər haqqında məlumat verməyi lazım bilirik.

1. Təxəllüslərin leksik mənaları haqqında. Antroponimlərin, o cümlədən təxəllüslərin müəyyən leksik mənaya malik olub-olmaması haqqında ən qədim dövrlərdən başlayaraq son illərə qədər yekdil fikir olmamışdır. Rus onomastikasında bu problem çoxdan həll olunmuşdur. Vaxtilə “xüsusi adların mənası yoxdur” deyənlər olsa da, tədqiqatçıların əksəriyyəti onların – onimlərin çoxmənalı olmasını qeyd edirlər. Şübhəsiz ki, dildə mənası olmayan söz yoxdur. Bütün tədqiqatlarımızda biz xüsusi adların müəyyən mənaya malik olmasını qeyd etmişik. Onların nəinki müəyyən mənası vardır, hətta bütün xüsusi adlar çoxmənalıdır. Antroponimlər, o cümlədən təxəllüslər də həm daxilən, həm də xaricən çoxmənalı sözlərdir. Onların müəyyən mənaya malik olub-olmamasını müəyyənləşdirmək onların apelyativ və onomastik mənalarını müqayisə etmək ən uğurlu və yeganə üsuldur. Unutmaq olmaz ki, bütün xüsusi adların, o cümlədən antroponimin (onun bir köməkçi kateqoriyası olan təxəllüslərin) mənası bizim onun haqqındakı ümumi biliklərimizlə əlaqədardır. Məsələn, “Vurğun” təxəllüsünün mənası haqqında aşağıdakıları söyləmək olar: 1. “Vurğun” təxəllüsü (Leksik, yaxud apelyativ mənası “sevən, vurulan” mənasında olan sifətdir və antroponimləşmişdir, yəni “vurğun” sifəti leksik yolla təxəllüsə çevrilmişdir) apelyativlə müqayisədə xüsusi addır – onimdir; 2. “Vurğun” – digər xüsusi adlarla müqayisədə antroponimdir; 3. “Vurğun” – digər antroponimik kateqoriyalarla müqayisədə təxəllüsdür; 4. “Vurğun” – qadın təxəllüsü ilə müqayisədə kişi təxəllüsüdür; 5. “Vurğun” – mənşəyinə görə türk mənşəlidir, quruluşca düzəltmədir, “vur” feilindən qüzəlmiş sifətdir; 6. “Vurğun” bir və ya bir qrup şəxsə aid olmasına görə fərdi təxəllüsdür.

Bu, hər bir antroponimin, o cümlədən təxəllüsün daxilən çoxmənalı olması ilə bağlıdır. Bütün antroponimlər kimi təxəllüsləri də leksik vahidlərdən fərqləndirən əsas cəhət məhz onların hamısının daxilən çoxmənalı olmasıdır. Onların bəziləri, təxəllüslərdə isə xüsusən bir çox müəlliflər tərəfindən qəbul edilən ümumi (koynonim) təxəllüslər də çoxmənalı olur. Bu, təxəllüslərin xaricən çoxmənalı olması deməkdir.

B.Q.Dmitriyev yazır: “Bir təxəllüslə yazan və müəlliflərin sayı haqqında ümumi məlumat verən bu cür imzaları “polionim” (yunanca “poli” – çox, “onim”

isə xüsusi ad) – “çoxmənalı” adlandırmaq olar” (34-239). Bütün koynonim təxəllüsləri də “çoxmənalı təxəllüslər” adlandırmaq olar: **Tamaşaçı** – Məmmədtağı Cəbrayilov, Hacı İbrahim Qasimov, Seyid Hüseyin Sadıqzadə, Məmməd Qarayev, Xəlil İbrahimov, Əsəd Tahirov. **Seyyid** – Seyid Əzim Şirvani, Mir Həsən Məsumov, Mir Bəşir Qasimov, Əbdülvahab Mirağazadə, Mir Yəhya Ordubadi, **O taylı** – Əliqulu Nəcəfov, Mir Mahmud Kazimovski, Cəlil Məmmədquluzadə, **Mozalan** – Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Qurbanəli Şərifzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Salman Mümtaz, **Molla Nəsrəddin** – Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Sabir Tahirzadə (66) və s.

Ədəbi-bədii təxəllüslər içərisində də bu cür təxəllüslərə təsadüf olunur. T.Əkbərov qeyd edir ki, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində “Nəsimi” təxəllüsündən istifadə edən **Heratlı Nəsimi, Qul Nəsimi, Nişapurlu Nəsimi, Nəcmi Nəsimi, Mərəndi Nəsimi, Baba Nəsimi, Nəsimiyi-sani** kimi şairlər də olmuşdur. Ehtimal ki, bunların bəziləri Nəsimi Şirvaniyə hörmət əlaməti olaraq özlərini qüdrətli şairə bənzətməyə çalışmışlar (37-60). Bir çox aşuqlar “Nəsimi” təxəllüsü götürməyə də, şeirlərində onun fədakarlığından söz açmışlar.

Adətən, həyatda müxtəlif insanların daşdıqları eyni adlara “adaş adlar” deyilir. Hətta əsl adları, ata adları, soyadları da adaş olan insanlara rast gəlmək olur. Sözsüz ki, “adaş adlar” elə adların çoxmənalılığıdır. Bunları “çoxmənalı antroponimlər” (“çoxmənalı əsl adlar”, “çoxmənalı soyadları”, “çoxmənalı ata adları”, “çoxmənalı təxəllüslər”) və s. adlandırmaq olar.

2. Təxəllüslər sərbəst və təsadüfidirmi? Bu vaxta qədər apelyativ leksika ilə onomastik leksikanı fərqləndirən bəzi alimlər xüsusi adların sərbəstliyi, ixtiyariliyi və özbaşınalığı, təsadüfiliyini qeyd edirlər. Bəzi alimlər isə onların fikrinə qarşı çıxırlar, denotatı adlandırarkən adların seçildiyini söyləyirlər. Onomastik leksika, o cümlədən antroponimlər üzərində aparılan müşahidələr bir daha sübut edir ki, bütün onomastik vahidlər, o cümlədən şəxs adları təsadüfi olaraq meydana gəlmişdir. Çünki müasir dövrümüzdə bütün şəhər, qəsəbə, kənd adları, müxtəlif dövlət orqanlarının xüsusi qərarı və ya sərəncamları ilə meydana gəlir və dəyişdirilir. Xüsusi qərar və ya sərəncamla meydana gələn belə adlar isə təsadüfi ola bilməz?

Körpəyə ad verilirəkən ailənin yaşlı üzvlərinin arzuları, elmi, dini və dünyəvi görüşləri, adət və ənənələr və s. mühüm rol oynayır. Adətən, körpəyə ailənin yaşlı nümayəndələri ad verirlər. Baba və nənələr bəzən götür-qoy da edirlər, bir sözlə həyata yeni gələn körpəyə müvafiq ad seçirlər. Arzu və istək ilə meydana gələn, seçilən adlar isə heç vaxt təsadüfi ola bilməz. Xüsusi adların ümumi sözlər əsasında formalaşması (Hər apelyativdən də xüsusi ad yaratmaq olmaz) onların

ixtiyari, sərbəst, təsadüfi olmadığını göstərir. Əsl adı olmayan körpənin ata və soyadı da hətta o, həyata gəlməmişdən qabaq bəlli olur. Çünki körpəyə ata və soy adları seçilmir və onlar təsadüfi də deyildir. Ata və soy adları, nəsil adları nəsil və atadan körpəyə irsi keçir, körpənin həyata gəlişi ilə reallaşır.

Təxəllüs götürən hər hansı şəxs isə təxəllüsü əsasən özü seçir və heç kimlə məsləhətləşmir. Bəzən də şəxs bununla əlaqədar olaraq başqası ilə də götür-qoy edir. Hətta başqaları tərəfindən verilən təxəllüslərə də təsadüf olunur (Antroponimlərin sərbəstliyi, təsadüfiliyi və ya seçilməsi haqqında ətraflı məlumat üçün bax: 77 – 252-256).

3. Təxəllüslərin fərdi və ümumilik xüsusiyyətləri haqqında. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər antroponimlərin fərdi və ümumi olması haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Qədim dövrün alimləri yazırlar ki, hər bir ad yalnız və yalnız fərddir. Onlar bu fikri əsas götürürdülər. Rus onomastikasında ən faydalı tədqiqat əsəri olan “Teoriya i metodika onomastičeskix issledovaniy” adlı kitabda oxuyuruq: “Xüsusi adlar ən ümumi və ən fərdi, ən beynəlmiləl və ən milli sözlər hesab edilir. Bu paradoksal təyinlərə baxmayaraq, onlar onimik leksika üçün çox səciyyəvidir” (94-25).

Lakin unutmamaq olmaz ki, denotatın daşdığı ümumi və xüsusi adın “ümumilik” və ya “xüsusilik” mənə yükü də şərtidir və ancaq ümumini və xüsusini bir-birindən fərqləndirir. Bununla əlaqədar olaraq Ə.Dəmirçizadə haqlı olaraq göstərir ki, şəhər, alma dedikdə bütün dünyada olan şəhər və almaları nəzərdə tuturuq. Xüsusi adam adlarında belə tam fərdiləşmə olmaz; dünyada nə çoxdur Əli, Məmməd, Yusif... Deməli, sözlər məfhumların xüsusişdirilmiş adları olsa da, burada yenə xüsusi anlayışda bir ümumiləşdirmə, daha dürüst desək, bir növ toplaşdırma olur (32-71).

Demək, Ə.Dəmirçizadənin nəzərində ümumi adların ifadə etdiyi xüsusilik anlayışı xüsusi adların xüsusiliyindən heç də az deyildir. Məsələn, “Araz çayı” adı “çay” apelyativinə nisbətən fərddir. Lakin həyatda yüzlərlə “Araz” adlı insanlar vardır. Bundan başqa, “Araz” romanı, “Araz” şeiri, “Araz” kinoteatrı, “Araz” təxəllüsü, “Araz” kəndi və s. adlara da təsarüf olunur. Göründüyü kimi “Araz” adı dildə ümumi, nitqdə isə daha konkret və fərddir. Bu baxımdan Ə.Dəmirçizadənin irəlində söylədiyi “şəhər və alma dedikdə bütün dünyada olan şəhər və almaları nəzərdə tuturuq” fikri də şübhə doğurur. Çünki bütün ümumi isimlər də dildə ümumi, nitqdə isə onlar konkretləşir, fərdiləşir. Çünki “şəhər” dedikdə dünyada olan bütün şəhərlər yox, danışana və dinləyənə bəlli olan konkret bir şəhərdən söhbət getməsi bəlli olur.

Bu mənada ümumi və xüsusi antroponimlərin hər ikisində “ümumilik” və “xüsusilik”, “konkretlik” anlayışı vardır. Başqa sözlə, qrammatik cəhətdən dildə olan isimlərin (ən çox şəxs adlarının) ümumi və xüsusiliyi ən çox leksik səciyyə daşıyarsa, xüsusi şəxs adlarının ümumiliyi isə ancaq antroponimik spesifikliyi özündə əks etdirir. Hər halda apelyativlərin ümumiliyi onimlərə nisbətən daha genişdir.

Bu da həqiqətdir ki, ümumi və xüsusi sözlərin ümumilik və xüsusilik anlayışı müxtəlif onomastik sahə və kateqoriyalarda da müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Bu vəziyyət antroponimlərin müxtəlif əsas və köməkçi ad kateqoriyalarında da müxtəlif şəkildə əks oluna bilər. Təxəllüslər isə şəxs adlarının əsas və digər köməkçi ad kateqoriyalara nisbətən daha çox xüsusilik anlayışına malikdir. Çünki Azərbaycanda yüzlərlə **Araz, Cavid, Vurğun** və s. olduğu halda, **Araz, Cavid, Vurğun, Ulutürk, Qəlbınur, Azafli** və s. təxəllüslər isə hələlik fərddir. Yəni bu təxəllüslərə malik ikinci şairlərə təsadüf olunmur. Demək, təxəllüslər haqqında ümumi fikir söyləmək o qədər də asan deyildir. Ədəbi-bədii təxəllüslər fərddir, lakin onlardan başqaları da istifadə etdikdən və əsl ada çevrildikdən sonra onlar ümumiləşir. Bəzi siyasi təxəllüslər isə ümumi səciyyə daşıyır. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” C.Məmmədquluzadənin fərdi təxəllüsüdür. Lakin ondan bir çox müəlliflər istifadə etdiyi üçün siyasi təxəllüsə çevrilir və ümumiləşir. Eyni sözləri **Mozalan, Cırtan, Xortan, Hərdəmxəyal** və s. yüzlərlə siyasi təxəllüslər haqqında da söyləmək olar.

4. Təxəllüslərin denotatla əlaqəsi haqqında. Apelyativ və onimik leksikanı fərqləndirən tədqiqatçılar qədim dövrlərdən göstərirlər ki, ümumi adlar aid olduğu denotatı (adlandırılan obyekt) həm adlandırır, həm də səciyyələndirir, xüsusi isimlər isə denotatı ancaq adlandırır. Guya “Arif insandır” cümləsində “insan” sözü həm müəyyən bir canlı, şəxsi, həm də onun şüurlu olduğunu və s. bildirir (39-7;45-28). Burada iki müəllifin göstərdiyi nümunə eynidir və çox uğursuzdur. Cümlənin özündən aydın olur ki, Arif insandır və “insan”da olan bütün xüsusiyyətlər “Arif”də də mövcuddur.

Qninin (Burada söhbət ancaq antroponimdən – şəxs adlarından gedir) denotatla əlaqəsi haqqında, doğrudan da, bu vaxta qədər müxtəlif fikirlər söylənmişdir. “Azərbaycan dilinin onomastikası” kitabında oxuyuruq: “Onlar (şəxs adları – A.P.) ancaq şəxs bildirir və şəxslərin heç bir əlamətini göstərmir. Xüsusi ad şəxsin ancaq mövcudluğunu bildirir. Məsələn, Əli, Əhməd, Məmməd deyərkən hər hansı bir şəxsi nəzərimizə gətirir, lakin onun haqqında heç bir əlavə məlumata malik olmuruq” (48-29).

Nümunədə adları çəkilənlərin şəxs olduqları xatırlanır. Demək, Əli və başqaları insanlardır. “İnsan” apelyativi hansı leksik mənanı ifadə edirsə, Əli və s. adları çəkilən şəxslər də “insan”ın ifadə etdiyi mənalarla yanaşı, əlavə olaraq irəlidə xatırlanan qrammatik və onomastik mənaları da bildirir. Demək, apelyativlərdən fərqli olaraq onomastik vahidlər, o cümlədən antroponimlər və təxəllüslər (Məhsəti, Xaqani, Nizami, Nəsimi və s.) apelyativ mənalardan başqa, onomastik mənalar da ifadə edir. Bu da onların çoxmənalılığı ilə əlaqədardır. Bütün onomastik sahə və kateqoriyalarda onimlərin denotatlarla əlaqəsi müxtəlif spesifik xüsusiyyətlərə malik ola bilər.

Çox maraqlıdır ki, əsl adın denotatla əlaqəsi haqqında müəyyən fikir söyləyən müəlliflər unudurlar ki, “antroponimlər” təkcə müasir addan ibarət deyildir. Məlumdur ki, qədim türklərdə şəxsin əsl adı özü ilə - igidliyi, qəhrəmanlığı, xarici görünüşü, xarakteri, elmi-dini baxışları, cəmiyyətdəki mövqeyi, peşə və məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar olardı. Bütün dövrlərdə və indi də ata və soy adları nəinki şəxsin özü ilə, hətta onun bacı-qardaşları, ailəsi, nəslilə əlaqədar olmuşdur. Bütün ləqəblər isə, sözsüz ki, şəxsin xarici görünüşü, xarakteri, peşə və məşğuliyyəti elmi və dini görüşləri, başqaqlarına münasibəti və s. ilə əlaqədar olur.

Bütün ədəbi-bədii təxəllüslər isə qədim türk adları kimi şəxsin istək və arzuları, istedadı, sevgisi, ləqəblər kimi xarici görünüşü, xarakteri, yaradıcılıq amalı, qüdrəti, peşə və məşğuliyyəti və s. ilə bağlı olur: **Xətai, Füzuli, Vaqif, Vidadi, Qüdsi, Səbuhi, Cavid, Vurğun** və s.

Bədii əsərlərdə olan obraz adları əsasən obrazın özü, xarakteri, səciyyəsi və s. xüsusiyyətləri özlərində əks etdirirlər: **Xeyir, Şər, Xosrov, Şirin, Şəkər, Şiruyə, Leyli, Məcnun, Nofəl** (N.Gəncəvi), **Mehman, Zərincac, Vahidov, Murtuzov, Qaloşlu** (S.Rəhimov) və s.

Müasir Amerika alimləri keçmiş sovet alimlərindən fərqli olaraq şəxsin adı və taleyi arasında müəyyən uyğunluq görürlər. V.A.Nikonov bu münasibətlə vaxtilə yazırdı: “Xaricdə şəxs adları haqqında ədəbiyyat hədsizdir, lakin onun ictimai mahiyyəti “Sənin adın – sənin səadətindir”, “Ad – xoşbəxtliyin açarıdır” tipli kitabların axınında boğulur” (72-28). Nümunədən göründüyü kimi, sovet alimi V.A.Nikonov əsl adla şəxsin özü arasında müəyyən əlaqənin mövcudluğunu qəbul edən Amerika alimlərini tənqid edir.

Bu sətirlərin müəllifi isə elə sovet dövründə də əsl adların denotatla əlaqədar olduğunu sübut etməyə çalışmışdır (1;76; 77). Bu vaxta qədər Azərbaycan onomastikasında real əsl adların şəxsin özü ilə əlaqəsi məsələləri heç

öyrənilməmişdir. Ancaq ayrı-ayrı adlar üzərində aparılan müşahidələr bir daha göstərir ki, insanın taleyi ilə onun adı arasında müəyyən bağlılıq mövcuddur. Məsələn, 13 Aydının həyatı üzərində aparılan müşahidələrdən bəlli oldu ki, onların çoxunun taleyi uğurlu deyil. Çünki “Aydın”ın leksik mənası işıq, aydınlıq deməkdir. Işıq ilə kölgəlik, qaranlıq antonimdir. Kölgə (şər qüvvələr) daim onları izləyir. Çətinliklərlə çox rastlaşırlar. Unutmaq olmaz ki, körpəyə ad verilərkən adverənlər özləri bilmədən Tanrının diqtəsini həyata keçirirlər. Körpənin taleyi isə o, ana bətnində olarkən Tanrı tərəfindən müəyyənləşir ki, biz ona “alın yazısı” deyirik. Valideynlərin həyatdakı müsbət və mənfi əməlləri körpənin Tanrının verdiyi taleyinin reallaşmasında mühüm rol oynayır. İnsanın hansı bürcdə, hansı gündə, saatda, dəqiqə və saniyədə doğulması da onun taleyinə müəyyən təsir göstərir.

Vaxtilə əsl adların şəxsin özü ilə əlaqəsini inkar edən müasir rus alimləri indi bu əlaqənin mövcudluğunu əsaslandırmağa çalışırlar. B.Y.Xiqir sübut edir ki, əsl ad və ata adı şəxsin taleyi ilə ayrılmaz şəkildə əlaqədardır. Müəllif əsl ad, ata adı, doğulduğu ayı və günü bildiyi 100 qadından 86 nəfərinin xarakterini düzgün müəyyənləşdirə bilmişdir (46; 50-5).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, bütün antroponimik kateqoriyalar (əsas və köməkçi) denotatı bu və ya digər şəkildə səciyyələndirir. Ədəbi-bədii təxəllüslər isə əsasən sənətkarların amalı, xarakteri, istedadı və s. xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olduğu üçün qədim türk adlarının əsas xüsusiyyətlərini daha çox özündə əks etdirir: **Xətib, Fələki, Xaqani, Nəimi, Nəsimi, Vazeh, Qüdsi, Səbuhi, Nəbati, Nadim, Zakir, Şakir, Asi, Natəvan** və s.

5. Təxəllüslərin transkripsiya və ya tərcüməsi haqqında. Apelyativ və onimləri müqayisə edərək fərqləndirməyə çalışan tədqiqatçılar bu problemə əsasən birtərəfli yanaşmışlar. İstər rus, istərsə də digər türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, xüsusi adlar mənə ifadə etmədirləri üçün bir dildən başqa bir dilə tərcümə olunmur. Apelyativlər kimi əgər leksik mənaları olsaydı, ikidilli və izahlı lüğətlərdə öz əksini tapardı.

H.Həsənov antroponimlərin tərcümə olunması ilə əlaqədar olaraq yazır: “Hər bir dildə eyni söz kompleksi ilə ümumi və xüsusi adları ifadə etmək olur, məsələn, ruslarda vera, nadejda, roza Azərbaycan dilində ümid, iradə, çiçək, həm də xüsusi (Vera, Nadejda, Roza, Ümid, İradə, Çiçək) ad kimi işlədilir. Onu da deyək ki, bu sözlər ümumi adlar kimi (xüsusi adlardan fərqli olaraq) başqa dilə tərcümə olunur, real mənə ilə bağlanır” (45-7).

Əvvələn, bütün dillərdə müxtəlif mənəli apelyativlərdən düzələn əsl adlar vardır. Rus dilində nadejda – ümid, lyubov – məhəbbət, roza – qızılgül və s. sözlər də bu sözlər əsasında düzələn əsl adlar da mövcuddur. Bir çox dillərdə bu cür paralelliklər vardır, lakin bunlar xalqın fərdi inkişafı ilə bağlıdır. Bu mənada, rusun lyubov, nadejda və rozası ilə Azərbaycan dilinin məhəbbət, ümid və çiçəyi və ya qızılgülü arasında heç bir tərcümə əlaqəsi yoxdur. Onlardan düzələn əsl adlar tərcümənin nəticəsi deyildir. Hər iki xalqda bu sözlər paralel şəkildə mövcuddur. Əgər bunlar tərcümənin nəticəsi olsaydı, Nadejda adı Azərbaycan dilinə “Ümid” (Ümid K.Krupskaya) kimi tərcümə olunmalı idi.

Antroponimlərin başqa dilə keçərkən transkripsiya və ya tərcümə olunub-olunmaması haqqında “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlı monoqrafiyasında ətraflı məlumat verilmişdir (77 – 272-285). Şübhəsiz ki, Azərbaycan onomastikasında bu mövzunun xüsusi tədqiqata cəlb olunmasına böyük ehtiyac vardır. Ancaq qısa olaraq qeyd etmək lazımdır ki, “Xüsusi adların mənası yoxdur və onlar başqa dilə tərcümə olunmur” demək məsələyə birtərəfli yanaşmaq deməkdir. Çünki elə xüsusi adlar vardır ki, onlar başqa dilə keçərkən tərcümə olunur, elələri də vardır ki, tərcümə edilmir, transkripsiya olunur: **Ay – Luna – Qəmər, Günəş – Solntse – Şəms, Zöhrə - Karvanqıran – Venera, “Ayna” – “Zerkalo”** (qəzeti), **“Blokada” – “Mühasirə”** (A.Çakovski), **“Otverjenni” – “Səfillər”** (V. Hüqo) və s.

Antroponimlərdən əsl ad, ata adı və soy adları başqa dilə keçərkən ancaq transkripsiya edilir. Çünki apelyativlərdən düzələn əsl adlar əvvəlki funksiyasını tamamilə dəyişir, lakin onlar düzəldikləri apelyativlərin leksik mənasından tam uzaqlaşa bilmir. Odur ki, hər hansı əsl adın hansı apelyativdən düzəldiyini bərpa etmək mümkündür: **Qərənfil – qərənfil, Gülyanaq – gülyanaq, Balakişi – bala kişi, Aslan – aslan, Sevinc – sevinc, Dəmir – dəmir** və s.

Bütün dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində əsl ad, ata adı və soyadları bir dildən başqa dilə keçərkən, deyildiyi kimi, ancaq transkripsiya edilir, apelyativlərdən düzələn ləqəblər isə başqa dilə keçərkən tərcümə olunur: **Nərdivan** (lesnisa) Sara, **Sarı** (jeltıy, rijıy) Şəmistan, **Ağ** (belaya) Tovuz, **Ariq** (xudoy) Hüseyin, **Dəli** (bezumıy) İbiş, **Kar** (qluxoy) Nüsrət, **Ovçu** (oxotnik) Pirim və s. Onomastik vahidlərdən düzələn ləqəblər isə başqa dilə keçərkən transkripsiya edilir: **Sibir** Matvey, **Qadji Kara** Ramiz (xəsis olduğu üçün), **Petro** Hüseyin, **Qitler** Əli, **Şumur** (qəddar mənasında) Səfər və s.

Faktlar göstərir ki, dünyada bəzi hökmdar tarixi şəxsiyyətlərin ləqəbləri başqa dilə keçərkən tərcümə olunur, bir qismi isə transkripsiya edilir, lakin mötərizədə o ləqəbin tərcüməsi verilir: İvan **Qroznı**, Andrey **Boqolyubski**,

Yaroslav **Mudrı**, İvan **Kalita**, Fyodor **Kon**, **İldırım** (Molniya) Bayazid, Muxammad **II Fatix** (Zavoevatel), Selim **I Yavuz** (Qroznı), Sultan **II Kanuni** (Zakonodatel), **Böyük** (Velikiy) Pyotr, **Qurucu** (Stroitel) David, **Qəzəbli** (Qroznı) Vissarion (Belinski) və s.

Azərbaycan dilində mövcud olan bütün ədəbi-bədii təxəllüslər əsl adlar kimi başqa dilə keçərkən ancaq transkripsiya olunur: **Məhsəti – Mexseti, Xaqani – Xaqani, Nizami – Nizami, Nəsimi – Nasimi, Xətai – Xatai, Vurğun – Vurqun, Sabir – Sabir, Molla Nəsrəddin – Molla Nasreddin** və s.

Siyasi təxəllüslər həm müxtəlif onimlərdən, həm də apelyativlərdən düzəlir. Müxtəlif onimlərdən düzələn siyasi təxəllüslər başqa dilə keçərkən transkripsiya, apelyativlərdən düzələn siyasi təxəllüslər isə tərcümə edilir: **Şəmsi – Şamsi** (Hacağa Məmmədzadə), **ŞeytanbazarSKI – ŞeytanbazarSKI** (Cəfər Bünyadadə), **Şahin – Şaxin** (Mir Abbas Hüseynquluoğlu, Həbib Ağazadə), **Şahmar – Şaxmar** (Əbülfəz Abbasquluyev), **Cabbar Şirvani – Djabbar Şirvani** (Sabir Tahirzadə), **Hatıf - Xatıf** (Mirzə Məmməd Axundov) (66) və s.

Apelyativlərlə ifadə olunan siyasi təxəllüslər isə başqa dilə keçərkən tərcümə olunur: **Yeniyyət – Podrostok** (Xəlil İbrahimov), **Yetim Cüce – Siplyonok sirata** (Rəhimov Əli Məhzun İrəvanlı), **Yeni fırıldaqçı – Noviy maşennik** (Əliqulu Nəcəfov), **Yalançı – Obmaşnik** (Üzeyir Hacıbəyov), **İlan – Zimeya, Yaramaz – Neqodyay** (Sabir Tahirzadə), **İzvestniy – Tanınmış, məşhur** (Eynalı Sultanov), **İynə - İqla** (Bədrəddin Seyidzadə, Əbdülqadir Əfəndiyev, Cəfər Cabbarlı, Mirələsgər Mirəlibəyli, Süleyman Rüstəm), **Əkinçi – Zemlyadelets** (Həsən Mirzəyev, M.Səid Ordubadi), **Ədəbiyyat maraqlısı – Lyubitel literatura** (Süleyman Rüstəm), **Qırmızı – Krasniy** (Məmmədəli Tanrıverdiyev) (66) və s.

6. Təxəllüslərin dəyişdirilməsi. “Təxəllüsün dəyişdirilməsi – Təqibdən xilas olmaq və senzuranın nəzərindən yayınmaq üçün müəllifin müxtəlif təxəllüsdən istifadə etməsi. M.Ə.Sabir yaradıcılığın boyu, xüsusən 1905-1911-ci illərdə “Sabir” ədəbi-bədii təxəllüsündən başqa, Yaramaz, Sevdayi, Boynuyoğun, Duzəxi, Yuxulu, Hürümçək, Çaydaçapan, Fazil, Din dirəyi, Mirat, Yetim Məmmədəli və s. kimi 100-ə qədər siyasi təxəllüsdən istifadə etməyə məcbur olmuşdur” (3-432).

Bu vaxta qədər apelyativ və onimlərin, təxəllüslərlə digər onomastik və o cümlədən antroponimik kateqoriyaların dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olan fərqlər geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur. Apelyativ və onimlər, o cümlədən antroponim və təxəllüslər üzərində aparılan müşahidələrə əsaslanaraq demək olar ki, dildə ictimai-siyasi formasiyaların dəyişilməsi, elm və texnika və mədəniyyətin inkişafı, ölkələr,

xalqlar arasında iqtisadi, mədəni və s. əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədar yeni sözlər (həm apelyativlər, həm də onimlər) və söz birləşmələri (həm ümumi, həm də xüsusi söz birləşmələri) meydana gəlir. Həmin yeni sözlər həm alınma ola bilər, həm də dilin öz daxili imkanları hesabına meydana gələ bilər. Alınma söz və adlar isə ya olduğu kimi dilimizə keçir, ya transkripsiya edilir, ya da apelyativdirsə, tərcümə edilir.

Ən qədim zamanlardan başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər müxtəlif tarixi zərurət nəticəsində bir çox şəhər, rayon, kənd, meydan, küçə və s. adları dəyişdirilmiş və başqası ilə əvəz edilmişdir. Bu proses indi də davam etməkdədir. Öz əsl adlarını müxtəlif səbəblərə görə bəyənməyənlər əlaqədar təşkilatların müdaxiləsi ilə onu başqası ilə əvəz edə bilərlər. Ailə həyatı quran qadınlar da həyat yoldaşlarının soyadını qəbul edə bilər, öz qızlıq soyadını saxlaya da bilərlər. Ya da qızlıq soyadına yoldaşının da soyadını əlavə edib “Əliyeva – Rzayeva” kimi qoşa soyadı da götürə bilərlər.

Sənətkarlar (şair, yazıçı, alim, rəssam, aktyor və b.) isə öz təxəllüslerini müəyyən zərurət yarananda dəyişərək istədikləri yeni təxəllüslə əvəz edə bilərlər. “Ədəbi-bədii təxəllüslərin dəyişdirilməsi müəllifin ancaq öz şəxsi istək və arzusu, ictimai və ədəbi mühitin ona təsiri ilə baş verir” (3-432). Sənətkarların özləri üçün qəbul etdikləri və ya dəyişdirdikləri zaman yaratdıqları yeni ədəbi-bədii təxəllüslər antroponimik leksikaya yeni antroponim (təxəllüs) kimi daxil olur.

Adətən, sənətkarlar sənət aləmində, ədəbiyyat tarixində bir təxəllüslə məşhurlaşırlar. Lakin onlar bəzən şəxsi həyatlarında, dünyagörüşlərində, istək və arzularında baş verən müxtəlif dəyişikliklərin təsiri ilə təxəllüslerini də dəyişdirirlər. Məsələn, məşhur Azərbaycan şairi Nəsimi Şirvani gəncliyində “Seyyid”, “Hüseyni” (Məşhur ərəb sufi şairi Hüseyn Mənsur Həllacın şərəfinə) təxəllüslərindən istifadə etmişdir. Hürufilik təriqətinin banisi Fəzlullah Nəimi ilə tanış olduqdan sonra onun “Nəimi” təxəllüsünə uyğun olaraq “Nəsimi” təxəllüsünü qəbul etmişdir. Eyni sözləri Xalq şairi Səməd Vurğun haqqında da söyləmək olar. Şair gəncliyində “Dəli” (böyük, qəhrəman, igid mənasında), “Düşgün”, “Vəkil”, “Məsrur” təxəllüslərindən istifadə etmişdir. Nəhayət, “Vurğun” təxəllüsünü qəbul etmiş və bu təxəllüslə də şöhrətlənmişdir.

7. Təxəllüslərin mənşəyinə görə növləri. Apelyativ leksikada olduğu kimi antroponimik leksika da və o cümlədən təxəllüslər də mənşəyinə görə iki qrupa ayrılır: 1) Türk mənşəli təxəllüslər; 2) Alınma təxəllüslər.

1) Türk mənşəli təxəllüslər. Azərbaycan dilində mövcud olan həm siyasi, həm də ədəbi-bədii təxəllüslərin müəyyən hissəsini türk mənşəli təxəllüslər təşkil

edir: **Avçı** – Səfərəlizadə İbrahimxəlil, **Ağzıqara** – Ələkbər Seyfi, **Qarınqulu**, **Adaş**, **Bir nəfər**, **Qadın**, **Qardaşoğlu** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Altun Qaplan** – Əjdər Süleymanzadə, **Ariq** – Ağahüseyn Rəsulzadə, **Bayquş** – Əhməd Abbasov, **Bala uşaq** – Üzeyir Hacıbəyov, **Balaca** – Həmid Səmədov, **Bir türk** – Hüseyin Axundzadə, **Boynuburuq** – M.Ə.Sabir, **Qaçqın** – Abbas Zamanov, **Qırmızı** – Cahanbaxş Cavadzadə, **Kirli** – Ə.Süleymanzadə, Ə.Sadiqov, Q.Məmmədzadə (66), **Araz** – Məmməd Araz, **Aslan** – Əzim Əzimzadə, **Bülbül** – Murtuza Məmmədov, **Vurğun** – Səməd Vurğun Vəkilov, **Qafqazlı** – Hacı Məmməd Quliyev, **Qorxmaz** – Ş.Abbasov, **Dağlı** – Seyfəddin Dağlı, Cəfər Cabbarlı, Hacıbaba Nəzərli, **Dadaşoğlu** – Salam Qədirzadə, **Daşkəsən**, **Daşkəsənoğlu** – Əbdülxalıq Qafarzadə, **Dəmirçioğlu** – Süleyman Rüstəm, **Elgünəş** – Elçin Əfəndiyev, **Eloğlu** – Cəfər Cabbarlı, Yaqub Nəsirli, şair Ağəli Qasimov, İldırım Almaszadə, **Elçin** – Teymur Əliyev, **Əkinçioğlu** – Həsənbəy Zərdabi, **İlkin** – Qılman Musayev, **Koroğlu** – Böyükağa Talıblı, **Hophop** – M.Ə.Sabir, **Coşqun** – İskəndər Məmmədoğlu(77) və s.

2) Alınma təxəllüslər. Azərbaycan dilində alınma təxəllüslər çoxdur. Onları da təxmini olaraq üç qrupa ayırmaq olar:

a) Ərəb mənşəli təxəllüslər. Ərəb mənşəli təxəllüslər Azərbaycan dilində əsasən X – XIII əsrlərdə yaransa da, bu proses bütün dövrlərdə davam etmişdir: **Arif** (anlayan, başa düşən) – Ağahüseyn Təbrizi (XVII əsr; şair), **Alim** – Əliağa Alim (M.P.Vaqifin oğlu), **Asi** (üsyən edən, itaət etməyən) – Abdulla bəy Asi (XIX əsr; şair), **Aciz** (bacarıqsız) – Məmməd Xəlifə Aciz (XIX əsr; şair), **Aşiq** – Məhəmməd bəy Aşiq (XVII əsr; şair), **Vaqif** (bilici, məlumatlı) – Molla Pənah Vaqif (XVIII əsr; şair), **Vazeh** (açıq, aydın, aşkar) – Mirzə Şəfi Vazeh (XIX əsr; şair), **Valeh** (vurğun, heyrətə düşmüş) – Səfa Kərbəlayi Valeh (XVIII əsr; şair-aşiq), **Vahid** (tək, yeganə) – Əliağa Vahid (XX əsr, şair-qəzəlxan), **Vəfa** (əhdə, dostluğa möhkəm) – Mehdiqulu xan Vəfa (XIX əsr; şair), **Vidadi** (sevgi, məhəbbət, hüsn-rəğbət) – Molla Vəli Vidadi (XVIII əsr; şair), **Qasir** (günahkar, aciz, gücsüz) – Mirzə İsmayıl Səlim oğlu Axundov (XIX əsr, şair), **Qəmküsar** (özgə qəmi çəkən, təsəlli verən, qəmli, qüssəli) – Əliqulu Nəcəfov (XX əsr; şair), **Qövsi** (qövse oxşayan, göy qurşağı) – İsmayıl Qövsi (XVII əsr; şair), **Zakir** (zikir edən, xatırladan) – Qasım bəy Zakir (XIX əsr; şair), **Müznib** (günahkar, təqsirli) – Əlabbas Mütəllibzadə (XX əsr; yazıçı-jurnalist), **Müşfiq** (mehriban, mərhəmətli, səmimi) – Mikayıl Müşfiq İsmayilzadə (XX əsr; şair), **Nəsimi** (yüngül yel) – İmadəddin Nəsimi (XIV əsr; şair), **Sabir** (səbr edən, səbirli) – M.Ə.Sabir (1862-1911; şair), **Səbuhi** (sübhə aid olan, sabaha məxsus) – M.F.Axundov (1812-1878; yazıçı – dramaturq), **Füzuli** (həddini bilməyən, həddini aşan) – Məhəmməd Füzuli (1494-1556; şair), **Nizami** (nizamlı, nizama salan) – Nizami Gəncəvi (1141-1209 şair) (77) və s.

b) Fars mənşəli təxəllüslər: **Agah** (gözüaçıq, ayıq) – Hacı Abbas Agah (XIX əsr; şair), **Bəzmi** (eyş-işrət) – Məşədi İsmayıl Hacı İsmayıl oğlu Kazımzadə (XIX əsr; şair), **Bəndşir** (vurulmuş, vurğun) – Bədrəddin Məhəmməd Təbrizi (XIX əsr; xəttat), **Bəsir** (uzaqgörən, bilici) – Nemət Bəsir Hacıyev (XX əsr; şair), **Bikəs** (kimsəsiz) – Əli Nəzmi (XX əsr; şair), **Bixud** (huşsuz, özünü itirmiş) – Molla Ağa Hacızadə (XIX əsr; şair), **Dilsuz** (ürəkyandıran, təsirli, acıma) – Məhəmməd Əmin Dilsuz (XIX əsr; şair), **Əxtər** (ulduz) – Mirzə Əliqulu xan Əxtər (XIX əsr; şair), **Natəvan** (zəif, gücsüz, arxasız) – Xurşid Banu Natəvan (XIX əsr; şair), **Nəva** (avaz, səs, nəğmə, sərvət, pay) – Cəfərqulu xan Nəva (XIX əsr; şair), **Şikəstə** (qırılmış, sınmış, incimiş) – Şərif Şikəstə Əfəndizadə (XIX əsr; şair) (77) və s.

c) Rus və Qərbi Avropa mənşəli təxəllüslər. Azərbaycan ədəbi-bədii təxəllüsləri içərisində rus və Avropa mənşəli təxəllüslərə təsadüf edilmir, siyasi təxəllüslər içərisində təsadüf olunan bu təxəllüslər əsasən XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Bu təxəllüslər həm apelyativlər, həm də az da olsa, onimlərlə ifadə olunur: **Bekker**, **Fotoqraf** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Derznovenniy** – Behbudbəy Şaxtaxtinskiy, **İzvestniy** – Eynalı Sultanov, **Kommunist Frişberqi** – Qadir Heydərov, **Kreslo N 8** – Qubad Qasimov, **Makedonski** – Qulam Məmmədli, **Neon** – Əzim Əzimzadə, **Odinokiy** – Məmməd Qarayev, **Piyaniskə** - Cəfər Bünyadzadə, **Posetitel** – Əziz Şərif, **Ray** – Camo Hacınski (77) və s.

Azərbaycan siyasi təxəllüsləri içərisində elələrinə də təsadüf olunur ki, onlar iki dilə məxsus sözlərlə ifadə olunur. Belə təxəllüsləri elmi ədəbiyyatda “ikidilli təxəllüslər” adlandırmaq olar. “İkidilli təxəllüs – Müxtəlif dillərə məxsus vahidlərin birləşməsindən ibarət təxəllüs: Kövsər bəy (Məmmədəli Səfərov), Köhnə filosof (Səməd Mənsur Kazımzadə), Gəncəlizadə (Əli Nəzmi), Gic Seyid – Mir Əbdülvahab Seyidzərgər, Güləndam (M.Ə.Sabir), Şirvanzadə (Məhəmməd Hadi), Hacı Leylək (Cabbar Əsgərzadə), Müsəlman qızı (Seyid Məsum Musəvi) (Q.Məmmədli)” (3-238).

Dilçilikdə müxtəlif dillərə məxsus vahidlərdən yaranan sözlərə “hibrid sözlər” də deyilir. Bu baxımdan müxtəlif dillərə məxsus söz və ünsürlərdən yaranan belə təxəllüsləri “hibrid təxəllüslər” adlandırmaq daha düzgündür. Əldə olan hibrid təxəllüslər üzərində ararılan müşahidələrdən bəlli olur ki, onların içərisində düzəltmə söz, mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasında olanlar da vardır.

8. Təxəllüslərin semantik xüsusiyyətləri haqqında. İrəlidə deyildiyi kimi, bütün onimləri, o cümlədən antroponimləri və təxəllüsləri apelyativlərdən fərqləndirən əsas cəhət onların həm daxilən, həm də xaricən çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Azərbaycan dilçiliyində belə bir elmi tendensiya yaranmışdır ki, guya apelyativlərdən fərqli olaraq onimlərdə omonimlik,

sinonimlik və antonimlik xüsusiyyətləri yoxdur. Hətta məktəb dərsliklərində yazırlar ki, xüsusi isimlərdə omonimlik xüsusiyyəti ola bilməz.

Məlumdur ki, sözlərin omonim, sinonim və antonimliyi semantika ilə əlaqədardır. Bu da həqiqətdir ki, dərsliklərdə şəkilçi və köməkçi nitq hissələrinin omonim, sinonim və antonimliyindən geniş danışılır. Amma sayca dilimizdə mövcud olan apelyativlər qədər olan, müəyyən suala cavab verən, müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənən xüsusi adların heç bir mənası olmasın və onlarda omonimlik, sinonimlik və antonimlik xüsusiyyətləri özünü göstərməsin.

Rus dilçiliyində onomastik vahidlərin tədqiqat mövzuları rəngarəng və ümumi həcmi çox genişdir. Bir çox onomastik problemlərin həlli yollarını rus alimlərindən öyrənmək lazımdır. Rus onomastikasında isə onomastik vahidlərin omonim, sinonim və antonimliyi çoxdan qəbul olunmuşdur. Bu sətirlərin müəllifi bir sıra məqalələrində, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında, mərhum professor Musa Adilovla birlikdə yazdıqları “Azərbaycan onomastikası” (1), “Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət” (3) kitablarında omonim xüsusi adlardan geniş bəhs etmişlər. “Azərbaycan şəxs adları” (76), “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” monoqrafiyasında onimlərin omonim, sinonim və antonimliyi haqqında geniş məlumat verilmişdir. Onun (A.Paşayevin) “Omonimlər və omonim onomastik vahidlər” məqaləsi isə omonim xüsusi adların şərhinə həsr olunmuşdur (73) (Çox təəssüfləndirici haldır ki, orta və ali məktəblər üçün Azərbaycan dilinə aid dərsliklər yazan müəlliflərin heç biri bu tədqiqatlarla tanış olmamışlar. İndi yazan çox, oxuyan isə yoxdur. Elmlər namizədlərinin sayı isə gün-gündən sürətlə artır. Zəhmətkeş alimlərin sayı isə azalmaqdadır).

Məlumdur ki, adaş şəxs adları (yəni eyni addan bir çoxlarının istifadə etməsi), fəmilədaşların (qohum olmayan şəxslərin eyni soyada malik olması) soyadları çoxmənalı adlardır. Eyni zamanda adaş (ad+daş sözlərindən düzəlmiş və ixtisar olunaraq sadə şəkllə düşmüşdür) təxəllüslər (bir təxəllüsdən bir çox müəllifin istifadə etməsi) də çoxmənalı təxəllüs hesab edilir. Apelyativ leksikada olduğu kimi onomastik leksikada da omonim, sinonim və antonim xüsusi adlar çoxdur.

1) Omonim təxəllüslər. “Omonim” yunanca “oxşar ad” (“Söz” yox, məhz “ad”. Çünki əslində feillərlə isimlər omonim ola bilməz. Çünki “feil” ad yox, hərəkət bildirir) deməkdir. Demək, yunan dilində olduğu kimi, digər Avropa dillərində və o cümlədən rus dilində də omonimlər ancaq adlardan düzəlir. Feil ilə isim omonim hesab edilmir. Amma türk dillərində isim, feil, sifət, zərf, say, əvəzlik bir-biri ilə omonim ola bilər. Bu fikirlər ancaq apelyativ leksikaya aiddir. Onomastik leksikada isə omonimlik ancaq xüsusi adlar arasında olur. Burada bir

təxəllüslə digər təxəllüsün omonimliyindən yox (Çünki onlar çoxmənalı olur), təxəllüslərlə digər kateqoriyalı antroponimlər və ya digər növ onomastik vahidlərin omonimliyindən söz açmaq olar: **Nizami** (təxəllüs) – **Nizami** (əsl ad) – **Nizami** (rayon) – **Nizami** (muzey) və s., **Xaqani** (təxəllüs) – **Xaqani** (küçə) – **Xaqani** (bağ) və s., **Pərvin** (ulduz) – **Pərvin** (təxəllüs) – **Pərvin** (əsl ad) və s., **Araz** (çay) – **Araz** (təxəllüs) – **Araz** (əsl ad) – **Araz** (kənd) və s.

Burada birinci Araz nə?, ikinci və üçüncü kim?, dördüncü hara? sualına cavab verir. Mərhum Xalq şairi Məmməd Araz yazmışdır:

Mən Arazam, təbim coşqun Arazdır,..

Burada da birinci cümlənin xəbəri kiməm?, ikincisi isə nədir? sualına cavab verir. Nə üçün bu “Araz” adını omonim hesab etmək olmaz? Axı bunlardan birincisi insan, ikincisi çay adıdır. Araz imtahandan “5” aldı. Yaxud Araz dünyada ən çox sürətlə axan çaydır. Burada “Araz”ları niyə omonim hesab etmək olmaz?

2) Sinonim təxəllüslər. Sinonimlər müxtəlif şəkildə yazılan, eyni və yaxın mənalar bildiren sözlərdir. Onlar ancaq bir nitq hissəsinə aid olan sözlərdən yaranır: bahar – yaz, od – ocaq, gözəl – göyçək – qəşəng, həşdəd – səksən, oturmaq - əyləşmək, qalxmaq – durmaq və s.

Onomastik leksikanı apelyativ leksikadan fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, apelyativ leksikada bütün əsas nitq hissələrinin əsasən sinonimi ola bilər, onomastik leksikada isə bütün sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşmələri formasında olan xüsusi adların sinonimi ola bilər. Bütün xüsusi adlar isə hansı quruluşlu nitq hissəsindən düzəlməsindən asılı olmayaraq ancaq xüsusi ad olur. Bütün onomastik , o cümlədən antroponimik vahidlərdə isə sinonimlik eyni denotatın müxtəlif sözlərlə adlandırılması yolu ilə yaranır. Müəllifin əsl adı da, onun təxəllüsü də bir şəxsə aid olduğu üçün sinonimik cərgə yarada bilər: **Məhsəti** – **Məhsəti Gəncəvi** – **Mənicə xanım, İlyas Yusif oğlu** – **Nizami** – **Nizami Gəncəvi**, **Həqayıqi** – **Həssani-Əcəm** – **Xaqani** – **Xaqani Şirvani** – **Əfzələddin Xaqani**, **Seyyid** – **Hüseyni** – **Nəsimi** – **İmadəddin Nəsimi**, **Gülçin** – **Salik** – **Arif** – **Cavid** – **Hüseyn Cavid** – **Hüseyn Rəsizadə**, **Dəli Səməd** – **Düşgün** – **Vəkil** – **Məsrur** – **Vurğun** – **Səməd Vurğun** – **Səməd Vəkilov** və s.

Q.Məmmədli sinonim təxəllüslərlə əlaqədar olaraq yazır: “Ü. Hacıbəyovun gizli imza seçməkdə özünə məxsus üsulu vardı. O, gizli imzaları üçün eyni mənə verən müxtəlif sözlər – sinonimlər seçirdi. Məsələn: “Filankəs”, “Kəs”, “Behmənəkəs”, “Bikəs”, “Bir nəfər”, “Bir müəllim”, “Bir adam”, “Bir”, “İki”, “Üç”, “Dörd”, “Beş”. O, məqalə və felyetonlarına başlıq seçməkdə də eyni üsuldən

istifadə etmişdir. Məsələn, “Ordan-burdan”, “Oyan-buyan”, “Oyandan-buyandan”, “Dərədən-təpədən” və s.” (66). Sonuncu nümunədə mürəkkəb söz formasında olan təxəllüs sinonim sözlərdən yox, antonim mənəli sözlərdən yaranmışdır.

3) Antonim təxəllüslər. Adətən, siyasi təxəllüslər çox vaxt aid olduğu müəllifi yalandan xarakterizə etdiyi üçün bəzən onların ifadə etdiyi məna müəllifin özü ilə ziddiyyət təşkil edir və antonimik cərgədə olan sözlər də bəzən bir-biri ilə sinonim ola bilər: **Bisavad, Qatılov** – Üzeyir Hacıbəyov, **Qadın, Sırtıx, Sırtıx oğlu sırtıx, Qanmaz, Dəli** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Qanacaqsız** – Əli Nəzmi, **Qarmıyarıq** – Mirzə İshaq Möhsünzadə, **Daşoğlu** – Rəsul Rza, **Dəli Meyit** – Fazıl Seyidov, **Dəli Nərgiz** – Səkinə Ələkbərova, **Əqrəb** – H.İbrahimov (Bundan Üzeyir Hacıbəyov, Məmmədəli Manafzadə, Həsən Rəhimov, Məmmədəli Saib Əliyev, İbrahimxəlil İsayadə və başqaları da istifadə etmişdir), **Tabut** – Rüstəm İskəndərzadə, **Teleqraf Güllü** – Ağa Əli Qasimov, **Tükəzban Cici** – Mirzə Ələkbər Sabir (77).

4) İdiom təxəllüslər. Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri ən azı iki metaforik sözün birləşməsi yolu ilə və sıx qovuşması nəticəsində əmələ gələn təxəllüs: **Altun qələm** – Xalid Xürrəm bəy Səbribəyzadə, **Acıdil** – Əli Nəzmi, **Başqapazlı** – Həsən Mirzəyev, **Bir nəfər ürəyi dağlı, Vələdüzzina, Cingöz, Cüvəllağı** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Qarınqulu, Boynuburuq** – Mirzə Ələkbər Sabir, **Avərəqulu** – Əliağa Vahid (şair), **Boşboğaz** – Şahsevən Molla İbrahimxəlil Salyanlı) (3-234) və s.

9. Təxəllüslərin izahlı lüğəti haqqında. Adətən xüsusi adlardan hazırlanmış izahsız və izahlı lüğətlər “onomastikon”, müxtəlif antroponimlərdən hazırlanmış lüğətlər isə “antroponimikon” adlanır. Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif izahsız və ya izahlı şəxs adları lüğətləri hazırlanmışdır. Bu sətirlərin müəllifi də “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ni (Bəşirova Alimə ilə) bu vaxta qədər iki dəfə (Bakı, 2003 və 2011-ci illərdə) nəşr etdirmişdir. Bu lüğətdə 18 min şəxs adının siyahısı və 11 min adın isə izahı verilmişdir. Digər lüğətlərlə müqayisədə bu lüğət ən mükəmməl izahlı lüğət hesab edilir.

Q.Məmmədli ilk dəfə olaraq “Əkinci” qəzetindən başlayaraq, 1977-ci ilə qədər, təxminən 100 il müddətində ədəbiyyat və müxtəlif mətbuat orqanlarında işləyən 4 minə qədər imza və təxəllüsləri toplayıb, “İmzalar” adı ilə nəşr etdirmişdir. Lüğətdə hər imza və təxəllüs müəllifinin əsl adı, ata adı və soyadı əsasən müəyyənləşdirilmiş və işləndiyi mətbuat orqanının adı və nəşr tarixi qeyd olunmuşdur (66).

M.Çobanov isə “Familiya, təxəllüs” adlı kitabında X əsrdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər ən məşhur şair, alim və yazıçının 500-ə qədər təxəllüsünü izah etmişdir (31). Əgər Q.Məmmədlinin “İmzalar” lüğətində ən çox qəzet və jurnallarda işlənən müxtəlif imzalar toplanmışdırsa, M.Çobanovun bu təxəllüslər siyahısında (lüğətində yox, çünki bunu lüğət adlandırmaq olmaz) təxəllüs olmayan onlarla (Bəlkə də, onların sayı 150-dən çoxdur) əsl ad, ləqəb, nisbələrə təsadüf olunsa da, təxəllüslərin toplanmasına və lüğət halına salınmasına göstərilən cəhd kimi yüksək qiymətləndirilməlidir.

Bu sətirlərin müəllifi 40 ildən çox bir dövrdə topladığı təxəllüsləri ümumiləşdirib sistemə salmış, sayı 5 minə yaxın olan mükəmməl “Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü” (“Elm və təhsil”. Bakı, 2014) adlı lüğətini hazırlamış və nəşr etdirmişdir (99).

2. TƏXƏLLÜS YARADICILIĞI HAQQINDA

Onomastik adyaradıcılığı apelyativ sözyaradıcılığının tərkib hissəsidir. Amma çox təəssüf ki, cözyaradıcılığına aid aparılmış tədqiqatlarda xüsusi ad yaradıcılığı apelyativ sözyaradıcılığından fərqləndirilməmişdir. Nəzərə alınmamışdır ki, dilin ümumi qanun və normaları əsasında yaranan sözlər dilin digər qanun və normalarına tabe olmur. Bu baxımdan onomastik ad yaradıcılığı apelyativ söz yaradıcılığından fərqli olaraq bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Rus onomastikasında onimlərin də leksik kateqoriya olması haqqında A.V.Superanskaya aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir: a) Xüsusi adlar qrammatik yox, leksik kateqoriyadır; b) Xüsusi adlar spesifik xüsusiyyətlərə malik leksik kateqoriyadır (91-107).

Digər türk, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində isə müəlliflər əsasən onları qrammatik kateqoriya hesab etmişlər. Lakin onimləri leksik kateqoriya hesab edənlər də vardır. Toponimist alim, mərhum professor Tofiq Əhmədov, antroponimist alim, professor Mədəd Çobanov öz tədqiqatlarında bir mənali olaraq toponim və antroponimləri leksik kateqoriya hesab etmişlər. Bu sətirlərin müəllifi də bir çox məqalə və monoqrafiyalarında, “Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri” adlı monoqrafiyasında antroponimləri leksik kateqoriya kimi geniş tədqiq etmişdir (78 – 92-128).

Xüsusi adlar üzərində aparılan çoxillik araşdırmalara əsasən demək olar ki, bütün onimlər, o cümlədən antroponimlər ancaq leksik kateqoriyadır. Azərbaycan antroponimikasında leksik şəkilçilərin köməyi ilə yaranan antroponimlər yoxdur. Onomastik ad yaradıcılığını apelyativ adyaradıcılığından fərqləndirən əsas

xüsusiyyətlərdən biri də məhz bundan ibarətdir. Bütün xüsusi adlar – onimlər ümumi sözlərdən yaranır. Eyni sözləri antroponimlər haqqında da söyləmək olar. Digər xüsusi adlardan da antroponim kimi istifadə etmək olar. Antroponimin düzəldiyi o xüsusi adın da əsasında apelyativlər dayana bilər. Demək, Azərbaycan dilində mövcud olan bütün antroponimlər, o cümlədən təxəllüslər müxtəlif quruluşda olan sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin leksik yolla ada çevrilməsi nəticəsində yaranır. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sadə apelyativlərin leksik yolla təxəllüsə çevrilməsi. Sadə quruluşlu müxtəlif nitq hissələrindən təxəllüs kimi istifadə olunur. “Sadə təxəllüs – bir kökdən ibarət təxəllüs: Nofəl (Əliəğa Vahid), Nazir (Abbas ağa Qayıbov), Neştər (Məmmədəli Manafzadə), Məcnun (Həsən Həsənov), Millət (İbrahimxəlil İsadə), Kələm (M.Məmmədov) (Q.Məmmədov)” (3-398).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, müxtəlif məzmunlu apelyativlərlə yanaşı, hazırda şəxs adı kimi işlənən xüsusi adlara da təsadüf olunur. Əgər ümumi isim, sifət, say, zərf, feillərdən təxəllüs kimi istifadə olunursa, həmin apelyativlər öz ilkin forma və leksik mənalarını qoruyub saxlasa da, onlar böyük hərflə yazılır və xüsusi ada çevrilir və kim? sualına cavab verir.

Bir sıra tədqiqatçılar bu üsulu “substantivləşmə” adlandırırlar. Düzdür, faktlar göstərir ki, ümumi isimlərdən leksik yolla yaranan təxəllüslər çoxdur. “Substantivləşmə” – “isimləşmə” deməkdir. İsim isə substantivləşməz, lakin bütün apelyativlərin (sifət, say, əvəzlik, zərflərin, feillərin), o cümlədən ümumi isimlərin leksik yolla təxəllüsə çevrilməsini “substantivləşmə” yox, “onimləşmə”, daha doğrusu, “antroponimləşmə” adlandırmaq lazımdır. Məsələn, “qafil” (ə. qəflətdə olan, heç şeydən xəbəri olmayan) sifətdir. Publisist, tərcüməçi Ruhulla Məhəmməd oğlu Axundov (1854-1913) ondan təxəllüs kimi istifadə etmişdir. “Qafil” adlı insanlar da vardır. “Qafil” sifətindən təxəllüs və ya əsl ad kimi işlənməsindən asılı olmayaraq, bu sifət həm substantivləşmiş, həm də birdən-birə leksik yolla xüsusi ada çevrilmişdir. Nəhayət, bütün apelyativlərin xüsusi ada çevrilməsini “apelyativin onimləşməsi” adlandırmaq daha düzgündür.

Sadə sözlərin leksik yolla onimləşməsinə - təxəllüsə çevrilməsinə aid nümunələr çoxdur: **Təlx** – Balaqardaş Əlimuradzadə (66), **Seyyid** – Ağa Mir Gülüstan Təbrizi(? – 1911), **Qərib** – Əli ibn Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaq Dünbili (XIX əsr), **Yetim** – “Yetim Səyyad” dastanının müəllifi Səyyad Əhməd oğlu (65), **Fateh** – Şəki şairi Kərim ağa ibn Fətəli xan Şəkixanovun (1782-1857) təxəllüsü, **Valeh** – Qarabağ şairi Kərbəlayi Səfinin (1766/76 – 1833) təxəllüsü (51), **Pünhan** – Mirzə Ələkbər Mirzə Əliqulu oğlu Lənkərani Qurbanov (? – 1958) (15), **Ətşan** – şair Abbas Səhhətin atası Molla Əliabbasın təxəllüsü, **Cavid** – Hüseyn Cavid

Rasizadə (1882-1944), **Bahar** – Mirzə Nəsrullah Hacı Əbülqasım oğlu Bahar Şirvani (Şamaxı,1834-Tehran,1883), **Salik** – Ağakərim Hacı Zeynal oğlu Salik (şair, xanəndə, musiqişünas; Bakı, 1849-Bakı,1910), **Məxvi** – şair Məmmədli bəy Əsədulla bəy oğlu Vəlizadə (1821-1882) Qarabağ şairlərindəndir (82), **Fail** (Muxtar **Fail**) – Muxtar Balaqədəş oğlu Cəbrayılzadə (1903-1973; şair), **Məftun** – Verağa Ağarəhim oğlu Zülfüqarov (1914-1941; şair) (47), **Möcüz** (Mirzəli **Möcüz**) – Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri Hacağa oğlu (1873 – 1934) (27), **Cavan** (Aşıq Hüseyin **Cavan**) – Aşıq Hüseyin Mikayıl oğlu Əliyev (1916-1985) (28), **Qabil** – Şamaxılı şair Hacı Kazım bəyin təxəllüsü (98), **Cuma** (Molla **Cuma**) – Əsl adı Süleymandır (1883-1920) və ustad aşıqlardandır (“Azərbaycan dastanları”. II c. B. 1965, səh.292), **Hicran** – Şövkət Əbülfəzi qızı İmani (Bakı, 1951; şair) (25), **Kəbir** – Şah Abbas Kəbir (1570-1829), **Təsir** – Mirzə Möhsün Təsir Təbrizi (1655-1719; şair) (74), **Vahid** – Məşhur qəzəlxan şair Əliağa Məmmədqulu oğlu İskəndərov (1895-1965) (Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1975), **Sərraf** – XX əsr Cənubi Azərbaycan şairi Hacı Rzanın təxəllüsü (“Novruz” qəz. 27.08.1992), **Məxvi** – Əliyev Mikayıl Hüseyin oğlu; şair (“Belələri də var” adlı təmsillər kitabının müəllifi. Bakı, 1976), **Qumri, Qümri** – Dərbənd şairi Mirzə Məhəmməd Tağı (1819-1891) (“Ulduz” jur. N 2, 1990, səh.51), **Abid** – Əhmədov Əmin Mütəllib oğlu (1898-1937; tənqidçi, ədəbiyyatşünas; şair), **Qoca** – Namizəd Xalid oğlu Zəkəriyyəyev (1945; şair), **Buta** – Abdullayeva Sədaqət Buta Ömər qızı (1951; şair), **Ana** – Hümmətli Şəlalə Ana Qabil qızı (1966; şair), **Məftun** – Nəbiyev Maşallah Məftun Sərdar oğlu (1956; şair, publisist, tərcüməçi), **Məchul** –Şükürov Müzəffər Nuhu (1941; şair), **Qərib** – Qənbərov Qafar Qərib Tahir oğlu (1976; şair), **Tənha** – Qənbərov Gülağa Tənha Məmmədoğlu (1958; şair) (36) və s.

Əgər bu təxəllüsləri müəllifin əsl adları ilə işlətsək, onda həqiqi və ya məcazi şəkildə əsl adları səciyyələndirəcəkdir: **Səməndər** Əbdüləli Ağaəmi oğlu, **Sofi** Cəfər İsmayılzadə və s. Lakin adsız işlənən elə təxəllüslər vardır ki, onları əsl adlarla işlətdikdə əsl adları metaforik şərildə səciyyələndirəcəkdir: **Əfi** – Seyid Hüseyinzadə Mir Həsən, **Bülbül** – Murtuza Məmmədov (Xalq artisti, müğənni) və s. Əgər bu təxəllüsləri **Əfi** Seyid Hüseyinzadə, **Bülbül** Murtuza Məmməd şəkildə işlətsək, metaforik bənzətmə təsiri bağışlayacaqdır. Əgər təxəllüslərdən sonra “kimi” qoşmasını işlətsək, onda bənzətmə alınar.

Elmi ədəbiyyatda buna elə “metaforik təxəllüslər” də deyilir: “Metaforik təxəllüs – Metaforik əsasda formalaşmış təxəllüs: Şeytan (C.Məmmədquluzadə), Şeypur (Əjdər Cəlili), Cücə (Qəhrəman Sarovlu Əliyev), Cin (Üzeyir Hacıbəyov), Cənnət – Əbdülxalıq Qafarzadə)” (3-292).

2. Şəkilçili onim və apelyativlərin leksik yolla onimləşməsi. Həm leksik, həm də qrammatik şəkilçili sözlər- apelyativlər leksik yolla onimləşərək təxəllüslər yarana bilər. “Düzəltmə təxəllüs – tərkibində sözdəyişdirici və ya sözdüzəldici şəkilçilər olan ədəbi-bədii və siyasi təxəllüslər: Vurgun (Səməd), Coşqun (İsgəndər), Rəmzi (Cəfər İsmayılov), Rəhmsiz (Üzeyir Hacıbəyov), Rəhmətlik (C.Məmmədquluzadə), Zəhlətökən (Məmməd Musazadə) (Q.Məmmədli)” (3-126).

Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində həm leksik şəkilçisi olan, yəni müxtəlif nitq hissələrinin, həm də tərkibində müxtəlif qrammatik şəkilçiləri olan sözlərdən leksik yolla yaranan təxəllüslər çoxdur (Bunlarla əlaqədar olaraq daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: 75 – 106-112). Burada isə təxəllüslərə aid nümunələr göstərməklə kifayətlənəcəyik. Sadəcə olaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Leksik şəkilçili onim və apelyativlərin leksik yolla onimləşməsi. Qədim türklərdə sənətkarların əsl adı həm də onun şair və ya rəssam olduğunu da bildirirdi. Lakin qədim türklərdə “təxəllüs” və ya ona bərabər olan termin də yox idi. Qədim türk adları özünün mənasında aid olduğu şəxsin şair, rəssam, əkinçi, heyvandar, musiqiçi və s. olduğunu bildirirdi. XI əsrdən başlayaraq ərəb ad sisteminin təsiri ilə əsl adlarla təxəllüslər bir-birindən fərqləndi və ərəb təxəllüsünün təsiri ilə alim, şair, memar, rəssam və başqa sənətkarlar istək və arzularına müvafiq olan təxəllüslər qəbul etməyə başladılar. Elə buna görə də həm ərəb, həm də Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər ilə apelyativlərdən, hətta xüsusi isimlərdən əmələ gələn təxəllüslər yarandı. Bu şəkilçilər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- **i (-vi): Xətibi** – Xətibi Hüseyn ibn Həsən Urməvi (XI əsr), **Fələki** – Əbunizam Həkim Cəlaləddin Məhəmməd Şirvani (XII əsr), **Fərdi** – Fərdi Ərdəbili (XVI əsr), **Xavəri** – Məsum Küzəkünandandır və Şəms Təbrizinin qohumlarından, **Xəlvəti** – Xacə Əbdürrəhim Təbrizinin atası Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd Əqrabi Müşriqidir (1454-cü ildə vəfat etmişdir), **Gülşəni** – Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd ibn Hacı İbrahim ibn Şəhabəddin Bərdəi (XVI əsr), **Fəraqi** – Hafiz Zərgər Təbrizi (XVI əsr şairi), **Gövhəri** – Mirzə Müqim Təbrizdəndir və Zərgər Mirzə Ələkbərin oğludur (65), **Nəsimi** – Seyid Əli İmadəddin Nəsimi (1369-1417; şair) (14), **Ərşi** – Zəki Abdulla oğlu Hacızadə (1850-1919; şair) Xızıda anadan olmuşdur, **Rəvani** – Teymur Vahab oğlu Rəhimov (Bakı, 1920-1942; şair) müharibədə həlak olmuşdur (47), **Zülali** – Şirvan şairlərindən Mirzə Hüseynin təxəllüsü, **İmadi** – Xanlıqlar dövründə Dağıstan şairlərindən Fazil İmadi (51), **Ünsiri** – Sultan Mahmud Qəznəvi sarayının şairi olmuş və “Məliküş-şüəra” ləqəbi almışdır. O, “Vamiq və Əzra” poemasının

müəllifidir. **Zühuri** – Şamaxı şairi Ağababa Məşhədi Abdulla oğlu (1842-1894), **Xəzani** – Şah Təhmasibin dövründə yaşayan Səfəvi şairlərindəndir (14), **Şövqi** – Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə Səfəvinin təxəllüsüdür, **Qəbuli** – XIX əsr Göyçay şairi Mir Hüseyn Əfəndinin təxəllüsü (93) və s.

-lı⁴: **Növbərli** – Məşədi İbrahim, **Baharlu** – Məmməd həsən Vəliyev (1920-ci ildən sonrakı mətbuatda istifadə etdiyi təxəllüsü) (66), **Uğurlu** – Kəlbəcər şairi Salmanın (1916-1970) təxəllüsü (10), **Nəzirli** – Əliyev Şəmistan Nəzirli Əmiraslan oğlu (1942; nasir, publisist), **Vəfalı** – Cəfərov Ayaz Vəfalı Rza oğlu (1937; şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas) (20), **Sədalı** – Əliyev İsa Sədalı Hüseyn oğlu (1924-1946; şair), **Sahibli** – Bayraməliyeva Şəfəq Sahibli Şura oğlu (1967; şair), **Xəyallı** – Göycə şairlərindən Həsən Xəyallının təxəllüsü (şair Eldar Həsənlinin atası), **Cavadlı** – Qasimov Cavad Cavadlı Ələsgər oğlu (1926; şair, publisist, dramaturq), **İlqarlı** – Babayev Nəsir İlqarlı Bəyəli oğlu (1933; şair, publisist (36) və s.

Məktəb dərsliklərinin müəllifləri və hətta onomoloq tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, **-lı⁴** şəkilçisi həm sifət, həm də isim və o cümlədən soyadı düzəldir: **azərbaycanlı, məktəbli, kəndli, Məmmədli, Hüseynli, ağıllı, savadlı** və s. Bu sətirlərin müəllifi “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlı monoqrafiyasında və eyni adlı doktorluq dissertasiyasında bu şəkilçilərlə düzələn apelyativ mənəli isimlər (kəndli, şəhərli, dağlı, qazaxlı və s.) haqqında yazır: “Düzəldilmiş sözlər eyni zamanda şəxs anlayışı bildirən düzəltmə isimlərdir və yeri gəldikdə sifət kimi də işlənə bilər: Bakı – bakılı – bakılı Nəcəfqulu – Bakılı Nəcəfqulu, Buzovna – buzovnalı – buzovnalı Azər – Buzovnalı Azər və s.

Bakılı Nəcəfqulu və Azər Buzovnalı tarixi şəxsiyyətlər olmuşdur (XX əsrin əvvəllərində onlardan birincisi məşhur qoçu, ikincisi isə şair olmuşdur. Demək, “Bakılı” sözü ləqəb, “Buzovnalı” isə təxəllüsdür – A.Paşayev). Bu ad birləşmələrindəki Bakılı və Buzovnalı topoantroponimləri “bakılı” və “buzovnalı” apelyativlərinin antroponimləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir” (77-112).

Müəllif düzəltmə hesab edilən Həsənli, Zeynallı, Güllü, Xallı, Telli adları haqqında yazır: “Əslində isə Güllü, Xallı və Telli adları güllü, xallı, telli düzəltmə apelyativlərinin antroponimləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Həsənli, Zeynallı soyadları isə aşağıdakı şəkildə formalaşmışdır: Həsən – həsənlilər – Həsənli, Zeynal – zeynallılar – Zeynallı və s.

Azərbaycan antroponimikasında toponimlərlə ifadə olunan çoxlu ləqəb və təxəllüslər vardır: Novruz Gəncəli, Dəmir Gədəbəyli, Əbülfəz Naxçıvanlı, Əkrəm Əylisli, Məmməd Aranlı”(77-113).

Nümunədə göstərilən **-lı** şəkilçili toponimlər əvvəl şəkilçinin köməyi ilə atributiv mənəli ümumi ismə , sonra isə həmin düzəltmə apelyativ leksik yolla antroponimə çevrilmişdir.

-çı⁴: Tənqidçi – Süleyman Məlikov, Əjdər Süleymanzadə, **Müəmmaçı** – Mirzə Ağa Salamov (şair), **Nəşriyyatçı** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Məşrutəçi** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Ələkçi** – Məmməd Rəhimov, **Əməkçi** – Rəhman Məmmədov, **Gəmiçi** – Əli Bayramov (ictimai xadim), **Suvaqçı** – Əkbər Babayev, **Dıgdıgçı** – Molla Sadıq Rahil Süleymanzadə, **İşçi** – Molla Mahmud Çakər, **Xülyaçı** – Sadıq Abbasov, **Lağlağacı** – Əmin Sadıq, **Məsləhətçi** – Fazil Seyidov, Sabir Tahirzadə, **Bəzəkçi** – Cəlal Yusifzadə, **Tabaqçı** – Məmmədəli Əsədullazadə, **Kooperativçi** – Qəhrəman Əliyev Sarovlu, **Zurnaçı** – Üzeyir Hacıbəyov, Bayraməli Abbaszadə (66), **Millətçi (Millətçi Çəşmə kənanı)** – Şeyxəli Rza oğlunun təxəllüsü (Çəşmə kənan kəndində anadan olmuşdur) (27-68), **Topçu** – XX əsrin söz ustalarından Məhəmmədəli Sultan Herisli (65), **Dastançı** – Məmmədəli Manafzadə Sabitin təxəllüsü (1888, Təbriz-1937, Aşqabad) (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 19.02.1988), **Əkinçi** – Çingiz Əkinçi Əsəd bəy oğlu (1920; şair, publisist), **Elçi** – Abbasəli Yəhyəvi (1943; şair, folklorşünas) (36) və s.

-ğın⁴ və -qın⁴: Vurğun – Vəkilov Səməd Vurğun Yusif oğlu (1906-1956; Xalq şairi; dramaturq), **Gülgün** – Mədinə Gülgün Nurulla qızı Ələkbərzadə (1926-1991; şair) (20), **Coşqun** – Hüseyinqulu Katibi (Təbriz, 1910-?) 1979-cu ildə 15 cildlik əsərləri nəşr olunmuşdur (28-147), **Düzgün** – Hüseyin Sədiq Düzgün (Təbriz, 1945; müəllim və şair) (29-252), **Daşqın** - Hüseyinzadə Əli Həsən oğlu (1958; şair, nasir, tərcüməçi), **Sevgin** – Tağıyev Dayandur Mikayıl oğlu (1959; şair), **Coşqun** – Mirzəliyev Xaspolad Salman oğlu (1919; şair), **Daşqın** – Axundov Məzahir Daşqın Həmzə oğlu (1909-?; şair), **Duyğun** – Məlikov Ramiz Duyğun Məmməd oğlu (1938; şair, publisist) (36) və s.

-sız, -c, -ə, -əyən, -maz, -aq, -daş, -lik və s.: **Güləyən** – Sabir Tahirzadə, **Yoldaş** – Sultanməcid Əfəndiyev, Üzeyir Hacıbəyov, **Qorxaq** – Məmmədquluzadə Cəlil, Salman Mümtaz Əskərov, **Rəhmətlik** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Qorxmaz** – Şəmsəddin Abbasov (66), **İnanc** (İsmayıl **İnanc**) – Məhəmmədismayıl Məhəmmədtahir oğlu Əlizadə (1908-1985; şair) (47), **Adsız** – Əli Şərif Dilcuyi (Urmiya, 1955; şair) (29), **Sənsiz** – Şirinov Hacıbala Sənsiz Səməd oğlu (1935-2000; şair), **Əntiqə** - Əliyeva Gövhər Əntiqə Arif qızı (1960; şair), **Yağmur** – Aloyeva Zümrüd Yağmur İsrail qızı (1971; nasir, ədəbiyyatşünas) (36) və s.

-keş, -dar, -kar, -gər, -ban, na-, bi-, -zadə və s.: **Naməlum** – M.F.Axundov, **Bağban** – Sabir Tahirzadə, **Kimyagər** – Mir Əbdülvahab

Mirağazadə, **Təssübkeş** – Balaqədəş Səttaroğlu, **Qiyətkeş** – Kərbəlayi Vəli Mikayılov (66), **Bisavad** – Teymur Əsgər oğlu Əhmədov (Qasım İsmayılov, 1903-1983; şair (10), **Bisavad** – Muxtar Əli oğlu Bisavad (Maştağa, 1903-1938; bəna, şair), **Bağban** – Bağban Məhəmməd (Cəbrayıl, 1835-1914; naxırşı, şair) (11), **Vəfadar** – Mirzəyev Şəmsi Vəfadar Məhəmmədəli oğlu (1969; şair), **Nəğməkar** – Mədətov Yusif Məhəmməd oğlu (1955; şair) (36), **Qürbətzadə** - Əfsanəvi azərbaycanlı partizan Mehdi Hüseynzadənin şairlik təxəllüsü (Mixaylonun silahdaşı Məmməd Novruzovun xatirə gecəsində M. Hüseynzadənin dostu, Gəncə KTİ-nin professoru Mikayıl Qulubəyovun çıxışından. Balaxanı qəsəbəsi, Sabir adına Mədəniyyət sarayı. 2.04.1975) və s.

2) Qrammatik şəkilçili apelyativlərin leksik yolla antroponimləşməsi. Azərbaycan dilində müxtəlif qrammatik şəkilçili toponim, antroponim və s. olsa da, çox azdır. Ən çox hal, mənsubiyyət və feili sifət şəkilçili sözlərdən əsasən siyasi təxəllüs kimi istifadə olunur: **Adamım** – Əliheydər Qarayev, **Öyrədən** – Fərhad Ağazadə, **İdarədən** – Üzeyir Hacıbəyov, **Görən** – Cəfər Cabbarlı, **Özü** – Əziz Şərifov, **Özlərindən** – Əsəd Tahirov, **Unudulmuş** – Əli Razi Şəmçizadə, **Birisi** – Haşım bəy Vəzirov (98) və s. (Qrammatik şəkilçili apelyativlərin leksik üsulla onimləşməsi haqqında əlavə məlumat almaq üçün bax: 78 – 111-112).

Həm leksik, həm də qrammatik şəkilçili digər onim və apelyativlərin leksik yolla antroponimə çevrilməsini daha geniş şərh etməkdən qaçdıq. Bu məqsədlə bütün şəkilçiləri geniş qruplaşdırmağı da məsləhət bilmədik. Bizə elə gəlir ki, hər iki qrup şəkilçili sözlərin leksik yolla antroponimə çevrilməsi haqqında oxucularda tam fikir yarada bilməmişik. Oxucular bütün onimlərin, o cümlədən antroponimlərin və nəhayət, təxəllüslərin leksik kateqoriya olmasının şahidi oldular.

3. Müxtəlif onimlərin leksik yolla təxəllüslərə çevrilməsi. Azərbaycan dilində müxtəlif onimlərdən leksik yolla düzələn təxəllüslər çoxdur. Onların içərisində əsl ad, titul, təxəllüs, toponim, mifozoonim, teonim, ideonim və s. adlara təsadüf olunur. Təxəllüslərin yaranma mənbələri haqqında araşdırmalar apararkən bunlardan bəhs olunduğundan burada ancaq ümumi məlumat verməyi lazım bilirik: **Camal** – XII əsr İsfahanlı şair və Xaqaninin dostu Cəmaləddin Əbdürrəzzaqın (“Camal” təxəllüsü şairin dini adının ixtisarından yaranmışdır) təxəllüsü (21), **Arif** – Əminəyə Arif Əli Soltan oğlu Sultanovun (Maştağa, 1920-?) bu təxəllüsü onun əsl adından yaranmışdır) (47), **Leyli** – Bakı şairəsi Məşədi xanımın (1892-1912) təxəllüsü (24), **Abış** – Abdulla bəy Məşədi Əsədulla bəy oğlunun (Şuşa, 1841-?) təxəllüsü. Abış Məhəmməd bəy Məxfinin kiçik qardaşıdır. **Səməndər** – Əbdüləli Ağəmin oğlu Mirzə Səməndər (Dərbənd, ? – 1924), **Cənnəti**, **Daşkəsən**, **Daşkəsənoğlu** – Mirzə Əbdülxalq Qafar oğlu (Bakı, 1855-Bakı, 1931) (82),

Tufarqanlı – XVI-XVII əsr Azərbaycan aşığı Aşıq Abbas Tufarqanlı (11), **Məcnun** – Şəmkiqli Aşıq Hüseynin (1811-1891) ustadı Kəlbə Bağır adlı dəmirçinin təxəllüsü, **Rövzət** – Dəmirçizadə Rövzət Qafar oğlu (1939; şair). O, məşhur dilçi alim Ə.Dəmirçizadənin qardaşıdır. **Simurğ** – Tağı Şahbazi Simurğ (1989-1938; nasir, publisist), **Xəzri//Nəbi Xəzri** – Babayev Nəbi Ələkbər oğlu (1924-2007; şair, nasir, dramaturq), **Əfəndi//Hüseyn Əfəndi** – Qayıbov Hüseyn Yusif oğlu (1830-1917; publisist, maarifçi), **Mərcanlı//İsmayıl Mərcanlı** – İmanzadə İsmayıl Səlim oğlu (1945; şair, publisist), **Səhər//Məzahir Səhər** – Süleymanzadə Məzahir Bəybala oğlu (1952; şair, publisist). Təxəllüs müəllifin təsis etdiyi, redaktoru olduğu “Səhər” qəzetinin adından götürülmüşdür (36) və s.

4. Mürəkkəb söz formasında olan təxəllüslər. “Mürəkkəb təxəllüs – İki və daha artıq kökdən ibarət olan təxəllüs: Paxıraçan – İsfəndiyar Babayev, Türkməndost – Yaqub Nəsirli, Ümmixaqan – Əlabbas Mütəllibzadə, Firovni-xırda – Əzim Əzimzadə (Q.Məmmədli)” (3-308).

Elmi ədəbiyyatda “mürəkkəb” mənasında “kompozit”, həm də “yukstapozitiv” terminlərindən istifadə olunur. “Kompozit təxəllüs – Ən azı iki kök morfemin birləşməsindən ibarət olub, bir söz kimi formalaşan mürəkkəb təxəllüs: Həqiqətnəvis (Abdulla zərinə), Kövsərbəy (Səfərov Məmmədli), İstiot – Kərimov Nuşirəvan (Q.Məmmədli)” (3- 254).

Demək, kompozit təxəllüslər ancaq iki kök morfəmdən ibarət olur. Yukstapozitiv təxəllüs isə bundan bir az fətlənir: “Yukstapozitiv təxəllüs – İki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn (daha çox siyasi) təxəllüs: Ağzıqara (Ələkbər Seyfi), Acıdil (Əli Nəzmi), Ağcaqanad (İbrahim Tahir Musayev) (Q.Məmmədli)” (3-479)). Demək, yukstapozitiv təxəllüslərin tərkibində həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilər iştirak edir. Biz isə “mürəkkəb təxəllüs” dedikdə hər iki qrup təxəllüsləri nəzərdə tuturuq.

Azərbaycan dilində müxtəlif mürəkkəb sözlər formasında olan xüsusi sözlər, o cümlədən antroponimlər çoxdur. Onların müəyyən qismini isə təxəllüslər təşkil edir. Mürəkkəb söz formasında olan təxəllüslər müxtəlif mürəkkəb nitq hissələrinin leksik üsulla onimləşməsi nəticəsində yaranır. Müxtəlif mürəkkəb söz formasında olan onimlər isə kateqoriyasını dəyişərək təxəllüs kimi işlənir. Mürəkkəb söz formasında olan təxəllüslərin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1) I növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb təxəllüslər. I növ təyini söz birləşməsi formasında olan təxəllüslərin ikinci tərəfi əsasən isimlərdən, birinci tərəfləri isə ümumi və xüsusi isim, sifət, saylardan ibarət olur. Bunlar əsasən siyasi təxəllüslərdir: **Ağsaqqal** – Musayev İbrahim Tahir,

Bünyadzadə Cəfər, **Aydəmir** – Əli Hüseynzadə, **Bayquş** – Bədrəddin Seyidzadə, Əhməd Abbasov, **Qırxayaq** – Məşədi Qafar Abıyev, **Şirindilli** – Emin Mahmudov, Böyükağa Talıblı, **Şorbalıq** – Hacı Əli Nardarani, **Şeytanbazarski** – Cəfər Bünyadzadə, **Zahirbəy** – Həsən İxva Əlizadə, **Mustafabəyov** – Əbdülmömin Sərkərov, **Süpürgəsaqqal** – Mustafabəy Behbudov (66), **Əzizcan**//Fatma **Əzizcan** – Cənubi Azərbaycanın el sənətkarı Fatma xala (“Azərbaycan” jur. N3, 1981, səh.164), **Gültəkin** – Şair Əmin Abid (1898-1938) (“Gənclik” jur. N4, 1990, səh.10), **Ağabacı** – Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı şairə Ağabəyim Ağa Ağabacı (1780/81-1832) (13), **Xanbacı** – İnqilabçı Əli Bayramovun həyat yoldaşı Ceyran Bayramovanın (1896-?) təxəllüsü. O, M.Ə.Sabirin “Çatlayır, Xanbacı...” şeirindəki “Xanbacı” adını özünə təxəllüs götürmüşdür (24). **Ağamirək**//**Ağamirək** İsfahani – XVI əsr Təbriz rəssamı Ağa Cəlaləddin Mirək əl-Həsən əl-İsfəhani (ASE I, Bakı, 1976, səh.98), **Ceyranəli** – Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 02.11.1984), **Alısoy** //Nazim **Alısoy** – Əsədov Nazim Yaşar oğlu (1957; şair), **Muradxanlı**//Etibar **Muradxanlı** – Yaqubov Etibar Elşad oğlu (1968; nasir, publisist), **Məmmədcanlı**// Nizami **Məmmədcanlı** – Ömərov Nizami Alı oğlu (1950; şair), **Mirzəbəyli**//İttifaq **Mirzəbəyli** – Qarayev İttifaq Məmmədcan oğlu (1953; nasir, publisist), **Qaratorpaq**//Şurəddin **Qaratorpaq** – Məmmədəli Şurəddin Bahəddin oğlu (1956; ədəbiyyatşünas, tərcüməçi), **Safruh** – Əliyev Elman Ağa oğlu (1939; aforist – deyimçi), **Altunbay**//Oqtay **Altunbay** – Məmmədzadə Oqtay İbrahim oğlu (nasir, dramaturq), **Anadil**//Nəsibə Tahiri **Anadil** – Musayeva Tahiri Nəsibə Söhrab qızı (1966; nasir, publisist), **Elcanlı**//Məleykə **Elcanlı** – Ağamirova Məleykə Ağa Ələkbər qızı (1958; şair), **Gültac**//Nazilə **Gültac** – Hüseynzadə Nazilə Xəlil qızı (1969; şair) (36) və s.

2) II növ təyini söz birləşməsi formasında olan təxəllüslər. Bu formada olan mürəkkəb təxəllüslərin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan ümumi və xüsusi isim və ya sifət, ikinci tərəfi isə üçüncü şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisi olan ümumi isimlərdən ibarət olur: **Avarəqulu** – Əliağa Vahid, **Allahqulu** – Mustafa Lütfi İsmayılov, **Aslanoğlu** – Cahangir Məmmədov, **Axundoğlu** – Əhməd Cavad Axundov, **Bacıoğlu** – Mirzə İshaq Möhsünzadə, **Vətənoğlu** – Mirzə İbrahimov, **Qardaşoğlu** – Ağaəli Əzizoğlu, **Qarınqulu** – Sabir Tahirzadə, **Qəmişoğlu** – Əliheydər Qarayev, **Daşoğlu** – Rəsul Rza, **Dəmirçioğlu** – Süleyman Rüstəm, **Əkinçioğlu** – Həsən bəy Məlikov, Həsən Mirzəyev, Rəşid Vəlibəyli, **Ərəboğlu** – Hüseyn Şərifov, **Zeynalıoğlu** – İsmayıl Zeynalov, **Rüfətoğlu** – Rüfət Əhmədzadə, **Kazımoğlu** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə, **Calaloğlu** – Məhərrəm Əlizadə, **Qullarağası** – Eynalı Sultanov, **Koroğlu** – Böyükağa Talıblı (66), **Azəroğlu**//Balaş **Azəroğlu** – Abizadə Balaş Allahbaxış oğlu (1921; şair,

ədəbiyyatşünas), **Divanbəyoğlu** – Abdulla bəy Sübhanverdixanov (1883-1936; nasir), **Səmədoğlu** – Vaqif Vəkilov, Yusif Vəkilov, **Vətənoğlu**//Bəhmən **Vətənoğlu** – Abbasov Bəhmən Kalış oğlu (1932; aşığı-şair), **Eloğlu**//Museyib **Eloğlu** – Məmmədquluyev Museyib Məhəmməd oğlu (1942; şair), **Çobanoğlu**//Fariz **Çobanoğlu** – Zalov Fariz Zal oğlu (1970; publisist), **Elduası**//Eldar **Elduası** – Abbasov Eldar Əli oğlu (1956; şair) və s.

3) Qeyri-təyini söz birləşməsi formasında olan təxəllüslər. Bu sətirlərin müəllifi ilk dəfə qeyri- təyini söz birləşmələri formasında olan onimlər (antroponimlər, toponimlər) haqqında ümumi məlumat vermişdir (78 – 117-118). Faktlar göstərir ki, təxəllüslər içərisində eyni formalı olanlara da təsadüf olunur. Çox maraqlıdır ki, bunların bəzisi üçüncü növ təyini söz birləşmələri formasında olan adlar hər iki tərəfin (birinci tərəfdə yiyəlik hal, ikinci tərəfdə mənsubiyyət) şəkilçilərinin ixtisarı ilə yaranmışdır: **Oxtay** – Əlirza Həbdil (1943-1971; Cənubi Azərbaycan). Müəllif öz təxəllüsünü “Oxa tay” kimi izah etmişdir (29), **Elçin**//Rəhilə **Elçin** – İbrahimova Rəhilə İbrahim qızı (1951; şair, publisist; “Elin çini” mənasındadır), **Elruh**//Zəkiyyə **Elruh** – Pənahova Zəkiyyə Həsən qızı (1962; şair), **Eltəkin**//Nəzir **Eltəkin** – Əhmədov Nəzir Laçın oğlu (1925; şair, publisist; “Eltəkin” “elin təkini” mənasındadır. “Təkin” – qədim türklərdə xandan sonra varisliyə hüququ olan xan oğluna verilən tituldur), **Eltəkin**//Nemət **Eltəkin** – Mehdiyev Nemət Bayram Əli oğlu (1925; şair, publisist), **Elgünəş** – Elçin Əfəndiyev (yazıçı), **Əliyar**//Bəxtiyar **Əliyar** – Babayev Bəxtiyar Şaban oğlu (1960; şair; “elin dostu”, “elin yarı” mənasındadır) (36) və s.

4) Feli sifət birləşməsi formasında olan mürəkkəb təxəllüslər: Goreşən//**Halvaçalan** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Danaburan** – Əliqulu Nəcəfov, **Papıroşçəkən** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Çaydaçapan** – Sabir Tahirzadə, **Yoncasatan** – Mirzə Məmməd Axundov, **Azyazan** – Camo Hacinski, **Qırxandanbaxan** – Süleyman Məlikov, Böyükağa Talıblı, **Çoxbilmiş** – Cahangir Məmmədov, **Paxıraçan** – İsfəndiyar Babayev (66) və s.

5) Cümlə formasında olan mürəkkəb təxəllüslər: Ümidvar – Ömər Faiq Nemanzadə (66), **Elsevər**//Əzizağa **Elsevər** – Ələkbərov Əzizağa Bəhram oğlu (1952; nasir publisist), **Atasevər** – Tofiq Turan Atasevər (1928; şair), **Şənol**//Şükür **Şənol** – Əliyev Şükür Məmiş oğlu (1955; şair), **Yurdsevər**//Əbdülvahab **Yurdsevər** – Əbdülvahab Yurdsevər (1898-1976; ədəbiyyatşünas), **Elsevər**//Həsən **Elsevər** – Fətullayev Həsən Mehdi oğlu (1925; nasir, dramaturq) (36).

Təxəllüslərin adyaradıcılığında rolu

Müxtəlif nitq hissələrindən təxəllüs kimi istifadə edildiyi kimi, təxəllüslərdən də digər onim yaradıcılığında geniş istifadə olunur. Bu baxımdan onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təxəllüs - əsl və ata-ana adı. Hazırda təxəllüslərdən əsl ad və ondan da ata, ana adı kimi geniş istifadə olunur: **Məhsəti, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Vidadi, Zakir, Şakir, Səbuhi, Hikmət, Sabir, Cavid, Müşfiq oğlu, Vurğun qızı, Sabit oğlu, Vazeh oğlu, Natəvan qızı və s.**

2. Təxəllüs – ideonim. Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri təxəllüslərdən düzələn ideonim: **“Xaqani”** romanı, **“Nizami”** pyesi, **“Nizami”** romanı, **“Məhsəti”** pyesi, **“Nəsimi”** poeması, **“Füzuli kontatası”, “Vaqif”** dramı, **“Müşfiqin portreti”, “Vurğun keçib bu yerlərdən”** və s.(3-431).

3. Təxəllüs – komonim. Təxəllüslərdən düzəlmiş komonimlər: **Nizami** (Goranboy), **Sabirabad** (Cəlilabad), **Sabirkənd** (Ordubad, Şəmkir), **Sabirli, Sabiroba** (Xaçmaz), **Sabirabad, Cəlilabad, Füzuli** (3-431) .

4. Təxəllüs – astionim (polisonim). Təxəllüslərdən düzələn şəhər adları: **Füzuli, Sabirabad, Cəlilabad** və s.

5. Təxəllüs – onim. Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri təxəllüslərdən düzələn müxtəlif kateqoriyalı onim (3-431): **Nizami rayonu, “Nizami” pyesi, “Nizami” bağı, Nizami küçəsi, “Nizami” kinoteatri, Nizami muzeyi, Nizami heykəli, Nizami məqbərəsi** və s.

6. Təxəllüs – toponim. Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri təxəllüsdən ibarət olan toponim: **Füzuli şəhəri, Nəsimi bağı, M.Ə.Sabir adına kitabxana, Xətai prospekti, Xətai metrosu** və s.

7. Təxəllüs – urbanonim. Şəhər daxilində hər hansı təxəllüsdən düzələn inzibati bina, prospekt, küçə, meydan, bazar və ya hər hansı müəssisənin adı: **Füzuli meydanı, Nəsimi bazarı, H.Cavidin ev – muzeyi, Vahid Muğam evi, Nizami metrosu, M.Araz Poeziya dərənəyi, Şəhriyar Mədəniyyət evi** və s.

3. TƏXƏLLÜSLƏRİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. İsim təxəllüslər. Əldə olan təxəllüs nümunələrinin əksəriyyəti isimlərdən düzəlir. Lakin dilimizdə digər əsas nitq hissələrindən düzələn təxəllüslər də vardır. Hansı nitq hissəsindən düzəlməsindən və quruluşundan asılı olmayaraq təxəllüslər ancaq **kim?** sualına cavab verir və şəxs bildirir: **Fələki, Vaqif, Tamaşaçı** (Məmməd Qarayev), **Taxtabiti** (Kərim İsmayılov), **Sırtıx** (Cəlil

Məmmədquluzadə), **Tənbəl** (Əliğa Vahid), **Toxmaq** (Seyid Hüseyn Sadıqzadə), **Unudulmuş** (Əli Razi Şəmçizadə), **Beş** – Üzeyir Hacıbəyov və s.

“İsim təxəllüslər – Müxtəlif mənalı ümumi və xüsusi isimlərdən düzələn ədəbi-bədii və siyasi təxəllüslər: Maarifçi (Əhməd Səfərov), Məddah (Hacı Əsəd Naxçıvani), Məcid (Sultanməcid Əfəndiyev), Millət (İbrahimxəlil İsadə), Mizrab (Qulam Məmmədli), Molla Əmi, Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadə), Muzdur (Əli Vəliyev) (Q.Məmmədli)” (3-246).

İsmlər tək və cəm olur. Təxəllüslər isə əsasən tək olur, lakin cəm şəkilçiləri ilə işlənən siyasi təxəllüslərə də təsadüf olunur. Bunlar həm cəm şəkilçili apelyativlərdən, həm də cəmlik bildirən söz birləşmələrindən ibarət olur: **Bəbirov qardaşları** – Cəmşid Əmirov, Rəfail Nağıyev, Şakir Abdullayev, **Qullarağası** – Eynəli Sultanov, **Əz- tərəfi-Aşğabad ağsaqqalları** – Salman Əsgərov, **Şiələr** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Gəncə cavanları** – Əli Nəzmi Məmmədzadə (66) və s.

Konkret və mücərrəd mənalı isimlərdən düzəlməsindən asılı olmayaraq təxəllüslər həmişə konkret olur: **Şeirçi** – Molla Mahmud Çakər, **Şeytan** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Bülbül** – Murtuza Məmmədov, **Zənbur** – Əbdülxalıq Axundov, **Nənəcib** – Hüseynağa Ağayev (66) və s.

İsmlər ümumi və xüsusi olur. Təxəllüslər isə ümumi və xüsusi isimlərdən və digər apelyativlərdən düzəlməsindən asılı olmayaraq, həmişə ancaq xüsusi olur. Çünki sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu apelyativlər leksik yolla təxəllüsə çevrildikdən sonra onlar onimləşir, ancaq bir müəllifə məxsus təxəllüs olur. Lakin təxəllüsləri əmələgəlmə mənbəyinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) Onimlərdən yaranan təxəllüslər; 2) Apelyativlərdən yaranan təxəllüslər.

1) Onimlərdən yaranan təxəllüslər. Xüsusi adlardan düzələn təxəllüslər əsasən toponim, astronimlərdən və digər kateqoriyalı antroponimlərdən yaranır: **Şirazi** – Cəfər Həbibli, **Şəms** – Məmmədəli Vaizzadə, **Harun** – Əziz Şərif, **Xeyransa** – Ağali Qasimov, **Xanbacı** – Əli Razi Şəmçizadə, **Molla Nəsrəddin** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Makedonski** – Qulam Məmmədli, **Məmdəli//Məndəli//Məmmədəli**, **Əbu Nəsir Şeybani** – M.Ə.Sabir (66) və s.

2) Apelyativlərdən (ümumi isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, feil) düzələn təxəllüslər: **Adaş** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Aciz** – Cabbar Əskərzadə (şair), **Güləyən//Bağban//Qarnıyarıq** – Sabir Tahirzadə, **Bax** – Bağır Axundov, **Beş** – Üzeyir Hacıbəyov, **Biz** – Məmmədsadiq Axundov, **Sani** – Süleyman Sani Axundov, **Bir şəxs** – Nəriman Nərimanov, **Vurğun** – Səməd Yusif oğlu Vəkilov, **Qorxmaz** – Şəmsəddin Abbasov, **Unudulmuş** – Əli Razi Şəmçizadə (66) və s.

Təxəllüslər də digər antroponimlər kimi mənsubiyyətə görə dəyişə bilər, lakin reallığı apelyativlər kimi düzgün əks etdirmir:

Nizamim	Nizamimiz
Nizamin	Nizaminiz
Nizamisi	Nizamisi

Təxəllüslər isimlər kimi hallana bilər, lakin bütün əsl adlar kimi, “oğlu” və “qızı” sözləri sözləri ilə işlənən şəxs adları istisna olmaqla, təxəllüslər qeyri-müəyyən ziyəlik halda işlənmə bilər. Çünki “oğlu” və “qızı” sözlərindən əvvəl gələn əsl ad və ya ədəbi-bədii təxəllüslər həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən hallarda işləndə həmişə müəyyənlilik bildirir. Məsələn, “Afiqin oğlu” və ya “Elçin qızı”, “Cavid oğlu” və ya “Bülbülün oğlu”. Burada əsl ad və təxəllüs qeyri-müəyyən ziyəlik halda işlənsə də, konkretlik bildirir. Əsl adlar və ya təxəllüslər digər sözlərlə əlaqəyə girəndə qeyri-müəyyən halda işlənmə bilər: Müşfiq bacısı, Ümid maşını, Fərid imtahanı və s.

2.Sifət təxəllüslər. Apelyativlərdən düzələn təxəllüslərin müəyyən hissəsini sifətlərdən düzələn təxəllüslər təşkil edir. “Sifət təxəllüs – Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri sifətdən düzələn təxəllüs: Adsız (Ələkbər Heydərlı), Allahsız (Fazıl Seyidov), Arıq (Ağahüseyn Rəsulzadə və Mirzə Mehdi Ələsgərzadə), Aciz (Xəlifə Məmməd, Camo Cəbrayılbəyli, Cabbar Əsgərzadə, Mirzə Yusif Mərəndi, Axund Molla Ələkbər Hacı Əlibaba oğlu və s.), Bakılı (Məmmədsadıq Axundov), Balaca (Həmid Səmədov), Banbulu (Əli Razi Şəmçizadə), Baxtsiz (Cabbar Əsgərzadə), Bıkef (Məmmədəli Sıdqi), Bəzəkçi (Cəlal Yusifzadə), Boynuburuq (M.Ə.Sabir, Əli Şövqi), Boşboğaz (Şahsevən Molla İbrahimxəlil Salyanlı), Qanmaz (C.Məmmədquluzadə), Qarnıyarıq (Mirzə İshaq Möhsünzadə) (Q.Məmmədli)” (3-409).

Müxtəlif quruluşlu sifətlər təxəllüsə çevrildikdən – substantivləşdikdən və onımlaşdıkdən sonra ayrılıqda kim? sualına cavab verir, cümlədə mübtədə, tamamlıq və xəbər ola bilər.

3. Say təxəllüslər. Apelyativlərdən düzələn təxəllüslərin müəyyən qismini saylardan düzələnələr təşkil edir. “Say təxəllüs – Müəllifin adının yerində müxtəlif rəqəmlərin yazılması. Bəzən də rəqəmlərin ilk hərfinin inisialını əvəz edir, ya da rəqəmlər müəllifin adında olan hərflərin sayını bildirir: **H.Doxxan üç** (Seyid Hüseyn Sadıqzadə), **Beş, Üç, Bir, Bir müəllim, Bir nəfər** (Üzeyir Hacıbəyov), **Beş** (Cəfər Bünyadzadə), **Bir şəxs** (N. Nərimanov), **Bir alim** (M.Ə. Sabir) (Q.Məmmədli)” (3-401), **Sədi Salis** (ə. üçüncü) – Sədrəddin Əfəndiyev (Göyçaylı

şair), **Salis** – Əlabbas Rzayev (şair), **Həfdadrəng**(f. həfdad – yetmiş) – Əlabbas Mütəllibzadə), **Bir dərbəndi** (Məmmədqulu Abbasov), **Bir dərbəndli** (İsmayıl Mehdizadə) (66) və s.

Ədəbi-bədii təxəllüslər içərisində də saydan düzələnləri vardır: **Sani** (ə. ikinci) – Şah Səfi Səfəvinin oğlu II Şah Abbasın (1633-1666) təxəllüsüdür. O, fars və türk dillərində şeirlər yazmışdır. Şakir **Sani** – Adı Molla Qasımdır. O, Qasım bəy Zakirin nəvəsidir. Şeirləri türk dilindədir və 1896-cı ildə vəfat etmişdir (65-145, 299). **Sani** – Axundov Süleyman Rzaqulubəy oğlu (1975-1939; nasir, dramaturq) Şuşada anadan olmuş, Qori Müəllimlər Seminariyasını qurtarmış, Bakıda müəllim işləmiş, məktəb quruculuğunda fəal iştirak etmişdir. 1922-ci ildə Azərbaycan Ədib və Şairlər ittifaqının sədri vəzifəsində çalışmışdır. Qarabağ, Kürdüstan və Zəngəzurda inqilab komitəsində məsul vəzifələrdə işləmiş və Qarabağ Vilayət Maarif Şöbəsinin müdiri olmuşdur (36 – 816; 20-532), Sədi **Sani** – Sədi Ocaqqulu oğlu Sani (Şuşa, 1854-Şuşa, 1879) Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır, “Məclisi-fəramuşan” şairlərinə yaxın olmuşdur (82-255). Qılman **İlkin** – Musayev Qılman İsabala oğlu (1914; nasir) Bakının Mərdəkan qəsəbəsində anadan olmuşdur. Əvvəl pedaqoji texnikumu, sonra ADPI-nin filologiya fakültəsini qurtarmışdır. Müəllim işləmiş, Mühəribə illərində Sovet Ordusu tərkibində İranda hərbi müxbir işləmişdir. 1943-cü ildən ədəbi yaradıcılığa başlamış, ADU-da müəllim və müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır (20-125). İlqar **İlkin** – Bayraməliyev İlqar Bayraməli oğlu(1972; şair) (36-424) və s.

4. Əvəzlilərlə ifadə olunan təxəllüslər. “Əvəzlik təxəllüs – Müxtəlif əvəzlilərlə və əvəzliyi olan birləşmələrlə ifadə olunan təxəllüs. Belə təxəllüslərə adətən siyasi təxəllüslər içərisində təsadüf edilir: **Biz** – Məmmədsadiq Axundov, **O molla, O səyyah** – Məmmədəli Manafzadə, **O taylı** – Cəlil Məmmədquluzadə (Q.Məmmədli)” (3-162), **Öz şairimiz** – Əliqulu Nəcəfov, **Özübəy** – Nəriman Nərimanov, **Özlərindən** –Əsəd Tahirov, **Behmankəs, Filankəs, Adı bəy, özü Filankəs** – Üzeyir Hacıbəyov, **O birisi, Kəblə biz** – Hacı İbrahim Qasımov, **Özü** – Əziz Şərif, **Sam** (r. özüm) – Mürşid Səttaroğlu, **Svoy** (r. özümün) – Əzim Əzimzadə, **Həman** – Cəlil Yusifzadə, **Həmən Hümən** – Həsən Əlizadə (66), **Özqan** – Məmməd Vəli Özqan Məmməd Tağı oğlu (1921; şair) Türkiyənin Qars vilayətində azərbaycanlı mühacir ailəsində anadan olmuşdur (36). **Birisi** – “Səda” qəzetində Sabirə qarşı son dərəcə ədəbsiz, təhqiramiz məzmununda yazılmış məqalənin müəllifi Haşimbəy Vəzirovun təxəllüsü (98-18) və s.

5. Feili təxəllüslər. Apelyativlərdən leksik yolla yaranan təxəllüslərin müəyyən hissəsinin əsası feillərdən ibarət olan təxəllüslər təşkil edir. “Feili təxəllüs – Bütövlükdə və ya bir hissəsi feildən düzələn təxəllüs: Papiros satan (Ə.Vahid),

Papirosçəkən (Ə.Nəzmi), Paxıraçan (İ.Babayev), Məclisdə olan (M.Ə.Sabir), S.Vurğun, İsgəndər Coşqun, Ramiz Duyğun” (3-170).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, burada həm feillərdən düzələn düzəltmə sifətlərdən, feili sifətlərdən, həm də feili sifət birləşməsi formasında olan təxəllüslər vardır. Biz isə ancaq düzəltmə söz formasında olan feili sifət və düzəltmə sifətlərdən leksik yolla düzələn təxəllüsləri nəzərdə tuturuq: **Azyazan** – Camo Hacinski, **Unudulmuş** – Əli Razi Şəmçizadə, **İştirak edən** – Yaqub Nəsirli, **Qaçqın** – Abbas Zamanov, **Məclisdə olan** – M.Ə.Sabir, **Papirosçəkən** – Ə.Nəzmi, **Paxıraçan** – İ.Babayev, **S. Vurğun, İ.Coşqun, R.Duyğun** və s.

6. “Təqlidi sözlərdən ibarət təxəllüs – Bütövlükdə və ya komponentlərindən biri təqlidi sözlərdən düzələn təxəllüs: Vızvıza (Üzeyir Hacıbəyov), **Vızvıza, Mığmığa** (C.Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadə), **Kabla Nıyıldı, Molla Qurqur** (Əli Razi Şəmçizadə), **Molla Qurqur** (Əliheydər Qarayev), **Mığmığa** (Səməd Mənsur Kazımzadə), **Patıldı** (M.Ə.Sabir), **Taraqqa** (Məşədi Mehdi Sadıqzadə), **Hophop** (M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və b.), **Hoşhoş** (Cabbar Əsgərzadə), **Hudhud** (Hüseynzadə Hüseyn Təbrizi), **Cırcırma, Cızbızçı** (C.Məmmədquluzadə) (Q.Məmmədli)” (3-433).

4. TƏXƏLLÜSLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elmi ədəbiyyatda və məktəb dərsliklərində ümumi söz birləşmələri və onların arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr haqqında çox yazılmışdır. Amma xüsusi söz birləşmələri Azərbaycan dilçiliyində, demək olar ki, ətraflı tədqiq olunmamışdır. A.Paşayev ilk dəfə olaraq “Onomastik birləşmələr” adlı məqaləsində ümumi və xüsusi söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətləri haqqında ümumi məlumat vermişdir (75). Onun “Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri” adlı kitabında onomastik birləşmələr və o birləşmələrin tərəfləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir (78). Ona görə də təxəllüslərin sintaktik xüsusiyyətləri haqqında xatırlayıcı ümumi məlumat verməyi lazım bilirik.

1. I növ təyini söz birləşməsi formasında olan təxəllüslər. Ədəbi-bədii təxəllüslərin içərisində I növ təyini söz birləşməsi formasında olan təxəllüslərə təsadüf olursa da, onların çoxu mürəkkəb söz formasında olur. Lakin siyasi təxəllüslər içərisində həm sadə, həm də mürəkkəb söz birləşmələri şəklinə olan müxtəlif təxəllüslər də çoxdur. Demək, xüsusi ad birləşmələri də ümumi söz birləşmələri kimi sadə və mürəkkəb quruluşa malik olur. İki sözdən ibarət olan təxəllüslər sadə, üç və daha çox sözdən ibarət olan təxəllüslər mürəkkəb hesab edilir: **Avarə Rəssam** – Əzim Əsimzadə, **Ağa Tuti** – Seyid Hüseyn Sadıqzadə,

Ağzı dualı müxbirimiz Göy atlı, Aşqabad müzbiriniz Həpəndül-Məmalik, Qorxaq müxbiriniz qraf Qorheyzen, Yeni müxbiriniz Şahmar ilan, Müxbiriniz Silləli – Salman Mümtaz Əsgərov, **Azad Mərəndi** – Axundzadə Əbdülhüseyn, **Anaş Qurbağa, Axund Molla Tatarqulu, Bir nəfər ürəyi dağlı, Məşədi Qasım, Məşədi Mozalanbəy, Məşədi Mozalan, Sultan Əbdülhəmid** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Molla Cibişdanqulu, Əbunəsir Şeybani, Yetim Məmmədəli** – Sabir Tahirzadə, **Məşədi Sijimqulu** – Əli Nəzmi Məmmədzadə, **Dərviş şah** – Məşədi Quliyev, **Arı bəy** – Nəriman Nərimanov, **Hacı Həqiqət** – Əhməd Səfərov, **Aşıq Məna** – Rəsul Rza (şair), **Bahir Əyyar** – Əmin Abid Mütəllibzadə, **Aşaş Zeynal** – Bayraməli Abbaszadə, **Dəli Bəhlul** – Fazil Seyidzadə, **Əkrəm Cənab** – Əsəd Əyyubi, **Nuri Nuriyev** – Məmmədsadiq Əfəndiyev (66). **Molla Nəsrəddin** (Bu, bəlkə də, I növ təyini söz birləşməsi formasında olan yeganə ədəbi-bəddi təxəllüsdür) – Cəlil Məmmədquluzadə və s.

Adətən müəlliflərin ədəbiyyat tarixində məşhurlaşdıqları adlar da I növ təyini söz birləşməsi formasında olur. Bu antroponimik birləşmələrin bir komponenti ədəbi-bəddi təxəllüs, biri isə əsl ad, nisbə, dini və ya mülki titullar və s. olur: **Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nəsimi Şirvani, Məhəmməd Füzuli, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Yusif Səmədoğlu** və s.

Birinci növ təyini söz birləşmələri ilə birinci növ təyini söz birləşmələri formasında olan təxəllüslər bir-birindən fərqlənir:

1) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi asılı, ikinci tərəfi isə əsas söz olur. Birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan təxəllüslərdə isə əsas və asılı tərəflər olmur. Onlar bütövlükdə təxəllüs olur: **Əbunəsir Şeybani** (M.Ə.Sabir), **Sultan Əbdülhəmid, Molla Nəsrəddin** (C.Məmmədquluzadə) və s.

2) Birinci növ təyini söz birləşmələri cümlədə təhlil zamanı birinci tərəf əsasən təyin, ikinci tərəf mübtədə, tamamlıq, xəbər ola bilər. Sadə və mürəkkəb birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan onomastik vahidlər, antroponimlər (o cümlədən təxəllüslər) bir suala (antroponimik birləşmələr, o cümlədən təxəllüslər kim? sualına) cavab verir və bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur: **Axund Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Səməd Vurğun, Cəfər Xəndan, Mikayıl Müşfiq, Əliağa Vahid** və s. Bu antroponimik birləşmələr bütövlükdə kim? sualına cavab verib, cümlənin bir üzvü olsa da, əgər bu birləşmələrdə əsas tərəf axtarılsa, əsas tərəf əsl adlar hesab olunmalıdır. Çünki insanın anadan olanda aldığı əsl ad ilkin, o biri komponentlər isə ömrün müxtəlif dövrlərində meydana gəlmiş və adlara təyinedici söz kimi qoşulmuşdur.

3) Birinci növ təyini söz birləşmələri sərbəst birləşmələrdir. Birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan təxəllüslər isə onomastik birləşmələr hesab olunur və onlara nisbətən sabit və rəsmi xarakter daşıyır: **Hüseyn Cavid, Paşa Qəlbinur, Xəlil Rza Ulutürk, Mədinə Gülgün, Balas Azəroğlu** və s.

2. II növ təyini söz birləşməsi formasında olan təxəllüslər: Allah bəndəsi – Firudin bəy Köçərli, Əliəşrəfbəy Səfibəyov, **Bazar cücəsi, Şeytanbazar cücəsi** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Baksoyuz üzvü, Qarabağ Cəmaəti, Qasım kənd ləzgisi** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Bəbirov qardaşları** – Cəmşid Əmirov, **Bədəl oğlu** – Əfrasiyab Bədəlbəyli, **Vətən xadimi** – Hüseyn Axundzadə, **Dağıstan bülbülü** – Rəhim Hüseynzadə, **İran qurdu, Din dirəyi** – Sabir Tahirzadə, **Kənd aşiqi** – Hacı Səlim Sanılı, **Lənkəran fırıldaqçısı** – İsaq Möhsünzadə, **Müsəlman qızı** – Seyid Məsum Musəvi, **Nuxa Şeytani** – Rəşid Vəlibəyov, **Xalq rəssamı** – Əzim Əzimzadə, **Xaldan tülküsi** – Həmid Cəfərov, **Hacıkənd zəvvarı** – Əli Azəri, **Ənzəli Qəmişi** – Haşım Ələkbərov (66) və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələri ümumi və sərbəst birləşmələrdir və kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verir. İkinci növ təyini söz birləşmələri formasında olan antroponimik birləşmələr, o cümlədən təxəllüs birləşmələri ancaq kim? sualına cavab verir.

3. Qeyri-təyini söz birləşmələri formasında olan təxəllüslər. Bu təxəllüslər də ancaq kim? sualına cavab verir və cümlədə bütövlükdə bir üzv olur: **Balaxanadan bir səs** – Əli Yusif, **Quyruğu belində** - Mirzə İshaq Möhsünzadə, **Kişlədən bir səs** – Məmmədəmin Əfəndizadə, **Gəncədən Qeybi** – Mirzə Məmməd Axundov, **Göy altında, yer üstündə-heyrani** – Ömər Faiq Nemanzadə, **Palanduz şairlərindən Niyzədar** – Sabir Tahirzadə (66) və s.

4. Fəli birləşmə formasında olan təxəllüslər. Bu fəli birləşmələr isə əsasən fəli sifət birləşmələri formasında olur: **Arvadını boşayan** – Əli Azəri, **Bacadan baxan** – Mirzəyev Həsən Kişləli, **Eşşək dağlayan** – Mirzə Qadir İsmayılzadə, **Yaxından baxan** – Feyzi Məmmədov, **Krılovdan tərcümə edən, Söz yağın, Yuxu görən, Gah inanan, gah inanmayan** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Gəndən baxan, Gəndən qulaq asan** – Üzeyir Hacıbəyov, **Sabiri sevən** – Məmməd Kazım Ələkbərli, **Məətəl qalan, Qabaqda gedən zəncirli** – Qulam Məmmədli, **Qırxandan baxan** – Süleyman Məlikov, B.Talıblı, **Gözü ilə görən** – Mirzə Məmməd Axundov, **Papiros satan** – Əliəğa Vahid, **Sözün doğrusunu danışan** – Əli Məmməd Mustafayev (66) və s.

5. Cümlə formasında olan təxəllüslər: Səməd Ölməz – Aydın Təbrizinin böyük oğlu Əfinin (1975; şair) təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz.

08.11.1991), **Adı bəy, özü Filankəs** – Üzeyir Hacıbəyov, **Vermə əlindən** – Balaqədəş Səttar oğlu, **İstari vəş pokupayu** – Cəfər Bünyadzadə, **Nəql eləyib Məşədi Xəkəndaz, yazıya götürüb Lağlağı** – Cəlil Məmmədquluzadə (66) və s.

Elmi ədəbiyyatda bu cür təxəllüslər “predikativ təxəllüslər” adlanır. “Predikativ təxəllüs – Bütövlükdə və ya komponentləpindən biri feilin təsriflənən formasında olan mürəkkəb söz və ya tərkib halında olan təxəllüs. Predikativlik əlaməti ən çox siyasi təxəllüslərə xasdır. Bunların bəziləri də ismi xəbərlərlə düzəlir: Vaxtın var (Əzim Əzimzadə), Vermə əlindən (Balaqədəş Səttar oğlu), Ümidvar (Ö.F.Nemanzadə)” (3-391).

5. TƏXƏLLÜSLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bu vaxta qədər antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri haqqında çox yazılmışdır. A.Paşayevin E.Cəfərova ilə qələmə aldığı “Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları” adlı əsərində ilk dəfə olaraq anaforik antroponimlər, epiforik antroponimlər, məcazi (bənzmə, metaforik, metonimiya, təzaq və s. antroponimlər, xatırlama adlar və s. haqqında ətraflı məlumat verilmişdir (79). Lakin rus və digər türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan antroponimiyasında təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri hələ də geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətlərindən söz düşəndə ilk növbədə bədii əsərlərdə işlənən və obraz haqqında müəyyən əlavə məlumat verən “danışan adlar” yada düşür: **Şirin, Şəkər, Tutıyanuş, Xeyir, Şər, Məcnun, Leyli, Şiruyyə, Xosrov** (N.Gəncəvi) və s.

Araşdırmalar göstərir ki, təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri geniş və mürəkkəb problemdir. Buna görə də biz bəzi məqamları xatırlamaqla kifayətlənəcəyik. Eyni zamanda burada müxtəlif müəlliflərə məxsus olan təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmayacaqdır. Çünki müxtəlif müəlliflərə məxsus təxəllüslərin üslubi çalarları daha zəngindir.

Təxəllüslər üzərində aparılan müşahidələr bir daha göstərir ki, onları üslubi cəhətdən həm ümumi cəhətdən – dildə mövcud olan bütün təxəllüsləri kompleks halda, həm də hər hansı müəllifə məxsus təxəllüsləri ayrılıqda tədqiq etmək olar. Dildə mövcud olan həm ədəbi-bədii təxəllüsləri, həm də siyasi təxəllüsləri üslubi cəhətdən ayrılıqda araşdırmaq mümkündür.

Hər bir təxəllüsün poetik səciyyəsi, ilk növbədə axıcı səslənməsi və onun müəllifin özü ilə necə əlaqələnməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman onlar qədim türk adlarına və bədii əsərlərdə obraz haqqında əlavə məlumat verən obraz adlarına bənzəyir: **Dara** (f. sahib, malik olan, malik) – Fətəli şahın oğlu və Zəncanın hakimi

Abdulla Mirzə (65), **Bağban** – Bağban Məhəmməd (Cəbrayıl, 1835-1914; şair) (9), **Oxtay** – Əlirza Həbdil (1943-1971) Cənubi Azərbaycanda şah rejiminə qarşı vuruşduğu üçün güllələnmişdir. Müəllif öz təxəllüsünü “Oxa tay” kimi izah etmişdir, Hüseyn **Düzgün** – Hüseyn Sədiq Düzgün (Təbriz, 1945-?) müəllim və şair olmuşdur (29), **Daşqın** (Məzahir **Daşqın**) – Axundov Məzahir Həməzə oğlu (1909-?; şair), **Duyğun** (Ramiz **Duyğun**) – Məlikov Ramiz Məmməd oğlu (1938; şair, publisist), **Sevgin** (Dayandur **Sevgin**) – Tağıyev Dayandur Mikayıl oğlu (1959; şair), **Elçi** – Abbasəli Yəhyəvi (1943; şair, folklorşünas), **Qartal** – Əliyev Məstan Rəsul oğlu (1935; şair, publisist), **Şəhriyar** (f. hökmdar, padşah) – Xoşginabi Seyid Məhəmmədhüseyn Hacı İsmayıl oğlu (1905-1988; şair) (36), **Şuxi** –Mustafa Ağa Şuxi Kərim ağa Fatehin oğludur (Şəki, ?-1895; şair) (82), **Arzu** – Xanımana Nəcəf qızı Abasova (1936; Bakı, Saray kəndi) (47), **Tufan** – Hazırda Vyanada yaşayan Azərbaycan musiqişünası Məmmədəğa Məmmədzadə (Rəhmətlik müğənni Sara xanım Qədimovanın keçmiş əri və bəstəkar – müğənni Tamella Məmmədzadənin atası) (“Odlar yurdu” qəz. N 4, fevral 1989), **Hatif** – Axundzadə Mirzə Məhəmməd Mirzəkərim oğlu (1876-1923) (ASE. I c. Bakı, 1976, səh.496), **Xosrov** – Türk əsilli, fars-hind şairi Yəmiyəddin Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325). Hindistanda yaşamış və ilk dəfə olaraq, Nizami Gəncəviyə cavab olaraq “Xəmsə” yaratmışdır (Əmir Xosrov Dəhləvi. Şirin və Xosrov. Bakı, 1973. səh. 5-21), **Vəfa** – Xurşidbanu Natəvanın Xasay xan Usmiyəvdən olan böyük oğlu Mehdiqulu xanın (1855-1900) təxəllüsü. Ona “Xanoğlan” da deyərmişlər (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 13.07.1984) və s.

Anafirik təxəllüslər. Anafora – bir və ya bir neçə səsi (heca və ya birinci morfemi) eyni olan əlaqədar şəxs adlarına deyilir. Faktlar göstərir ki, “anafora” – eyni başlanğıc olduğu üçün digər kateqoriyalı adlar da anafirik hadisəsinə rast gəlmək olur. Hazırda körpəyə ad verərkən onun adını fonetik cəhətdən ata-ana, qardaş-bacı adlarına uyğunlaşdırırlar: **Cahid** – **Cavad**, **Tağı-Tahir**, **Fərman** – **Fəridə**, **Aydın** – **Aydan**, **Aygül** – **Ayla** və s.

Adətən ümumi söz və söz birləşmələrində olduğu kimi onomastikada da əsl ad və təxəllüs, təxəllüslə əsl adlar arasında fonetik (ilk səs və ya hecadan ibarət olan), morfoloji (mürəkkəb sözlərdə ilk kökləri eyni olan) anaforalar ola bilər. Antroponimikada isə onların daha zəngin nümunələrinə rast gəlmək olar: əsl ad+ata adı, əsl ad+təxəllüs, əsl ad+soyadı, əsl ad+ləqəb, əsl ad+təxəllüs və s. Müürəkkəb söz, ümumi söz birləşməsi və ya onomastik birləşmələr formasında olan təxəllüslərin, hətta “əsl ad+təxəllüs”, “əsl ad+soy adı” və s. formasında olan ad birləşməsinin komponentlərinin ilk səs, heca və kökləri eyni olan adlara anafirik təxəllüslər deyilir: **Balağı batdax** xala – Əli Razi Şəmçizadə, **Bacadan baxan** – Mirzəyev Həsən Kişləli, **Gözü ilə görə**n – Mirzə Məmməd Axundov,

Nuri Nuriyev – Məmmədsadiq Əfəndiyev, **Səid Səlmasi** – Hacı Ağabala Haqverdi oğlu, **Xanım xala** – Əli Əziz Hüseynov, **Xəbərçi Xəccə** - Süleyman Məlikov, **Həqir Həqiqi** – Cəfər Bünyadzadə, **Çayda çapan** – Sabir Tahirzadə, **Mələkmənzər** – Əlabbas Mütəllibzadə, **Boşboğaz** – Şahsevən Molla İbrahimxəlil, **Vaxtınvar** – Əzim Əzimzadə, **Cimli Cim** – Cəfər Cabbarlı, **Şeyx Şeypur** – C.Məmmədquluzadə (66), **Eldar Elduası** – Abbasov Eldar Əli oğlu (1956; şair), **Tahir Talıblı** – Musayev Tahir İslam oğlu (1948; şair, publisist), **Cavad Cavadlı** – Qasımov Cavad Ələsgər oğlu (1926; şair publisist, dramaturq), **Etibar Etibarlı** – Aslanov Etibar Zəki oğlu (1951; şair, publisist), **İlqar İlkin** – Bayram Əliyev İlqar Bayraməli oğlu (1972; şair), **Fazil Fəxri** – Əlizadə Fazil İbad oğlu (1955; şair) (36) və s.

Epiforik təxəllüslər. “Epiforik təxəllüslər – Son səs və ya hecaları eyni olan təxəllüslər: Vurğun (Səməd) – Coşqun (İskəndər), Molla Xəsrəddin (Ə.Mütəllibzadə) – Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadə)” (3-131). “Epifora” – “eyni sonluq” və ya “qafiyələnən adlar” da adlanır. Biz “epiforik adlar” dedikdə ancaq bir müəllifə məxsus olan mürəkkəb söz, söz birləşməsi formasında olan təxəllüslərin komponentlərinin eyni sonluqla qurtaranlarını nəzərdə tuturuq. Bəzən də müəllifin əsl ad və ya təxəllüsü də epiforik formada ola bilər: **Əyyari-Təyyari** – Abbasəli Giryan, **Səyyar Əyyar** – Həsən Səyyar, **Şaxtaxtinskiy B.** – Behbud Şaxtaxtinski, **Cızbızçı** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Ordan-burda** – Üzeyir Hacıbəyov (66), **Xan Rəvan** (İnqilab Xan Rəvan) – Vəlizadə İnqilab Bəhmən (1937; nasir, şair), **Vətən Bəhmən** oğlu – Abbasov Bəhmən Kalış oğlu (1932; şair) (36), **Çoban Əfqan** – Aşıq Ələkbər Namazov (Ağstafa, 1866-1924) (10) və s.

Anaforik-epiforik təxəllüslər. Mürəkkəb söz, söz birləşmələri formasında olan təxəllüslərin komponentlərinin həm əvvəli, həm də sonu eyni səslərlə qurtaran təxəllüslərə anaforik-epiforik təxəllüslər deyilir: **Gah inanan, gah inanmayan** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Şəmsəm** – Musa Şəmsəddinski, **Hophop** – M.Ə.Sabir, **Hoşhoş** – Cabbar Əskərzadə, **Fərivər** – Abdulla Abdullazadə, **Ququququ** – Səfa, **Həmən-Hümən** – Həsən Əlizadə, **Cim-cim** – Cəfər Cabbarlı (66), **Zakir-Zahir** – İlyasov Zakir Qaytaran oğlu (1948; şair) (36) və s.

Oksimoron təxəllüslər. “Oksimoron təxəllüslər – leksik mənalarına görə avtonimlə ziddiyyət təşkil edən təxəllüs: Bazar cücəsi (Ömər Faiq Nemanzadə), Balaca (Həmid Səmədov), Bisavad (Ü.Hacıbəyov), Vələdüzzina (C.Məmmədquluzadə) (Q.Məmmədli)” (3-333). Bəzən də söz birləşməsi formasında olan təxəllüslərin komponentləri antonim mənəli söz və addan ibarət olur: **Diri meyit** – Fazil Seyidov, **Canlı ölülərin biri** – Cəlil Məmmədquluzadə, **Əli Yezid** – Əli Həsənov, **Göy altında, Yer üstündə** - Heyrani – Ömər Faiq Nemanzadə (66) və s.

Sinonim təxəllüslər. Söz birləşməsi formasında olan təxəllüslərin komponentləri yaxın mənalı sözlərdən düzələn təxəllüslərə sinonim təxəllüslər deyilir: **Usta** Murad **Bəna** – Üzeyir Hacıbəyov, **Əqəlli** Bəhlul **Danəndə** (66), **Səməd** (ə. ölməz, əbədi) **Ölməz** – Cənubi Azərbaycan şairi Aydın Təbrizlinin böyük oğlu 16 yaşlı Əfinin (1975) təxəllüsü (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 08.11.1991. N45) və s.

Adətən öz sənətinin mahir bilicisinə “usta” deyilir. “Bəna” sözü isə “usta” sözünü daha da dəqiqləşdirir. “Danəndə” farsca “bilici” deməkdir və “ağıllı” sözü ilə sinonimdir. Göründüyü kimi, “Səməd” də ərəbcə “əbədi, daimi, əbədi mövcud olan” deməkdir və “ölməz” sözü ilə sinonimdir.

M.Ə.SABİR TƏXƏLLÜSLƏRİNİN ÜSLUBİ

XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Digər türk, rus və başqa xalqlarda təxəllüslər haqqında aparılan araşdırmalarda ədəbi-bədii və siyasi təxəllüslər haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Lakin onomastik ədəbiyyatda siyasi təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri haqqında müəyyən məlumata təsadüf edilmir. Məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin” və digər satirik qəzet və jurnallarda ən şox müxtəlif siyasi təxəllüslərlə çıxış edən sənətkarlar içərisində Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu görkəmli sənətkarların siyasi təxəllüsləri haqqında məlumat verən tədqiqatçılar təkcə M.Ə.Sabirin siyasi təxəllüslərinin üslubi xüsusiyyətləri haqqında müəyyən məlumatlar vermişlər.

Aydın Paşayev isə “Sabir yaradıcılığında onomastik vahidlərin üslubi çalarları haqqında” adlı geniş həcmli məqaləsində Sabir əsərlərində içlənən bütün xüsusi adlar – toponimlər, antroponimlər haqqında məlumat vermiş, o cümlədən şairin istifadə etdiyi çoxsaylı təxəllüslərin üslubi çalarları haqqında öz mülahizələrini ümumiləşdirmişdir (62 – 26-80). M.Ə.Tahirzadə isə tarixi şəraitdən asılı olaraq həm ədəbi-bədii, həm də siyasi təxəllüslərdən geniş istifadə etmişdir. Azərbaycan onomastikasında təxəllüslərə aid aparılan tədqiqatlarda ədəbi-bədii təxəllüslər “imza”, siyasi təxəllüslər isə “gizli imza”, “örtülü imza” və s. adlandırılmışdır. “İmza” sənətkarların həm avtonimi (əsl ad və soyadını), həm də ədəbi-bədii və siyasi təxəllüsünü, “gizli”, “örtülü imza” terminləri isə ancaq siyasi təxəllüsünü əhatə edir.

M.Ə.Sabirin əsl adı bütövlükdə “Mirzə Ələkbər Sabir Zeynalabdin oğlu Tahirzadə” adlanır. “Mirzə” (ərəbcə “əmir”, hökmdar, padşah” və farsca “oğul, övlad” mənasında olan “zadə” sözlərindən düzəlmişdir) mülki titul olsa da,

sonralar “savadlı, yazı-pozu ilə məşğul olan” mənasında ləqəb kimi də işlənmişdir. Demək, Sabir müəllim işlədiyi və şair olduğu üçün “mirzə” adlanmışdır. Şairin əsl adı “Ələkbər” (“Əli” Həzrət Əlinin adından olub, ərəbcə “yüksək, ali” deməkdir. “Əkbər” də ərəbcə “ən böyük, ulu, daha böyük, böyük oğul” sözlərindən düzəlmiş, “ən ali, böyük oğul” mənasındadır), atasının adı “Zeynalabdin” (Ərəbcə pərəstiş, sitayiş edənlərin bəzəyi deməkdir), soyadı isə “Tahirzadə”dir (“Tahir” ərəbcə “pak, təmiz” və “zadə” farsca “doğulan, törəyən” sözlərindən düzəlmiş, “təmiz və pakdan törəmiş” mənasındadır). “Sabir” isə (Ərəbcə “səbr edən, zəhmətə, çətinliyə qatlaşan, dözümlü” mənasındadır) şairin ədəbi-bədii təxəllüsüdür və müəllifin həyatını, xarakterini düzgün əks etdirir. Lakin Sabir nə qədər dözümlü, səbirli olsa da, cəmi 49 il yaşaya bildi. Çünki onun nəinki təkcə Şamaxı quberniyasının və ya bütövlükdə Azərbaycanın, hətta bütün Şərqi xalqlarının həyatından bəhs edən şeirləri, satira yaradıcılığı həyat dəryasının qoynundakı fırtınalara mərdliklə sinə gərən əzəmətli və qocaman bir dağ kimi yaşayır və nə qədər ki insan həyatında zülm, əsarət, işkəncə yaşayır, onun şeirləri də, Sabir özü də yaşayacaqdır:

Seyli-tən öylə təməvvüclə alıb dövrü bərim

Bənzərəm bir qocaman dağ ki, dəryadə durar!..

...Bisütun sinəsinə dəysə də min tişə, yenə

Cövrə təmkin edərək durduğu mavadə durar (84-333)

M.Ə.Sabirin əsərlərindən və onun haqqında yazılan tədqiqatlardan bəlli olur ki, şair ömrüboyu açıq avtonimdən (müəllifin həqiqi əsl adı, ata və soy adından) az istifadə etmişdir: **Ələkbər Tahirov, Ələkbər Tahirzadə Şamaxı** və s. O, “Sabir” təxəllüsündən də, bu təxəllüsün iştirakı ilə digər adlardan ibarət mürəkkəb adlardan və inisiallardan da bəhrələnmişdir: **M.Ə.Sabir, Ə.Sabir, Ə.Sabir Tahirzadə, Əli Sabir Tahirzadə Şirvani, Ə.Sabir Tahirzadə Şirvani, Sabir Tahirzadə, Ələkbər Sabir Tahirzadə, Sabir Tahirzadə Şirvani, Balaxanı məktəbi müəllimlərindən, Mənzumeyi- Sabir** və s. Şair öz əsərlərində “**M.Ə.S.**”, “**Ə.S.T.-zadə**”, “**S.**”, “**Ə.S.**”, “**İmza:M.Ə.**”, “**Mütərcim Ə.S.**” və s. imzalarından da istifadə etmişdir. Göründüyü kimi, Sabirin bu cür imzalarının sayı çoxdur.

Məlumdur ki, siyasi təxəllüslər mənsub olduğu müəllifi təqiblərdən xilas olmağa xidmət edir. Ədəbi-bədii təxəllüslərdən fərqli olaraq siyasi (yəni gizli imza) təxəllüslər denotatla əlaqədar olmur, bu və ya digər cəhətdən şəxsi səciyyəyəlməyir, müəllifi təkcə heç kəsin tanımadığı və xitab edə bilməyəcəyi bir adla adlandırır. Məsələn, **Damğa** (Süleyman Məlikov), **Danaburan** (Əliqulu Nəcəfov), **Daşoğlu** (Rəsul Rza), **Dəqyanuszadə** (Əli Səbri Qasimov), **Dəmdəməki**

(Cəlil Məmmədquluzadə), **Dörd** (Üzeyir Hacıbəyov) və s. Lakin faktlar göstərir ki, Sabirin gizli imzaları müəllifi təqiblərdən xilas etməklə yanaşı, əsərlərin məzmun və ideyaları ilə əlaqələndirilmişdir. Gizli imzaları şair bir növ bədii əsərlərdə obrazı xarakterizə edən, obraz haqqında müəyyən məlumat verən “danışan anroponimlər” səviyyəsinə qədər çatdırmışdır. Qədim türklərdə əsl adlar şəxsin özü ilə əlaqədar olduğu kimi, Sabirin gizli imzaları onun şeirlərinin məzmun və ideyaları ilə əlaqələndirir.

1905-ci il inqilabının məğlubiyyətindən sonra irtica qüvvələndiyi üçün “Molla Nəsrəddin” jurnalında redaktorun açıq imzası və bir neçə təsadüf nəzərə alınmasa, açıq imzadan istifadə olunmamışdır. Bu jurnalda çıxış etməyə başlayan şairin 47 əsəri imzasız çap olunmuşdur. “Klassik ədəbiyyatımızda Sabir qədər gizli imzadan istifadə edən, öz əsərlərini müxtəlif imzalarla və imzasız çap etdirən ikinci bir şair, yazıçı, yaxud mühərririn adını çəkmək mümkün deyildir... 1906-cı ilin aprelindən “Molla Nəsrəddin” jurnalında iştirak etməyə başlayan Sabir 1911-ci ilin martına qədər 156 əsərini çap etdirmişdir. Əsərlərin təxminən üçdə bir hissəsi (47 əsər) imzasız, üçdə iki hissəsi (109 əsər) isə müxtəlif gizli imzalarla nəşr olunmuşdur” (68 – 130-132).

M.Ə.Sabirin gizli imzalarını araşdıran M.Məmmədov göstərir ki, xalq şairi bu imzaları tədqiqatçının güman etdiyi kimi, heç də “mürtəcə ünsürlərin təqiblərindən” qorunmaq üçün, yaxud bu qəbildən olan səbəblərlə əlaqədar işlətməmişdir. Sabirin belə tez-tez, əsərdən-əsərə imzasını dəyişdirməsinin başlıca səbəbini hər şeydən əvvəl, böyük şairin qarşısına qoyduğu məqsədlə, bu və başqa satiranın mövzu və ideya məzmununda axtarmaq lazımdır (68-134).

Məlumdur ki, M.Ə.Sabirin satiralarının əsas xüsusiyyətlərindən biri də şairin tənqid hədəfinə çevirdiyi obrazı öz dili ilə danışdırıb tənqid etməsidir. Bu xüsusiyyət şairin şeirin məzmun və ideyasına uyğun olaraq gizli imza seçməsinə də özünü göstərir. Əgər şair bütün gizli imzalarını bu cür seçmişsə, onda onun əsərlərini imzasız yazmasını və ya hətta müxtəlif “(.....)” kimi işarələrdən istifadə etməsini nə ilə əlaqələndirmək olar?

Şair müxtəlif imzalardan istifadə etməklə həm mürtəcə qüvvələrdən qorunmuş, həm də gizli imzaları əsərin məzmun və ideyasına uyğunlaşdıraraq seçmişdir. Şairin elə təxəllüsü də vardır ki, onlar bu baxımdan bitərəf mövqe tutur. Məsələn, M.Ə.Sabirin məşhur olan təxəllüslərindən biri də “Hophop”dur. Şair bu imza ilə çap olunan əsərini də redaksiyaya imzasız göndərmişdir. C.Məmmədquluzadə bu barədə qeyd edir ki, jurnalın yeddinci nömrəsində gedən “Niyə mən dərsdən qaçdım” sərəlvhəli məqaləni oxuduqdan sonra şair “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” misrası ilə başlanan şeiri yazıb bir oğlandan

göndərir. Cavan məktubu yoldaşımız Ömər Faiqə verib tez hoppana-hoppana qaçıb gedir. Şeirdə müəllifin adı olmadığı üçün redaksiya şeiri “Hophop” imzası ilə çap edir... Sonralar Sabir “Hophop” təxəllüsünü dəyişir və jurnalda təxəllüslərlə çıxış edir (97-158).

“Hophop” imzası “Molla Nəsrəddin” redaksiyası tərəfindən yaransa da, Sabir 20 əsərini bu imza ilə çap etdirmişdir. “Hophop” (hudhud) – şanapipik deməkdir. Bu imza meydana gələndə şairi mürtəcə qüvvələrdən qorumaq məqsədi güdmədiyi kimi “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” şeiri ilə də mənə cəhətdən əlaqədar deyildir. Lakin o, Sabirin həyatında mühüm rol oynamışdır. Sabiri bütün dünyada “Hophop” kimi tanıdan “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmuşdur. Elə buna görə də şairin ilk kitabı nəşrə hazırlanarkən Abbas Səhhət onu “Hophopnamə” adlandırmışdır. Bu imzadan digər molla-nəsrəddinçilər də istifadə etmişdir.

M.Ə.Sabirin əsərlərinin məzmin və ideyası ilə əlaqədar olan gizli imzaları çoxdur. Sabirşünas alim M.Məmmədov onların bəziləri haqqında məlumat vermişdir. Məsələn, Sabirin mətbuatda çıxan ilk məlum və məşhur “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” adlı satirasında işlətdiyi “M.Möhtəmil” (ehtimal edən) imzasından başlanır. Burada cəmiyyətin ən məşhur 12 nümayəndəsinin (Onlardan biri “elm”, qalanları isə müxtəlif peşə və xasiyyət sahibləri olan insanlardır: vəkil, həkim, tacir, rövzəxan, dərviş, sofi, molla, cəhl, şair, əvam, qəzetçi) xalqı aldatmalarından bəhs olunur. Onların fikirləri ehtimal yox, həqiqətdir. Bu baxımdan imza əsərlə əks qütbdən əlaqələndir.

“Səttarxana” şeirində isə şairin “Məczub” (“cəzb olunan” deməkdir) imzası əsərin ideya və məzmunu, hadisənin mahiyyəti ilə sıx bağlı idi. Şair bu sözü şeirin 1-ci misrasında belə səciyyələndirir: “Hali-məczubim görüb, qare, demə divanədir”... Deməli, şairi cəzb edən, onu coşdurub ilhama gətirən Təbriz fədailərinin mütləqiyyət üzərindəki parlaq qələbəsi, inqilab sərkərdəsi Səttarxanın mərdliyi və rəşadəti imiş.

İran inqilabının böhranlı günlərində yazdığı “Osmanlılar, aldanmayın, allahı seversiz!” misrası ilə başlanan şeirindəki “Qoca iranlı” imzası da tam yerinə düşmüşdür. İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin canlı şahidi və fəal iştirakçısı olmuş “Qoca iranlı” sanki öz görüb-götürdüklərini, mübarizənin enişli-yoxuşlu yollarını osmanlılara başa salır. Onları aldanmamağa, İran inqilabındakı müvəffəqiyyətsizliklərdən ibrət götürüb özləri üçün ciddi nəticə çıxarmağa çağırır (68 – 134-135).

M.Ə.Sabir “Mən şahı-qəvi şövkətəm, İran özümündür!” misrası ilə başlanan satirasını “İran qurdu” imzası ilə “Molla Nəsrəddin”də çap etdirmişdir. Satirada İran şahı Məmmədəli Mirzə tənqid atəşinə tutulmuşdur. İrani şəxsi mülkü, əmlakı hesab edən şah, ağacı daxildən yeyən qurd kimi İrani da daxildən didib-parçalayır. “İran qurdu” dedikdə metaforik şəkildə Məmmədəli şah nəzərdə tutulur.

1905-1911-ci illərdə həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı genişləndiyi kimi, mürəcə qüvvələr də fəallaşmışdı. Belə bir dövrdə şair satirik əsərlərinin hamısını müxtəlif siyasi təxəllüslərdən istifadə etməklə həm öz təhlükəsizliyini təmin etmiş, həm də bu imzalarını əsərlərin məzmun və ideyası ilə əlaqələndirməyə nail olmuşdur. Şairin bu dövrdə istifadə etdiyi siyasi təxəllüslərdən biri də “Əbunəsr Şeybani” oluşdur. Bu şəxs kimdir və nə üçün Sabir ondan 17 dəfə istifadə etmişdir?

Ə.Mirəhmədov “Əbunəsr Şeybani” haqqında yazır ki, Əbunəsr Şeybani – XIX əsr İran poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən olan Əbunəsr Fətullaxan Kaşaninin (1830-1891) təxəllüsüdür. Onun əsərlərində kəskin satira, tənqidi realizm xüsusiyyətləri olduğu üçün M.Ə.Sabir Cənubi Azərbaycan mövzusunda olan satiralarını bu ad ilə yazmışdır (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 24.05.1975).

M.Ə.Sabirin “Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi” misrası ilə başlanan satirasında öz şəxsi mənafeyini millət və vətənin mənafeyindən üstün tutan, xalqın qəflət yuxusundan ayılmasından təşvişə düşən, öz sözləri ilə tənqid olunan insanlardan bəhs edilir. Əsər “Molla Cibişdanqulu” gizli imzası ilə çap edilmişdir ki, bu ad əsərin məzmun və ideyası ilə uyğun gəlir.

Şair “Nəsihət” adlı şeirində zahirdə qəşəng olmağa çalışan, lakin cəfəng olan, özünü “arif” adlandıran və elm sahiblərini bəyənməyən, xalqa yüz ziyan vuran və ancaq öz xeyirlərini güdənlər və başqaları öz sözləri ilə ifşa olunur. Əsər məzmun və ideya ilə səsleşən “Boynuburuq” imzası ilə çap olunmuşdur. “Mahirəmazandır, yenə meydan da bizimdir!” satirasında isə imamların başlarına gətirilən müsibətlərdən daha çox verilən ehşanlar haqqında düşünən qarınqulu mollalar ifşa olunduğu üçün çox düzgün olaraq “Qarınqulu”, “Nədir olur bu cocuqlar əyan bu boyda, bu boyda?” satiralarında gənclərin savadlanmasından qorxuya düşən ruhanilər tənqid hədəfinə çevrildikləri üçün “Dindar”, “Övradımız, əşkarımız əfsaneyi-zəndir” misrası ilə başlanan satirasında şəhvət qulu olan və gündə bir arvad alan və ya siğə edən dindarlar öz sözləri ilə ifşa olunduğu üçün “Boynuyoğun” imzası ilə çap olunmuşdur.

M.Ə.Sabir bir çox əsərlərini imza əvəzinə, dırnaq və mötərizə içərisində tire, 3,6,7,9,12 və s. nöqtədən ibarət olan işarələrdən də istifadə etmişdir: “(---)”, “(...)”,

“(.....)”, “(.....)”, “İmza: (.....)”, “İmza: (.....)”, “(.....)”, “(.....)” və s. Bunlardan hansı məqsədlə istifadə olunması və onların mənası bizə məlum olmasa da, şairin digər gizli imzaları kimi müəyyən mənaya malik olması və nə məqsədlə istifadəsi şairin özünə bəlli olmuşdur.

C.Məmmədquluzadə 7 aprel 1906-cı ildə nəşr etməyə başladığı yeni satirik jurnalı tarixi əfsanəvi həqiqətpərəst Molla Nəsrəddin adı ilə adlandırdı və bu adı həm də özünə bədii-təxəllüs kimi qəbul etdi. Mirzə Cəlilin dediyi kimi, “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdısa da, ona jurnalın məqsəd və ideya istiqamətinə uyğun olaraq ad verən və onun redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə oldu. Əsərlərini əsasən “Molla Nəsrəddin” təxəllüsü ilə yazsa da, digər gizli və başqa molla-nəsrəddinçilər tərəfindən istifadə olunan imzalardan da bəhrələnmişdir. Bəlkə, elə buna görə də M.Ə.Sabir nəinki Mirzə Cəlilin digər gizli imzalarından , hətta onun ədəbi-bədii təxəllüsündən də gizli imza kimi istifadə etmişdir. Şair jurnalın 1906-cı ildə 18, 36, 1907-ci ildə 52-ci nömrələrində “Molla Nəsrəddin”dən siyasi təxəllüs kimi istifadə etmişdir. Bu təxəllüsdən digər molla-nəsrəddinçilər də istifadə etmişlər.

Türk şairi Namiq Kamalın “Füyuzat” jurnalında 1907-ci il 3 mart tarixli 11-ci nömrəsində “Amalımız, əfkarımız iqbali vətəndir” misrası ilə başlanan şeiri çap olunmuşdu. M.Ə.Sabir isə ona nəzirə olaraq yazdığı “Amalımız, əfkarımız ifnayıvətəndir” misrası ilə başlanan şeirini “Qabaqda gedən zəncirli” imzası ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında (10 mart 1907, N 10) çap etdirmişdir. Namiq Kamal Vətən yolunda şəhid olmağı özlərinə böyük şərəf hesab edən osmanlıları tərənnüm etdiyi halda, Sabirin “qafqazlıları” isə hirsli, qərəzi özlərinin bəzəyi hesab edir, boş-boş danışmağı bacarır, yol kəsməklə, quldurluq etməklə ad-san qazanır, meyxanalarda sərxoşluğu ilə fərqlənir, əsarətdə yaşamaqdan kam alırlar.

Adətən, həm dəliləri, həm də qulları zəncirləyirlər. Sabirin ifşa etdiyi tip isə öz sözləri ilə , doğrudan da, həm dəli, həm də qul olan “Qabaqda gedən zəncirli olduğunu sübut edir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında (18 avqust 1908, N 33) M.Ə.Sabirin “Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!” misrası ilə başlanan satirası “Yetim qızciq” imzası ilə çap olunmuşdur. Kiçik qızın dilindən söylənən satirada azyaşlı bir qızın yaşlı bir kişiye ərə verilməsindən söz açılır. Xandostuya (Dayı, əmi və ya başqa kişi qohumlarının arvadlarına hörmət əlaməti olaraq verilən ad, müraciət forması) müraciətlə başlanan şeirdə qaban kimi kobud, qaşları ağarmış, uzun papaqlı, babası qədər yaşlı olan qoca kişidən qorxan qızın həyəcanları öz əksini tapır.

Eyni sözləri şairin “Yarı könül” imzası ilə “Molla Nəsrəddin”də çap etdirdiyi “Molla dayı, çox bərk daşır qazanın!”.. misrası ilə başlanan şeiri haqqında da demək olar. Şeir “Molla dayı”ya (“Molla Nəsrəddin”ə) müraciətlə başlanır və düz sözlünə yalan-palan qatmayan, rüşvətə meyl etməyən, heç kimi aldatmayan, heç kəsə yaltaqlanmayan, pristavın çəkməsini silməyən, qumarbazlardan hədiyyə almayan bir insan haqqında yazıb-yazmamağa tərəddüd etməsindən söz açılır. Bir sözlə, şairin gizli imzası ilə şeirin məzmun və ideyası bir birini tamamlayır.

Şairin hər hansı gizli imzasını aid olduğu şeirin məzmun və ideyası ilə uyğun olması haqqında nümunələrin sayını artırmaq da olar. Ancaq bu, bir həqiqətdir ki, şairin bütün gizli imzaları aid olduğu şeirlərin özü ilə əlaqədar olur. Şairin haqqında bəhs olunmayan təxəllüsləri də, şair tərəfindən müəyyən məqsədlə seçilmiş və əsərlərin məzmun və ideyası ilə əlaqələndirilmişdir. Bu gizli imzalar isə aşağıdakılardan ibarətdir: “Hophop”, “Acizləri qığıldayan”, “Ağlar güləyən”, “Bağban”, “Bir alim”, “Boynuburuq”, “Molla Nəsrəddin”, “Boynuyoğun”, “Qardaş oğlu”, “Qoca iranlı”, “İran qurdu”, “Məczub”, “Yarı könül”, “Əbunəsr Şeybani”, “M.Möhtəmil”, “Dindar”, “Bizim qızciq”, “Bərq”, “Cibişdanqulu”, “Cingöz bəy”, “Çaydaçapan”, “Çingiz bəy”, “Din dirəyi”, “Düzəxi”, “Əlhac Fizul”, “Füzun”, “Fazil”, “Gözü yuxulu”, “Güləndam”, “Gavi-mahi”, “Güləyən”, “Xacə Təhsin”, “İlan”, “Kabləyi Feyzulla nazimü”, “Qabaqda gedən zəncirli”, “Kəmsavad”, “Kərkuki”, “Qeybi”, “Qoca Əmu”, “Qoca bəy”, “Qarınqulu”, “Qardaşoğlu”, “Laübalı”, “M.M.”, “M.M.Boynuyoğun”, “Mirat”, “Molla Cibişdanqulu”, “Məsləhətçi”, “Məstəli şah Gərguci”, “Məsləhətçi Məzsub”, “Məclisdə olan”, “Müxlisiniz Malxulaçı”, “Yetim qızciq”, “Məliknaqqal”, “Məstan şahi Kərguki”, “Məstəlişah güzgüsü”, “Nizədar”, “Obaşdançı”, “Niyzədar”, “Hörümçək”, “Örümçək”, “Palanduz” şairlərindən “Niyzədar cənabları”, “Patıltı”, “Sevdayi”, “Sövdayi”, “Şallaq”, “Şallax”, “Tükəzban cici”, “Yaramaz”, “Yetim Mədəli”, “Yetim Məmdəli”, “Yuxulu”, “Zəhrimar” və s.

Məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin” adı dırnaqda yazılarda jurnalın adını, dırnaqsız yazılarda isə jurnalın redaktoru Mirzə Cəlilin təxəllüsünü bildirir. Canlı danışıda isə bu ad həm jurnalın adı, həm də lətifə ustası müdrik, hazır cavab qocanın adı və C.Məmmədquluzadənin təxəllüsü kimi başa düşülə bilər. O adın hansı mənada işlənməsi ancaq nitqdə və müəyyən mətn daxilində aydınlaşa bilər. Unutmaq olmaz ki, jurnalın adı və M.Cəlilin təxəllüsünün adı bir-biri ilə o qədər qaynayıb-qarışmışdır ki, onları fərqləndirmək o qədər də asan olmur. M.Ə.Sabir şeirlərində “Molla Nəsrəddin” adından həm bütöv halda dırnaqsız, həm də onun müxtəlif qeyri-rəsmi formalarından istifadə etmişdir. Oxucu hiss edir ki, bu adlar

lətifə ustası müdrik və hazırcavab qoca deyildir. Lakin o adın jurnalın adı və ya təxəllüs olması da məlum olmur:

Molla Nəsrəddin, “Lisanülqeyb”ə oldun tərcüman (84-25)

Çapma atını, girmə bu meydanə, a **Molla!**

Çox məsxərə sən yazma müsəlmanə, a **Molla!** (84-98)

Boşla, ay **Molla dayı**, sən də bizi çəkmə zora!(84-119)

Bilməm nə çarə eyləyim , ay **Molla Nəsrəddin!**

Çərlətdi lap məni bizim övrət, gavur qızı!(84-138)

Molla əmi, gör tapdım, ya tapmadım?! (84-167)

Moldayı, salmadı el dil boğaza... (84-180)

Mən ölüm, **Molla**, bizim Xankişinin qanına bax...(84-194)

Molla dayı, çox bərk daşır qazanın!..(84-197)

Yatmısan, **Molla Əmi**, gürcülər içrə sən!(84-238)

Təkcə sonuncu, nümunədəki “Molla əmi” haqqında “İzah və şərhlər”də oxuyuruq: “Molla Nəsrəddin” jurnalına müraciət olunur” (84-144). Digər müraciətlərin də hamısının “Molla Nəsrəddin” jurnalına aid olması aydındır. Satiralarını sadə xalq dilində yazmağa çalışan şair “Molla Nəsrəddin” adının şeirdə çətin tələffüz olunduğunu nəzərə alaraq bu antroponimik birləşməni “Molla”, “Molla əmi”, “Moldayı”, “A Molla” və s. şəklinə salmağa çalışmışdır.

Sözsüz ki, o dövrdə gizli imza ilə yazmağa məcbur olanların çoxunun şəxsiyyəti şairə və bütün molla-nəsrəddinçilərə bəlli olmuşdur. Naşirlər və redaktorlar da o gizli imzaların sahibinin əsl adlarını senzura və əlaqədar təşkilatlardan gizli saxlamağa borclu idilər. Hətta şair və yazıçılar bir-birinə nəzirə və ya həcv yazanda da onların əsl adlarını xatırlamaz, ancaq gizli imzalarına müraciət edərdilər.

M.Ə.Sabir də gizli imzalardan istifadə edənlərin hansı qorxu içində yaşadıklarını çox gözəl bilirdi. Buna görə də Məhəmməd Füzulinin “Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti candır” misrası ilə başlanan qəzəlinə həsr etdiyi “Təhsili-elm” adlı bir nəzirəsində müraciət etdiyi şairlərin ancaq təxəllüslərini qeyd edir:

Derlər oxumuşlar: oxumaq yaxşıdır, əmma

Var bunda müəmma...

Yaxşı nəzər etdikcə sərəncamı yamandır,

Hər addımı qandır;

Lağlağı, amandır;

Qızdırmalı, yan dur,

Sırtıq, Mozalan, dur!

Hop-hop dilə düşdü.

İş müşkülə düşdü...(84-34).

Burada “Lağlağı” C.Məmmədquluzadənin, “Qızdırmalı” M.H.Zeynalovun, “Mozalan” Ə.Haqverdiyevin, “Hop-hop” M.Ə.Sabirin imzasıdır. “Sırtıq” isə jurnalda işlənən gizli imzalardan biridir.

Eyni sözləri şairin “Həyatın Gop-gopuna cavab” adlı şeirində işlətdiyi silsilə gizli imzalar haqqında da söyləmək olar. Şeirdə 6 bənd olsa da, gizli imzalar ancaq sonuncu bənddədir:

Gop- gop kimi bifaidə əhli-qələm olma,

Ol **Başıqapazlı**, vəli **Bidərdi Qəm** olma.

Qızdırmalı ol, **Təşnələbü Didənəm** olma.

Molla Mozalanlara uyuş, möhtərəm olma,

Qoy **Hop-hop** olub, şöhrəti tam eyləsin oğlun

Kəsbin buraxıb, şeirə dəvam eyləsin oğlun (84-39).

C.Məmmədquluzadənin “Niyə mən dərsdən qaçdım?” adlı felyetonu M.Ə.Sabirin “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” və “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan” misraları ilə başlanan şeirləri “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap ediləndən sonra “Həyat” qəzetində “Gop-gop” imzası ilə həmin əsərlərə həm nəsr, həm də nəzm ilə cavab verilmişdi. M.Ə.Sabir “Həyat”ın Gop-gopuna cavab” adlı şeirini məhz bu münasibətlə yazmışdır. Jurnalda Sabirin şeirindən qabaq “Həyat”ın Gop-gopuna cavab” adlı bir felyeton da çap olunmuşdur. Şeirdə işlənən “**Gop-gop**” – “Həyat” qəzetində, “**Başıqapazlı**”, “**Bidərd**”, “**Biqəm**”, “**Qızdırmalı**”, “**Təşnələb**”, “**Didənəm**”, “**Molla Mozalan**”

gizli satirik imzalar isə “Molla Nəsrəddin” jurnalında işlənən siyasi təxəllüslərdir (84-410).

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında işlənən ədəbi-bədii və siyasi təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətlərini geniş tədqiqata cəlb olunması vaxtı çoxdan çatmışdır. Eyni zamanda ən çox gizli imza ilə yazan ayrı-ayrı sənətkarların (Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadı, Ü.Hacıbəyov, Əli Nəzmi və b.) siyasi təxəllüslərinin bu aspektdən tədqiq olunması çox maraqlı olardı.

29 oktyabr 2013 – 13 oktyabr 2015. Bakı.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. “BDU”. Bakı. 1987.
2. Adilov M., Paşayev A. “Təxəllüs”, “ləqəb”, “imza” terminləri. // “Terminologiya məsələləri”. “Elm”. Bakı. 1987.
3. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət. Bakı. 2005.
4. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. “Maarif”. Bakı. 1979.
5. Axundov A.A. Onomastik vahid, onun mahiyyəti və dil sistemində yeri. //Azərbaycan onomastikası problemləri”. II. “APİ”. Bakı.1988.
6. Axundov N. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr tarixi. “Azərnəşr”. Bakı. 1959.
7. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. 1956.
8. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli. Bakı.1958.
9. Azərbaycan aşiq və el sənətkarları. I c. “Elm”. Bakı.1983.
10. Azərbaycan aşiq və el sənətkarları. II c. “Elm”. Bakı. 1984.
11. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I c. “Elm”. Bakı. 1983.
12. Azərbaycan aşiq və el şairləri. II c. “Elm”. Bakı. 1984.
13. Azərbaycan aşiq və şair qadınları. “Gənclik”. Bakı. 1974.
14. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı. 1960.

15. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c. Bakı. 1960.
16. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 2. "Elm". Bakı. 1988.
17. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 8. "Elm". Bakı. 1988.
18. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20. "Elm". Bakı. 1988.
19. Azərbaycan onomastikası problemləri. II c. "API". Bakı. 1988.
20. Azərbaycan sovet yazıçıları. "Yazıçı". Bakı. 1987.
21. Babayev A.M. Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən adların şərhı. "Maarif". Bakı, 1974.
22. Beqmatov E. Antroponimika uzbekskoqo yazıka. AKD. Taşkend. 1965.
23. Böyükağa Hüseynbala oğlu, Mirhaşım Talışlı. Lənkəran. "Maarif". Bakı. 1974.
24. Cəfərzadə Əzizə. Azərbaycan şair və aşiq qadınları. "Maarif". Bakı. 1991.
25. Cəfərzadə Ə. Azərbaycan şair və aşiq qadınları. II c. "Maarif". Bakı. 2003.
26. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. I c. "Elm". Bakı. 1981.
27. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II c. "Elm". Bakı. 1983.
28. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c. "Elm". Bakı. 1988.
29. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. IV c. "Elm". Bakı. 1994.
30. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi. 1983.
31. Çobanov M. Familiya. Təxəllüs. Tbilisi. 1987.
32. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. "Azərtədrisnəşr". Bakı. 1962.
33. Djanuzakov T.M. Sobstvennie imena v kazaxskom yazıke. AKD. Alma-Ata. 1965.
34. Dmitriyev V.T. Skrıvşie svoye imya. "Nauka". Moskva. 1978.
35. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı. 1981.
36. Əhmədov Teymur. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Ensiklopedik məlumat kitabı. "Nurlan" Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi. Bakı. 2004.

37. Əkbərov T. Nəsimi adının onomastik izahı. //Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. "API". Bakı. 1986.
38. Əliyər Səfərli, Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. "Maarif". Bakı.1989.
39. Əliyev H.R. Ümumi antroponimika problemləri. Bakı. 1985.
40. Fəzlulla Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı. 1992.
41. Hacıyev A.Ş. Azərbaycan dili onomastik leksikanın bəzi problemləri. //Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. API. Bakı.1980.
42. Hacıyev T. Satira dili. Bakı. 1975.
43. Hacıyeva Y.M. "Molla Nəsrəddin" jurnalı və gizli təxəllüslər. //Azərbaycan onomastikası problemləri. II. "API". Bakı. 1988.
44. Hacıyeva Y.M., Nuriyev A. Azərbaycan təxəllüslərinin yaranması və inkişaf prosesi. //Azərbaycan onomastikası problemləri. III. "API". Bakı. 1990.
45. Həsənov H. Söz və ad. Bakı. 1984.
46. Xiqir B.Y. Tayna jenskoqo imeni. Moskva. 2004.
47. İsmayılzadə C.R. Deyilən söz yadigardır. "Yazıçı". Bakı. 1987.
48. İsrafilzadə R.D., Məşədiyev Q.Y., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası. "Elm". Bakı. 1987.
49. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərin lüğəti. I c. "Şərq-Qərb" . Bakı. 2005.
50. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərin lüğəti. II c. "Şərq- Qərb". Bakı . 2005.
51. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. Bakı. 1978.
52. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II c. Bakı. 1981.
53. Krımskiy A.E. Nizami i eqo sovremenniki. "Elm". Baku. 1980.
54. Qadjiyev A. Sfraqida v russkom literature. //İzvestiya AN Az. SSR. Seriya literaturı, yazıka i iskusstva. N 3. 1979. s.38-45.

55. Qafurov A. Liçno-sobstvennie imena v tadjikskom yazıke. AKD. Duşanbe. 1964.
56. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan tarixi. "Maarif". Bakı. 1974.
57. Qayıbov Hüseyn Əfəndi. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın məcmuəsidir. II c. "Elm". Bakı. 1989.
58. Qordlevskiy V.A. İzbrannıe soçineniya. I t. Moskva. 1960.
59. Qumilev L.N. Drevnie tyurki. "Nauka". Moskva. 1967.
60. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı. 1998.
61. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II c. Bakı. 204.
62. M.Ə.Sabir – 150 il (Metodik vəsait). "Hədəf Nəşrləri". Bakı. 2012.
63. Makeev N.Y. İz istorii psevdonimov i anonimov. "Elm". Bakı. 1977.
64. Masanov İ.F. Slovar psevdonimov. T. I. II. III. IV. İz-vo vsesoyuznoy Knijnoy Palatı. Moskva. 1956, 1957, 1958, 1960.
65. Məhəmmədəli Tərbiyə. Danişməndani Azərbaycan. "Azərnəşr". Bakı. 1987.
66. Məmmədli Q. İmzalar. "Azərnəşr". Bakı. 1977.
67. Məmmədov Əzizağa. Şah İsmayıl Xətai. Bakı. 1961.
68. Məmmədov M. Sabir: mülahizələr, həqiqətlər. Bakı. 1990.
69. Məmmədov V.H. "Əkinçi" qəzeti. "Azərnəşr". Bakı. 1976.
70. Mir Cəlal, F.C.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. "Maarif". Bakı. 1974.
71. Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. "Maarif". Bakı. 1988.
72. Nikonov V.A. İmya i obşestvo. "Nauka". Moskva. 1974.
73. Paşayev A. Omonimlər və omonim onomastik vahidlər. // "Onomastika". Elmi-onomastik jurnal. N 2. Bakı. 2009. səh.59-64.
74. XVII əsr Azərbaycan lirikası. "Nurlan". Bakı. 2008.
75. Paşayev A. Onomastik birləşmələr haqqında. // "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı . N 1. 1986. səh.46-49.

76. Paşayev Aydın (Aydın Paşa). Azərbaycan şəxs adları. “Maarif”. Bakı. 1996.
77. Paşayev Aydın. Azərbaycan antroponimikasının leksik problemləri. Bakı. 1997. (Monoqrafiya “Azərbaycan antroponimikası” adı ilə 2015-ci il tarixində “Elm və təhsil” nəşriyyatında təkmilləşdirilmiş şəkildə nəşr olunmuşdur).
78. Paşayev Aydın. Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri. “Mütərcim”. Bakı. 2005.
79. Paşayev Aydın və Cəfərova Esmira. Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları. “Mütərcim”. Bakı. 2006.
80. Paşayev Aydın, Bəşirova Alimə. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. “Mütərcim”. Bakı. 2011.
81. Podolskaya N.V. Slovar russkoy onomastiçeskoy terminoloqii. “Nauka”. Moskva. 1978.
82. Poetik məclislər. “Yazıçı”. Bakı. 1987.
83. Reformatskiy A. O sobstvennix imenax. Pseudonim. “Semya v şkola”.N 6. 1963.
84. Sabir. Hophopnamə. Bakı.1980.
85. Sadıxov Z. Azərbaycan dilində şəxs adları. ND. Bakı. 1975.
86. Seyidov Y. Nəsiminin şeirlərində işlənən bir-iki şəxs adları haqqında. // Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. “API”. Bakı. 1986.
87. Sədiyev Ş.M. Adlar necə yaranmışdır. “Gənclik”. Bakı. 1969.
88. Sədiyev Ş.M. Antroponimik kateqoriyalar. “Elm və həyat” jur. N 3. 1984.
89. Sədiyev Ş.M. Təxəllüslər haqqında . // Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. “API”. Bakı. 1986.
90. Superanskaya A.V. Struktura imeni sobstvennoqo. Fonoloqiya i morfoloqiya. “Nauka”. Moskva. 1960.
91. Superanskaya A.V. Obşaya teoriya imeni sobstvennoqo. “Nauka”. Moskva. 1973.
92. Şetin L.M. İmena i nazvaniya. Rostov. 1968.

93. Şirvani S.Ə. Əsərləri. 3c. “Elm”. Bakı. 1974.
94. Teoriya i metodika onomastiçeskix issledovaniy. “Nauka”. Moskva. 1986.
95. Təhmasib Məmmədhüseyn. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı.1972.
96. Verdiyeva Z.N. Köməkçi ad kateqoriyaları. “Maarif” . Bakı. 1990.
97. Xamanov A. Müasirləri Sabir haqqında. Bakı. 1962.
98. Zamanov A. Sabir və müasirləri. “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”. Bakı. 1973.
99. Paşayev Aydın. Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü. “Elm və təhsil”. Bakı. 2015.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz -----

I fəsil. Təxəllüslərin onomastik xüsusiyyətləri və ad sistemində yeri

1. Təxəllüslər haqqında ümumi məlumat -----
2. Təxəllüslərin tədqiqi tarixi -----
3. Təxəllüslər və digər ad kateqoriyaları -----
4. Təxəllüslərdən istifadə haqqında -----

II fəsil. Təxəllüslərin yaranma mənbələri

1. Təxəllüslərin məna növləri haqqında -----
2. Onomastik vahidlərdən düzələn ütexəllüslər -----
 - Abreviatur təxəllüslər -----
 - Avtonim təxəllüslər -----
 - Toponim təxəllüslər -----
 - Etnonim təxəllüslər -----
 - Ginekonim təxəllüslər -----
 - Andronim təxəllüslər -----

Allonim və ya memorial təxəllüslər -----

Titlonim təxəllüslər -----

İdeonim təxəllüslər -----

Aristonim təxəllüslər -----

Zoonim təxəllüslər -----

Astronim təxəllüslər -----

Teonim təxəllüslər -----

Agionim təxəllüslər -----

Teofor təxəllüslər -----

Mifonim təxəllüslər -----

3. Apelyativlərdən düzələn təxəllüslər -----

Frenonim təxəllüslər -----

Fizionim təxəllüslər -----

Sosioloji və sağlamlıqla əlaqədar olan təxəllüslər -----

Antionimik təxəllüslər -----

Payzonim və uydurma təxəllüslər -----

İnkoqnitonim təxəllüslər -----

Eydonim təxəllüslər -----

Qohumluq terminlərindən düzələn təxəllüslər -----

4. Mənası şəffaf olmayan təxəllüslər -----

III fəsil. Təxəllüslərin leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri

1. Təxəllüslərin leksik xüsusiyyətləri -----

2. Təxəllüs yaradıcılığı -----

3. Təxəllüslərin morfoloji xüsusiyyətləri -----

4. Təxəllüslərin sintaktik xüsusiyyətləri -----

5. Təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri -----

İstifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı -----

Mündəricat -----

Kitabım mənim

Ordenim, medalım, fəxri adımsan,

Amalım, əməlim – kitabım mənim!

Varım, dövlətimsən, qol-qanadımsan.

Ay yuxusuz gecəm - əzabım mənim,

Sevincim, fərəhim – kitabım mənim!

Sənin yollarına tikan əkən var,

Önündə çəpərlər, bəndlər çəkən var.

Amal sarayımı əzən, sökən var.

Ay balım, şəkərim, doşabım mənim,

Balamtək sevdiyim kitabım mənim!

Bir əldə qılıncsan, birində qalxan,

Mən sənin qulunam, sən mənə elxan.

Arxamca sürünən, böhtanlar yaxan

Nadana, paxıla cavabım mənim.

Ay barsız, bəhrəsiz kitabım mənim!

Dosta məhəbbətim, yada göz dağım,

Elm cəbhəsində - zəfər bayrağım.

Əyləncəm, düşüncəm, ümid, dayağım.

Alimtək həyata xitabım mənim –

Ay şansız, şöhrətsiz kitabım mənim!

Aydın, yazmaq çətin, yazmamaq – ölüm,

Yazmasam, dərdimi bəs kimlə bölüm?

Sən mənim Arazım, Kürüm, Göygölüm.

Ay tarım, kamanım, rübabım mənim,

Həm canım, həm ruhum kitabım mənim!

12 noyabr 2014.

Aydın Məmməd oğlu Paşayev

22 yanvar 1939-cu ildə Masallı r. Kəlbəhüseynli kəndində anadan olan, çox mürəkkəb və keşməkeşli, lakin mənalı həyat yolu keçən, 12 il fəhlə işləyən, 47 il gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan **Aydın Məmməd oğlu Paşayev** fəhlə işləyə-işləyə ali təhsil almış, müəllimliklə yanaşı, elmi işlə məşğul olmuş, filologiya elmləri doktorluğuna qədər yüksəlmişdir. O, Azərbaycan şəxs adları və təxəllüslərinin, N.Gəncəvinin poetik adlarının toplanması və hərtərəfli tədqiq olunmasında mühüm rol oynamışdır.

“Azərbaycan onomastikası” (prof. M.Adilovla; 1987. 87 s.), “Azərbaycan şəxs adları” (1996. 208 s.), “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (B.Alimə ilə; 2003. 190 s. və 2011. 340 s.), “Azərbaycan onomastikası. İzhahlı terminoloji lüğət” (prof. M.Adilovla; 2005. 488 s.), “Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri” (2005. 192 s.), “Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları” (E.Cəfərova ilə; 2006. 118 s.), “Nizami Gəncəvinin poetik adlar aləmi (Poetik onomastika)” (2010. 208 s.), “Xəmsə”də işlənən xüsusi adların izahlı lüğəti” (2013. 422 s.), “Azərbaycan antroponimikası” (2015. 320 s.), “Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü” (2015. 420 s.), “Türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər”(2017. 250 s.) adlı elmi və 100-dən çox məqaləsi ilə Azərbaycan onomastikasının inkişaf etdirilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisinə həsr olunmuş 17 monoqrafiya və 150-dən çox elmi-metodik məqaləsi isə onun çox zəhmətkeş və məhsuldar bir metodist-alim olmasından xəbər verir.

Bibliografyası nəşr olunmuşdur.